GRETIL e-library

© 2008

FILE

Name: BhK814__Bharavi_Kiratarjuniya_ed_Khidirapore.pdf

PURL: http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl/?gr_elib-98

Type: Plain image PDF; index/bookmarks

Encoding: (no text)

Date: 9.3.2009

BRIEF RECORD

Author: Bhāravi

Title: Kirātārjunīya [with Mallinātha's Gaṇṭhāpatha]. [Ed. by Vidyākara Miśra and Bābū Rāma].

Publ.: Khidirapore : Saṃskṛta Press 1814

Description: 2, 220, 7 foll.

FULL RECORD

www.sub.uni-goettingen.de/ebene_1/fiindolo/gr_elib.htm

NOTICE

This file may be copied on the condition that its entire contents, including this data sheet, remain intact.

~~Bod. Fid. 87. Sch.~~
Ao. I 5508.

Kirātārjunīya.

Kiratarjuniya; A poem by Bharavee, in the Sanskrit language, Nagaree character. ~~Calcutta 1815~~ Kidderpore 1814.

S. Leipz. Litteraturzeit. J. 1820. Nov. S. 2321.

॥ काव्यनाम ॥

॥ किरातार्ज्जुनीय ॥

॥ कविनाम ॥

॥ भारवि ॥

॥ टीकानाम ॥

॥ घण्टापथ ॥

॥ टीकाकारनाम ॥

॥ मल्लिनाथ ॥

॥ अत्रकाव्येसर्गसंख्या ॥

अष्टादश १८ ॥

॥ अत्रकाव्येमूलश्लोकसंख्या ॥

एकपञ्चाशदधिकसहस्रं १०५१ ॥

॥ अत्रार्ज्जुनस्यकाव्यनायकस्यपाशुपतास्त्रलाभःफलम् ॥ १ ॥

EX
BIBLIOTHECA
REGIA ACAD.
GEORGIÆ
AUG:

॥ शाकेषडग्निसप्तेन्दुसम्मितेवत्सरेशुभे ॥

॥ शाके १७३६ ॥

॥ चन्द्राद्रिवसुभूमानेविक्रमादित्यवत्सरे ॥

॥ संवत् १८७१ ॥

॥ भूयुग्मदृष्टिधरणीसंमितेयवनाब्दके ॥

॥ सन १२२१ साल ॥

॥ आषाढस्यसितेपक्षेतृतीयासोमवासरे ॥

॥ वेदभूमिवसुचन्द्रमासनईसवीप्रमान ॥

॥ माहजूनकेबाइसाछप्योग्रन्थपरधान ॥

॥ सन् १८१४ ईसवी । ताः २२ जून ॥

नगरे कलिकत्ताख्ये श्रीमल्लाटन्दपाज्ञया । श्री
विद्याकरमिश्रेण वाबूरामेणधीमता ॥ १ ॥
सम्भूयशोधयित्वाथ काव्यंटीकासमन्वितम् । मु
द्राक्षरेणयत्नेन न्यासितंसुधियाम्मुदे ॥ २ ॥
विनापरिश्रमंधीराःपाठयन्तुपठन्तुच । तद
र्थमङ्कितञ्चैतत्सटीकङ्काव्यमुत्तमम् ॥ ३ ॥

॥ संस्कृतयन्त्रे खिदिरपुरे श्रीमदनपालेनाङ्कितम् ॥

॥ ॐ ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ अर्द्धाङ्गीकृतदाम्पत्यमपिगाढानुरागियत्। पितृभ्यां
जगतस्तस्मैकस्मैचिन्महसेनमः ॥ १॥ आलम्बेजगदालम्बंहेरम्बचरणाम्बुज
म्। शुष्यन्तियद्रजःस्पर्शात्सद्यःप्रत्यूहवार्द्धयः ॥ २॥ तद्दिव्यमव्ययन्धामसारस्व
तमुपास्महे। यत्प्रसादात्प्रलीयन्तेमोहान्धतमसच्छटाः ॥ ३॥ वाणींकाणभुजी
मजीगणदवावासीच्चवैयासकीमन्तस्तन्त्रमरंस्तपन्नगगवीगुम्फेषुचाजागरीत्।
वाचामाकलयद्रहस्यमखिलंयश्चाक्षपादस्फुरांलोकेभूद्यदुपज्ञमेवविदुषांसौज
न्यजन्यंयशः ॥ ४ ॥ मल्लिनाथकविःसोयंमन्दात्मानुजिघृक्षया। तत्किरातार्जुनी
याख्यंकाव्यंव्याख्यातुमिच्छति ॥ ५॥ नारिकेलफलसम्मितंवचोभारवेःसपदितद्वि
भज्यते। स्वादयन्तुरसगर्भनिर्भरंसारमस्यरसिकायथेप्सितम् ॥ ६ ॥ नानानिब
न्धविषमैकपदैर्नितान्तंसारंगचंक्रमणखिन्नधियामशङ्कम्। कर्तुंप्रवेशमिहभा
रविकाव्यबन्धेघण्टापथंकमपिनूतनमातनिष्ये ॥ ७ ॥ इहान्वयमुखेनैवसर्वंव्या
ख्यायतेमया। नामूलंलिख्यतेकिञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ ८॥ अथतत्रभवान्भार
विनामाकविःकाव्यंयशसेऽर्थकृतेव्यवहारविदेशिवेतरक्षतये। सद्यःपरनिर्वृतयेका
न्तासंमिततयोपदेशयुजेइत्याद्यालंकारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्यानेकश्रेयःसाध
नतांकाव्यालापांश्चवर्जयेदितिनिषेधशास्त्रस्यासत्काव्यविषयताञ्चपश्यन्किरातार्जु

नीयांख्यंमहाकाव्यंचिकीर्षुश्चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसम्प्रदायाविच्छेदलक्षण
फलसाधनत्वादाशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशोवापितन्मुखमित्याद्याशीर्वादाद्यन्यतम
स्यप्रबन्धमुखलक्षणत्वाच्चवनेचरस्ययुधिष्ठिरप्राप्तिरूपंवस्तुनिर्दिशन्कथामुपक्षि
पति। श्रियइति। आदितःश्रीशब्दप्रयोगाद्वर्णगणादिशुद्धिरत्रोपयुज्यते। त
दुक्तन्देवतावाचकाःशब्दायेचभद्रादिवाचकाः। तेसर्वेनैवनिंद्याःस्युर्लिपितोगण
तोपिचेति। कुरूणांनिवासाःकुरवोजनपदाःतस्यनिवासइत्यण्प्रत्ययःजनपदे
लुक्। तेषामधिपस्यदुर्योधनस्यसम्बन्धिनींशेषेषष्ठी। श्रियोराज्यलक्ष्म्याः। कर्तृ
कर्मणोःकृतीतिकर्मणिषष्ठी। पाल्यतेऽनयेतिपालनीतांप्रतिष्ठापिकामित्यर्थःप्रजा
रागमूलत्वात्सम्पदइतिभावः। करणाधिकरणयोश्चेतिसूत्रेणात्रकरणेल्युट्टिड्ढा

श्रीगणेशायनमः॥ श्रियःकुरूणामधिपस्यपालनींप्रजासुवृत्तिंयमयुङ्क्तवे
दितुम्। सवर्णिलिङ्गीविदितःसमाययौयुधिष्ठिरंद्वैतवनेवनेचरः॥ १॥

णञित्यादिनाङीप्। प्रजासुजनेषुविषये। प्रजास्यात्सन्ततौजनइत्यमरः। वृत्तिं
व्यवहारंवेदितुंज्ञातुंयंवनेचरंअयुङ्क्तनियुक्तवान्। वर्णःप्रशस्तिरस्यास्तीतिणिनिप्र
त्ययः। तदुक्तम्। स्मरणंकीर्तनंकेलिःप्रेक्षणंगुह्यभाषणम्। संकल्पोऽध्यवसाय
श्चक्रियानिर्वृत्तिरेवच॥ १॥ एतन्मैथुनमष्टांगम्प्रवदन्तिमनीषिणः। विपरी
तम्ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्॥ २॥ एतदष्टविधमैथुनाभावःप्रशस्तिः। व
र्णीब्रह्मचारीतस्यलिङ्गञ्चिह्नमस्यास्तीतिवर्णिलिङ्गीब्रह्मचारिवेषवानित्यर्थःस
नियुक्तःवनेचरतीतिवनेचरःकिरातःभिल्लःकिरातशबरपुलिन्दाम्लेच्छजातयइत्यम
रः। चरेष्टइतिटप्रत्ययःतत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक्। विदितंवेदनमस्यास्ती
तिविदितःपरवृत्तान्तज्ञानवानित्यर्थः। अर्शआदिभ्योऽजित्यच्प्रत्ययःअथवाकर्तरि

कर्मधर्मोपचारात् । विदितःपरवृत्तान्तविदितइत्युच्यतेउभयत्रापिपीतागावो
भुक्ताब्राह्मणाविभक्ताभ्रातरइत्यादिवत्साधुत्वंनतुकर्त्तरिक्तस्सकर्मकेभ्यस्तस्यविधाना
भावात् । अतएवभाष्यकारआकारोमत्वर्थीयःविभक्तमेषामस्तीतिविभक्ताः ॥ पीत
मेषामस्तीतिपीताभुक्तमेषामस्तीतिभुक्ताइति । अथवाउत्तरपदलोपोऽत्रद्रष्टव्यः
विभक्तधनाविभक्ताःभ्रातरःपीतोदकाःपीताभुक्तान्नाभुक्ताइति । अत्रलोपशब्दार्थमा
हकैय्यटः ॥ गम्यार्थस्याप्रयोगएवलोपोऽभिमतःविभक्ताभ्रातरःइत्यत्रचधनस्यय
द्विभक्तत्वन्तत्भ्रातृषूपचर्य्यतेपीतागावःइत्यत्राप्युदकस्यपीतत्वङ्गोष्वारोप्यतेभुक्ता
ब्राह्मणाइत्यत्रअन्नस्यभुक्तत्वम्ब्राह्मणेषूपचर्यतइति । तद्वदत्रापि । वृत्तिगतंविदितत्वं
वेदितरिवनेचरेउपचर्यते । एतेनवनायपीतप्रतिबद्धवत्सायातुन्नप्रथमंव्यव
स्यति । जलंयुष्मास्वपीतेषुइत्येवमादयोव्याख्याताः । अथवाविदितःविदितवान्स
कर्मकादप्यविवक्षितेकर्मणिकर्त्तरिक्तःआसितःकर्त्तरीत्यादौयथाकृधातोरर्थान्त
रेवृत्तेधात्वर्थेनोपसंग्रहः । प्रसिद्धेरविवक्षातःकर्म्मणोकर्मिकाक्रियेति । प्रती
हारादिनाज्ञापितइतिवा । द्वैतवनेद्वैताख्येतपोवने । यद्वाद्वेइतेगतेयस्मात्तत्द्वी
तंद्वीतमेवद्वैतःतच्चतद्वनञ्चतस्मिन्शोकमोहादिरहितइत्यर्थःयुधिरणेस्थिरंयु
धिष्ठिरन्धर्मराजम् । हलन्तात्सप्तम्याःसंज्ञायामित्यलुक् । गवियुधिभ्यांस्थिरइ
तिषत्वंसमाययौसम्प्राप्तः । अत्रवनेवनेचरइतिद्वयोःस्वरव्यञ्जनसमुदाययोरे
कदेवावृत्त्यावृत्त्यनुप्रासोनामालंकारः । अस्मिन्सर्गेवंशस्थंवृत्तन्तल्लक्षणम् । ज
तौतुवंशस्थमुदीरितञ्जराविति ॥१॥ ॥

सम्प्रतितत्कालोचितत्वंआदेशयन्तस्यतद्गुणसम्पन्नत्वमादर्शयन्नाह । कृतप्रणा
मस्येति । कृतप्रणामस्यतत्कालोचितत्वात्कृतनमस्कारस्यसपत्नेनरिपुणादुर्योध
नेन । रिपुवैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदइत्यमरः । जितांस्वायत्तीकृतांमहीं
महीभुजेयुधिष्ठिरायक्रियाग्रहणात्संप्रदानत्वन्निवेदयिष्यतोज्ञापयिष्यतः । स्व

टः श्रद्धेतिशतृप्रत्ययः । तस्यवनेचरस्यमनोनविव्यथे । कथमीदृक्अप्रियंराज्ञेवि
ज्ञापयामीतिमनसिनचचालेत्यर्थः । व्यथभयचलनयोरितिधातोर्लिट् । उक्तम
र्थमर्थान्तरोपन्यासेनसमर्थयते । नहीति । हियस्माद्धितमिच्छन्तीतिहितैषिणः
स्वामिहितार्थिनःपुरुषाःमृषामिथ्याभूतम्प्रियंवक्तुन्नेच्छन्ति । अन्यथाकार्य्यविघात
कतयास्वामिद्रोहिणःस्युरितिभावः । अमौढ्यममांद्यममृषाभाषित्वमभ्यूहकत्व
ञ्चेतिचारगुणाइतिनीतिवाक्यामृते ॥ २ ॥ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ॥
तथापिप्रियार्हैराज्ञिकटुनिष्ठुरैःक्तिर्नयुक्तेत्याशंक्यस्वाम्यनुज्ञायांनदुष्यतीत्याशयेना
ह । द्विषामिति । रहस्येकान्तेसवनेचरोद्विषांशत्रूणांकर्मणिषष्ठी । विघातायद्विषोवि

कृतप्रणामस्यमहींमहीभुजेजितांसपत्नेननिवेदयिष्यतः । नविव्य
थेतस्यमनोनहिप्रियम्प्रवक्तुमिच्छन्तिमृषाहितैषिणः ॥ २ ॥ द्वि
षांविघातायविधातुमिच्छतोरहस्यनुज्ञामधिगम्यभूभृतः । ससौष्ठ
वौदार्य्यविशेषशालिनींविनिश्चितार्थामितिवाचमाददे ॥ ३ ॥

हन्तुमित्यर्थः तुमर्थाच्चभाववचनादितिचतुर्थीभाववचनाच्चेतितुमर्थेघञ्प्रत्ययः । अ
त्रतादर्थ्येचतुर्थ्यामपिनदोषःतथापिप्रयोगवैचित्र्यविशेषस्यालंकारत्वादेवंव्याचक्षते
। विधातुंव्यापारङ्कर्तुमिच्छतःसमानकर्तृकेषुतुमुन्द्विषोविहन्तुमुद्युक्तज्ञानस्येत्यर्थः
अतएवभूभृतोयुधिष्ठिरस्यानुज्ञामधिगम्यप्राप्यसुष्ठुभावःसौष्ठवंशब्दसामर्थ्येसुष्ठु
शब्दादव्ययादुद्गात्रादित्वादञ्प्रत्ययःउदारस्यभावःऔदार्य्यंअर्थसम्पत्तिःतयोर्द्व
न्द्वःसौष्ठवौदार्ये । औदार्य्यशब्दस्याजाद्यजन्तत्वेपिलक्षणहेत्वोःक्रियायाइत्यत्रा
ल्पाच्तरस्यापिहेतुशब्दस्यपूर्वनिपातमकुर्वतासूत्रकृतैवपूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्व
ज्ञापनान्नपूर्वनिपातः । उक्तञ्चकाशिकायाम् । अयमेवलक्षणहेत्वोरितिनिर्देशः

पूर्वनिपातव्यभिचारश्चिह्नमिति तत एव विशेषः तयोर्वा विशेषः तेन शालते शोभत इति सौ ष्ठवी । द्वार्थविशेषणाद्विनीतान्ताच्छोत्स्येशिणिः विनिश्चितार्थौ विशेषतः प्रमाणतो निर्णी तार्थौ इति वक्ष्यमाणरूपां वाचमादद आनवान् उवाचेत्यर्थः ॥ ३ ॥ * * * ॥

प्रथमं तावदप्रियनिवेदकमात्मानं प्रत्यक्षोभं याचते । क्रियास्विति । हे नृप क्रियासु कार्यवस्तुषु युक्तैर्नियुक्तैरनुजीविभिर्भृत्यैश्चारादिभिरित्यर्थः चरन्तीति चराः त एव चाराः । चरेः पचाद्यच् । अजन्तात्प्रज्ञादित्वात् अण्प्रत्ययः त एव चक्षुर्येषां ते चारचक्षुषः । गावः पश्यन्ति गन्धेन वेदैः पश्यन्ति पण्डिताः । चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जना इति । स्वपरमण्डलकार्याकार्यविलोकने चारश्चक्षूंषि क्षितिपालानामिति नीतिवाक्यामृते । प्रभवो निग्रहानुग्रहसमर्थाः स्वामिनो न वञ्चनीयाः न प्रतार

क्रियासु युक्तैर्नृप चारचक्षुषो न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः ।
अतोऽर्हसि क्षन्तुमसाधु साधु वा हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः ॥ ४ ॥

णीयाः सत्यमेव वक्तव्या इत्यर्थः । चारापचारे चक्षुरपचारवद्राज्ञाम्पदे पदे निपात इति भावः । अतोऽप्रतार्यत्वादसाध्वप्रियं साधु प्रियं वा मदुक्तमिति शेषः । वाशब्दोऽप्यर्थे । क्षन्तुं सोढुमर्हसि । कुतः हितं पथ्यं मनोहारि प्रियं च वचो दुर्लभं अतो मदुक्तोपि हितत्वादप्रियमपि क्षन्तव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ * * * * ॥

तर्हि तूष्णीम्भाव एव वरमित्याशंक्याह । स इति । यः सखाऽमात्यादिरधिपं स्वामिनं साधु हितं न शास्ति नोपदिशति । अनुशासीत्यादिना शासेर्दुहादिपाठे द्विकर्मकत्वम् । स हितानुपदेष्टा कुत्सितः सखा किंसखा दुर्मन्त्री किमः क्षेप इति समासान्तप्रतिषेधः । तथा यः प्रभुर्निग्रहानुग्रहसमर्थः स्वामी हितादाप्तजनाद्धितोपदेष्टुः सकाशात् । आख्यातोपयोगे अपादाने पञ्चमी । न संशृणुते न शृणोति हि

तमितिशेषः । समोगमृच्छीत्यादिनासम्पूर्वाच्छृणोतेरकर्मकादात्मनेपदम् । अकर्मकत्वं वैवक्षिकम् । सहितमश्रोताप्रभुःकिम्प्रभुःकुत्सितस्वामीपूर्ववत्समासःसर्वथासचिवेनवक्तव्यंश्रोतव्यञ्चस्वामिनाएवञ्चराजमन्त्रिणोरैकमत्यंस्यादित्यर्थः । ऐकमत्यस्यफलमाह । सदेति । हियस्मान्नृपेषुस्वामिषु । अमासहभवाअमात्यास्तेषुच । अव्ययात्त्यप्अनुकूलेषुपरस्परानुरक्तेषुसत्सुसर्वसम्पदःसदारतिमनुरागंकुर्वतेकुर्वन्तिनजातुजहातीत्यर्थः । अतोमयावक्तव्यन्त्वयाचश्रोतव्यमितिभावः । अत्रैवंराजमन्त्रिणोर्हितानुपदेशनदश्रवणनिन्दासामर्थ्यसिद्धेरैकमत्यलक्षणकारणस्यनिर्दिष्टस्यसर्वसम्पत्सिद्धिरूपकार्येणसमर्थनात्कार्येणकारणसम

सकिंसखासाधुनशास्तियोऽधिपंहितान्नयःसंशृणुतेसकिम्प्रभुः ।
सदानुकूलेषुहिकुर्वतेरतिंनृपेष्वमात्येषुचसर्वसम्पदः ॥ ५ ॥
निसर्गदुर्बोधमबोधविक्लवाःक्वभूपतीनाञ्चरितंक्वजन्तवः । तवा
नुभावोयमवेदियन्मयानिगूढतत्त्वंनयवर्त्मविद्विषाम् ॥ ६ ॥

र्थेनरूपोर्थान्तरन्यासोऽलंकारः । तदुक्तंसामान्यविशेषकार्यकारणभावाभ्यांनिर्दिष्टस्तसमर्थनमर्थान्तरन्यासइति ॥ ५ ॥ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥

सम्प्रतिस्वाहङ्कारम्परिहरति । निसर्गेति । निसर्गदुर्बोधंस्वभावदुर्ग्रहम् । ईषद्दुरित्यादिनाखल्प्रत्ययः । भूपतीनाञ्चरितंक्वाबोधविक्लवाअज्ञानोपहताजन्तवोमादृशापामरजनाइत्यर्थः । क्वापिनोभयंसंघटतइत्यर्थः । तथापिनिगूढतत्त्वंसंवृतयाथार्थ्यंविद्विषांनयवर्त्मषाड्गुण्यप्रयोगः । सन्धिविग्रहयानानिसंस्थाप्यासनमेवच । द्वैधीभावश्चविज्ञेयाःषड्गुणानीतिवेदिनामित्यादिरूपःयन्मयाअवेदिज्ञातमितियावत् । विदेःकर्मणिलुङ्अयमिदंवेदनमित्यर्थः । विधेयप्राधान्यात्पुल्लिङ्ग

निर्देशः। तत्रानुभावः सामर्थ्यं अनुगतो भावोऽनुभावः राज्ञाम्प्रकृष्टो भाव इति घञन्ते न प्रादिसमासो न तत्पुरुषात् घञ् प्रत्ययः। श्रीणीभुवोऽनुपसर्गे इत्यनुपसर्गाद्भवते र्धातोर्घञ् विधानात्। अत एव काशिकायां कथं प्रभावो राज्ञाम्प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमास इति। दोषपरिहारौ सम्यक्ज्ञात्वैव विज्ञापयामि न तु वृथा कर्णकठोरम्प्र लपामीत्याशयः॥ ६॥ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ *॥

सम्प्रति यद्वक्तव्यन्तदाह। विशङ्कमान इति। सुखेन युध्यते स सुयोधनः। भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युच् वक्तव्यः। नृपासनस्थः सिंहासनस्थोऽपि। वनमधिवसतीति वनाधिवासिनो वनस्थात् राज्यभ्रष्टादपीत्यर्थः। भवतस्त्वत्तः। पराभवम्पराजयम्। विशङ्कमानउत्प्रेक्षमाणः सन्। दुष्टमुदरमस्येति दुरोद

विशङ्कमानो भवतः पराभवं नृपासनस्थोऽपि वनाधिवासिनः। दु
रोदरच्छद्मजितां समीहते नयेन जेतुं जगतीं सुयोधनः॥ ७॥

रं द्यूतम्। पृषोदरादित्वात्साधु। दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरमित्यमरः। तस्य छद्मना मिषेण जितां लब्धान्दुर्नयार्जिताम्। जगतीं महीम्। जगती विष्टपे म ह्यां वास्तुच्छन्दोविशेषयोरिति वैजयन्ती। नयेन नीत्या जेतुं वशीकर्तुम्। समीहते या प्रियते न तु दास्य इत्यर्थः। बलवत्स्वामिकमविसृज्यागतञ्च धनम्भुञ्जानस्य कुतो मनः समाधिरिति भावः। अत्र दुरोदरच्छद्मजितामिति विशेषणद्वारेण पदार्थम्प्रति हे तुत्वेनोपन्यासात्। द्वितीयकाव्यलिङ्गमलङ्कारः। तदुक्तम्। हेतोर्वाक्यपदार्थ त्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतमिति॥ ७॥ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ *॥

नयेन जेतुं जगतीं समीहत इत्युक्तन्तत्प्रकारमाह। तथापीति। तथापि सा शङ्कापि जिह्मो वक्रो वस्तु क इतियावत्। स दुर्योधनो भवज्जिगीषया गुणैर्भवन्तमाक्रमितु

मिच्छयेत्यर्थः। हेताविति तृतीया। गुणसम्पदा दानदाक्षिण्यादिगुणगरिम्णा करणेन शुभ्रं यशः तनोति विस्तारयति। खलो गुणाभिमानी वान्तस्सम्पदमात्मसात्कर्तुं खलोऽपि गुणवत्तामात्मनः प्रकटयतीत्यर्थः। नन्वेवं गुणिनः सतोऽपि सज्जनविरोधो महांस्तु दोष इत्याशंक्य सोऽपि सत्संसर्गलाभेनाभीष्टसङ्गमाद्वरमुत्कर्षावहत्वादित्याह। समिति। तथाहि। भूतिं समुन्नयन् उत्कर्षमापादयन्। लटः शतृशानचावित्यादिना शतृप्रत्ययः। पुनर्लट्ग्रहणात् सामर्थ्यात् प्रथमासामानाधिकरण्यम्। महात्मभिः समं सह इत्यर्थः। साकं सत्रा समं सह इत्यमरः। अनार्यसङ्गमात् दुर्जनसंसर्गात् पञ्चमी विभक्ते इति पञ्चमी। विरोधोऽपि वरं मनाक्प्रियम्। देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबे मनाक्प्रिय इत्यमरः। अनमैत्र्यपेक्षया मनाक्प्रियत्वं विरोधस्य भूतिं समुन्नयन्नित्यस्यपूर्व

तथापि जिह्मः स भवज्जिगीषया तनोति शुभ्रं गुणसम्पदा यशः। समु
न्नयन्भूतिमनार्यसङ्गमाद्वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः ॥ ८ ॥

वाक्यान्वये समाप्तस्य वाक्यार्थस्य पुनरादानात्समाप्तपुनरात्तत्वदोषापत्तिः। तदुक्तम्। काव्यप्रकाशे। समाप्तपुनरादानात्समाप्तपुनरात्तमिति। न च वाक्यान्तरमेतत् येनोक्तदोषपरिहारः स्यादर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः। स च भूतिसमुन्नयनस्य पदार्थविशेषणद्वारा विरोधपरत्वम्प्रति हेतुत्वाभिधानरूपकाव्यलिङ्गानुप्राणितइति ॥ ८ ॥ * * * * * * * * * * * * * * * * * * * ||

ननु कातर्ये केवलानीतिरित्याशंक्य नीतियुक्तम्पौरुषमस्येत्याह। कृतेति। षण्णां वर्गः षड्वर्गः शरीराणां अन्तःशत्रूणां कामक्रोधादीनां षड्वर्गोऽरिषड्वर्गः शिवभागवत्समासः तस्य जयः कृतो येन तेनेन तथोक्तेन विनीतेनेत्यर्थः। विनीताधिकारं प्रजापालनमितिभावः। अगम्यरूपाम्पुरुषमात्रदुःप्राप्यां मनोरिमां मानवीं मनूपदिष्टां समाचारश्रुत्या

मित्यर्थः । पदवीं प्रजापालनपद्धतिम्प्रपित्सुना प्राप्तुमिच्छुना पद्यतेः सन्नन्तात्प्रत्य
यः । सनिमीमेत्यादिनाऽसादेशः अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः अस्ता तन्द्रिरा
लस्यं यस्य तेनास्ततन्द्रिणाऽनलसेनेत्यर्थः । तन्द्रिः सौत्रो धातुः तस्माद्वंद्यादयश्चे
त्यौणादिक इकारप्रत्ययः । कृदिकारादक्तिनो वा ङीष्वक्तव्य इति । तन्द्रीघटीत
रीतन्द्रीति ङ्यन्तोपीति क्षीरस्वामी । तथा रामायणप्रयोगः निस्तन्द्रिरप्रमत्तश्च स्वदा
रपरदोषवदिति । तेन दुर्योधनेन । पुरुषस्य कर्म पौरुषम्पुरुषकार उद्योग
इति यावत् । युवादित्वादण्प्रत्ययः । पौरुषं पुरुषस्योक्तौ भावे कर्मणि तेजसीति
विश्वः । नक्तञ्च दिवा च नक्तन्दिवं अहोरात्रमित्यर्थः । अचतुरेत्यादिना सप्तम्यर्थवृ
त्योरव्यययोर्द्वन्द्वनिपातनेऽच् समासान्तः । विभज्य अस्यां वेलायामिदं कार्य्यमकार्य्य

कृतारिषड्वर्गजयेन मानवीमगम्यरूपाम्पदवीम्प्रपित्सुना । विभ
ज्य नक्तन्दिवमस्ततन्द्रिणा वितन्यते तेन नयेन पौरुषम् ॥ ९ ॥

मिति विभागं कृत्वा नयेन नीत्या वितन्यते विस्तार्यते ॥ ९ ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥

सम्प्रति भृत्याद्यनुरागमाह । सखीनिति । गतस्मयो निरहङ्कारोऽत एव स दुर्योध
नः सन्ततमनारतं साधु सम्यगकपटमित्यर्थः । अनुजीविनो भृत्यान्प्रीतियुजः स्नि
ग्धान्सखीनिव मित्राणीव दर्शयते । लोकस्येति शेषः हेतुमति चेति णिच् । णिश्चे
त्यात्मनेपदम् । शोभनं हृदयं येषां ते सुहृदो मित्राणि च । सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्र
योरिति निपातः । बन्धुभिर्भ्रात्रादिभिः समानमानाँस्तुल्यसत्कारान्दर्शयते । बन्धूनां
समूहो बन्धुता ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् । कृतमाधिपत्यं स्वाम्यं यस्यास्तां कृताधि
पत्यामिव दर्शयते बंधूनधिपतीनिव दर्शयत इत्यर्थः । यथा भृत्यादिषु सख्यादिबुद्धि
र्जायते लोकस्य तथा तान्सम्भावयतीत्यर्थः । अनुजीव्यादीनां कर्तुरीप्सिततमत्वं क

मैतिकर्मत्वम् । पूर्वं त्वस्मिन्नेव पदान्वयेवाक्यार्थमित्थंवर्णयन्ति । सराजाऽनुजीव्या
दीन्सख्यादीनिवदर्शयते । सख्यादयइवतेनुतम्पश्यन्तिसख्यादिभावेनपश्यतः
तांस्तथादर्शयतेस्वयमेवच्छन्दानुवृत्तितयास्वदर्शनन्तेभ्यःप्रयच्छतीत्यर्थः । अ
त्रापिस्वस्येप्सितकर्मकत्वंण्यन्तकर्तुरनुजीव्यादेरभिवादिदृशोरात्मनेपदमुपसंख्या
नमितिपाक्षिकंकर्मत्वम् । एवञ्चात्रण्यन्तकर्मणोराज्ञोण्यन्तकर्तृत्वम् । यथारोह
यतेहस्तीस्वयमेवेत्यादिवत् । अश्रूयमाणकर्मान्तरत्वाभावाण्णावणेरणादिसूत्र
स्यविषयइतिमत्वावाणिचश्चेत्यात्मनेपदम्प्रतिपेदिरे । भाष्येतुणेरणादिसूत्रवि
षयत्वमप्यस्योक्तम् । यथाह । पश्यन्तिभृत्याराजानन्दर्शयतेभृत्यान्राजादर्शय
तेभृत्यैराजाअत्रात्मनेपदंसिद्धम्भवतीति । अत्राहकैय्यटः । ननुकर्मान्तरसद्भावा

सखीनिवप्रीतियुजोऽनुजीविनःसमानमानान्सुहृदश्चबन्धुभिः ।
सवन्ततन्दर्शयतेगतस्मयःकृताधिपत्यामिवसाधुबन्धुता ॥ १० ॥

दत्रात्मनेपदेनसम्भाव्यम् । उच्यते । अस्मादेवोदाहरणाज्ज्ञाप्यकारस्यायमेवाभि
प्रायउन्नीयते । अण्यन्तावस्थायांयेकर्तृकर्मणीतद्व्यतिरिक्तकर्मान्तरसद्भावादात्म
नेपदन्नभवति । यथास्थलमारोहयतिमनुष्यानितिइहत्वण्यन्तावस्थायांकर्तृणा
म्भृत्यानांणौकर्मत्वमितिभवत्येवात्मनेपदमिति ॥ १० ॥ * ❀ * ❀ * ❀ * ॥
नचायन्त्रिवर्गात्प्रमाद्यतीत्याह । असक्तमिति । यथायथंयथास्वंविभज्यासंकीर्णस्व
रूपंविविच्येत्यर्थः । यथास्वेतुयथायथमितिनिपातनात्द्विर्भावेनपुंसकत्वञ्चह्रस्वोन
पुंसकेप्रातिपदिकस्येतिह्रस्वत्वम्पक्षपातःपक्षपातश्चासक्तिविशेषःसमस्तुल्योयस्यां
सातथातयासमपक्षपातयाभक्त्यानुरागविशेषेण । पूज्येष्वनुरागोभक्तिरित्युपदे
शः । पूज्यश्चायंत्रिवर्गइत्यसक्तमनासक्तमव्यसनितयेतियावत् । आराधयतःसेव

मानस्यास्य दुर्योधनस्य त्रयाणां धर्मार्थकामानां गणस्त्रिवर्गः । त्रिवर्गो धर्मकामार्थै
श्चतुर्वर्गः समोक्षकैरित्यमरः । गुणानुरागात्तदीयगुणेष्वनुरागाद्गुणवदाश्रयलो
भादित्यर्थः । सख्यं मैत्री । सख्युर्य इति यप्रत्ययः । इयिवानिवोपगतमिवेत्युत्प्रेक्षा ।
उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेति क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः । नात्रोपसर्गस्तन्त्रमिति का
शिकाकारश्चाह स्म । परस्परं न बाधते समवर्त्तित्वादस्य धर्मार्थकामाः परस्परानुप
मर्देन वर्द्धन्त इत्यर्थः । उक्तञ्च धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या यो ह्येकसक्तः स जनो ज
घन्य इति ॥ ११ ॥ * * * * * * * * * * * * * * * * * ॥
अथ श्लोकत्रयेणोपायकौशल्यं दर्शयन्नादौ सामदाने दर्शयति । निरत्ययमिति ।

असक्तमाराधयतो यथायथं विभज्य भक्त्या समपक्षपातया । गुणानु
रागादिव सख्यमीयिवान्न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम् ॥ ११ ॥
निरत्ययं साम न दानवर्जितं न भूरि दानं विरहय्य सत्क्रियाम् । प्र
वर्त्तते तस्य विशेषशालिनी गुणानुरोधेन विना न सत्क्रिया ॥ १२ ॥

तस्य दुर्योधनस्य निरत्ययं निर्बाधममायिकमित्यर्थः । अन्यथा जनानां दुर्ग्रहत्वा
दिति भावः । साम सान्त्वं । साम सान्त्वमुभे समे इत्यमरः । दानवर्जितं न प्रवर्त्तते । अ
न्यथा लुब्धानां वर्जनस्य शुष्कप्रियैर्वाक्यैर्दुःकरत्वादिति भावः । उक्तञ्च । लुब्धमर्थे
न गृह्णीयात्साधुमञ्जलिकर्मणा । मूर्खं छन्दानुरोधेन तत्त्वार्थेन च पण्डितमिति । त
था भूरि प्रभूतं न तु कदाचित्स्वल्पमित्यर्थः । दानं धनत्यागः । सदित्यादरार्थेऽव्ययम्
। आदरानादरयोः सदसदिति निपातसंज्ञास्मरणात् । तस्य क्रियां सत्क्रियां वि
रहय्य विहाय ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशः । न प्रवर्त्तते । अनादरे दानवैफल्या
दिति भावः । न चैवं सर्वत्रयेनाविवेकित्वं कोशहानिश्च स्यादित्याशङ्क्याह । प्रेति ।

विशेषणशालिनी अतिशययोगिनी सत्क्रिया ऽऽदरक्रिया गुणानुरोधेन गुणानुसारेण वितानप्रवर्त्तते। पृथग्विनेत्यादिना तृतीया। गुणेष्वेवादरो भूरिदानं त्वितिनोक्तदोषावकाश इत्यर्थः। अत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणतया स्थापनादेकावल्यलंकारः। तदुक्तं काव्यप्रकाशे। स्थाप्यतेऽपोह्यते वापि यथापूर्वं परम्परं। विशेषणतया वस्तु यत्र सैकावली द्विधेति ॥ १२ ॥ ॥

अथ दण्डप्रकारमाह। वसूनीति। वशी सद्गुणैर्धनो वसूनि धनानि वाञ्छन् लोभान्नेत्यर्थः। वसु तोये धने मणाविति वैजयन्ती। निहन्तीति शेषः। तथा मन्युना कोपेन न च। मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधीत्यमरः। धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जित इति स्मरणादित्यर्थः। किन्तु निवृत्तकारणो निवृत्तलोभादिनिमित्तः सन् स्वधर्म्म

वसूनि वाञ्छन्न वशी न मन्युना स्वधर्म्म इत्येव निवृत्तकारणः। गुरूप
दिष्टेन रिपौ सुतेपि वा निहन्ति दण्डेन स धर्म्मविप्लवम् ॥ १३ ॥

इत्येव स्वस्य राज्ञः सतो ममायं धर्म्मो ममेदं कर्त्तव्यमित्यस्मादेव हेतोरित्यर्थः। अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्। अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छतीति स्मरणादिति भावः। गुरूपदिष्टेन प्राड्विवाकोपदिष्टेन। धर्मशास्त्रम्पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमते स्थितः। समाहितमतिः पश्येद्व्यवहाराननुक्रमादिति नारदस्मरणात्। दण्डेन दमेन शिक्षयेत्यर्थः। रिपौ सुतेपि वा स्थितमिति शेषः। एतेनास्य समदर्शित्वमुक्तम्। धर्मविप्लवं धर्मव्यतिक्रममधर्ममिति यावत्। निहन्ति निवारयति। दुष्ट एवास्य शत्रुः शिष्ट एव बन्धुर्न तु सम्बन्धनिबन्धनः पक्षपातोस्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥ ॥

सम्प्रति भेदकौशलं दर्शयति। विधायेति। शङ्का सञ्जाता अस्य शङ्कितोऽविश्वस्तः स

न्परितःसर्वत्रस्वपरमण्डले। परेतरानात्मीयानवञ्चकानितियावत्। यद्वापरानि तरयन्तिभेदेनात्मसात्कुर्वन्तीतिपरेतरान्। तत्करोतीतिएयन्तात्कर्मण्यण्प्रत्ययः। रक्षन्तीतिरक्षान्रक्षकान्गुप्तिसमर्थानित्यर्थः। नन्दिग्रहीत्यादिनापचाद्यच्। विधा यकृत्वानियुज्येत्यर्थः अशंकिताकारमुपैतिस्वयमविश्वस्तोपिविश्वस्तवदेवव्यवह रन्परमुखैनैवपरान्भिनत्तीत्यर्थः। नचतान्रक्षानुपेक्षतेयेनतेऽपिविकुर्वीरन्नि त्याह। क्रियेति। क्रियापवर्गेषुकर्मसमाप्तिषु अनुजीविसात्कृताभृत्याधीनाःकृता अपवर्जितयादत्ताइत्यर्थः। देयेत्राचेतिसातिप्रत्ययः। सम्पदोऽस्यराज्ञःकृतज्ञता मुपकारित्वंवदन्तिदानैरेवास्यकृतज्ञत्वम्प्रकाश्यतेननुवाङ्मात्रेणेत्यर्थः। कृतज्ञोराज

विधायरक्षान्परितःपरेतरानशङ्किताकारमुपैतिशङ्कितः। क्रिया
पवर्गेष्वनुजीविसात्कृताःकृतज्ञतामस्यवदन्तिसम्पदः॥ १४॥
अनारतन्तेनपदेषुलम्भिताविभज्यसम्यग्विनियोगसत्क्रियाः। फ
लन्त्युपायाःपरिवृंहितायतीरुपेत्यसङ्घर्षमिवार्थसम्पदः॥ १५॥

न्यनुजीविनोरज्यन्तेऽनुरक्ताश्चतंरक्षन्तीतिभावः॥ १४॥ * ❁ * ❁ * ❁ ॥ अथोपायप्रयोगस्यफलवत्तांदर्शयति। अनारतमिति। तेनराज्ञादुर्योधनेनप देषूपायवस्तुषु। पदंव्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुष्वित्यमरः। सम्यगसङ्की र्णमव्यस्तंविभज्यविविच्यविनियोगएवसत्क्रियाअनुग्रहःसत्कारइतियावत्। या सान्ताःलंभिताःस्थानेषुसम्यक्प्रयुक्ताइत्यर्थः। उपायविशेषणंवाउपायाःसामाद यःसंघर्षम्परस्परस्पर्द्धामुपेत्येवेत्युत्प्रेक्षा। परिवृंहितायतीःप्रचितोत्तरकालाःस्थि राइत्यर्थः। अर्थसम्पदोऽनारतमजस्रम्फलन्तिप्रसुवतइत्यर्थः॥ १५॥ *॥ अर्थसम्पदमेवाह। अनेकेति। अयुग्मच्छदस्यसप्तपर्णपुष्पस्यगन्धइवगन्धोय

स्यासौ अयुग्मच्छदगन्धिः । सप्तम्युपमानेत्यादिना बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च । उपमानाच्चेति समासान्त इकारः नृपाणामुपायनान्युपहारभूता ये दन्तिनस्तेषां मदः । उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदेत्यमरः । राज्ञामपत्यानि पुमांसो राजन्याः क्षत्रियाः राजश्वशुराद्यत् इति यत्प्रत्ययः राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणात् साधु । रथाश्चाश्वाश्च रथाश्वम् । सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः । अनेकेषां राजन्यानां रथाश्वेन संकुलं व्याप्तं तदीयमास्थाननिकेतनाजिरं सभामण्डपाङ्गनम् । अङ्गनञ्चत्वराजिरे इत्यमरः । भृशमत्यर्थमार्द्रतां पङ्किलत्वं नयति । एतेन महासमृद्धिरस्योक्ता अतएवोदात्तालंकारः । तथाऽलङ्कारसूत्रं समृद्धिमद्वस्तुवर्णनमुदात्त इति ॥ १६ ॥ * ॥

अनेकराजन्यरथाश्वसंकुलं तदीयमास्थाननिकेतनाजिरं । नय
त्ययुग्मच्छदगन्धिरार्द्रतां भृशं नृपोपायनदन्तिनां मदः ॥ १६ ॥
सुखेन लभ्या दधतः कृषीवलैरकृष्टपच्या इव शस्यसम्पदः । वि
तन्वति क्षेममदेवमातृकाश्चिराय तस्मिन्कुरवश्चकासते ॥ १७ ॥

सम्प्रति जनपदक्षेमकरत्वमाह । सुखेनेति । चिराय तस्मिन् दुर्योधने क्षेमं वितन्वति क्षेमङ्करे सति । देवः पर्जन्य एव माता येषान्ते देवमातृकाः । वृष्ट्यम्बुजीविनो देशास्तेन भवन्तीत्यदेवमातृका नदीमातृका इत्यर्थः । देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालितः । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रममित्यमरः । एतेनास्य कुल्यादिपूर्त्तप्रवर्त्तकत्वमुक्तम् । कुरूणां निवासाः कुरवो जनपदविशेषाः । कृष्टेन पच्यन्त इति कृष्टपच्याः । राजसूयेत्यादिना कर्मकर्त्तरि क्यप्प्रत्ययान्तो निपातः । तद्विपरीता अकृष्टपच्या इव । कृषिरेषामस्तीति कृषीवलैः कर्षकैरित्यर्थः । रजःकृष्यादिना वलच्प्रत्ययः वल इति दीर्घः । सुखेनाक्लेशेन लभ्या लब्धुं शक्याः । शस्यसम्प

दःदधतोधारयन्तःनाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमागमप्रतिषेधः । चकासतेसर्वोत्कर्षेण
वर्त्तन्तेइत्यर्थः । अदभ्यस्तादितिझेरदादेशःजक्षित्यादयःषडित्यभ्यस्तसंज्ञास
म्पन्नजनपदत्वाद्दसन्तापकत्वाचदुःसाध्योयमितिभावः ॥ १७ ॥ * ◉ * ◉ ॥
नन्वेवञ्जनपदानुवर्त्तिनःकथमर्थलाभइत्यतआह । उदारेति । उदारकीर्त्तेर्म
हायशसः । उदारोदातृमहतोरित्यमरः । दयावतःपरदुःखप्रहरणेच्छोःअनए
वप्रशान्तबाधम्प्रशमितोपद्रवंयथास्यात्तथाइतिक्रियाविशेषणम् । उदयवि
शेषणंवादान्तशान्तेत्यादिनाशमिधातोर्ण्यन्तान्निष्ठान्तोनिपातः । अभिरक्षया
सर्वतस्त्राणेनोदयंवृद्धिन्दिशतःसम्पादयतः । वसूपमानस्यकुवेरोपमस्य ।
वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेष्वितिविश्वः । अस्यदुर्योधनस्यगुणैर्दयादाक्षिण्यादिभि

> उदारकीर्त्तेरुदयन्दयावतःप्रशान्तबाधंदिशतोभिरक्षया । स्वय
> म्प्रदुग्धेऽस्यगुणैरुपस्नुतावसूपमानस्यवसूनिमेदिनी ॥ १८ ॥

रुपस्नुताद्राविताभेदिनीवसूनिधनानि । वसुतोयेधनेमणावितिवैजयन्ती ।
स्वयम्प्रदुग्धेऽक्लेशेनदुह्यतइत्यर्थः । दुहेःकर्मकर्त्तरिलिट् । नदुहस्नुनमांय
क्चिणावितियक्प्रतिषेधःयथाकेनचिद्विदग्धेननवप्रसूतारक्षिताचगौःस्वयम्प्र
दुग्धेइतिभावः । अलङ्कारस्तुविशेषमात्रसाम्यादप्रस्तुतस्यगम्यत्वेसमासोक्तिरि
तिसर्वस्वकारः । अत्रप्रतीयमानयागवासहप्रकृतायामेदिन्याभेदेऽभेदलक्ष
णातिशयोक्तिवशाद्दोह्यत्वेनोक्तिरितिसंक्षेपः ॥ १८ ॥ ◉ * ◉ * ◉ * ◉ ॥
वीरानुकूल्यमाह । महौजसइति । महौजसोमहाबलाः । अन्यथादुर्बलानाम
नुपकारित्वादितिभावः । मानःकुलशीलाद्यभिमानएवधनंयेषान्तेमानधनाः ।
अन्यथाकदाचिद्बलदर्पाद्विकुर्वीरन्नितिभावः । धनार्चिताःधनैरर्चिताःसत्कृताः

अन्यथादारिद्र्यादेनञ्जह्युरितिभावः। संयतिसंग्रामेलब्धकीर्त्तयोबहुयशसइत्य
र्थः। अन्यथाकदाचिन्मुह्येयुरितिभावः। संहताःमिथःसङ्गताःस्वार्थानिष्टानभ
वन्तीतिनसंहताःनञर्थस्यनशब्दस्यसुप्सुपेतिसमासःभिन्नवृत्तयोमिथोविरोधात्।
स्वामिकार्यकरानभवन्तीतिनभिन्नवृत्तयःपूर्ववत्समासः। अन्यथास्वामिकार्यविघात
कतयास्वामिद्रोहिणस्युरित्युभयत्रापितात्पर्य्यार्थः। धनुर्भृतोधानुष्काः। आयुधी
यमात्रोपलक्षणमेतत्। प्राधान्याद्धनुर्ग्रहणन्तस्यदुर्योधनस्यासुभिःप्राणैःप्रिया
णिसमीहितुङ्कर्त्तुंवाञ्छन्ति। आनृण्यार्थंप्राणान्दातुमिच्छन्तीत्यर्थः। अन्यथादो
षस्मरणादितिभावः। अत्रमहौजस्त्वादिपदार्थानाम्प्राणदानकर्त्तव्यताम्प्रतिवि

महौजसोमानधनाधनार्चिताधनुर्भृतःसंयतिलब्धकीर्त्तयः। नसंह
तास्तस्यनभिन्नवृत्तयःप्रियाणिवाञ्छन्त्यसुभिःसमीहितुम्॥ १९॥
महीभृतांसच्चरितैश्चरैःक्रियाःसवेदनिःशेषमशेषितक्रियः। म
होदयैस्तस्यहितानुबन्धिभिःप्रतीयतेधातुरिवेहितम्फलैः॥ २०॥

शेषणगत्याहेतुत्वाभिधानात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः। लक्षणन्तूक्तम्। तथासाभि
प्रायविशेषणत्वात्परिकरालङ्कारइति। द्वयोस्तिलतण्डुलवद्विभक्ततयास्फुरणा
त्संसृष्टिः॥ १९॥ * * * * * * * * * * * ॥
सम्प्रतिस्वराष्ट्रवत्परराष्ट्रवृत्तान्तमपिवेत्तीत्याह। महीभृतामिति। अशेषितक्रियः
समापितकृत्यःआफलोदयकर्मेत्यर्थः। सदुर्योधनःसच्चरितैःशुद्धचरितैरवञ्चकैरि
त्यर्थः। चरन्तीतिचरास्तैश्चरैःप्रणिधिभिः। पचाद्यच्। महीभृतांक्रियाःप्रारम्भा
न्निःशेषंवेदवेत्ति। विदोलटोवेतिणलादेशःस्वरहस्यन्तुनकश्चिद्वेदेत्याह। महो
दयैरिति। धातुरिवतस्यदुर्योधनस्येहितमुद्योगोमहोदयैर्महद्वृद्धिभिर्हितमनु

बध्नन्त्यनुरुन्धन्तीति हितानुबन्धिभिस्तैरित्यर्थः । फलैः कार्यसिद्धिभिः प्रतीयते ज्ञा
यते फलानुमेयास्तस्य प्रारम्भा इत्यर्थः ॥ २० ॥ * ● * ● * ● * ● * ॥
मित्रबलमाह । नेति । तेन राज्ञा क्वचित्कुत्रापि सह ज्यया मौर्व्या सज्यं । मौर्वी ज्या शिञ्जि
नी गुण इत्यमरः । तेन सहेति तुल्ययोग इति बहुव्रीहिः धनुर्नोद्यतं नोद्धृतमानन
नं वा कोपविजिह्मं कोपकुटिलं न कृतं यस्य कोप एव नोदेति कुतस्तस्य युद्धप्रसक्तिरि
ति भावः । कथन्तर्ह्याज्ञां कारयतीत्यत आह । गुणेति । गुणेषु दयादाक्षिण्या
दिषु अनुरागेण प्रेम्णा माल्यपक्षे सूत्रानुषङ्गेण च यद्वा सौरभ्यगुणलोभेन नराधिपैरन्य
भूपालैरस्य शासनमाज्ञा मालेव माल्यन्तदिव । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् इति क्षी

न तेन सज्यं क्वचिदुद्यतन्धनुः कृतन्न वा कोपविजिह्ममाननं । गुणा
नुरागेण शिरोभिरुह्यते नराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम् ॥ २१ ॥
स यौवराज्ये नवयौवनोद्धतं निधाय दुःशासनमिद्धशासनः । मखेष्व
खिन्नोऽनुमतः पुरोधसा धिनोति हव्येन हिरण्यरेतसम् ॥ २२ ॥

रस्वामी शिरोभिरुह्यते धार्यते । वचिस्वपियजादीनां किति इति यकि सम्प्रसारणं ।
अत्रोपमा स्फुटैव ॥ २१ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥
सम्प्रत्यस्य धार्मिकत्वमाह । स इति । इद्धशासनोऽप्रतिहताज्ञः स दुर्योधनो नवयौव
नोद्धतम्प्रगल्भम् अन्धुरन्धरमित्यर्थः । दुःखेन शास्यत इति दुःशासनस्तम् भाषायां शासि
युधीत्यादिना खलर्थे युच् प्रत्ययः । यौवराज्ये युवराजकर्मणि । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्
निधाय नियुज्येत्यर्थः । पुरोधसा पुरोहितेनानुमतोऽनुज्ञातस्तस्मिन् याजके सतीत्य
र्थः । तदुल्लङ्घने दोषस्मरणादिति भावः निष्ठेति भूतार्थे क्तः । ननु मतिबुद्धीत्यादि
ना वर्त्तमानार्थे अन्यथा पुरोधसेत्यत्र क्तस्य च वर्त्तमाने इति षष्ठी स्यात् । अखिन्नोऽन

लसोमखेषुक्रतुषुहव्येनहिरण्यरेतोयस्यतंहिरण्यरेतसंअग्निलम्भिनोतिप्रीणयतिप्रीणनार्थाद्धिनुकृण्वोरचेत्युप्रत्ययः। अकारश्चान्तादेशः ॥ २२॥ * ॥ यचेत्तादृशउद्योगीतर्हिअस्माभिर्ननिरुद्योगैर्भाव्यमित्याशंक्याशान्दर्शयति। प्रलीनेति। यदुर्योधनःप्रलीनभूपालन्निःसपत्नमित्यर्थः। स्थिरायतिचिरस्थायीत्यर्थः। भुवोमण्डलंआवारिधिभ्यःआवारिधि। आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावः। प्रशासदाज्ञापयन्नपि। यक्षित्यादयःषडित्यभ्यस्तसंज्ञानाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमागमप्रतिषेधः। त्वत्तःएष्यतीःसगर्गामिष्यतीःसगामिनीःधातूनामनेकार्थत्वादुक्तार्थसिद्धिःअथवाआङ्पूर्वःपाठःएत्येधत्यूठ्स्वितिवृद्धिःलृटसद्वेतिशतृप्रत्ययःउगितश्चेतिङीप्। आच्छीनद्योर्नुमितिविकल्पान्नुमभावः। भियोभयहेतून्विपदइत्यर्थः

प्रलीनभूपालमपिस्थिरायतिप्रशासदावारिधिमण्डलम्भुवः। स
चिन्तयत्येवभियस्त्वदेष्यतीरहोदुरन्ताबलवद्विरोधिता ॥ २३ ॥

। चिन्तयतिआलोचयत्येव। सएवाह। अहोबलवद्विरोधितादुरन्तादुष्टावसाना। सार्वभौमस्यापिप्रबलैःसपत्नैसहवैरमनर्थपर्य्यवसाय्येवेतितात्पर्य्यम्। सामान्येनविशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ २३ ॥ * ❁ * ❁ ❁ ॥

ननुगूढाकारेङ्गितस्यतस्यभयन्त्वयाकथंनिरधारीत्यत्राह। कथेति। कथाप्रसङ्गेनगोष्ठीवचनेन। जनैःतत्रत्यैरित्यर्थः। अन्यत्रकथाप्रसङ्गेनविषवैद्येन। कथाप्रसङ्गोवार्त्तायांविषवैद्येपिवाच्यवदितिविश्वः। एकवचनस्यानन्वयाज्जनविशेषणम्। यद्वाकथाप्रसङ्गइनाश्चतेजनाश्चेत्येकम्पदम्। उदाहृतादुच्चारितात्तवाभिधानान्नामधेयान्नामधेयस्मरणाद्धेतोःहेतावितिपञ्चमी। आख्याह्वेअभिधानञ्चनामधेयञ्चनामचेत्यमरः। अन्यत्रतवाभिधानात्। नामैकदेशेनाममात्रग्र

हणामितिन्यायात् । तश्चवश्च तवौ तार्क्ष्यवासुकी तयोरभिधानं यस्मिन्पदे तस्मात् ।
अनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमः स्मृतार्जुनपराक्रमः सन्दुःसहादतिदुःसहान्मन्त्रप
दान्मन्त्रशब्दात्स्मारकाद्धेतोराखण्डलसूनुरिन्द्रानुज उपेन्द्रो विष्णुरितियावत् ।
सूनुः पुत्रेऽनुजे रवाविति विश्वः । तस्य विः पक्षी गरुड इत्यर्थः । तस्य क्रमः पादविक्षे
पः सोऽनुस्मृतो येन स तथोक्तः । स्मृतगरुडमहिमा उरग इव नताननः सन् । उ
रगः पन्नगो भोगीत्यमरः । व्यथते दुःखायते । पीडा बाधा व्यथा दुःखमित्यमरः
। अत्युत्कटभयदोषादिविकाराद्दुर्वार इतिभावः । सर्वत्र जयमन्विच्छेत्पुत्रादि
च्छेत्पराजयमितिन्यायादर्जुनोत्कर्षकथनं युधिष्ठिरस्य भूषणमेवेति सर्वमवदा

कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृतादनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमः । तवा
भिधानाद्व्यथते नताननः स दुःसहान्मन्त्रपदादिवोरगः ॥ २४ ॥
तदाशु कर्तुं त्वयि जिह्ममुद्यते विधीयतां तत्र विधेयमुत्तरम् । पर
प्रणीतानि वचांसि चिन्वतां प्रवृत्तिसाराः खलु मादृशां गिरः ॥ २५ ॥

तम् ॥ २४ ॥ ॥

निगमयति । तदिति । तत्तस्मात्कारणात्त्वयि जिह्मं कपटं कर्तुमुद्यते त्वज्जिघांसा
वित्यर्थः । तत्र तस्मिन्दुर्योधने विधेयं कर्तव्यमुत्तरं प्रतिक्रिया आशु विधीयतां क्रिय
ताम् । ननु कर्तव्यमपि त्वयैवोच्यतामिति चेत्तत्राह । परेति । परप्रणीतानि परो
क्तानि वचांसि चिन्वतां ज्ञापयतां मादृशां वार्ताहारिणामित्यर्थः । गिरः प्रवृत्तिसाराः
वार्तामात्रसाराः । वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त इत्यमरः । वार्तामात्रवादिनो वयं न तु कर्तव्या
र्थोपदेशसमर्थाः । अतस्त्वयैव निर्धार्य कार्यमितिभावः । सामान्येन विशेषसम
र्थनादर्थान्तरन्यासः ॥ २५ ॥ ॥

इतीति। वनसन्निवासिनाम्पत्यौ वनेचराधिपे इति गिरमीरयित्वा उक्त्वा आत्तसत्क्रिये गृहीतपारितोषिके गते सति। तुष्टिदानमेव चाराणां हि वेतनन्ते हि तल्लोभात्स्वामिकार्येष्वतीव त्वरयन्त इति नीतिवाक्यामृते। अथ महीभुजा राज्ञा कृष्णा सदनं द्रौपदीभवनम्प्रविश्यानुजसन्निधौ तद्वनेचरोक्तम्वाक्यमाचचक्षे आख्यातं अथवा कृष्णेति पदच्छेदः। सदनम्प्रविश्यानुजसन्निधौ तद्वचः कृष्णा आचचक्षे आख्याता चक्षिङो दुहादेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि लिट् ॥ २६ ॥ * ❁ * ❁ ❁ * ❁ * ॥

निशम्येति। अथ द्रुपदात्मजा द्रौपदी द्विषतां सिद्धिं वृद्धिरूपान्निशम्य ततस्तदन-

> इतीरयित्वा गिरमात्तसत्क्रिये गतेऽथ पत्यौ वनसन्निवासिनाम्। प्रविश्य कृष्णा सदनम्महीभुजा तदाचचक्षेऽनुजसन्निधौ वचः ॥ २६ ॥
>
> निशम्य सिद्धिं द्विषतामपाकृतीस्ततस्ततस्त्या विनियन्तुमक्षमा। नृपस्य मन्युव्यवसायदीपिनीरुदाजहार द्रुपदात्मजा गिरः ॥ २७ ॥
>
> भवादृशेषु प्रमदाजनोदितम्भवत्यधिक्षेप इवानुशासनम्। तथापि वक्तुं व्यवसाययन्ति मान्निरस्तनारीसमया दुराधयः ॥ २८ ॥

न्तरन्तेभ्यो द्विषद्भ्य आगतास्ततस्त्याः। अव्ययात्त्यविति त्यप्। अपाकृतीर्विकारान्नियन्तुन्निरोद्धुं अक्षमा सती नृपस्य युधिष्ठिरस्य मन्युव्यवसाययोः क्रोधोद्योगयोः दीपिनीः सुवर्द्धिनीर्गिरो वाक्यान्युदाजहार जगादेत्यर्थः ॥ २७ ॥ * ❁ * ❁ * ॥

भवादृशेष्विति। भवादृशा भवद्विधाः पण्डिता इत्यर्थः। तेषु विषयेष्वत्यदादिष्विति त्यादिनाकञ् आ सर्वनाम्न इत्याकारादेशः प्रमदाजनोदितं स्त्रीजनोक्तम्। वटेः क्तः वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणम्। अनुशासनं नियोगवचनमधिक्षेपः तिरस्कार इव भवति। अतो न युक्तं वक्तुमित्यर्थः। तथापि वक्तुमनुचितेऽपि। निरस्तनारीसमयाः त्याजितस्त्री-

लीनतारूपस्त्रीसमाचाराः । समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविद इत्यमरः । दु
संधयः समयोल्लङ्घनहेतुत्वात् दुष्टामनोव्यथाः । पुंस्याधिर्मानसीव्यथेत्यमरः ।
मां वक्तुं व्यवसापयन्ति प्रेरयन्ति । न किञ्चिदयुक्तं दुःखिनामिति भावः ॥ २८ ॥ ❁
अखण्डमिति । आखण्डलतुल्यधामभिरिन्द्रतुल्यः प्रभावैः । धाम रश्मौ गृहे देहे
स्थाने जन्मप्रभावयोरिति हेमः । स्ववंशजैः भूपतिभिर्भरतादिभिश्चिरमखण्डम
विच्छिन्नं धृतां महीं त्वया मदं च्योततीति मदच्युत् । क्विप् । तेन मदस्राविणा मतङ्ग
जेन स्रगिवात्महस्तेन स्वकरेण स्वचापल्येनेत्यर्थः । अपवर्जितापरिहृता त्यक्ता । स्व
दोषादेवायमनर्थागम इत्यर्थः ॥ २९ ॥ ❁ ❁ * * * ❁ ❁ ॥

अखण्डमाखण्डलतुल्यधामभिश्चिरं धृता भूपतिभिः स्ववंशजैः । त्व
यात्महस्तेन मही मदच्युता मतङ्गजेन स्रगिवापवर्जिता ॥ २९ ॥
व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः । प्रवि
श्य हि घ्नन्ति शठास्तथाविधानसंवृताङ्गान्निशिता इवेषवः ॥ ३० ॥

स्वदोषादेवायमनर्थागम इत्युक्तं स च दोषः कुटिलेष्वकौटिल्यमेवेत्याह । व्रजन्ती
ति । मूढधियो निर्विवेकबुद्धयस्ते पराभवं व्रजन्ति । ये मायाविषु मायावत्सु विषये
अस्मायामेधास्रजो विनिरिति विनिप्रत्ययः । मायिनो मायावन्तः व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः
न भवन्ति । अत्रैवार्थान्तरं न्यस्यति । प्रविश्येति । शठाः अपकारिणो धूर्तास्तथावि
धानकुटिलानसंवृताङ्गाननावृतशरीरान्निशिता इषव इव प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा आत्मी
याभूत्वा घ्नन्ति हि । आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिरिति भावः ॥ ३० ॥ ❁ ❁ ॥
न च लक्ष्मीचाञ्चल्यादयमनर्थागमः स्वोपेक्षादोषमूलत्वादित्याशयेनाह । गुणे
ति । अनुरक्तसाधनोऽनुकूलसहायवान् । उक्तञ्च कामन्दकीये । उद्योगादनि

वृत्तस्य सुसहायस्य धीमतः । छायेवानुगता तस्य नित्यं श्रीः सहचारिणीति । कुलाभिमानी क्षत्रियत्वाभिमानी कुलीनत्वाभिमानी च त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्यः अन्यारादित्यादिना पञ्चमी को नराधिपो गुणैः संध्यादिभिः सौन्दर्यादिभिश्चानुरक्तां सानुरागिणीं कुलजां कुलक्रमादागतां कुलीनाञ्च मनोरमां श्रियमात्मवधूमिव स्वभार्य्यामिव । वधूर्जाया स्नुषा चेत्यमरः । परैः शत्रुभिरपहारयेत्स्वयमेवापहारं कारयेदित्यर्थः । कलत्रापहारवल्लक्ष्म्यपहारोऽपि राज्ञामानहानिकरत्वादनुपेक्षणीय इति भावः ॥ ३१ ॥ *
अथ दशभिः कोपोद्दीपनं करोति । भवन्तमिति । हे नरदेव नरेन्द्र । एतर्हि इदानीमस्मिन्नापत्कालेऽपीत्यर्थः । एतर्हि सम्प्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथेत्यमरः । इ

गुणानुरक्तामनुरक्तसाधनः कुलाभिमानी कुलजां नराधिपः । परै
स्त्वदन्यः क इवापहारयेन्मनोरमामात्मवधूमिव श्रियम् ॥ ३१ ॥
भवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हिते विवर्तमानं नरदेव वर्त्मनि । कथं न म
न्युर्ज्वलयत्युदीरितः शमीतरुं शुष्कमिवाग्निरुच्छिखः ॥ ३२ ॥

दमो र्हिलिति र्हिल्प्रत्ययः । एतेतोरथोरित्येतादेशः । आपदमेवाह । मनस्विगर्हिते शूरजुगुप्सिते वर्त्मनि मार्गे वर्तमानं शत्रुकृतान्दुर्दशामनुभवन्तमित्यर्थः । भवन्तमुदीरित उद्दीपितो मन्युः क्रोधः शुष्कं नीरसं शुषेः क इति निष्ठातकारस्य ककारः शमी चासौ तरुश्चेति विशेषणसमासः शमीग्रहणं शीघ्रज्वलनस्वभावत्वं उच्छिखः उन्नतज्वालः । घृणिज्वाले अपि शिखे इत्यमरः । वह्निरिव कथं न ज्वलयति ज्वलयितुमुचितमित्यर्थः । मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः ॥ ३२ ॥ * ॥
नन्वन्तः शत्रुत्वादयं क्रोधस्त्याज्य एवेत्याशंक्याह । अवंध्येति । अवंध्यः कोपो यस्य तस्य अवंध्यकोपस्यात एवापदां विहन्तुर्निग्रहानुग्रहसमर्थस्येत्यर्थः पुंस इति शेषः

। देहिनो जन्तवः स्वयमेव वश्या वश्यं गता भवन्ति । वशं गत इति यत्प्रत्ययः । अतः को पिना भवितव्यमित्यर्थः । व्यतिरेके च निष्टमाचष्टे । अमर्षशून्येन निःकोपेन जन्तुना । कन्यया शोक इतिवत् हेताविति तृतीया । हृदयस्य कर्म हार्दं स्नेहः । प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेह इत्यमरः । युवादित्वादण् । हृदयस्य हृल्लेखपदण्लेष्विति हृदादेशः जातहार्देन जातस्नेहेन सता जनस्यादरो न विद्विषादिव यतश्च सतादरेण । अमर्षहीनस्य रागद्वेषाव किंचित्करत्वाद गरण्याविव्यर्थः । अथवा विद्विषा सतादरो भयन्न । दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्र इत्यमरः । एतस्मिन्नेव प्रयोगे सन्धिवशात् द्विधापदच्छेदः पुन्वाक्ये पुनर्दोषः अतः स्थाने कोपः कार्यस्त्याज्यस्त्वस्थाने कोप इति भावः ॥ ३३ ॥

अवंध्यकोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः । अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषादरः ॥ ३३ ॥
परिभ्रमँल्लोहितचन्दनोचितः पदातिरन्तर्गिरि रेणुरूषितः । महारथः सत्यधनस्य मानसं दुनोति नो कच्चिदयं वृकोदरः ॥ ३४ ॥

परिभ्रमन्निति । लोहितचन्दनोचितः उचितलोहितचन्दनः वाहिताग्न्यादिष्विति साधु । अभ्यस्तरक्तचन्दन इत्यर्थः । अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यमिति यादवः । महारथो रथचारी । उभयत्रापि प्रागिति शेषः अधुना रेणुरूषितो धूलिच्छुरितः पद्भ्यामततिगच्छतीति पदातिः पादचारी अज्यतिभ्यां चेत्यनुवृत्तौ पादे चेत्यौणादिक इन्प्रत्ययः । पादस्य पदाजातिगोपहतेष्विति पदादेशः अन्तर्गिरि गिरीष्वन्तः विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । गिरेश्चेत्येकस्येति विकल्पात्समासान्तभावः । परिभ्रमन्नयं वृकोदरो भीमः सत्यधनस्येति सोल्लुण्ठवचनं । अद्यापि सत्यमेव रक्ष्यते न तु भ्रातर इति भावः । नवेति शेषः । मानसं नो दुनोति । स्वान्तं हृन्मानसं मन इत्यमरः । कच्चिन्न परितापयति । किञ्चि

त्कामप्रवेदनइत्यमरः। स्वाभिप्रायाविष्करणंकामप्रवेदनम्॥ ३४ ॥ ❁ ❁ ॥
विजित्येति। वासवइन्द्रउपमानंयस्यसवासवोपमइन्द्रतुल्योयोधनञ्जयःउत्तराकुरून्मेरोरुत्तरान्मानुषान्देशविशेषान्विजित्यप्राज्यम्प्रभूतम्। प्रभूतम्प्रचुरंप्राज्यमित्यमरः। कुप्यादन्यदकुप्यंहेमरूप्यात्मकम्। स्यात्कोशश्चहिरण्यञ्चहेमरूप्येकृताकृते। ताभ्यांयदन्यत्तत्कुप्यमित्यमरः। वसुधनमयच्छद्दत्तवान्पाघ्रेत्यादिनादाणोयच्छादेशः। सधनञ्जयतीधनञ्जयोऽर्जुनः। संज्ञायांभृतृवृजीत्यादिनाखच्प्रत्ययः। अरुर्द्विषदित्यादिनामुमागमःअधुनास्मिन्कालेअधुनेतिनिपातनात्साधुः। तववल्कवासांस्याहरन्कथन्तवमन्युंक्रोधन्दुःखंवानकरोति॥ ३५॥ ❁

विजित्ययःप्राज्यमयच्छदुत्तरान्कुरूनकुप्यंवसुवासवोपमः। सव
ल्कवासांसितवाधुनाहरन्करोतिमन्युन्नकथन्धनञ्जयः॥ ३५॥
वनान्तशय्याकठिनीकृताकृतीकचाचितौविष्वगिवागजौगजौ। क
थन्त्वमेतौधृतिसंयमौयमौविलोकयन्नुत्सहसेनबाधितुम्॥ ३६॥

वनान्तेति। वनान्तोवनभूमिरेवशय्यातयाकठिनीकृताकृतीकठिनीकृतदेहौ। आकारोदेहआकृतिरितिवैजयन्ती। विष्वक्समन्तात्। समन्ततस्तुपरितःसर्वतोविष्वगित्यपीत्यमरः। कचाचितौकचव्याप्तौविकीर्णकेशावित्यर्थः। अतएवागजौगिरिसम्भवौगजाविवस्थितौ। एतौयमौयुग्मजातौमाद्रीपुत्रावित्यर्थः। यमोदण्डधरेध्वाङ्क्षेसंयमेयमजेपिचेतिविश्वः। विलोकयंस्त्वङ्कथंधृतिसंयमौसन्तोषनियमौ। धृतिर्योगान्तरेधैर्येधारणाध्वरतुष्टिष्वितिविश्वः। बाधितुन्नोत्सहसेनप्रवर्तसे। शकधृषेत्यादिनातुमुन्। अहोतेमहद्धैर्यमितिभावः॥ ३६॥ *
अथराज्ञोदुर्दशान्दर्शयितुमुपोद्घातमाह। प्रकृतमर्थंवर्णयितुमर्थान्तरवर्णनमुपो

ख्यातः। इमामिति। इमांवर्त्तमानान्तवेमान्तावकीन्त्वदीयां। तस्येदमित्यण्प्रत्य
यः। तवकममकावेकवचनइतितवकादेशः। धियन्त्वदापद्विषयांचित्तवृत्तिमहंन
वेदनवेद्मि। परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वादितिभावः। विदोलटोवेतिणलादेशः। नचा
स्मदृष्टान्तेनापन्नत्वात् दुःखितत्वमनुमातुंशक्यते धीरादिष्वनैकान्तिकत्वादित्या
शयेनाह। चित्तवृत्तयोविचित्ररूपाः। धीराधीराद्यनेकप्रकाराःखलुकिन्तुपरामुत्कृ
ष्टाम्भवदापदंविचिन्तयन्त्याममचेतस्त्वितंत्राधयोमनोव्यथाः। उपसर्गेघोःकि
रितिकिप्रत्ययः। प्रसभम्प्रसह्यरुजन्तिविभजन्ति। रुजोभङ्गइतिधातोर्लट्प
श्यन्तामपिदुःसहादुःखजननीत्वद्विपत्तिरनुभवितारन्त्वान्नाविष्करोतीतिमहच्चित्र

इमामहंवेदनतावकीन्धियंविचित्ररूपाःखलुचित्तवृत्तयः। वि
चिन्तयन्त्याभवदापदम्परांरुजन्तिचेतःप्रसभम्ममाधयः॥ ३७॥
पुराधिरूढःशयनम्महाधनंविबोध्यसेयःस्तुतिगीतिमङ्गलैः। अद
भ्रदर्भामधिशय्यसंस्थलीजहासिनिद्रामशिवैःशिवारुतैः॥ ३८॥

मित्यर्थः। चेतइतिरुजार्थानाम्भाववचनानामज्वरइतिषष्ठीनभवतितत्रशेषाधि
काराच्छेषत्वस्यविवक्षितत्वादिति॥ ३७॥ ॥
तदापदमेवश्लोकत्रयेणाह। पुरेति। यस्त्वंमहाधनम्बहुमूल्यंश्रेष्ठम्। महाध
नंमहामूल्यइतिविश्वः। शयनंशय्यामधिरूढःसन्स्तुतयोगीतयश्चताएवमङ्गला
नितैः। करणभूतैःपुराविबोध्यसेवैतालिकैरितिशेषःपूर्वम्बोधितइत्यर्थः। पुरालुङ्
स्मेतिभूतार्थेलट्सत्वमदभ्रदर्भाबहुकुशाम्। अस्त्रीकुशंकुशोदर्भः। अदभ्रम्बहु
लम्बह्वित्युभयत्राप्यमरःस्थलीमकृत्रिमभूमिजनपदेत्यादिनाऽकृत्रिमार्थेङीप्। ए
तेनदुःसहस्पर्शत्वमुक्तम्। अभीशीङ्स्थासांकर्मेतिकर्मत्वंअधिशय्यशयित्वा। अ

यङ्ङिकितीत्ययङादेशः। अशिवैरमङ्गलैः शिवारुतैः। क्रोष्टुवासितैः। शिवा हरितकी क्रोष्टा शमी नद्यामलक्युमे इति वैजयन्ती। निद्राञ्जहासि अद्येति शेषः॥ ३८॥ *

पुरेति। हे इन्द्रप यदेतत्पुरोवर्त्ति वपुः पुरा द्विजातिशेषेण द्विजभुक्तावशिष्टेनान्धसान्नेन। भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोन्नमित्यमरः। द्वे जाती येषान्ते द्विजातयः। तदुक्तम्। जन्मना जायते शूद्रः संस्कारैर्द्विज उच्यत इति। दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यमरः। रमणीयस्य भावो रामणीयकं मनोहरत्वमुपनीतम्प्रापितम्। नयतेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने कर्मणि क्तः। प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणामिति वचनात्। अद्य वन्यफलाशिनस्ते तव तद्वपुर्यशसा समम्परमतिमात्रं कार्श्यम्परैति प्राप्नोति उभय

पुरोपनीतं नृप रामणीयकं द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा। तद
द्य ते वन्यफलाशिनः परम्परैति कार्श्यं यशसा समं वपुः॥ ३९॥
अनारतं यौ मणिपीठशायिनावरञ्जयद्राजशिरःस्रजां रजः। नि
षीदतस्तौ चरणौ वनेषु ते मृगद्विजालूनशिखेषु बर्हिषाम्॥ ४०॥

मपि क्षीयत इत्यर्थः। अत्र सहोक्तिरलंकारः। तदुक्तं काव्यप्रकाशे। सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकार्थवाचकमिति॥ ३९॥

अनारतमिति। अनारतमजस्रं मणिपीठशायिनौ मणिमयपीठस्थितौ यौ चरणौ राजशिरःस्रजां नमद्भूपालमौलिस्रजां रजः परागोऽरञ्जयत्। तौ ते चरणौ मृगैर्द्विजैश्च तपस्विभिरालूनशिखेषु छिन्नाग्रेषु बर्हिषां कुशानाम्। बर्हिः कुशहुताशयोरिति विश्वः। वनेषु निषीदतस्तिष्ठतः॥ ४०॥

ननु सर्वप्राणिसाधारण्यामापदि का परिवेदनेत्यत्राह। द्विषदिति। यद्यन्तःकारणादियन्दशाऽवस्था। दशावर्त्ताववस्थायामिति विश्वः। द्विषन्तो निमित्तं यस्याः

श्चाद्विषोनिमित्ताइतिशतृप्रत्ययः। अतोमेमनःसमूलन्निःशेषंउन्मूलयतीवोत्पा
टयतीवदैविकीत्वापन्नदुःखमित्याह। परैरिति। परैःशत्रुभिरपर्य्यासिताऽपर्य्या
वर्त्तितावीर्य्यसम्पद्येषान्तेषांमानिनाम्पराभवोविपदुत्सवएवेतिवैधर्म्येणार्थान्तरन्या
सःमानहानिर्दुःसहानत्वापदितिभावः॥ ४१॥ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥
विहायेति। हेन्तपशान्तिंशमंविहायतत्प्रसिद्धन्धामतेजोविद्विषाम्बधायपुनःस
न्धेहिअङ्गीकुरुप्रसीद। प्रार्थनायांलोट्ननुशमेनकार्य्यसिद्धैःकिंक्रोधेनेत्यत्राह
। व्रजन्तीति। निःस्पृहाःमुनयः। शत्रून्कामादीन्विधूयनिर्जित्यशमेनक्रोधवर्जि

द्विषन्निमित्तायदियन्दशाततःसमूलमुन्मूलयतीवमेमनः। परैर
पर्य्यासितवीर्य्यसम्पदाम्पराभवोप्युत्सवएवमानिनाम्॥ ४१॥
विहायशान्तिंन्टपधामतत्पुनःप्रसीदसन्धेहिवधायविद्विषाम्। व्र
जन्तिशत्रूनवधूयनिःस्पृहाःशमेनसिद्धिंमुनयोनभूभृतः॥ ४२॥
पुरःसराधामवतांयशोधनाःसुदुःसहम्प्राप्यनिकारमीदृशम्। भ
वादृशाश्चेदधिकुर्वतेरतिन्निराश्रयाहन्तहतामनस्विता॥ ४३॥

तेनसिद्धिंमोक्षाख्याम्व्रजन्तिभूभृतस्तुनकैवल्यकार्य्यंवद्राजकार्य्येनशान्तिसाध्यमित्य
र्थः॥ ४२॥ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ॥
पुरइति। किञ्चधामवतान्तेजस्विनाम्परापकारासहिष्णुनामित्यर्थः। पुरःसरन्तीति
पुरःसराःअग्रेसराः। पुरोग्रतोग्रेषुसर्त्तेरितिटप्रत्ययः। यशोधनाभवादृशाःसुदुःसह
मतिदुःसहमीदृशमुक्तप्रकारन्निकारम्पराभवम्प्राप्यरतिंसन्तोषमधिकुर्वतेस्वीकुर्व
तेचेत्तर्हिहन्तइतिखेदेमनस्विताऽभिमानितानिराश्रयासतीहता। तेजस्विजनैक
शरणत्वान्मनस्वितायाइत्यर्थः। अतःपराक्रमितव्यमितिभावः। यद्यप्यत्रप्रसहन

स्यासङ्गतेरधिपूर्वात्करोतेरधेः प्रसहनेइत्यात्मनेपदं न भवति प्रसहनम्परिभव इ
ति काशिका । तथाप्यस्याः कर्त्रभिप्रायविवक्षायामेव प्रयोजकत्वात्कर्त्रभिप्राये स्वरि
तइत्यात्मनेपदम्प्रसिद्धम् ॥ ४३ ॥

अथेति । अथ पक्षान्तरे निरस्तविक्रमः सन्चिराय चिरकालेनापि क्षमां क्षान्तिमेव क्षितिक्षान्त्योः क्षमेत्यमरः । सुखस्य साधनम्पर्येषि अवगच्छसि तर्हि लक्ष्मीपतिलक्ष्म राजचिह्नङ्कार्मुकं विहाय धरतीति धरः पचाद्यच् जटानान्धरो जटाधरः । सन्निह वने पावकञ्जुहुधि पावके होमं कुर्वित्यर्थः । अधिकरणे कर्मत्वोपचारः । विरक्तस्य किन्धनुषेत्यर्थः । हुझल्भ्यो हेर्धिः ॥ ४४ ॥

अथ क्षमामेव निरस्तविक्रमश्चिराय पर्येषि सुखस्य साधनम् । विहा
य लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकञ्जटाधरः सन्जुहुधीह पावकम् ॥ ४४ ॥
न समयपरिरक्षणं क्षमन्ते निकृतिपरेषु परेषु भूरिधाम्नः । अरिषु
हि विजयार्थिनः क्षितीशा विदधति सोपधि सन्धिदूषणानि ॥ ४५ ॥

अथ समयोल्लंघनाद्बिभेषि तदपि न किञ्चिदित्याह । नेति । परेषु शत्रुषु निकृतिः शाठ्यम्परं प्रधानं येषु तेषु यथोक्तेषु अपकारतत्परेषु सत्सु भूरिधाम्नो महौजसः प्रतीकारक्षमस्य ते तव समयस्त्रयोदशसंवत्सरान्वने वत्स्यामीत्येवंरूपा संवित् । समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविद इत्यमरः । तस्य परिरक्षणम्प्रतीक्षणं न क्षमं न युक्तं । युक्ते क्षमं सत्त्वहिते त्रिष्वित्यमरः । हि यस्माद्विजयार्थिनो विजिगीषवः क्षितीशा अरिषु विषये सोपधि सकपटं यथा तथा । कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयः छद्मकैतवे इत्यमरः । सन्धिदूषणानि विदधति । केनचिद्व्याजेन दोषमापाद्य सन्धिन्दूषयन्ति विघट्टयन्तीत्यर्थः । शक्तस्य हि विजिगीषोः सर्वथा कार्यसाधनं प्रधानमन्यत्सम

थरक्षणादिकमशक्तस्येतिभावः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ४५ ॥ ॥

उक्तमर्थमाशीर्वादपूर्वकमुपसंहरति । विधीति । विधिर्दैवम् । विधिर्विधाने दैवेचेत्यमरः । समयःकालस्तयोर्नियोगान्नियमनाद्धेतोस्तयोर्दुरतिक्रमत्वादिति भावः । अगाधेदुस्तरे आपत्पयोधिरिवेत्युपमितसमासः । दिनकृतमिवेतिवक्ष्यमाणानुसारात्तस्मिन्नापत्पयोधौ मग्नम् । सूर्य्योपिसायंसागरे मज्जतिपरे द्युरुन्मज्जतीत्यागमः । दीप्तिः प्रतापआतपश्चतस्याःसंहारेण जिह्मम प्रसन्नंशिथिलवसुंशिथिलधनमन्यत्रशिथिलरश्मिं । वसुर्देवेग्नौरश्मौ चवसुतोयेधनेमणाविति वैजयन्ती । शिथिलवलमितिपाठेतूभयत्रापिशिथिलशक्तिकमित्यर्थः । रिपुस्तिमि

विधिसमयनियोगाद्दीप्तिसंहारजिह्मंशिथिलवसुम
गाधेमग्नमापत्पयोधौ। रिपुतिमिरमुदस्योद्दीपमानन्दि
नादौदिनकृतमिवलक्ष्मीस्त्वांसमभ्येतुभूयः ॥ ४६ ॥

रमिवेतिरिपुतिमिरमुदस्यनिरस्योद्दीपमानमुद्यन्तंइङ्गताविति धातोर्दैवादिकात्कर्तरिशानच् । त्वान्दिनादौदिनकृतमिवलक्ष्मीःभूयःसमभ्येतुभजतु । आशिषिलिङ्लोटाविति लोट् । चमत्कारकारितयामङ्गलाचरणरूपतयाचसर्गान्त्यश्लोके लक्ष्मीशब्दप्रयोगः । यथाह भगवान्भाष्यकारः । मङ्गलादीनिमङ्गलमध्यानिमङ्गलान्तानिचशास्त्राणिप्रथन्तेधीरपुरुषाण्यायुष्मत्पुरुषाणिचभवन्त्यध्येतारश्चप्रवक्तारोभवन्ति । पूर्णोपमेयम् । मालिनीवृत्तम् । सर्गान्तत्वाद्वृत्तभेदः । यथाहदण्डी । सर्गैरनतिविस्तीर्णैःश्राव्यवृत्तैःसुधीरितम् । सर्वत्रलोकवृत्तान्तैरुपेतंलोकरञ्जनमिति ॥ ४६ ॥ ॥

अथ कविः काव्यवर्णनामाख्यानपूर्वकं सर्गपरिसमाप्तिं कथयति । इतीति । इतिश
ब्दः सर्गसमाप्तौ भारविकृताविति कविनामकथनम् । महाकाव्य इति महच्छब्देन लक्ष
णसम्पत्तिः सूचिता । किरातार्जुनीय इति काव्यवर्णयोः कथनम् । प्रथमः सर्गः समा
प्त इति शेषः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । किरातार्जुनीयावधिकृत्य कृतो यं ग्रन्थः कि
रातार्जुनीयं । शिशुक्रन्द इति द्वंद्वाच्छप्रत्ययः । राघवपाण्डवीयशब्दवत् । तथाहि
। अर्जुन एवात्र नायकः किरातस्तु तदुत्कर्षाय प्रतिभटतया वर्णितः । यथाह दण्डी

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये महाकाव्ये प्रथमस्सर्गः ॥ १ ॥

। वंशवीर्यप्रतापानि वर्णयित्वा रिपोरपि । यज्जयान्नायकोत्कर्षकृतेनुवर्णयन्ति हि
। अथायं संग्रहश्लोकः । नेता मध्यमपाण्डवो भगवतो नारायणस्यांशजस्तस्योत्कर्षकृते
नुवर्ण्यचरितो दिव्यः किरातः पुनः । शृङ्गारादिरसोयमत्र विजयी वीरप्रधानो रसः शै
लाद्यानि च वर्णितानि बहुशो दिव्यास्त्रलाभः फलमिति ॥ इति श्रीमहोपाध्यायको
लाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां प्र
थमः सर्गः समाप्तः ॥ १ ॥ * * * * * * * * * * * * * * * * ॥

विहितामिति। अथवृकोदरोभीमःप्रिययाद्रौपद्याप्रियायहणं अस्याहितोपदे शसूचनार्थम्। विहितामभिहितामित्यर्थः। विपूर्वस्यदधातेःक्रियासामान्यवाचिनोयोग्यविशेषपर्यवसानात्। मनःप्रियामभिमतार्थयोगान्मनोहरांविशेषणद्वयेनापिगिरोग्राह्यत्वमुक्तम्। गिरङ्गरीयसींसारवत्तरान्निश्चित्यनृपन्धर्मराजम्। उपपत्तिमत् युक्तियुक्तंऊर्जिताश्रयमुदारार्थंवचनमूचेउक्तवान्। कर्तरि लिट्। ब्रुवोवचिरादेशः। ब्रुविशासीत्यादिनाद्विकर्मकत्वंअकथितञ्चेतिनृपस्यकर्मत्वम् ॥ १ ॥

किन्तद्वचनन्तदाह। यदिति। मानिनीक्षत्रियकुलाभिमानवतीद्रौपदीस्नेहमये

विहिताम्प्रिययामनःप्रियामथनिश्चित्यगिरङ्गरीयसीम्।
उपपत्तिमदूर्जिताश्रयंनृपमूचेवचनंवृकोदरः ॥ १ ॥
यदवोचदवेक्ष्यमानिनीपरितःस्नेहमयेनचक्षुषा। अ
पिवागधिपस्यदुर्वचंवचनन्तद्विदधीतविस्मयम् ॥ २ ॥

नस्नेहप्रचुरेणतत्प्रकृतवचनेमयट्। चक्षुषाज्ञानचक्षुषा। एतेनाप्तत्वमुक्तम्। परितोवीक्ष्य। समन्ताद्विविच्ययद्वचनमवोचत्। ब्रुवोवचेर्वालुङ्वचोरुमितिउमागमः वागधिपस्यबृहस्पतेरपिदुर्वचंवक्तुमशक्यंशेषषष्ठीयंनकृद्योगलक्षणा। अतोनलोकेत्यादिनाषष्ठीनिषेधोनास्ति। तद्वचनंविस्मयंविदधीत। सर्वस्यापीतिशेषः। अथवावागधिपस्यापिविस्मयंविदधीतेतिसम्बन्धः। दुर्वचंकेनापीतिशेषः। यत्स्त्रीणामपिशास्त्रं अनुरूपाद्धिहितंचानुवध्नाति। अतोविस्मयकरंग्राह्यञ्चैतद्वचनमितितात्पर्यार्थः ॥ २ ॥

विस्मयकरत्वेहेतुमाह। विषमइति। विषमोपिदुर्बोधोपि। अन्यतदुःप्रवेशो

पिनयोनीतिशास्त्रम्पयसामाशयोह्रदइव । कृततीर्थःकृताभ्यासाद्युपायःसन् । तीर्थंशास्त्रेध्वरेक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । योनौजलावतरेयुमन्त्राद्यष्टादशस्वपीतिविश्वः । अन्यत्रकृतजलावतारःसन् । तीर्थयोनौजलावतारेचेतिहलायुधः । विगाह्यतेविगृह्यतेप्रविश्यतेच । किन्तुतत्रनयेसतादृशः । पुरुषोविशेषदुर्लभःयःकृत्यंसन्धिविग्रहादिकार्य्यंस्नानादिकञ्चतस्यवर्त्मसन्माधुदेशकालाद्यविरुद्धंयथार्थमित्यर्थः । अन्यत्रचगर्तग्राहपाषाणादिरहितम् । उपन्यस्यतिउदाहरति । उपन्यासस्तुवाङ्मुखम् । उपोद्घातउदाहारइत्यमरः । यथाकेचित्कृततीर्थंपयस्सिगम्भीरेपिप्रवेष्टारःसन्तितीर्थकरस्तुविरलः । तद्वन्नीतावपिनि

विषमेऽपिविगाह्यतेनयःकृततीर्थःपयसामिवाशयः । सतु
नविशेषदुर्लभःसदुपन्यस्यतिकृत्यवर्त्मयः ॥ ३ ॥ प
रिणामसुखेगरीयसिव्यथकेस्मिन्वचसिक्षतौजसाम् । अ
तिवीर्य्यवतीवभेषजेबहुरल्पीयसिदृश्यतेगुणः ॥ ४ ॥

गूढमपितत्त्वंसन्तिवक्तारिबोद्धारःसन्ति । वक्तातुनसुलभः । इयञ्चसाधुवक्तोतियुज्यतेविस्मयइतितात्पर्यार्थः ॥ ३ ॥ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ॥ अथग्राह्यत्वेहेतुमाह । परिणामेति । परिणामः । फलकालःपरिपाकावस्थाचतत्रसुखेहिते । शस्तंचाथत्रिषुद्रव्येपापम्पुण्यंसुखादिचेत्यमरः । सुखशब्दस्यविशेष्यलिङ्गत्वम् । गरीयसिगुर्वर्थप्रतिपादकेऽर्थभूयिष्ठेश्रेष्ठेचक्षतौजसांउभयत्रापिक्षीणशक्तीनांव्यथकेयुद्धोपोद्बलकत्वाद्भयङ्करे । अन्यत्राटैसन्तापादिदुःखजनकेअल्पीयस्यल्पाक्षरेअल्पमात्रेच । उक्तञ्च । स्वल्पाचमात्राबहुलागुणश्चेति । अस्मिन्वचस्यतिवीर्यवत्यत्यन्तसामर्थ्यवतिभेषजेऔषधेइव । भेषजौषध

भैषज्यंइत्यमरः। वक्तुरधिकोगुणः मानत्राणराज्यलाभादिरारोग्यबलसिद्धिश्चदृ

श्यते। अतोग्राह्यमस्यावचनमितिभावः॥ ४॥ * * * * * * * * * ॥

सत्यमेवमह्यंनरोचतेकिङ्करोमीत्यतआह। इयमिति। रुचिरार्थाहितार्थसम्पन्नेति

रुचिरत्वेहेतूक्तिः। इयम्भारतीद्रौपदीवाक्यंइष्टगुणायअभिमतगुणायगुणग्रा

हिणइत्यर्थः। भवतेतुभ्यम्। रुच्यर्थानाम्प्रीयमाणइतिसम्प्रदानाच्चतुर्थी। रोच

तांस्वदताम्। विध्यर्थेलोट्। हितवचनेबलादपीच्छाकुर्यादौषधवदितिभावः।

तथापिस्त्रैणोवचसिकाश्रद्धात्याह। नन्विति। गुणानांगृह्यागुणगृह्याःगुणपक्ष

पातिनइत्यर्थः। यदासैरिवाह्यपक्ष्येषुचेतिग्रहेक्यप्। विपश्चितोविद्वांसः। वि

इयमिष्टगुणायरोचतांरुचिरार्थापिभवतेपिभारती। ननु

वक्तृविशेषनिःस्पृहागुणगृह्यावचनेविपश्चितः॥ ५॥

चतसृष्वपितेविवेकिनीन्नृपविद्यासुनिरूढिमागता। क

थमेत्यमतिर्विपर्ययंकरिणीपङ्कमिवावसीदति॥ ६॥

द्वान्विपश्चिद्दोषज्ञइत्यमरः। वचनेविषयेवक्तृविशेषेस्त्रीपुंसादिलक्षणेनिस्पृहाः

ननुनिरादरास्याःखलु। बालादपिसुभाषितंग्राह्यमितिभावः॥ ५॥ * * * * ॥

सम्प्रतिस्वयमुपालभते। चतसृष्विति। हेनृपचतसृष्वपिविद्यासुआन्वीक्षिक्या

दिषु। आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तादण्डनीतिश्चशाश्वती। विद्याह्येताश्चतस्रस्तुलोकसं

स्थितिहेतवइतिकामन्दकः। निरूढिमागताप्रसिद्धिङ्गताअतएवविवेकिनीसदस

द्विवेकवती। यथाहमनुः। आन्वीक्षिक्यान्तुविज्ञानन्धर्माधर्मौत्रयोस्थितौ। अर्था

नर्थौचवार्त्तायान्दण्डनीत्यान्नयानयाविति। तेमतिःकथङ्करिणीपङ्कमिवविपर्य्य

यंवैपरीत्यंअविवेकरूपमेत्यअवसीदतिनश्यति। नयुक्तमितिभावः॥ ६॥ * ॥

किन्नश्छिन्नमिदानींयेनत्वमुपालभसेत्यत्राह । विधुरमिति । त्वयिपरैःशत्रुभिरि
मामीदृशींअवगीतांगर्हिताम् । अवगीतन्तुनिर्वादेमुहुर्दृष्टेचगर्हितेइतिवि
श्वः । दशाङ्गमितेप्रापितेसति । सुरैरपिसम्भावितवृत्तिवहुकृतप्रसारम् । अथ
वानिश्चितसद्भावम्पौरुषम्पुरुषकारः । युवादित्वादण्प्रत्ययः अवसीदतिनश्यति
। यत् अतःपरं अतोन्यत् । अधिकम्वाकिम्विधुरङ्किङ्कष्टन्नकिञ्चिदित्यर्थः । विधुर
म्प्रत्यवायेस्यात्कष्टविश्लेषयोरपीतिवैजयन्ती । अस्तीतिशेषः । अस्तिर्भवन्तीपरः
प्रथमःपुरुषःप्रयुज्यमानोप्यस्तीतिभाष्यकारः । भवन्तीतिलटःपूर्वाचार्याणांसंज्ञा
। यत् पुरुषाधिकस्यदुर्दशासाचशत्रुकृताइतिमहत्कष्टन्तत्त्वयोपेक्षतइत्युप

विधुरंकिमतःपरम्परैरवगीतांगमितेदशामिमाम् । अव
सीदतियत्सुरैरपित्वयिसम्भावितवृत्तिपौरुषम् ॥ ७ ॥
द्विषतामुदयःसुमेधसागुरुरस्वन्ततरःसुमर्षणः । नम
हानपिभूतिमिच्छताफलसम्पत्प्रवणःपरिक्षयः ॥ ८ ॥

लभ्यतइत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथोपेक्षाकालत्वादियमुपेक्षेत्याशंक्यनायमुपेक्षाकालइतिवक्तुन्तदेवतावत्श्लोक
द्वयेनविविनक्ति । द्विषतामिति । भूतिमुदयमिच्छताशोभनामेधायस्यतेनसुमे
धसा । सुधियानित्यमसिच्प्रजामेधयोरित्यसिच् । गुरुर्महानपिअस्वन्ततरः
। अत्यन्तदुरन्तःक्षयोन्मुखइत्यर्थः । द्विषतामुदयःसुखेनमृष्यतइतिसुमर्ष
णःसुसहःउपेक्ष्यतइत्यर्थः । स्वन्तश्चदुर्मर्षणइतिभावः । भाषायांशासीत्यादिना
खलर्थेयुच् । महानपिफलसम्पत्प्रवणःफलसिद्ध्युन्मुखः । प्रतिरन्तरित्यादिना
णत्वम्परिक्षयोनसुमर्षणःनोपेक्ष्यइत्यर्थः । अन्यथात्वपेक्ष्यइतिभावः । नह्युद

य एव प्रतीकार्यः । न च क्षय एवोपेक्ष्य इत्यर्थः । किन्तु स्वन्तत्वासन्तत्वाभ्यामुभा वपि प्रतीकार्यावुपेक्ष्यौ च भवत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथोभयोरपि मध्ये एकतरस्योदयक्षययोर्गतिमुक्त्वा इदानीं युगपत् परिक्षयागमे गतिमाह । अचिरेणेति । कृतमनेनेति कृती कुशल इत्यर्थः । इष्टादिभ्यश्चेति इनिप्रत्ययः । परस्य शत्रोः क्षययुक्तिं क्षययोगं अचिरेणाशु भाविनीं भूयसीं दुरन्तां तथा आत्मनः । क्षययुक्तिं विपरीतां चिरभाविनीम् । अल्पीयसीं स्वन्तां च विगणय्य विचार्य । ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशः । उपेक्षते अन्यथा उक्तवैपरीत्ये परस्य क्षययुक्तौ अल्पीयस्यां स्वस्य भूयस्यामित्यर्थः । तत्प्रतिकारं तस्याः क्षययुक्तेः प्रती

अचिरेण परस्य भूयसीं विपरीतां विगणय्य चात्मनः ।
क्षययुक्तिमुपेक्षते कृती कुरुते तत्प्रतिकारमन्यथा ॥ ९ ॥
अनुपालयतामुदेष्यतीम्प्रभुशक्तिं द्विषतामनीहया । अप
यान्त्यचिरान्महीभुजाञ्जननिर्वादभयादिव श्रियः ॥ १० ॥

कारं अचिरेणाशु कुरुते । एवं सति यदा शत्रोरभ्युदयः स्वस्य चातिपरीक्षयोऽथ थास्माकन्तदा किं वक्तव्यमित्यर्थः । सद्यः प्रतिकारं कुरुत इत्यर्थात्सिद्धमनुसन्धेयम् ॥ ९ ॥

तथाप्युपेक्षायामनिष्टमाचष्टे । अनुपालयतामिति । उदेष्यतीं वर्द्धिष्यमाणां आच्छीनद्योर्नुमिति विकल्पान्नुमभावः । द्विषताम्प्रभुशक्तिं कोषदण्डजन्तेजः । स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोषदण्डजमिति । अनीहया अनुत्साहेन अनुपालयतां उपेक्षमाणानां महीभुजां श्रियः सम्पदो जननिर्वादभयात् निकृष्टपुरुषानुरागात् लोकापवादभयादिति हेतूत्प्रेक्षा । अचिरादपयान्ति अपसरन्ति । यथाह का मन्द

कः। स्त्रीभिःषण्ढइवश्रीभिरलसःपरिभूयतइति। अतःपराक्रमितव्यमितिभा
वः॥ १०॥ ॥

ननुपरिक्षीणःकथम्प्रबलेनाभियुज्यतइत्यत्राह। क्षयेति। क्षययुक्तमपितथाक्षी
णमपिसन्तंस्वभावजंशिवंसर्वलोकाह्लादकम्। धामक्षात्रन्तेजःप्रकाशञ्चदधतं
समृद्धयेवृद्ध्यर्थेउत्थितमुद्युक्तंउत्साहमानमितियावत्। अन्यत्रउत्थितमुदितंअ
तएवअनपायमविनाशिनंवर्द्धिष्णुमित्यर्थः। नृपम्प्रजाःप्रतिपच्चन्द्रंद्वितीया
चन्द्रमिवेत्यर्थः। प्रतिपच्छेब्देनद्वितीयाग्रहणमिति। प्रतिपदितस्यादृश्यत्वादि
ति। प्रणमन्तिप्रह्वीभावेनवर्त्तन्तइतिभावः। चन्द्रन्तुनमस्कुर्वन्तिक्षीणस्याप्युत्सा
हःकार्य्यसिद्धेर्निदानत्वमित्यर्थः। श्रियंहिसततनोत्साहीदुर्बलोपिसमश्नुतेइतिका

क्षययुक्तमपिस्वभावजन्दधतन्धामशिवंसमृद्धये। प्रण
मन्त्यनपायमुत्थितम्प्रतिपच्चन्द्रमिवप्रजान्नृपम्॥ ११॥

मन्दकः॥ ११॥ ॥

ननुप्रभुशक्तिशून्यस्योत्साहःकुत्रोपयुज्यतइत्यत्राह। प्रभवइति। कर्मणामारम्भो
पायःपुरुषद्रव्यसम्पत्देशकालविभागःविनिपातप्रतीकारःकार्यसिद्धिश्चेतिपञ्चाङ्गा
नि। यथाहकामन्दकः। सहायाःसाधनोपायाविभागोदेशकालयोः। विनिपात
प्रतीकारःसिद्धिःपञ्चाङ्गइष्यते। इतिपञ्चानामङ्गानांविनिर्णयः। तद्धितार्थेत्या
दिनाउत्तरपदसमासः। कृतःपञ्चाङ्गविनिर्णयोयस्यसतथोक्तःनयोनीतिशास्त्रमि
तियावत्। कोषोऽर्थराशिः। कोषोस्त्रीकुड्मलेखड्गपिधानेर्थौघदिव्ययोरित्यमरः
। दण्डश्चतुरङ्गसैन्यम्। दण्डोऽस्त्रीशासनेराज्ञांहिंसायांलगुडेयमे। यात्राज्ञायां
सैन्यभेदेइतिवैजयन्ती। तयोःकोषदण्डयोःप्रभुशक्तेरित्यर्थः। प्रभवत्यस्मादिति

प्रभवः । कारणम् । ऋदोरप् । स नयः नीतिशास्त्रं विधेयपदेषु कार्य्यवस्तुषु । प
दं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु इत्यमरः । दक्षतां क्षिप्रकारित्वमुत्साह इत्य
र्थः । लोकः कृष्यादिप्रवृत्तो जनः नियतिं दैवमिव । नियतिर्नियमे दैवे इति विश्वः ।
अनुरुध्यते अनुसरति । रुधेर्दैवादिकात् कर्त्तरि लट् । मन्त्रस्यापि मूलमुत्साहस्त
न्मूलायाः प्रभुशक्तेः मूलमिति किमु वक्तव्यम् । अतः स एवाश्रयणीयः यतो नक्तन्दिवं म
न्त्रयतः तस्यापि प्रभोर्निरुत्साहस्य न किंचित् सिध्यतीति ॥ १२ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥
अथ यदि दैवात् स्वयमेव दुर्य्योधनः सम्पदो दास्यति तथापि तत् कथं रोचयेम हीत्याह ।
द्विषतेति । अथवा द्विषता दुर्य्योधनेन विहितं समर्पितमित्यर्थः । आत्मनः पदं राज्यं पु

प्रभवः खलु कोशदण्डयोः कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयो नयः । स
विधेयपदेषु दक्षतां नियतिं लोक इवानुरुध्यते ॥ १२ ॥
द्विषता विहितं त्वयाथवा यदि लब्धा पुनरात्मनः पदम् । ज
ननाथ तवानुजन्मनां कृतमाविष्कृतपौरुषैर्भुजैः ॥ १३ ॥

नरपि त्वया लब्धा लप्स्यते यदि लभेः कर्मणि लुट् । हे जननाथ तवानुजन्मनां अनुजानां
आविष्कृतपौरुषैः प्रकटितपराक्रमैः भुजैः कृतमलं व्यर्थमिति यावत् । अस्मद्भुजैर्न कि
ञ्चित् साध्यं इत्यर्थः । राज्यदानादानयोः द्विषतामेव स्वातन्त्र्ये अस्मद्भुजैः फल्यात् ।
क्षत्रियस्य विजितव्यमिति शास्त्रात् । क्षात्रेणैव राज्यं ग्राह्यमिति भावः । कृतमिति प्रति
षेधार्थमव्ययं स्वरादिषु पठ्यते । कृतमिति निवारणनिषेधयोरिति गणव्याख्याने भुजै
रिति गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया करणत्वात् तृतीया । उक्तञ्च न्यासोद्योतेन । के
वलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं कारकभावस्यापि तु गम्यमानापीति ॥ १३ ॥ ❁ ॥
ननु सोत्साहस्यासहायस्य कथमर्थसिद्धिरित्यत आह । अभिमानेति । अभिमान

॥कि॰स॰॥ वतः मानधनस्य प्रियमिष्टमुच्चैरुन्नतम्पदं स्थानं राज्यादिकमारुरुक्षतः। आरोढुमि

॥सर्ग २॥ च्छतः प्राप्तुकामस्य। मनस्विनो धीरस्यात्मपौरुषं स्वपुरुषकार एव विनिपातनिव

॥ १९ ॥ र्त्तनक्षमम्। अनर्थप्रतीकारसमर्थं आलम्बनं सहकारि। तमं इष्टतमम्। यथा कस्यचित्तुरङ्गमारोहयतः किञ्चित्पतनप्रतिबन्धकानुचरहस्तादिकमालम्बनन्तद्व दिति ध्वनिः किम्पौरुषादन्यैः सहायैः पूरणामितिभावः ॥ १४ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

पौरुषानङ्गीकारे दोषमाह। विपद इति। अविक्रमम्पौरुषहीनं विपदोऽभिभ वन्ति तिरस्कुर्वन्ति। आपदुपेतं विपन्नं आयतिः उत्तरकालः। उत्तरङ्काल आ यतिरित्यमरः। रहयति त्यजति। नियतं रासन्नक्षयस्येत्यर्थः। लघुताऽगौर

अभिमानवतो मनस्विनः प्रियमुच्चैः पदमारुरुक्षतः। वि
निपातनिवर्त्तनक्षमन्तममालम्बनमात्मपौरुषम् ॥ १४ ॥
विपदोभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः। नि
यता लघुता निरायतेरगरीयान्न पदं नृपश्रियः ॥ १५ ॥

वं नियता अवश्यम्भाविनी न कश्चिदेनमाद्रीयत इत्यर्थः। अगरीयान् लघीयान् नृपश्रियः पदं राजलक्ष्म्याः आस्पदं न भवति। यद्वान्तपेति पदच्छेदः। तस्मात्पौ रुषङ्कर्तव्यमेवेत्यर्थः। अत्र पूर्वपूर्वस्याविक्रमत्वादुत्तरोत्तरं विपदादिकम्प्रतिकार णत्वात्कारणमालाख्योऽलङ्कारः। यथासूत्रम्। पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वे कार णमालेति ॥ १५ ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ॥

फलितमाह। तदिति। तत्तस्मादुपेक्षायान्दोषसम्भवादित्यर्थः। उन्नतेरभ्युदय स्याप्रतिपक्षमन्तरायम्। व्यवसायवंध्यतां उद्योगशून्यतामवलंब्य अलं उद्योग शून्यतावलम्बनेनालमित्यर्थः। अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वेति क्त्वाप्रत्ययः। त

स्यस्थवादेशः । तथाहि पराक्रमः आश्रयः कारणं यासान्तास्तथोक्ताः समृद्धयः सम्प
दः विषादेन समं अनुत्साहेन सह न निवसन्ति पौरुषसाध्याः सम्पदो नानुद्योगसा
ध्या उभयोः सहावस्थानविरोधादित्यर्थः । वैधर्म्येण कार्य्यकाररूपोऽर्थान्तर
न्यासः ॥ १६ ॥ ॥
ननु समयः प्रतीक्ष्यत इत्यत्राह । अथेति । अथावधिः कालः प्रतीक्ष्यते चेत् । अवधि
स्त्ववधाने स्यात्सीम्नि काले बलेपि चेति विश्वः । आविष्कृतजिह्मवृत्तिना प्रकटितकप
टव्यवहारेण धृतराष्ट्रसुतेन दुर्य्योधनेन नरेन्द्रसम्पदो राज्यसम्पदः । नरेन्द्रेति वाप

तदलम्प्रतिपक्षमुन्नतेरवलंव्यव्यवसायवंध्यताम् । निव
सन्ति पराक्रमाश्रया न विषादेन समं समृद्धयः ॥ १६ ॥
अथ चेदवधिः प्रतीक्ष्यते कथमाविष्कृतजिह्मवृत्तिना । धृत
राष्ट्रसुतेन सुत्यजाश्चिरमास्वाद्य नरेन्द्रसम्पदः ॥ १७ ॥
मदसिक्तमुखैर्मृगाधिपः करिभिर्वर्त्तयते स्वयं हतैः । लघ
यन् खलु तेजसा जगन्न महानिच्छति भूतिमन्यतः ॥ १८ ॥

दच्छेदः चिरञ्चतुर्दशवर्षाण्यास्वाद्यानुभूय कथं सुत्यजाः ज्ञातस्वादेन तेन पश्चादपि
सम्पदो युद्धक्लेशं विना न त्यक्ष्यन्त एवेत्यवधिप्रतीक्षणं व्यर्थमित्यर्थः ॥ १७ ॥ * ॥
ननु साम्नैव कार्य्यसिद्धौ किं क्षात्रेण । यथाह मनुः । साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा
पृथक् । विजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचनेति तत्किमाग्रहेणेत्याह । मदेति ।
मृगाधिपः सिंहो मदसिक्तमुखैः मदवर्षिभिरित्यर्थः । स्वयं स्वेनैव हतैः करिभिर्वर्त्तय
ते वृत्तिं करोति तैरेव जीवतीत्यर्थः । चौरादिकात् वृतेर्णिच् । भौवादिकस्य तु । अ
णावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकादिति परस्मैपदनियमादिति । तथाहि तेजसा प्रभावेण

। तेजोबलेप्रभावेचज्योतिष्यर्चिषिरेतसीतिवैजयन्ती । जगत्लघयन् । लघू
कुर्वन्महानन्यतोऽन्यस्मात्गुरुत्वात् । भूतिं वृद्धिं नेच्छति । खलु नहि तेजस्विनः
परायत्तवृत्तित्वं युक्तं । मनुवचनन्तु अप्रभूरविषयमितिभावः । विशेषेणवक्ष्यमाण
सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १८ ॥ * ॥

ननु युद्धात्पाक्षिको लक्ष्मीलाभः उपायान्तरैस्तु न तथेत्याशंक्याह । अभिमानइति
। अभिमानधनस्य वैरिनिर्य्यातनमेव धनं यस्येत्यर्थः । अतएवगत्वरैः गमनशीलैः अ
स्थिरैः । गत्वरश्चेतिक्वरवन्तो निपातः असुभिः प्राणैः । करणैः । पुंसि भूम्न्यसवः प्राणा
इत्यमरः । स्थास्नुं स्थिरं यशश्चिचीषतः । चेतुं संगृहीतुमिच्छतः । ग्लाजिस्थश्च
ग्स्नुरिति ग्स्नुप्रत्ययः चिनोतेः सन्नन्तात् शतृप्रत्ययः । अचिरं अंशवो यस्याः सा अचिरां

अभिमानधनस्य गत्वरैरसुभिः स्थास्नु यशश्चिचीषतः । अचि
रांशुविलासचञ्चला ननु लक्ष्मीः फलमानुषङ्गिकम् ॥ १९ ॥

शुर्विद्युत्तस्याः विलासः स्फुरणन्तद्वच्चञ्चला क्षणिकाइत्यर्थः । लक्ष्मीः मन्यत् अनु
षङ्गादागतं आनुषङ्गिकं अन्वाचयशिष्टम्फलन्ननु । मानत्राणं अयः सएव मुख्य
म्फलं अभ्युदयस्तु लक्ष्मीरिति मानिनां मानएव श्लाघ्यइत्यर्थः । अत्रास्थिरप्राणत्या
गेनस्थिरयशः स्वीकाराभिधानात् न्यूनाधिकविनिमयाख्यः परिवृत्त्यलङ्कारः । उ
क्तञ्चकाव्यप्रकाशे । परिवृत्तिर्विनिमयोयोऽर्थानांस्यात्समासमैरिति ॥ १९ ॥ * ॥
नन्वल्पस्य मानस्य हेतोः कथम्प्राणत्यागः शक्यते कर्त्तुं यतो जीवन्नरोभद्राणि पश्यती
त्याशंक्याह । ज्वलितमिति । जनोभस्मना अयमाक्रन्दतिपादादिनाआक्रामति ।
अदाहकत्वादितिभावः । ज्वलितं ज्वलन्तं न्तु हरिन्नः मतिबुद्धीत्यादिसूत्रेचकाराद्व
र्त्तमानार्थत्वं हिरण्यं रेतोयस्यतंहिरण्यरेतसं अग्निं न आक्रन्दति । दाहकत्वा

दितिभावः । अतोहेतोर्मानिनः । अभिभूतिभयात्प्राणलोभेनतेजःस्त्यागेपरिभ
वोभविष्यतीतिभयादसूनेवसुखमक्लिष्टं । उज्झन्तित्यजन्तिधामतेजस्तुनोज्झ
न्तिमानहानिकराज्जीवनात्स्वतेजसामरणमेववरमित्यर्थः । पूर्वोत्तरश्लोकवत्
अर्थान्तरन्यासः ॥ २० ॥ ॥
अथवाकिमत्रप्रयोजनञ्चिन्तया । किन्तुतेजस्विनामेवायंस्वभावोयज्जिगीषुत्व
मित्याह । किमिति । मृगाधिपःसिंहःकिम्फलम्प्रयोजनम् । अपेक्ष्यध्वनतोगर्ज
तः । धरन्तीतिधराःपचाद्यच् । पयसोधरान्पयोधरान्मेघान्प्रार्थयते । अभिया
ति । याञ्चायामभिमानेचप्रार्थनाकथ्यतेबुधैरितिकेशवः । अथवाऽवरुणाङ्गीत्या

ज्वलितन्नहिरण्यरेतसञ्चयमास्कन्दतिभस्मनाञ्जनः । अ
भिभूतिभयादसूनतःसुखमुज्झन्तिनधाममानिनः ॥ २० ॥
किमपेक्ष्यफलम्पयोधरान्ध्वनतःप्रार्थयतेमृगाधिपः । प्र
कृतिःखलुसामहीयसःसहतेनान्यसमुन्नतिंयया ॥ २१ ॥

र्थः । प्रार्थयतेइतिअभियाञ्चावरोधयोरित्यभिधानान्महीयसोमहत्तरस्यसाप्रकृ
तिःखलुययाप्रकृत्याअन्यसमुन्नतिम्परवृद्धिनसहते । महतःपरभञ्जनमेवपुरु
षार्थइत्यर्थः । पूर्ववदलङ्कारः ॥ २१ ॥ ॥
उक्तप्रयोजनंनिगमयति । कुरुतदिति । हेनृपतत्तस्मात् । उक्तरीत्यापराक्रमा
वसरत्वाद्धेतोः । यस्माद्यतःततोहेतौइत्यमरः । प्रमादजन्तमोमोहंनिर्धूयनि
रस्यविक्रमेपौरुषेएवमतिंकुरुविक्रममेवाङ्गीकुरुननूपायान्तरमित्यर्थः । नच
विक्रमवैफल्यमित्याह । ध्रुवमिति । विद्विषांविपत्तयस्त्वदनुत्साहहताः । त्वदनु
त्साहेनाव्यवसायेनहताःप्रतिबद्धाः । अन्यथाप्रागेवविपद्येरन्नितिभावः । इत्येत

न्‌ ध्रुवं निश्चितं अवेहि विद्धि । ध्रुवं नित्ये निश्चिते चेति शाश्वतः ॥ २२ ॥ * * ॥
न च नः पराजयशङ्का कार्येत्याह । द्विरदानिति । दिग्विभावितान्‌ दिक्षु प्रसिद्धा
न्‌ तानायतः आगच्छतः । आङ्‌पूर्वादिणधातोः शतृप्रत्ययः । चतुरो द्विरदान्‌ दि
ग्गजान्‌ इव तथोक्तविशेषणान्‌ । चतुरस्तोयनिधीनिव रणे आयतः । दिग्विभा
वितान्‌ शतमन्युतेजसः इन्द्रविक्रमान्‌ । चतुरस्तवानुजान्‌ द्विषतां मध्ये कः प्रस
हेत सोढुं शक्नुयादित्यर्थः । शकि लिङ् चेति शक्यर्थे लिङ् अतो निःशंकं प्रवर्तस्वेति
भावः ॥ २३ ॥ * * * * ॥

कुरु तन्मतिमेव विक्रमे नृप निर्धूय तमः प्रमादजम्‌ । ध्रुव
मेतदवेहि विद्विषान्त्वदनुत्साहहता विपत्तयः ॥ २२ ॥
द्विरदानिव दिग्विभावितांश्चतुरस्तोयनिधीनिवायतः । प्र
सहेत रणे तवानुजान्द्विषतां कः शतमन्युतेजसः ॥ २३ ॥
ज्वलतस्तव जातवेदसः सततं वैरिकृतस्य चेतसि । विद
धातु शमं शिवेतरा रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः ॥ २४ ॥

आशीर्वादव्याजेन फलितमाह । ज्वलत इति । तव चेतसि सततं ज्वलतो वैरिकृत
स्य जातवेदसः क्रोधाग्नेरित्यर्थः । शिवेतरा अशिवा इत्यर्थः । अमङ्गला वैधव्यदुःख
जनकत्वादिति भावः । रिपुनारीनयनांबुसन्ततिः । वैरिवनिताश्रुप्रवाहः शमम्वि
दधातु । वैरिकृतस्यास्य वैरिवधमन्तरेण शान्त्यसम्भवादवश्यन्तद्वधस्त्वया कर्त
व्य इत्यर्थः । क्रोधस्य विषयनिगरणेन विषयिणो जातवेदसस्त्वेवोपनिबन्धनादति
शयोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तम्‌ । विषयस्यानुपादानात्‌ विषय्युपनिबध्यते । यत्र सा
तिशयोक्तिः स्यात्कवेः प्रौढोक्तिजीवितेति । तत्रापि क्रोधस्य जातवेदसो भेदे प्यभेदा

ध्यवसायात्। भेदेऽभेदरूपातत एवाम्बुनिर्वाप्यत्वोक्तिश्च घटते। तथाच। यथा
म्बुसिक्तेनाग्निः सम्यक्शाम्यति तथा शत्रुबधेन क्रोध इत्यौपम्यं गम्यते ॥ २४ ॥ ❁ ॥

इतीति। इत्युक्तरीत्या दर्शिता विक्रिया कोपविकारो वागारम्भात्मको येन तं कोपपरी
तमानसं कोपाक्रान्तचित्तं इदं विशेषणद्वयं द्विरदेऽपि योज्यम्। मरुतः सुतं भीमं म
हीपतिर्युधिष्ठिरो दुष्टं द्विरदमिव एतेनास्य शौर्यमेव न बुद्धिरस्तीति गम्यते। उ
पसान्त्वयितुं अनुनेतुमुपचक्रमे प्रवृत्तः प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यामित्यात्मनेपदम्। राज्ञा
भाव्युपकारविशेषापेक्षया कथंचिदवश्यो जनः शनैः शनैः द्विरदवद्वशीकरणीयो
न तु त्याज्य इति भावः ॥ २५ ॥ ✱ ❁ ❁ ✱ ✱ ❁ ❁ ✱ ✱ ❁ ❁ ✱ ॥

इति दर्शितविक्रियं सुतं मरुतः कोपपरीतमानसम्। उप
सान्त्वयितुं महीपतिर्द्विरदं दुष्टमिवोपचक्रमे ॥ २५ ॥
अपवर्जितविप्लवे शुचौ हृदयग्राहिणि मङ्गलास्पदे। वि
मला तव विस्तरे गिरां मतिरादर्श इवाभिदृश्यते ॥ २६ ॥

प्रथमं तावत्स्तुत्यादिभिः प्रसादयति। अपवर्जितेति। विप्लवः प्रमाणबाधः अन्य
त्र बाह्यमलसंक्रमः। सोऽपवर्जितो यस्य तस्मिन्नपवर्ज्जितविप्लवे शुचौ शुचिः शब्दसौ
ष्ठवं लौहशुद्धिश्च तद्वति। अत एव हृदयग्राहिणि मनोरमे मङ्गलास्पदे एकत्र हिता
र्थप्रतिपादकत्वादन्यत्र मङ्गलवस्तुत्वाच्च श्रेयस्करे। रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं द
र्पणं मणिम्। गुरुमग्निं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत्सदा बुध इति पुराणवचनात्। तव
गिरां विस्तरे वाक्यप्रपञ्चे प्रथने वावशब्द इति घञ्प्रतिषेधात् ऋदोरबित्यप्। अत
एव विस्तारो विग्रहो व्यासः स तु शब्दस्य विस्तर इत्यमरः। मतिस्तद्बुद्धिरादर्शे द
र्पण इव। दर्पणे मुकुरादर्शौ इत्यमरः। अमला विशदा अभिदृश्यते वाग्वैषद्या

देवमतिवैषद्यमनुमीयते । तत्पूर्वकत्वात्तस्येत्यर्थः ॥ २६ ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥
अथ युग्मेनाह । स्फुटतेति । उपपत्तिरिति च । पदैः सुप्तिङन्तशब्दैः स्फुटता
विशदार्थता अनपाकृता अनत्यक्ता अर्थगौरवं अर्थभूयस्त्वं वा न च न स्वीकृतं स्वीकृतमेवे
त्यर्थः । वैषद्यप्रसक्तार्थगौरवाभावनिवर्तनार्थेन नञ्द्वयं सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ
प्रतिषेधाविति वामनः । गिरां पदानां अवान्तरवाक्यानाञ्च पृथगर्थता भिन्नार्थता अ
पुनरुक्तार्थतेति यावत् । रचिता कृता । तथा क्वचिदपि सामर्थ्यं गिरां अन्योन्यसामर्थ्यं
साकांक्षत्वं नापोहितं न वर्जितम् । अन्यथा दशदाडिमादिशब्दवदेकवाक्यता न
स्यात् । यथाहुः अर्थैकत्वादेकं वाक्यं सापेक्षं चेद्विभागे स्यात् इति । ननु अर्थगौर
वमित्यत्र कथं षष्ठीसमासः पूरणगुणेत्यादिना प्रतिषेधान्नैष दोषः । ये शुक्लादयः

स्फुटता न पदैरपाकृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवम् । रचि
ता पृथगर्थता गिरां न च सामर्थ्यमपोहितं क्वचित् ॥ २७ ॥

शब्दाः गुणे गुणिनि च वर्तन्ते यथा पटस्य शुक्लं शुक्लः पटः इति च । तेषामेवात्र निषेधात्
ये च सदा गुणमात्रवचनाः । यथा गौरवं प्राधान्यं रसो गन्धः स्पर्श इत्येवमादयस्ते
षामनिषेधात् । तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यत इति वचनात् । बहुलमभियुक्तप्रयो
गदर्शनाच्च बलाकायाः शौक्ल्यमित्यादौ तु भाष्यकारवचनादसमासः । अत एवाह वा
मनः । अत्र पीतिमादिषु गुणवचनसमासो बलीयान् इति ॥ २७ ॥ ❁ ❁ ॥
उपपत्तिरिति । किञ्च । बलात् स्वबलमाश्रित्य कर्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी वक्तव्या ।
उपपत्तिर्युक्तिः उदाहृता पराक्रमपक्ष एव श्रेयानिति युक्तिरुक्तेत्यर्थः । उचितञ्चैत
न्महावीरस्येति भावः । तथा अनुमानेन युक्त्या आगमः शास्त्रं न क्षतो न हतः । किन्त्वा
गमाविरुद्धमेवोक्तं । अन्यथा तद्विरोधादनुमानस्यैवाप्रामाण्यप्रसङ्गादिति भावः ।

ईदृक्इत्थंक्षात्रयुक्तमिदंवचनं। अविद्यमानईदृक्इत्थंक्षात्रयुक्ताभिप्रायोयस्यस
अनीदृगाशयः। अभिप्रायश्छन्दआशयइत्यमरः। कःप्रसभंहठात्वक्तुमुपक्र
मेतनकोपीत्यर्थः। इत्थंवक्तुमुपक्रमितैवनास्तिवक्तातुदूरापास्तएवेतिभावः। के
चिदेतत्श्लोकत्रयंनिन्दापरत्वेनापियोजयन्ति। तदसत्हितोपदेशमात्रतत्परस्या
तिवत्सलस्यराज्ञोमत्सरिणाइवमहावीरेभ्रातरिविधेयेसर्वानर्थमूलभूतनिन्दानात्य
र्थकल्पनानौचित्यादिति ॥ २८ ॥ * * * ॥
यदिसाधूक्तन्तर्हितथैवक्रियतामित्याशंक्याह। अवितृप्ततयेति। तथापित्वयास
म्यक्निर्णीतेपिमेहृदयमवितृप्ततयाअसन्तुष्टतयाभूयोपिसंशयगतत्वेनेत्यर्थः।

उपपत्तिरुदाहृताबलादनुमानेनचागमःक्षतः। इ
दमीदृगनीदृगाशयःप्रसभंवक्तुमुपक्रमेतकः ॥ २८ ॥
अवितृप्ततयातथापिमेहृदयंनिर्णयमेवधावति । अव
सायवितुंक्षमाःसुखन्नविधेयेषुविशेषसम्पदः ॥ २९ ॥

निर्णयमेवधावत्यनुसरतिअपेक्षतइतियावत्। अद्यापिनिर्णयस्यअनुदयादितिभा
वः। निर्णयानुदयेहेतुमाह। अवेति। विधेयेषुसन्धिविग्रहादिकर्तव्यार्थेषुयावि
शेषसम्पदःअवान्तरभेदसमृद्धयोबाहुल्यानिताः। सुखमक्लेशेनावसाययितुम्पु
रुषान्प्रत्यानुकूल्येनस्वस्वरूपंस्वयमेवशीघ्रम्प्रत्याययितुमित्यर्थः। स्यतेर्ण्यन्ताद्णि
कर्मकर्तृकात्तुमुन्। णेरनादिसूत्रस्यायंविषयः। क्षमन्तइतिक्षमाःशक्तानभवन्ति
। क्षमंशक्तेहितेत्रिषुइत्यमरः। विधेयमात्रस्यसुगमत्वेपितद्विशेषाणांसौक्ष्म्यात्बा
हुल्याच्चदुर्ज्ञेयत्वादद्यापिनिर्णयाकांक्षेतितात्पर्यार्थः। अत्रनिर्णयधावनम्प्रत्युत्त
रवाक्यार्थस्यहेतुत्वाभिधानात्। वाक्यार्थहेतुकङ्काव्यलिङ्गमलङ्कारः। तदुक्तम्। हे

तोर्वाक्यपदार्थत्वेकाव्यलिङ्गमुदाहृतमिति ॥ २९ ॥ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥ वस्तुविशेषावधारणमन्तरेणैवप्रवृत्तिरित्याशंक्याह । सहसेति । क्रियतइतिक्रियाकार्य्यंसहसाऽविमृश्येत्यर्थः । सहसेत्याकस्मिकाविमर्षयोरितिगणव्याख्यानेस्वरादिपाठादव्ययम् । नविदधीत । कुतः अविवेकः अविमृश्यकारित्वम्परमत्यन्तमापदाम्पदंस्थानंविपत्तिकारणमित्यर्थः । व्यतिरेकेणोक्तमर्थमन्वयेनाह । वृणतइति । गुणलुब्धागुणगृह्यागुणगृध्नवइतिस्वयंवरणहेतूक्तिः सम्पदः श्रियः विमृश्यकरोतीतिविमृश्यकारीत्युपपदमतिङितिसमासः । तंस्वयमेववृणुतेभजन्ते । वृङ्सम्भक्ताविति धातुः तस्माद्विमृश्यैवप्रवर्तितव्यमित्यर्थः । अत्रसहसाविधाननिषेधलक्ष्य

सहसाविदधीतनक्रियामविवेकः परमापदाम्पदम् । वृ
णुतेहिविमृश्यकारिणंगुणलुब्धाः स्वयमेवसम्पदः ॥ ३० ॥
अभिवर्षतियोनुपालयन्विधिवीजानिविवेकवारिणा । स
सदाफलशालिनींक्रियांशरदंलोकइवाधितिष्ठति ॥ ३१ ॥

विमृश्यकारित्वरूपकारणस्यापद्रूपव्यतिरेककार्य्येणसमर्थनाद्वैधर्म्येणार्थान्तरन्यासः । द्वितीयार्द्धेनचसएवसाधर्म्येणेतिज्ञेयम् ॥ ३० ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ॥ ननुसाहसिकस्यापिफलसिद्धिर्दृश्यतएवतत्किंविवेकेनेत्यत्राह । अभीति । यः पुमान्विधीयन्तइतिविधयः कृत्यवस्तूनिवीजानीवेत्युपमितसमासः । शरदंलोकइवेतिवाक्यगतोपमानुसारात् । तानिविधिवीजानिविवेकोवारीवविवेकवारितेनविवेकवारिणापूर्ववत्समासः । अनुपालयन्प्रतीक्ष्यमाणः संरक्षन् यः अभिवर्षतिसिञ्चतिसपुमान्फलंसाधननिष्पाद्योऽर्थः सस्यञ्च । फलंहेतुकृतेसस्यइत्युभयत्राप्यमरः । तच्छालिनींक्रियांकर्मलोकोजनः । लोकस्तुभुवनेजनइत्यमरः । अ

रदमिवसदाधितिष्ठतिसदाक्रियाफलम्प्राप्नोत्येवनकदाचिद्व्यभिचरतीत्यर्थः। सा
हसिकस्यकाकतालीयासिद्धिःविवेकिनस्तुनियतेतिभावः। अत्रफलशब्देनसस्य
हेतुरुक्तःतयोरर्थयोरभेदाध्यवसायात्। श्लेषमूलातिशयोक्तिःतदनुगृहीताचोपमे
त्यनुसन्धेयम्॥ ३१॥ * ॥

नियताविवेकिनःफलसिद्धिरित्युक्तंसम्प्रतितामेवस्तुत्यर्थंस्तौति। शुचीति। शुचि
सम्प्रदायशुद्धं। श्रुतंशास्त्रश्रवणङ्कर्तृवपुर्भूषयतिअन्यथाअविद्वान्पुरुषःशोच्य
इतिभावः। तस्यश्रुतस्यप्रशमःक्रोधोपशान्तिःअलंक्रियाभूषणम्भवति। अन्यथा
श्रुतवैफल्यादितिभावः। पराक्रमःसत्यवसरेशौर्य्यंप्रशमस्याभरणम्भवति। अ
न्यथासर्वैःपरिभूयतइतिभावः। सपराक्रमःनयापादितानीतिसम्पादिताविवेकपू

शुचिभूषयतिश्रुतंवपुःप्रशमस्तस्यभवत्यलंक्रिया। प्रश
माभरणम्पराक्रमःसनयापादितसिद्धिभूषणः॥ ३२॥

र्विकेतियावत्। साचासौसिद्धिश्चसैवभूषणंयस्यसतथोक्तःअन्यथासाहसिकस्य
सिद्धेःकाकतालीयत्वेनपक्षेपराक्रमवैयर्थ्यादितिभावः। वपुषोभूष्यत्वेनैवात्रसिद्धेर्भू
षणत्वेनतु। उभयंमध्यमानांतुशतपूर्वोत्तरपक्षयोरितिविवेकः। एवम्विशिष्ट
सिद्धेरनन्यभूषितायाएवभूषणत्वोक्त्यासर्वाभरणनयास्तुतिर्गम्यते अत्रोत्तरोत्तरस्य
पूर्वपूर्वविशेषणत्वात्एकावल्यलंकारः। तदुक्तं। एकावल्यांयत्रविशेषणभावम्पू
र्वम्पूर्वम्प्रतिक्रमेणैवभजन्तिपरम्परमेषालंकृतिरेकावलीकथितेति॥ ३२॥ *
विमृश्यकुर्य्यादितिस्थितन्तत्रविमर्षोपायःकःइत्युक्तेशास्त्रमेवेत्याह। मतीति। म
तिभेदःकार्य्यविप्रतिपत्तिःमतिभेदस्तमइवेत्युपमितसमासः। दीपइवेत्युपमाना
नुसारात्तेनतिरोहितेऽतएवगहनेदुरवगाहेकृत्यविधौकार्य्यानुष्ठानेविवेकिनांसु

कृतःस्वभ्यस्तःअतएवपरिशुद्धोनिश्चितोऽन्यथातुविहितःप्रवातादिदोषरहितःआ
गमःशास्त्रम्। आगमःशास्त्रमाम्नायइतिविश्वः। दीपइवार्थदर्शनंकार्य्यज्ञानंवस्तु
प्रतिभासनञ्चकुरुते॥ ३३ ॥ * * * * * * * * * * * * * * ॥

एवंविमृश्यकुर्वतोदैवादर्थनाशेपिनकश्चिदपराधइत्याह। स्पृहणीयेति। स्पृ
हणीयगुणैःश्लाघ्यगुणैःमहात्मभिःसज्जनैः। चरितेअनुष्ठितेवर्त्मनिआचा
रेमनोयच्छतांनिदधतांसन्मार्गेणव्यवहरतामित्यर्थः। विधिर्हेतुर्दैवनिमित्त
कः। विधिर्विधानेदैवेचेत्यमरः। अतएवागसांअपराधानामहेतुः। विनिपातो
ऽपिदैविकानर्थोऽपि। विनिपातोऽवपातेस्याद्दैवादिव्यसनेपिचेतिविश्वः। समुन्न

मतिभेदतमस्तिरोहितेगहनेकृत्यविधौविवेकिनाम्। सु
कृतःपरिशुद्धआगमःकुरुतेदीपइवार्थदर्शनम्॥ ३३ ॥
स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिश्चरितेवर्त्मनियच्छतांमनः। वि
धिहेतुरहेतुरागसांविनिपातोपिसमःसमुन्नतेः॥ ३४ ॥

तेरतिवृद्धेःसमःतुल्यः। दैविकेपुरुषस्यानुपालम्भ्यत्वादितिभावः। यथाहका
मन्दकः। यत्नुसम्यगुपक्रान्तंकार्यमेतिविपर्ययम्। पुमांस्तत्रानुपालभ्योदैवा
न्तरितपौरुषइति॥ ३४ ॥ * * * * * * * * * * * * * * ॥

सम्प्रतियद्विमृश्यन्तदाह। शिवमिति। जिगीषवोजयेच्छवोनृपाःविजितक्रोध
रयाविजितक्रोधवेगाःसन्तोगरीयसीम्प्रभूतांअदूषितायतींअक्षतोत्तरकालांस्वन्ता
मित्यर्थः। फलनिष्पत्तिम्फलसिद्धिंविगणय्यफलवत्त्वंनिश्चित्येत्यर्थः। पौरुषंपु
रुषकारंशिवमनुकूलंऔपयिकंउपायं। विनयादित्वात्स्वार्थेठक्। उपायात
स्त्वञ्चनयन्तिप्रापयन्तिपौरुषमुपायेनयोजयन्तीत्यर्थः। नानिश्चितफलंकर्म

कुर्व्वीतेतिभावः। यथाह कामन्दकः। निःफलं क्लेशबहुलं सन्दिग्धफलमेव च। न कर्म्म कुर्य्यान्मतिमान् सदा वैरानुबन्धि चेति। नयतिः प्रापणार्थे द्विकर्म्मकः। अत्र पौरुषस्य कर्तृस्थकर्म्मत्वेप्युपायस्यातथात्वात् क्रोधं विनयते इत्यादिवत्। कर्तृस्थे चाशरीरे कर्म्मणीत्यात्मनेपदं भवति ॥ ३५ ॥ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ॥

यदुक्तं विजितक्रोधरया इति तदावश्यकमाह। अपनेयमिति। उदेतुं अभ्युदेतुं इच्छता पुरुषेण पुरः प्रथमं रोषमयं रोषादागतं मयड् इति मयट् तिमिरमज्ञानं धिया बुद्ध्याकरणेनापनेयं अपनोद्यम्। तथाहि। अंशुमतापि कर्त्रा प्रभया तेजसा करणे

शिवमौपयिकं गरीयसीं फलनिष्पत्तिमदूषितायतीम्। विग
णय्य नयन्ति पौरुषं विजितक्रोधरया जिगीषवः ॥ ३५ ॥
अपनेयमुदेतुमिच्छता तिमिरं रोषमयं धिया पुरः। अवि
भिद्य निशाकृतं तमः प्रभया नांशुमताप्युदीयते ॥ ३६ ॥
बलवानपि कोपजन्मनस्तमसो नाभिभवं रुणद्धि यः। क्षय
पक्ष इवैन्दवीः कलाः सकला हन्ति स शक्तिसम्पदः ॥ ३७ ॥

न निशाकृतं तमो ध्वान्तमविभिद्य नोदीयते किन्तु विभिद्यैवेत्यर्थः। सूर्य्यस्याप्येवं किमुतान्येषामित्यपिशब्दार्थः। इणो भावे लिट् ॥ ३६ ॥ ❁ ❁ * ❁ ❁ ॥

ननु दुर्बलस्यैवमस्तु बलीयसस्तु क्रोधादेव कार्य्यसिद्धिरित्यत आह। बलवानिति। बलवान् शूरोपि यः कोपाज्जन्म यस्य तस्य कोपजन्मनः। अपूर्व्वपदो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद इति वामनः। तमसो मोहस्य कृद्योगात् कर्म्मणि षष्ठी अभिभवमाक्रान्तिं न रुणद्धि। सन्तपः। क्षयस्य पक्षः क्षयपक्षः कृष्णपक्षः ऐन्दवीः इन्दुसम्बन्धिनीः कला इव। कला तु षोडशो भाग इत्यमरः। सकलाः शक्तिसम्पदः प्रभुमन्त्रोत्सा

हशक्तयःतिस्रोपिहन्तिनाशयति । अन्धस्यजंघाबलमिवक्रोधान्धस्यलोकोत्तरम पिसामर्थ्यंव्यर्थमेवेत्यर्थः । अत्रकालस्यसर्वकारणत्वात् । क्षयपक्षस्यकलाक्षयका रित्वमस्त्येवतमसस्तुतत्कालविजृम्भणात्तथाव्यपदेशः ॥ ३७ ॥

विमृश्यकुर्वतःक्रियाप्रकारमाह । समेति । यःसमानातिमृदुर्नत्वतितिग्मावृत्तिर्यस्य ससमवृत्तिःसन्समयेसतिअवसरेमार्दवंमृदुवृत्तित्वमुपैति । तिग्मतान्तीक्ष्णावृत्तित्व ञ्चतनोति । समेदिनीपतिर्विवस्वानिवौजसातेजसालोकमधितिष्ठतिआक्रमति । सूर्य्योपिभेदेनप्राप्तकालादिनासमवृत्तिरित्यादियोज्यम् ॥ ३८ ॥

उक्तान्यथाकरणेअनिष्टमाह । क्वेति । श्रियंसम्पदांचिरायबहुकालम्परिग्रहः

समवृत्तिरुपैतिमार्दवंसमयेयश्चतनोतितिग्मताम् । अधि
तिष्ठतिलोकमोजसासविवस्वानिवमेदिनीपतिः ॥ ३८ ॥
क्वचिरायपरिग्रहःश्रियांक्वचदुष्टेन्द्रियवाजिवश्यता । शर
दभ्रचलाश्चलेन्द्रियैरसुरक्षाहिबहुच्छलाःश्रियः ॥ ३९ ॥

स्वायत्तीकरणंक्वइन्द्रियाण्येववाजिनइवेत्युपमितसमासः । दुष्टानांअमार्गधाविनां इन्द्रियवाजिनांवश्यावशङ्गतस्तस्यभावस्तत्ताक्व । नोभयमेकत्रतिष्ठतीत्यर्थः । कुतः हियस्मात्शरदभ्रवच्चलाश्चञ्चलाःकिन्तुबहुच्छलाःबहुव्याजाबहुरन्ध्राइतियावत् । छलन्तुस्खलितेव्याजइत्यमरः । श्रियःलक्ष्म्यः । चलेन्द्रियैरजितेन्द्रियैरित्यर्थः । असुरक्षारक्षितुमशक्याःकथञ्चित्प्राप्ताअपिश्रियोनाविनीतेषुतिष्ठन्तीत्यर्थः । वा क्यार्थहेतुकङ्काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ३९ ॥

क्रोधस्यदुष्टतामुक्त्वातस्यत्यागमुपदिशति । किमिति । उपान्तरंहसःप्राप्तत्वर स्यमनसःसमयोस्यप्राप्तःसामयिकः । समयस्तदस्यप्राप्तमितिठक् । सनभवतो

त्यसामयिकमप्राप्तकालंक्षोभंवितन्वताभवताधीरतयाधैर्यगुणेन। मनसोनिर्वि कारत्वन्धैर्य्यंसत्यपिहेतुष्विनिरसिकाः। अधरीकृतःतिरस्कृतःप्रागितिशेषः। अ पाम्पतिरपिकिङ्कमर्थमुच्चकैरधिकःक्रियते। नपराजितम्पुनरुच्चकैःकुर्यादिति भावः। अत्रवितन्वतेतिभीमविशेषणत्वन्नपदार्थस्योच्चैःकरणेहेतुत्वात्काव्यलि ङ्गमलंकारः॥ ४०॥ ❀ * ❀ * ❀ * ❀ * ❀ * ❀ * ❀ * ❀ * ❀ * ❀ *॥

श्रुतमिति। किञ्च। येश्रुतंशास्त्रमधिगम्यापिशरीरजन्मनःशरीरप्रभवान्रि पून्कामक्रोधलोभमोहमानमत्सर्य्यादीन्नविनयन्तेननियच्छन्ति। कर्तृस्थेवाशरीरे

किमसामयिकंवितन्वतामनसःक्षोभमुपात्तरंहसः। क्रि
यतेपतिरुच्चकैरपाम्भवताधीरतयाऽधरीकृतः॥ ४०॥
श्रुतमप्यधिगम्ययेरिपून्विनयन्तेनशरीरजन्मनः। ज
नयन्त्यचिरायसम्पदामयशस्तेखलुचापलाश्रयम्॥ ४१॥
अतिपातितकालसाधनास्वशरीरेन्द्रियवर्गतापिनी। ज
नवन्नभवन्तमक्षमानयसिद्धेरपनेतुमर्हति ॥ ४२॥

कर्मणीयात्मनेपदम्। तेखल्वचिरायझटितिसम्पदांश्रियञ्चापलाश्रयमस्थैर्यनि बन्धनमयशोदुष्कीर्तिंजनयन्ति। आश्रयदोषाद्स्थैर्यंसम्पदान्नस्वदोषादित्य र्थः। अजितारिषड्वर्गस्यकुतःसम्पदइतिभावः॥ ४१॥ ❀~❀ ❀~❀॥

तथापिक्रोधात्कार्यहानिरित्याशयेनाह। अतिपातितेति। अतिपातितान्यतिक्रान्ता निकालःसमयोनन्तरूपःसाधनानिसहायादीनिययासातथोक्तातापयतीतिताप नी। कर्तरिल्युट्टित्वात्ङीप्। स्वस्ययच्छरीरमिन्द्रियवर्गश्चतयोस्तापिनी। अ क्षमाक्रोधाभवन्तञ्जनवत्पृथग्जनमिव। तेनतुल्यमितिवतिप्रत्ययःतेनेवार्थीत्व

ष्यते । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययम् । नयसिद्धेर्नयसाध्यफलादपनेतुम्पृथ
क्कर्तुंनार्हति । असमयक्रोधस्यात्मसन्तापातिरिक्तम्फलन्नास्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ० ॥
दुष्टःक्रोधइत्युक्तमथक्षमायागुणानाह । उपकारकमिति । आयतेरुत्तरकालस्य
भृशमत्यंतमुपकारकंस्थिरफलहेतुरित्यर्थः । भूरिणःप्रभूतस्यकर्मफलस्यप्रसू
यतेऽनेनेतिप्रसवःकारणम् । अपायोनभवतीत्यनपायिस्वयमविनश्यद्देवद्विषां
निवर्हणंविनाशकंएवंगुणकंसाधनन्नितितिक्षासमंक्षमातुल्यंनास्ति । क्षान्तिःक्षमा
तितिक्षाचेत्यमरः । तिजनिशानइतिधातोर्गुप्तिज्किद्भ्यःसन्नितिक्षमार्थेसन्प्रत्ययः
। तितिक्षासममित्यनुक्तोपमासमाऽन्यूनार्थालुप्तोपमाभृशमनपायिशब्दैःसाध

उपकारकमायतेर्भृशम्प्रसवःकर्मफलस्यभूरिणः । अन
पायिनिवर्हणंद्विषांनतितिक्षासममस्तिसाधनम् ॥ ४३ ॥
प्रणतिप्रवणान्विहायनःसहजप्रेमनिवद्धचेतसः । प्र
णमन्तिसदासुयोधनम्प्रथमेमानभृतांनवृष्णयः ॥ ४४ ॥

नान्तरवैलक्ष्यात्व्यतिरेकश्चव्यज्यते । भेदप्राधान्ये उपमानादुपमेयतुल्याधिक्ये
विपर्य्ययेव्यतिरेकः ॥ ४३ ॥ * ० * ० * ० * ० * ० * ० * ० * ॥
ननुतितिक्षायाःकालक्षेपेदुर्योधनःसर्वान्राज्ञोवशीकुर्यादित्यत्राह । प्रणतीति
। सहजस्नेहेनाकृत्रिमप्रेम्णानिबद्धचेतसोअस्मासुगाढंलग्नचित्ताः । सुयोध
नेनुनतथेतिभावः । किञ्चमानभृतांअहङ्कारिणाम्प्रथमेअग्रेसराःसुयोधनस्तुनत
थेतिभावः । वृष्णयःयादवाः । प्रणतिप्रवणान्प्रणामपरान्सुयोधनस्तुनतथेति
भावः । नोस्मान्विहायसुयोधनंसदानप्रणमन्तिननमन्तिअनुसरन्ति । कि
न्तुकार्य्यकालेत्यक्ष्यन्त्येवेत्यर्थः । सतियादवविग्रहेनकिञ्चिदस्माकमसाध्यम्भवे

द्दितिभावः । अनेकपदार्थहेतुकङ्काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४४ ॥ * ◎⁓◎ * ॥

किञ्चकारणान्तरमाह । सुहृद इति । किञ्चैयंवृष्णीनांयेसहजाःसहजाताः ।
सहजामातृपितृपक्षाइत्यर्थः । अन्येष्वपिदृश्यतइतिडप्रत्ययः । सुहृदोमित्रा
णि । तथाइतरेकृत्रिमसुहृदश्चएषांमतंवृष्णिपक्षंनलङ्घयन्तिनातिक्रामन्ति
। तेद्वयेपिनृपाःदुर्योधनोपजीविनोपीतिभावः । आत्मसिद्धयेआत्मजीवनार्थं
धृतराष्ट्रात्मजंदुर्योधनंविनयादानुकूल्याद्विवयापयन्तिकालङ्गमयन्ति । का
र्यकालेहिवृष्णिपक्षप्रवेशिनइत्यर्थः । यातेर्ण्यन्तात्लट् । अर्तिह्रीत्यादिनापुगा
गमः ॥ ४५ ॥ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ॥

सुहृदःसहजास्तथेतरेमतमेषांनविलङ्घयन्तिये । विन
याद्दिवयापयन्तितेधृतराष्ट्रात्मजमात्मसिद्धये ॥ ४५ ॥
अभियोगइमान्महीभुजोभवतातस्यततःकृतावधेः । प्रवि
घाटयितासमुत्पतन्हरिदश्वःकमलाकरानिव ॥ ४६ ॥

किन्तुनायमभियोगकालइत्याशयेनाह । अभियोगइति । कृतावधेःपरिभाषित
कालस्य । अवधिस्त्ववसानेस्यात्सीम्निकालेबलेपिचेतिविश्वः । तस्यसुयोधनस्य
कर्मणिषष्ठीभवताकृतः । अवधिइतिशेषः । अभियोगःआहवःअभिमानइतिया
वत् । अभियोगस्तुशपथेस्यादाहवपराभवावितिविश्वः । इमान्पूर्वोक्तान्महीभुजो
हरिदश्वः । उष्णरश्मिःकमलाकरानिवसमुत्पतन्नुद्यन्नेवप्रविघाटयिताभेत्स्यति ।
घटेश्चौरादिकात्लृट् । भैवादिकस्यतुमितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वंस्यात् ॥ ४६ ॥ * ॥
अथनयेवृष्णिपक्षास्तान्प्रत्याह । उपजापेति । मदोद्धतःसदुर्योधनोनृपतीन
न्यान्नृपान्विलंघयन्मदादवमानयन्सहन्तइतिसहाःपचाद्यच् । उपजापस

ह्वान्भेदयोग्यान् । भेदोपजापावित्यमरः । विधाताविधास्यति । विपूर्वस्यदधाते र्लुट्स्व अमानिनोजनःसुभेद्यइतिभावः । नचतेसहिष्यवइत्याह । प्राकृतोपिजनः । अधःक्रियामपमानंनसहतेलोकाधिकधामलोकोत्तरप्रतापंराजकंराजसमूहः । गोत्रोक्षेत्यादिनावुञ्प्रत्ययः । किमुसहतेऽपितुनेतिकिमुवक्तव्यमित्यर्थः । तथा च । कृत्स्नमेवराजमण्डलमस्मानेवावलम्बिष्यतेइतिभावः ॥ ४७ ॥ ❁ * ❁ ॥

ननुसखीनिवेत्यादिवनेचरोक्त्यातस्यमदसम्भात्तनापिकथमित्यत्राह । असमापितेति । असमापितकृत्यसम्पदामकृतकृत्यानांकुरः । अभिमानशालिनामहंका

उपजापसहान्विलङ्घयन्सविधातान्नृपतीन्मदोद्धतः । स
हतेनजनोप्यधःक्रियांकिमुलोकाधिकधामराजकम् ॥ ४७ ॥
असमापितकृत्यसम्पदांहतवेगंविनयेनतावता । प्रभव
न्त्यभिमानशालिनांमदमुत्तम्भयितुंविभूतयः ॥ ४८ ॥
मदमानसमुद्धतंन्टपंनवियुङ्क्तेनियमेनमूढता । अतिमू
ढउदस्यतेनयान्नयहीनादपरज्यतेजनः ॥ ४९ ॥

रिणांविभूतयःसम्पदएव । तावतास्वल्पेनविनयेनकार्य्यवशादारोपितेनेतिशेषः । हतवेगम्प्रतिवद्धवेगन्नतुस्वरूपतोहतंमदमुत्तम्भयितुंवर्द्धयितुम्प्रभवन्तिसर्वे थादुर्जनसम्पदोविकारयन्तीतिभावः ॥ ४८ ॥ ❁ * ❁ * ❁ ॥

अथमदस्यानर्थहेतुतांयुग्मेनाह । मदेति । अपरागेतिच । मदमानाभ्यांदर्पाहं काराभ्यांसमुद्धतंन्टपंमूढताऽकार्य्यपरिज्ञानञ्चन्नियमेनावश्यन्नवियुङ्क्तेनविमुञ्चति । अतिमूढोनयान्नीतिमार्गादुदस्यतेउत्क्षिप्यते । कर्मकर्त्तरिलट् । नयहीनाज्जनोलोकोपरज्यतेऽपरक्तोभवति । स्वरितत्वादात्मनेपदम् ॥ ४९ ॥ ❁ * ❁ * ॥

अपरागेति । अपरागोऽप्रीतिर्द्वेषइतियावत् । समीरणइव तेनेरितश्चोदितः । अ
तएव क्रमेण शीर्णा शीर्णीभूता आकुला चला च मूलसन्ततिः प्रकृत्यादिस्वजनवर्गः शि
फासंघातश्च यस्य स तथोक्तः । मूलं वशीकृते स्त्रीये शिफातारान्तिकादिष्विति वैज
यन्ती । रिपुर्महानपि तरुवद्वृक्षइव सहिष्णुना क्षमावता उन्मूलयितुमुद्धर्तुं सुक
रः सुसाध्यः सुकरोन्मूलनइत्यर्थः । अत्र मदादेः पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरम्प्रतिकारण
त्वात्कारणमाला तरुवदित्युपमा चेति द्वयोः संसृष्टिः ॥ ५० ॥ * ॥
नन्वन्तर्भेदमात्रेण कथं सुसाध्यस्तत्राह । अणुरिति । अणुरल्पोऽप्यन्तःप्रकृतिप्रको

अपरागसमीरणेरितः क्रमशीर्णाकुलमूलसन्ततिः । सुक
रस्तरुवत्सहिष्णुना रिपुरुन्मूलयितुम्महानपि ॥ ५० ॥

अणुरप्युपहन्ति विग्रहः प्रभुमन्तःप्रकृतिप्रकोपजः । अखि
लं हि हिनस्ति भूधरं तरुशाखान्तनिघर्षजोऽनलः ॥ ५१ ॥

मतिमान्विनयप्रमाथिनः समुपेक्षेत समुन्नतिं द्विषः । सुज
यः खलु तादृगन्तरे विपदन्ता ह्यविनीतसम्पदः ॥ ५२ ॥

पजोऽन्तरङ्गामात्याद्युपरागसमुत्थः । प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे । छ
न्दः कारणगुह्येषु जन्त्वमात्यादिकेष्वपीति वैजयन्ती । विग्रहो वैरम्प्रभुमुपहन्ति
नाशयति । अत्र दृष्टान्तमाह । तरुशाखान्तानां निघर्षो घर्षणं तज्जोऽनलोऽ
ग्निः । भूधरङ्गिरिमखिलं साकल्येन हिनस्ति हि दहतीत्यर्थः । अत्रोपमानोपमेय
समानधर्माणां बिम्बतया निर्देशेन दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५१ ॥ * ॥
तथापि कथमवर्द्धमानं शत्रुमुपेक्षेतेत्याशंक्य दुर्विनीतत्वादित्याह । मतिमानिति
। मतिमान्प्राज्ञो विनयम्प्रमथ्नाति लङ्घतीति विनयप्रमाथिनो दुर्विनीतस्य द्विषः समुन्न

तिवृद्धिमुपेक्षेत। उपेक्षायाः फलमाह। तादृगविनीतान्तरैः कैश्चिद्रन्ध्रे सुजयः सुखेन जेतुं शक्यः। खलु हि यस्मादविनीतसम्पदः विपदन्ताः अनर्थोदर्काः॥५२॥*

कथन्दुर्विनीतस्य शत्रोः सुजयत्वमित्याशंक्य भेदजर्जरित्वादित्याह। लघ्विति। लघुवृत्तितया खलस्वदुर्वृत्तरूपतया बहिर्मित्रादिजनपदेषु अन्तरमात्यादिषु च भिदां भेदङ्गतं षिद्भिदादिभ्योऽङित्यङ्प्रत्ययः। नृपस्य मण्डलं राष्ट्रमनन्तरः सन्निहितो जिगीषुरापगारयो नदीवेगः। शिथिलमन्तर्भेदजर्जरं कूलमिवाभिभूयाक्रम्य हरति॥५३॥ ॥

लघुवृत्तितया भिदां गतं बहिरन्तश्च नृपस्य मण्डलम्। अ
भिभूय हरत्यनन्तरः शिथिलं कूलमिवापगारयः॥५३॥
अनुशासतमित्यनाकुलं नयवर्त्माकुलमर्जुनाग्रजम्। स्वय
मर्थ इवाभिवाञ्छितस्तमभीयाय पराशरात्मजः॥५४॥
मधुरैरवशानि लम्भयन्नपि तिर्यञ्चि शमं निरीक्षितैः। प
रितः पटु बिभ्रदेनसां दहनं धाम विलोकनक्षमम्॥५५॥

अन्विति। इतीत्थं आकुलं अरिनिकारस्मरणात्क्षुभितमर्जुनाग्रजं भीमसेनं नयवर्त्मनीतिमार्गमनाकुलमसंकीर्णं यथा तथा अनुशासतं उपदिशन्तं जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्तान्नुमभावः। तं युधिष्ठिरम्पराशरात्मजो वेदव्यासः। स्वयमभिवाञ्छितोऽर्थ इव साक्षान्मनोरथ इवेत्युत्प्रेक्षा। अभीयाय प्राप्तः॥५४॥ ॥

अथ युग्मेनाह। मधुरैरिति। मधुरैः शान्तैर्निरीक्षितैरवलोकनैः। नपुंसके भावे क्तः नविद्यते वशं आयत्तत्वं येषान्तानि अवशानि प्रतिकूलानि। वशं आयत्ततायाञ्चेति विश्वः। तिर्यञ्चि मृगपक्ष्यादीनि शमं शान्तिं लम्भयन् प्रापयन्। लभेश्चेति नु

आगमः । गत्यर्थेत्यादिना द्विकर्मकत्वम्परितः पटूज्ज्वलं एनसाम् । दह्यतेऽनेने
ति दहनं निवर्त्तकन्तथापि विलोकनक्षमन्दर्शनीयं वह्न्यादिविलक्षणमिति भावः ।
धाम तेजो बिभ्रत् ॥ ५५ ॥ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥
सहसेति । पुनः सहसोपगतः अकस्मादागतः तपसां स्फूर्तिः प्रभवः आपदां अस्फूर्तिः
अप्रभवः निवर्त्तक इति यावत् । स मुनिर्व्यासः वपुष्मान् देहधारी पुण्यसञ्चयः पुण्य
राशिरिवेत्युत्प्रेक्षा जगतीभुजा राज्ञा सविस्मयन्ददृशे दृष्टः ॥ ५६ ॥ ❁ * ❁ * ॥
अथेति । अथ दर्शनानन्तरम् । उच्चैरुन्नतात्परार्द्ध्याच्छ्रेष्ठात् । अर्द्ध्याच्च परावरा

सहसोपगतः सविस्मयस्तपसां स्फूर्तिरस्फूर्तिरापदाम् । द
दृशे जगतीभुजा मुनिस्स वपुष्मानिव पुण्यसञ्चयः ॥ ५६ ॥
अथोच्चकैरासनतः परार्द्ध्यादुद्यन्स धूतारुणवल्कलाग्रः । रराज
कीर्णाकपिशांशुजालः शृङ्गात्सुमेरोरिव तिग्मरश्मिः ॥ ५७ ॥
अवहितहृदयो विधाय सोऽर्हामृषिवदृषिप्रवरे गुरूपदिष्टाम् ।
तदनुमतमलंचकार पश्चात्प्रशम इव श्रुतमासनन्नरेन्द्रः ॥ ५८ ॥

ध्र्मोत्तमपूर्वाच्चेति यत्प्रत्ययः । आसनतः सिंहासनादुद्यन्नुत्तिष्ठन् अत एव धूतानि
कम्पितान्यरुणानि वल्कलाग्राणि यस्य स तथोक्तः । स नृपः कीर्णं विस्तृतमाकपिश
मंशुजालं यस्य स तथोक्तः सुमेरोः शृङ्गादुद्यन्तिग्मरश्मिरिव रराज ॥ ५७ ॥ ❁ ॥
अवहितेति । स नरेन्द्रोऽवहितहृदयोऽप्रमत्तचित्तः सन् । चित्तन्तु चेतो हृदयं स्वा
न्तं हृन्मानसं मन इत्यमरः । ऋषिप्रवरे मुनिश्रेष्ठे । ऋषिवदृष्यर्हाम् । अर्हत्यर्थे
वतिप्रत्ययः । गुरूपदिष्टां शास्त्रीयामित्यर्थः । अर्हाम्पूजां । गुरोश्च हल इत्यकार
प्रत्ययः । विधाय पश्चादनन्तरन्तदनुमतन्तेनानुज्ञातमासनम्प्रशमः शान्तिः श्रु

तं शास्त्रश्रवणमिवालञ्चकार । उक्तञ्च पूर्वम् । प्रशमस्तस्य भवत्यलंक्रियेति । मु
न्याज्ञयोपविष्टवानित्यर्थः ॥ ५८ ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥
व्यक्तेति । व्यक्तोदितैः पुष्टोद्गतैः स्मितमयूखैर्विभासितावोष्ठौ यस्य स तथोक्तः । वि
कीर्णधाम्नो विसृततेजसो मुनेरभिमुखं तिष्ठन्सन्नृपः इद्धं समृद्धन्दीप्तमिति याव
त् । अंशुजालन्तन्वन्तं गुरुं गीष्पतिम् । गुरूगीष्पतिपित्राद्यावित्यमरः । अभितः
परित इत्यादिना द्वितीया । अभितोऽभिमुखं तिष्ठतः इति शेषः । सकलस्य सम्पूर्ण

व्यक्तोदितस्मितमयूखविभासितोष्ठस्तिष्ठन्मुनेरभिमुखं स विकीर्णधाम्नः ।
तन्वन्तमिद्धमभितो गुरुमंशुजालं लक्ष्मीमुवाह सकलस्य शशाङ्कमूर्तेः ॥ ५९ ॥
॥ इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये महाकाव्ये द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

स्य शशांकमूर्त्तिर्यस्य तस्येन्दोर्लक्ष्मीमुवाह वहति स्म । अत्रोपमेयस्य राज्ञ उपमा
नेन्दुधर्म्मेण लक्ष्म्याः साक्षात्सम्बन्धासम्भवात्सदृशीं लक्ष्मीमिवेति प्रतिविम्बकर
णाक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धात्पदार्थवृत्तिर्निदर्शनालंकारः । तदुक्तम्प्रतिविम्बस्य
करणं सम्भवति यत्र वस्तुयोगेनागम्यमसम्भविता निदर्शना द्विधाभिमतेति ॥ ५९ ॥
इति श्रीमहोपाध्यायमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टा
पथसमाख्यायां द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ ❁ * ❁ ❁ * ❁ * ❁ ❁ * ❁ ॥

अथ त्रिभिर्मुनिं विशिनष्टि। चतुर्भिः कलापकमाह। तदुक्तम्। द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम्। कालापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतमिति। तत इति। ततस्तपवेशनानन्तरं शरच्चन्द्रकराभिरामैराह्लादकैरित्यर्थः। उत्सर्पिभिरूर्ध्वं प्रसारिभिः अंशुजालैः प्रभापटलैः प्रांशुमुन्नतमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा। पुनः आनीलरुचं कृष्णवर्णाम्पिशङ्गीः पिङ्गलवर्णाः गौरादित्वात् ङीष्। जटाः बिभ्राणन्धारयन्तमत एव तडित्वन्तं विद्युद्युक्तमम्बुवाहमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा। धर्मात्मजो युधिष्ठिरः एतादृशं मुनिमाबभाषे इति चतुर्थश्लोकेनान्वयः॥१॥

प्रसादेति। पुनः समग्रां सम्पूर्णां प्रसादः सौम्यता तस्य लक्ष्मीं सम्पदं दधतम्। अ

ततः शरच्चन्द्रकराभिरामैरुत्सर्पिभिः प्रांशुमिवांशुजालैः। बिभ्रा
णमानीलरुचम्पिशङ्गीर्जटास्तडित्वन्तमिवाम्बुवाहम्॥१॥
प्रसादलक्ष्मीन्दधतं समग्रां वपुःप्रकर्षेण जनातिगेन। प्रस
ह्य चेतःसु समासजन्तमसंस्तुतानामपि भावमार्द्रम्॥२॥

त एव जनमतिगच्छतीति जनातिगेन लोकातिशयिना अन्यत्रापि दृश्यत इति डप्रत्ययः वपुःप्रकर्षेण आकारसम्पदा असंस्तुतानामपरिचितानामपि व्यासोऽयमित्यजानतामित्यर्थः। संस्तवः स्यात्परिचय इत्यमरः। चेतःसु चित्तेष्वार्द्रम्भावं स्नेहार्द्रभावमभिप्रायम्प्रसह्य बलात् समासजन्तं लगयन्तमिति यावत्। दंशसञ्जस्वञ्जां शपीत्युपधालोपः। प्रसन्नाकारेषु सर्वोऽपि स्निह्यतीति भावः॥२॥

अन्विति। पुनरनुद्धताकारतया शान्ताकारत्वेन लिङ्गेनान्तःकरणस्य वृत्तिं विविक्ताम्पूतां शान्तामिति यावत्। विविक्तौ पूतविजनावित्यमरः। तन्वन्तम्प्रकटयन्तमाकृतिरेवास्य चित्तशुद्धिं कथयतीत्यर्थः। पुनः माधुर्येनिसर्गसौम्यतां विस्रम्भो विस्रम्भः

। समौ विस्रम्भविश्वासावित्यमरः । तयोर्विशेषमतिशयम्भजतीति तथोक्तेनेक्षिते
न दर्शनेनैव वक्तताऽउपसम्भाषासम्भाषणं येन तमिवेत्युत्प्रेक्षा दृष्टिविशेषेणैवोपस
म्भाषणमिव स्थितमित्यर्थः । काशिकायांऽउपसम्भाषणंऽउपसान्त्वनमिति भासना
दिसूत्रेण ॥ ३ ॥ ॥
धर्म्मेति । पुनः धर्म्मं निबध्नन्तीति धर्मनिबन्धिनीनामग्निहोत्रादिधर्मप्रतिपादिका
नामेनः प्रणुदामघच्छिदां क्षिपश्रुतीनां वेदानां । श्रुतिः स्त्री वेद आम्नाय इत्यमरः
। प्रसूतिम्प्रभवं सुखेनोपविष्टं मुनिन्तदभ्यागमने तस्य मुनेरागमने हेतुङ्कारण

अनुद्धताकारतया विविक्तान्तन्वन्तमन्तःकरणस्य वृत्तिम् । माधु
र्य्यविस्रम्भविशेषभाजा कृतोपसम्भाषमिवेक्षितेन ॥ ३ ॥ ध
र्म्मात्मजो धर्म्मनिबन्धिनीनाम्प्रसूतिमेनःप्रणुदां श्रुतीनाम् । हेतु
न्तदभ्यागमने परीप्सुः सुखोपविष्टं मुनिमावभाषे ॥ ४ ॥ चतु
र्भिः कलापम् ॥ अनाप्तपुण्योपचयैर्दुरापा फलस्य निर्द्धूतरजाः सवि
त्री । तुल्या भवद्दर्शनसंपदेषा वृष्टेर्दिवो वीतवलाहकायाः ॥ ५ ॥

म्परीप्सुर्जिज्ञासुः आप्नोतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । आप्ज्ञप्यामीदितीकारः । अत्र लोपो
ऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः आवभाषेऽउवाच ॥ ४ ॥ ॥
अनाप्तेति । अनाप्तपुण्योपचयैरकृतपुण्यसंग्रहैर्दुरापादुर्लभा फलस्य सवित्री श्रे
यस्करीत्यर्थः । निर्द्धूतरजाः हृतरजोगुणा । एकत्र रजो धूलिरन्यत्र गुणः । र
जो रजोगुणो धूलौ परागार्तवयोरपीति विश्वः । एषा भवद्दर्शनसम्पत्सम्पत्तिर्लाभ
इति यावत्सम्पदादिभ्यः क्विपो भावार्थत्वात् । वीतवलाहकायागतमेघायादिवः आ
काशस्य सम्बन्धिन्याः वृष्टेस्तुल्येत्युपमालङ्कारः । अनभ्रवृष्टिवदतर्कितोपपन्न

भवद्दर्शनं सर्वथा कस्यचिच्छ्रेयसे निदानमित्यर्थः । वारि वहतीति बलाहकः पृषो
दरादित्वात्साधुः ॥ ५ ॥ * * * * * * * * ॥

अद्येति । अद्य क्रतूनां क्रियाः अनुष्ठानानि कामान् दुहन्तीति कामदुघाः फलदा
इत्यर्थः । दुहेः कप् घश्चेति कप्प्रत्ययः घादेशश्च । सम्प्रत्यद्य भूमिदेवा ब्राह्मणाः ।
द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः । विप्रश्च ब्राह्मण इत्यमरः । सत्याशिषो जाताः ब्राह्म
णाशिषोऽद्य फलिता इत्यर्थः । यद्यतः कारणात् त्वय्यागते सति त्वदागमनेन निमि
त्तेनेत्यर्थः । अस्मि अहमित्यर्थोऽव्ययम् । अस्मीत्यस्मदर्थानुवादे हमर्थेऽपीति गणव्या
ख्याने । दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणाम्पादप्रहार इति सुन्दरि नास्मि दूये इ

अद्य क्रियाः कामदुघाः क्रतूनां सत्याशिषः सम्प्रति भूमिदेवाः । आ
संहृतेरस्मि जगत्सु जातस्त्वय्यागते यद्बहुमानपात्रम् ॥ ६ ॥
श्रियं विकर्षत्यपहन्त्यघानि श्रेयः परिस्तौति तनोति कीर्तिम् ।
सन्दर्शनं लोकगुरोरमोघन्तवात्मयोनेरिव किन्न धत्ते ॥ ७ ॥

तिप्रयोगात् । आसंहृतेरासंसारात् । आसंसारमित्यर्थः । अभिविधावाङ् विकल्पा
दसमासः जगत्सु बहुमानपात्रं बहुयोग्यताभाजनं जातः । सकलसत्कर्मफलभूत
न्त्वदागमनं येन मे जगन्मान्यतेति भावः ॥ ६ ॥ ॥

श्रियमिति । आत्मयोनेर्ब्रह्मण इव लोकगुरोस्तव अमोघमविफलं सन्दर्शनं श्रियं वि
कर्षति आकृष्य ददाति । अघानि दुःखान्यपहन्ति । अंघो दुःखव्यसनेष्वघमित्य
मरः । श्रेयः पुरुषार्थम्परिस्तौति स्रवति धातूनामनेकार्थत्वात् परिस्तौतीति पाठे
स एवार्थः । कीर्तिन्तनोति । किं बहुना किन्न धत्ते किं न करोति सर्वं करोतीत्यर्थः
॥ ७ ॥ * * * * * * ॥

श्च्योतदिति । हेभगवन्श्च्योतन्मयूखेसुधास्राविकरेहिमद्युताविन्दावपिविषयेन
निर्वृत्तंत्वनिर्वृतम् । नञर्थस्यनञ्शब्दस्यसुप्सुपेतिसमासः।मेचक्षुस्त्वत्सन्निधौनिर्वृ
तिंसुखमेति । तथाचेतश्चसमुज्झितज्ञातिवियोगखेदन्त्यक्तबन्धुविरहदुःखंसमु
च्छ्वसतीवअनुरोधेनप्राणितीवेत्युत्प्रेक्षा । पूर्वार्द्धेतुनिकारणेसत्यपिइन्दावनिर्वृ
तिकथनाद्विशेषोक्तिः । तदुक्तम् । तत्सामग्र्यामनिवृत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यतइ
ति ॥ ८ ॥ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ॥
निरास्पदमिति । प्रश्नकुतूहलित्वंनिरास्पदं आगमनप्रयोजनप्रश्नोनिरास्पदइत्यर्थः
। आस्पदंप्रतिष्ठायामितिनिपातः । प्रश्नानवकाशेहेतुमाह । निःस्पृहाणांयुष्मा

श्च्योतन्मयूखेपिहिमद्युतौमेननिर्वृतेर्निर्वृतिमेतिचक्षुः । समु
ज्झितज्ञातिवियोगखेदन्त्वत्संनिधावुच्छ्वसतीवचेतः ॥ ८ ॥
निरास्पदम्प्रश्नकुतूहलित्वमस्मास्वधीनङ्किमुनिःस्पृहाणाम् ।
तथापिकल्याणकरीङ्गिरन्तेमांश्रोतुमिच्छामुखरीकरोति ॥ ९ ॥

त्मादृशामित्यर्थः । अस्मास्वधीनमायत्तङ्किमुनकिञ्चिदस्मत्तोलभ्यमित्यर्थः । आधा
रत्वविवक्षायांसप्तमी । तथापिकल्याणकरीमस्मद्धितैकहेतुमित्यर्थः । निस्पृहत्वे
नैःपारार्थ्यादितिभावः । कृप्रोहेत्वितिटच्प्रत्ययेङीप् । अतस्तेगिरंश्रोतुमिच्छामां
मुखंवागस्यास्तीतिमुखरोनिरन्तरभाषी । मुखकुञ्जेभ्योरोवक्तव्यइतिरः । दुर्मुखे
मुखरबद्धमुखावित्यमरः । ततश्चिप्रत्ययःमुखरीकरोतिव्यापारयतीत्यर्थः । निःस्पृ
हस्यापितेवाक्यमस्मद्धितकरत्वाच्छ्रोतव्यमितिभावः ॥ ९ ॥ * ❁ ❁ * ॥
इतीति । इतीत्थमुक्तिविशेषरम्यमुक्तिवैचित्र्यचारुयथातथोक्तवान् । उदारचे
तामहामनानरेन्द्रोद्वैपायनेनव्यासेनद्वीपमयनंस्थानञ्जन्मभूमिर्यस्यसद्वीपाय

नः स एव द्वैपायनः प्रज्ञादिभ्यः स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । नापत्यार्थे नडादिभ्यः फक् तेष्वेव पाठात् बाधितार्थत्वाच्च । जयोपपत्तौ मनः समाधाय जयसिद्धिमपेक्ष्येत्यर्थः । इति वक्ष्यमाणप्रकारः मुदारामर्थवतीं गिरमभिदधे उक्तः दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि लिट् । प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणां । अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति वचनात् ॥ १० ॥ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ॥

आदौ तावत्तस्य माध्यस्थ्यताभङ्गदोषं युग्मेन परिहरति । चिचीषतामिति । अलघ्वीं गुर्वीं वितो गुणवचनादिति ङीप् यशोवतंसां कीर्तिभूषणां उभयत्र च इह चामु

इत्युक्तवानुक्तिविशेषरम्यं मनः समाधाय जयोपपत्तौ । उदार
चेता गिरमित्युदारां द्वैपायनेनाभिदधे नरेन्द्रः ॥ १० ॥ चिची
षतां जन्मवतामलघ्वीं यशोवतंसामुभयत्र भूतिम् । अभ्यर्हिता
बन्धुषु तुल्यरूपा वृत्तिर्विशेषेण तपोधनानाम् ॥ ११ ॥ तथापि
निघ्नं नृप तावकीनैः प्रह्वीकृतं मे हृदयं गुणौघैः । वीतस्पृहाणा
मपि मुक्तिभाजां भवन्ति भव्येषु हि पक्षपाताः ॥ १२ ॥ युग्मम् ॥

त्र च भूतिं श्रेयः चिचीषतां सञ्चेतुं संग्रहीतुमिच्छतां चिनोतेः सन्नन्ताच्छतृप्रत्ययः । जन्मवतां शरीरिणां बन्धुषु विषये तुल्यरूपा एकविधा वृत्तिर्व्यवहारोऽभ्यर्हिता उचिता । तपोधनानां त्वस्मत्सदृशां विशेषेण नियमेनाभ्यर्हिता ॥ ११ ॥ ❁ ❁ ॥

तथापीति । तथापि तुल्यवृत्तौ चित्तेऽपि हे नृप तावकीनैस्त्वदीयैः युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् चेति खञ्प्रत्ययः । तवकममकावेकवचन इति तवकादेशः गुणौघैः प्रह्वीकृतमावर्जितं मे हृदयं निघ्नं वशायत्तम् । अधीनो निघ्न आयत्त इत्यमरः । ननु निःस्पृहस्य कोऽयं पक्षपात इत्यत्राह । वीतेति । वीतस्पृहाणां विरक्तानां मुक्तिभाजां मुमु

श्रूणामपीत्यर्थः । भवन्तीतिभाव्यासाधवःभव्यगेयेत्यादिनाकर्त्तरिनिपातः । तेषु पक्षपाताःस्नेहाभवन्तिनतुसाध्वनुग्रहोमहतांमाध्यस्थभङ्गकइतिभावः॥ १२॥ ❁

अथन्टपस्यगुणवत्तांप्रकटयितुंधृतराष्ट्रस्यदुश्चेष्टामुद्घाटयति । सुताइति । यूयंतस्यराज्ञोसुतानकिमुधृतराष्ट्रस्यपुत्रानकिमुसुताएवेत्यर्थः । गुणैःशान्तिदानदाक्षिण्यादिभिःसुयोधनंनातीतानातिक्रान्तावाअतीताएवेत्यर्थःकर्त्तरिक्तः । अतस्तत्वमगुणात्वत्त्यागेहेतुःयुष्मासुनास्तीत्यर्थः । उपालम्भकारणमाह । यइति । यःधृतराष्ट्रोवोयुष्मान्वृथानिष्कारणमेवत्यक्तवान्यदिवयंसुताःगुणाधिकाश्चतर्हिकथमत्याक्षीत्तत्राह ।बलादिति । सविषयाभिलाषोभोगतृष्णाबलाद्

सुतानयूयंकिंमुतस्यराज्ञःसुयोधनंवानगुणैरतीताः । यस्त्यक्तवान्वःसवृथाबलाद्वामोहंविधत्तेविषयाभिलाषः ॥ १३ ॥

जहातुनैनङ्कथमर्थसिद्धिःसंशय्यकर्णादिषुतिष्ठतेयः । असाधुयोगाहिजयान्तरायाःप्रमाथिनीनांविपदाम्पदानि ॥१४॥

स्वात्कारादिव । वास्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थैपिसमुच्चयेइतिविश्वः । मोहमविवेकं विधत्तेविषयाभिलाषातिरिक्तोनकश्चिद्युष्मत्त्यागहेतुरस्तीत्यर्थः । अत्रकार्यकारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १३ ॥ *~*❁*~*❁*~* ॥

अथराज्ञउत्साहवर्द्धनायशत्रोर्हानिंसूचयति । जहात्विति । एनंधृतराष्ट्रमर्थसिद्धिःकथंनजहातुजहात्वेवेत्यर्थः । प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषुकृत्याश्चेतिप्राप्तकालेलोट्तस्यहानिकालःप्राप्तइत्यर्थः । कुतःयोधृतराष्ट्रःसंशय्यसन्दिह्यकर्णादिषुतिष्ठतेकर्णादीन्मन्त्रिणःसन्दिग्धार्थैनिर्णेतृत्वेनावलम्बतइत्यर्थः । प्रकाशनस्थेयास्ययोश्चेतिस्थेयाख्यायामात्मनेपदम्प्रकाशस्थेयाख्ययोश्चेतितङ्तिष्ठतेस्मिन्नतिस्थे

योविवादपदानिसंता । तथाहिअसाधुयोगादुर्जनसंसर्गाजयान्तस्थयाःजयवि
घातकाः । किञ्चप्रमाथिनीनामुन्मूलनशीलानांविपदाम्पदानिस्थानानि । पदं
व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुष्वित्यमरः । नकेवलंजयघातिनःकिन्त्वनर्थका
रिणश्चेत्यर्थः । धृतराष्ट्रोपिदुर्जनविधेयत्वाद्विनश्यतीतिभावः ॥ १४ ॥ ● ● ॥
एवंशत्रोरनर्थंसूचयित्वाराज्ञोऽर्थसिद्धिंसूचयति । पथइति । रिपूणांसमितौ
सभायां । सभासमितिसम्पदोरित्यमरः । पथश्च्युतायांमार्गाद्भ्रष्टायान्दुरात्मनोदुः
शासनस्यस्वीयग्रहणसाहसमङ्गीकृतवत्यामित्यर्थः । चिरायधर्म्यांधर्मादनपेतांध
र्मपथ्यर्थन्यायादनपेतइतियत्प्रत्ययः । धुरम्भारन्दधानेनक्लेशेष्वपिधर्मादचल

पथश्च्युतायांसमितौरिपूणांधर्म्यान्दधानेनधुरञ्चिराय । त्व
याविपत्स्वप्यविपत्तिरम्यमाविष्कृतम्प्रेमपरंगुणेषु ॥ १५ ॥
विधायविध्वंसमनात्मनीनंशमैकवृत्तेर्भवतश्छलेन । प्रका
शितत्वन्मतिशीलसाराःकृतोपकाराइवविद्विषस्ते ॥ १६ ॥

नेत्यर्थः । त्वयाविपत्स्वपिअविपत्तिअविनाशिअतएवरम्यंगुणेषुविपदमुत्कृष्ट
म्प्रेमाविष्कृतंप्रकटीकृतंदुःसहमपिसोढवतात्वयासाधुकृतमितिभावः ॥ १५ ॥ ●
विधायेति । किञ्चशमएवएकामुख्यावृत्तिर्यस्यतस्यअपरोपतापिनइत्यर्थः । भव
तःछलेनकपटेनआत्मनेहितआत्मनीनःसनभवतीत्यनात्मनीनःस्वस्यैवानर्थहेतु
रित्यर्थः । तंआत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खइतिखप्रत्ययः । विध्वंसमपकारंवि
धायप्रकाशितःप्रख्यापितस्त्वन्मतिशीलयोस्तवप्रज्ञास्वभावयोःसारःप्रकर्षोयैस्तेत
थोक्ताःतेतवविद्विषःकृतोपकाराइवजाताइतिश्लेषःअपकारोप्युपकारायैवसंवृत्तःयद्
सैदौर्जन्यमत्सौजन्यंचजगतिसुव्यक्तमासीदित्यर्थः । विद्यमानस्यापिसुजनस्यच

स्तनसत्त्वमहत्त्वादयोगुणाःपरिभवेएवप्रचुराभवन्तीतिभावः ॥ १६ ॥ * ❁ ❁ ॥

अथप्रयोजनान्तरमाह । लभ्येति । तवत्वयेत्यर्थः । कृत्यानांकर्त्तरिचेतिषष्ठी । धरित्रीविक्रमेणलभ्याप्राप्यानतुसुलभ्याइत्याह । विपक्षस्त्वंशत्रुरपिवीर्यैःशौर्य्यैश्वर्याश्रयाग्नेयादीनिबलानिसैन्यानितैर्ज्यायान् प्रशस्यतरःअधिकतरइतियावत् । ज्येष्ठस्यज्यादेशःअतःप्रकर्षायाधिक्यायविधिरुपायोविधेयःकर्त्तव्यःहियस्माद्रणेजयश्रीःप्रकर्षतन्त्राप्रकर्षप्रधानाउत्कर्षायत्तेत्यर्थः । तन्त्रम्प्रधानेसिद्धान्तइत्यमरः । बलिनएवजयोनतुदुर्बलस्येतिभावः ॥ १७ ॥ * ❁ ❁ * ❁ ❁ * ॥

अथत्रिरित्यादिनाश्लोकचतुष्टयेनविपक्षज्यायस्त्वंवर्णयति । त्रिःसप्तेति । त्रिस

लभ्याधरित्रीतवविक्रमेणज्यायांश्चवीर्यास्त्रबलैर्विपक्षः । अ
तःप्रकर्षायविधिर्विधेयःप्रकर्षतन्त्राहिरणेजयश्रीः ॥ १७ ॥
त्रिःसप्तकृत्वोजगतीपतीनांहन्तागुरुर्यस्यसजामदग्न्यः ।
वीर्यावधूतःस्मतदाविवेदप्रकर्षमाधारवशंगुणानाम् ॥ १८ ॥

वृत्तान्सप्तत्रिःसप्तवारान् त्रिःसप्तकृत्वःएकविंशतिकृत्वइत्यर्थः । त्रिसप्तशब्दयोःसुप्सुपेतिसमासःसंख्यायाःक्रियाभ्यावृत्तिगणनेकृत्वसुजितिकृत्वसुच्प्रत्ययःजगतीपतीनांमहीपतीनांहन्तागुरुरस्त्रवेदोपदेष्टासुप्रसिद्धइत्यर्थः । अतएवयच्छब्दानपेक्षत्वन्तदुक्तंकाव्यप्रकाशे । अप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दोयच्छब्दोपादानंनापेक्षतइति । जमदग्नेरपत्यंपुमान्जामदग्न्यःगर्गादिभ्योयञितियञ्प्रत्ययः । यस्यभीष्मस्यवीर्य्यावधूतोविक्रमाभिभूतःअम्बिकास्वयम्बरेइत्यर्थः । तदाभङ्गसमयेगुणानांशौर्य्यादीनाम्प्रकर्षमतिशयंवीर्य्यातिशयम् । आधारवशमाश्रयाधीनंविवेदजज्ञेस्वविद्यायाःस्वशिष्येभीष्मेस्वस्मादपिप्रकर्षाधानदर्शनादि

तिभावः । स्मेतिपादपूरणेभूतेर्थेचेतिविश्वः ॥ १८ ॥ * * * * ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन्भीष्मेविषयेऽनीश्वरस्यभावोऽनैश्वर्य्यमसामर्थ्यंनञःशुचो
श्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानामितिविकल्पान्नञःपूर्वपदवृद्ध्यभावः । तेनकृतव्य
लीकोजनितवैलक्ष्यः । दुःखेवैलक्ष्येव्यलीकमितियादवः । अन्तकोपियमोपराभवं
प्राप्तइवभीष्मस्येच्छामरणत्वादन्तकोपिपराजितइवास्तेकिमुतान्यइतिभावः ।
सभीष्मोरणेधनुर्धुन्वन्कस्यमनोभयैकप्रवणम्भयेएकप्रवणमेकान्तमुखंशिवभा
गवतवत्समासः । नकुर्यात्सर्वस्यापिमनसिभयंकुर्य्यादेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ ● ● ॥
सृजन्तमिति । आजौरणेइषुसंहतीर्बाणसंघान्सृजन्तंवर्षन्तंकोपज्वलितमतएव

यस्मिन्ननैश्वर्य्यकृतव्यलीकःपराभवम्प्राप्तइवान्तकोपि । धुन्व
न्धनुःकस्यरणेनकुर्य्यान्मनोभयैकप्रवणंसभीष्मः ॥ १९ ॥
सृजन्तमाजाविषुसंहतीर्वःसहेतकोपज्वलितंगुरुङ्कः । परि
स्फुरल्लोलशिखाग्रजिह्वञ्जगज्जिघत्सन्तमिवान्तवह्निं ॥ २० ॥

वपरिस्फुरन्त्योलोलाश्चशिखाग्राण्येवजिह्वायस्यतन्तथोक्तञ्जगल्लोकञ्जिघत्सन्तं
मत्तुमिच्छन्तम् । अदेःसन्नन्तात्कृत्प्रत्ययःलुङ्सनोर्घस्लइतिघस्लादेशः । अन्तव
ह्निंकालाग्निमिवस्थितंगुरुंद्रोणंवोयुष्माकमध्येकःसहेतसोढुंशक्नुयात् । नकोपी
त्यर्थः । शकिलिङ्चेतिशक्यार्थेलिङ् ॥ २० ॥ * ● * ● * ● * ● * ● ॥
निरीक्ष्येति । संरम्भेणकोपेननिरस्तन्त्याजितन्धैर्यंनिर्विकारचित्तत्वंयेनतन्तथो
क्तम् । आकारेणैवपरधैर्य्यापहारिणमित्यर्थः । आराधितजामदग्न्यंशुश्रूषित
भार्गवंजामदग्न्यादधिगतास्त्ररहस्यमित्यर्थः । राधेयंराधासुतंकर्णम् । सौम्योद
र्क्निरीक्ष्यमूल्मोरण्यसंस्तुतेषुअपरिचितेषु । संस्तवःस्यात्परिचयइत्यमरः । भ

येषुप्रसभम्पक्षपातःपरिचयोजायेत । मृत्युप्यस्माद्विभीयात्किमुतान्यइतिभावः । सम्भावनायांलिङ् । अत्रजननक्रियापेक्षयासमानकर्तृकत्वाभावात्पक्षपातक्रियापेक्षयातत्सम्भवान्निरीक्ष्येतिल्यप्निर्देशःसमर्थनीयप्रधानोपसर्जनभावस्तुप्रयोजकइतिव्यक्तिविवेककारः अत्रभयसम्बन्धरहितस्यमृत्योर्भयसम्बन्धाभिधानादसम्बन्धेसम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ २१ ॥ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥

अथानन्तरङ्करणीयमागमनप्रयोजनंयुग्मेनाह । ययेत्यादि । ययाविद्ययाकरणेनसुदुश्चरमतिदुस्तरान्तपस्यातपश्चर्याङ्कर्मणोरोमन्थतपोभ्यांवर्तिचरोरितिक्यप् । अप्रत्ययादितिस्त्रियामप्रत्ययः । आचरतातपस्युपतिंप्रतितपःकुर्वतेत्य

निरीक्ष्यसंरम्भनिरस्तधैर्यंराधेयमाराधितजामदग्न्यम् ।
असंस्तुतेषुप्रसभम्भयेषुजायेतमृत्योरपिपक्षपातः ॥ २१ ॥
ययासमासादितसाधनेनसुदुश्चरामाचरतातपस्याम् । ए
तेदुरापंसमवाप्यवीर्यमुन्मूलितारःकपिकेतनेन ॥ २२ ॥

र्थः । अतएवसमासादितंसाधनम्पाशुपतास्त्ररूपंयेनतेन । कपिर्हनुमान्केतनञ्चिह्नंयस्यतेनार्जुनेनेत्यर्थः । दुरापमन्यस्यदुर्लभंवीर्यन्तेजःसमवाप्यएतेपूर्वोक्ताभीष्मादयःउन्मूलितारःउन्मूलयिष्यन्ते । उन्मूलयतेर्ण्यन्तात्कर्मणिलुट् । अत्रचिण्वदिडागमेपितस्यासिद्धवदत्राभादितिअसिद्धत्वाण्णेरनिटिइतिणिलोपःतन्निमित्तस्यैवानिटोतिनिषेधात् । उक्तञ्चचिण्वद्वृद्धिलुक् । वहतेश्चवलंदीर्घश्चोक्तोयेनिमित्तंवाचिणीतीत्यासिद्धिस्तेननलुप्यतेणेर्नित्यश्चायंवत्तनिमित्तोविद्यतीति ॥ २२ ॥ ❁ * ~ * ❁ * ~ * ❁ * ~ * ❁ * ~ * ❁ ॥

महत्त्वेति । हेन्द्रपमहत्त्वयोगायप्रकर्षलाभायमहामहिम्नांमहानुभावानान्देवता

नामिन्द्रादीनां आराध्यते ऽनयेत्याराधनीं तां प्रसादयित्रीमित्यर्थः । करणे ल्युट्
ङीप् भूरिधाम्नीं महाप्रभावां । धाम देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोरिति वि
श्वः । अनन्नुपधालोपिनो ऽन्यतरस्यामिति वा ङीप् विद्यामैन्द्रमन्त्ररूपां सिद्धिं सा
क्षात्कार्यसिद्धिमिवेति विद्यायाः अमोघत्वोक्तिः हे प्रदानोचित दानपात्र प्रभूतफल
भोक्तृत्वात् स्वपात्रत्वोक्तिः । दातुमुपागतो ऽस्मि ॥ २३ ॥ * — * ● * — * ॥
इतीति । इत्युक्तवन्तं प्रसेदिवांसं प्रसन्नं भाषायां सदवसश्रुवइति क्वसुः तं मुनिं जि
ष्णुर्जयनशीलो ऽर्जुनः ग्लाजिस्थश्चेति ग्स्नुप्रत्ययः । व्रज साधयानुतिष्ठेत्येवं रूपं अ

महत्वयोगायमहामहिम्नामाराधनीन्तांन्नृपदेवतानाम् । दातुम्प्र
दानोचितभूरिधाम्नीमुपागतः सिद्धिमिवास्मि विद्याम् ॥ २३ ॥ यु
ग्मम् ॥ इत्युक्तवन्तं व्रज साधयेति प्रमाणयन्वाक्यमजातशत्रोः ।
प्रसेदिवांसन्तमुपाससाद वसन्निवान्ते विनयेन जिष्णुः ॥ २४ ॥
निर्याय विद्याथ दिनादिरम्याद्बिम्बादिवार्कस्य मुखान्महर्षेः ।
पार्थाननं वह्निकणावदाता दीप्तिः स्फुरत्पद्ममिवाभिपेदे ॥ २५ ॥

जातशत्रोर्धर्मराजस्य स्वयमविद्वेषणशीलत्वादियं संज्ञा । वाक्यं प्रमाणयन् तदा
दिष्टं सन्नित्यर्थः । अन्ते वसन् छात्र इव । छात्रान्तेवासिनौ शिष्य इत्यमरः । वि
नयेनानौद्धत्येनोपाससाद समीपं प्राप ॥ २४ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥
निर्यायेति । अथ वह्निकणावदाता स्फुलिङ्गवदुज्ज्वला देवतासान्निध्यादिति भावः
। विद्या ऐन्द्रमन्त्ररूपा । दिनादिरम्यात् प्रभातभास्करस्य बिम्बादिव महर्षेर्व्यासस्य
मुखान्निर्याय निर्गत्य समासे ऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् । दीप्तिरर्कदीप्तिरर्कदीधितिः स्फु
रद्विकसत्पद्ममिव पार्थाननमर्जुनस्य मुखमभिपेदे प्रविष्टा ॥ २५ ॥ ● ● ● ॥

योगञ्चेति। स योग्यतमाय ब्रह्मतमाय तस्मै पार्थाय तं वक्ष्यमाणमहिमानं योगं ध्यानं वि
धिज्ञ। योगः संहननोपायध्यानसङ्गतियुक्तिष्वित्यमरः। तपःप्रभावात्सद्यो वितता
रस्ट्दौ चिरकालगम्यमपीति भावः। येन योगेन तत्त्वेषु प्रकृतिमहदादिषु। तथाच
। मूलप्रकृतिर्महानहङ्कारो मनश्च पञ्च तन्मात्राणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रि
याणि पञ्च महाभूतानि इति चतुर्विंशति तत्त्वानि तत्त्वावभासे साक्षात्कारे कृते सति अ
स्यार्जुनस्य चक्षुरक्षि चिराय समुन्मिमील इवोन्मिषितमिवेत्युत्प्रेक्षा। तदा तस्य को
पि महानखिलाज्ञानभञ्जनस्तत्त्वावभासश्चिरादन्धस्य दृष्टिलाभ इवाभवदिति भा
वः॥ २६॥ ॥

योगञ्च तं योग्यतमाय तस्मै तपःप्रभावाद्विततार सद्यः। येना
स्य तत्त्वेषु कृतेऽवभासे समुन्मिमीलेव चिराय चक्षुः॥ २६॥
॥ आकारमाशंसितभूरिलाभन्दधानमन्तःकरणानुरूपम्। नि
योजयिष्यन्विजयोदये तं तपःसमाधौ मुनिरित्युवाच॥ २७॥

आकारमिति। आशंसित आख्यातो भूरिलाभोऽनेकश्रेयःप्राप्तिर्येन तं तथोक्तं महाभा
ग्यसूचकमित्यर्थः। अन्तःकरणशब्देन तद्धर्मिरुत्साहो लक्ष्यते। तदनुरूपत्वात्त
दनुकूलमुत्साहानुगुणव्यापारदक्षमित्यर्थः। आकारमूर्तिं दधानं तमर्जुनं मुनि
र्विजयोदये विजयफलके तपःसमाधौ तपोनियमे। समाधिर्नियमे ध्याने मौने चैव
समर्थने इति विश्वः। नियोजयिष्यन् नियोजयितुमिच्छन्नित्यर्थः। लृट् शेषे चेति
लृट्। लृटः सद्वेति सत्प्रत्ययः इति वक्ष्यमाणमुवाच॥ २७॥ ॥
अनेनेति। अनेन स्वोपदिष्टेनेत्यर्थः। योगेन विवृद्धतेजाः निजां पदवीं परस्मै अ
यच्छन् परस्य प्रवेशमायच्छन्नित्यर्थः। उपात्तशस्त्रो निगृहीतायुधः सन् हे अर्जुन ज

पोपवासाभिषवैःस्वाध्यायानशनस्नानैर्मुनीनामाचारंसमाचरन्तिष्ठ ॥ २८ ॥
क्षेत्रविशेषेतपःसिद्धिरित्याशयेनतन्निदर्शयन्नाह । करिष्यसइति । यत्रशिलो
च्चयेगोत्रभिदइन्द्रस्यप्रसन्नयेप्रसादायसुदुश्चराणितपांसिकरिष्यसेचारुशिलोच्च
यंरम्यशिखरन्तंशिलोच्चयंगिरिंइन्द्रकीलम् । अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशि
लोच्चयाइत्यमरः । त्वामेषगुह्यकोयक्षःअनन्तरमेवास्यपुरःप्रादुर्भावादेषइति
निर्देशःक्षणान्नेष्यतिप्रापयिष्यति ॥ २९ ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥
इतीति । इतीत्थंमहेन्द्रसूनुमर्जुनंब्रुवाणेनोक्तवतेत्यर्थः । वर्त्तमानसामीप्येइतिभूते

अनेनयोगेनविवृद्धतेजानिजांपरस्मैपदवीमयच्छन् । स
माचराचारमुपात्तशस्त्रोजपोपवासाभिषवैर्मुनीनाम् ॥ २८ ॥
करिष्यसेयत्रसुदुश्चराणिप्रसत्तयेगोत्रभिदस्तपांसि । शिलो
च्चयंचारुशिलोच्चयन्तमेषक्षणान्नेष्यतिगुह्यकस्त्वां ॥ २९ ॥
इतिब्रुवाणेनमहेन्द्रसूनुम्महर्षिणातेनतिरोबभूवे । तंराज
राजाऽनुचरोस्यसाक्षात्प्रदेशमादेशमिवाधितष्ठौ ॥ ३० ॥

वर्त्तमानवत्प्रत्ययस्तिरोधानस्याविलम्बसूचनार्थः । तेनमहर्षिणाव्यासेनतिरोबभू
वेऽन्तर्दधे । भावेलिट् । राजराजोयक्षराजः । राजाप्रभौनृपेचन्द्रेयक्षेक्षत्त्रियराज
योरितिविश्वः । तस्यानुचरःपूर्वोक्तोयक्षोस्यमुनेरादेशंसाक्षाद्विवप्रदेशमर्जुनाधि
ष्ठितस्थानमधितष्ठौप्राप्तइत्यर्थः । स्थाद्भ्यासेनवाभ्यासस्येतिषत्वम् ॥ ३० ॥ ❁
कृतेति । सपुण्यजनोयक्षःकृतानतिःकृतप्रणामः । जातस्पृहोजातास्पृहाआकां
क्षायस्यसतथासन्व्याहृतःउक्तःसान्त्ववादःप्रियवचनंयेनतस्मिन्जिष्णावर्जुनेस्व
स्थौसुहृत्त्वीका । अथमित्रंसखासुहृदित्यमरः । सम्प्रसादंविश्रम्भमियायप्राप । त

था हि। न सर्वात्मना साधूनां योगः सङ्गतिराशु विश्वासयति विश्वासञ्जनयति। सामान्ये
न विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३१ ॥ * ❀ * ❀ * ❀ * ॥
अथेति। अथोष्णभासा सूर्येणोदयाय पुनरुद्गमाय विहीयमानान् त्यज्यमानानि
ति तमःप्राप्तिकारणोक्तिः। बृहद्द्युतीन् सौवर्णत्वाद्दीप्यमानानित्यर्थः। इति तमसः
सङ्कोचकारणोक्तिः सुमेरुकुञ्जानिव। अत्र सुमेरुग्रहणं कुञ्जानां सौवर्णत्वद्योतना
र्थं तेनार्जुनेनोदयाय श्रेयसे विहीयमानान् बृहद्द्युतीन् अनेकविधप्रकाशान् पूर्व
वद्विशेषणद्वयस्य प्रयोजनमनुसन्धेयम्। पाण्डुसुतान् चतुर इति शेषः दुःखेन
कृच्छ्रेणाकृत उपार्जितः आत्मलाभ उत्पत्तिर्यस्य तत्तथोक्तम्। तेषां विवेकित्वात् कथं

कृतानतिर्व्याहृतसान्त्ववादे जातस्पृहः पुण्यजनः सजिष्णौ। इ
याय सख्याविव सम्प्रसादं विश्वासयत्याशु सतां हि योगः ॥ ३१ ॥
ह्यथोष्णभासेव सुमेरुकुञ्जान्विहीयमानानुदयाय तेन। बृहद्
द्युतीन्दुःखकृतात्मलाभन्तमः शनैः पाण्डसुतान्प्रपेदे ॥ ३२ ॥

च्चित् विलम्बोदयमित्यर्थः तमः शोकोऽन्धकारश्च। तमोऽन्धकारे स्वर्भानौ तमः शो
के गुणान्तरे इत्युभयत्रापि विश्वः। शनैर्मन्दम्प्रपेदे तेषां विवेकित्वाद्भीतभीतमिवेति
भावः। अत्र तमःशब्दस्य श्लिष्टत्वात् श्लेषानुप्राणितेयमुपमा ॥ ३२ ॥ ❀ * ❀ ॥
असंशयेति। असंशयमसन्दिग्धं यथा तथा आलोचितं विवेचितं यत् कार्यं तेन नुन्ने।
निरस्ते इति लघुत्वहेतूक्तिः। नुदविदोन्दत्राघ्राभ्योऽन्यतरस्यामिति निष्ठानत्वम्।
कार्यगौरवमालोच्य निरस्त इत्यर्थः। तथापि प्रेम्णा भ्रातृवात्सल्येन कर्षात् समानीय
पुनराकृष्य विभज्यमानः। समशोकभागीक्रियमाणः तुल्येन प्रेम्णा तुल्यदुःखत्वमभ
वतीति भावः। स पूर्वोक्तो दुःखमेवातिभारोऽस्य तिभारभूतमपि दुःखमित्यर्थः। तन्मने।

भिस्तेषाञ्चतुर्णाम्पार्थानाम्मनोभिस्तुल्याद्विभागादिव पूर्वोक्तात्प्रेमकृतात्समविभागा
दिवेत्यर्थः । वस्तुतस्तु विवेकादेवेति भावः पुनर्विभागग्रहणन्तस्य हेतुत्वोत्प्रेक्षार्थ
मनुवाददोषः । लघुर्मेनेऽमन्यानि । यथा एकोनेकधा विभज्य बहुभिरुह्यमा
नो महानपि भारो लघुर्मन्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ॥
अथैवम्प्रेम्णा आक्रम्यमाणामपि शोकं विवेको निर्जिगायेत्याह । धैर्येणेति । धैर्येण
तेषां निसर्गतो निर्विकारचित्तत्वेन । तथा महर्षेर्व्यासस्य प्रवर्तकस्येति शेषः विश्वास्य
तया श्रद्धेयवचनत्वेनेत्यर्थः । अरातिप्रभवादरातिहेतुकात्तीव्रात् दुःसहान्मन्योः

असंशयालोचितकार्यनुन्नः प्रेम्णा समानीय विभज्यमानः । तु
ल्याद्विभागादिव तन्मनोभिर्दुःखातिभारोपि लघुः स मेने ॥३३॥
धैर्येण विश्वास्यतया महर्षेस्तीव्रादरातिप्रभवाच्च मन्योः । वी
र्यञ्च विद्वत्सु सुते मघोनः स तेषु न स्थानमवाप शोकः ॥ ३४ ॥
तान्भूरिधाम्नश्चतुरोपि दूरं विहाय यामानिव वासरस्य । ए
कौघभूतन्तदशर्मकृष्णां विभावरीं ध्वान्तमिव प्रपेदे ॥ ३५ ॥

क्रोधाद्धेतोस्तथा चार्जुनप्रभावपरिज्ञानाच्चेति हेत्वन्तरं विशेषणमुखेनाह । म
घोनः सुतेऽर्जुने वीर्यम् । न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः विद्वत्सु ज्ञातवत्स्विति या
वत् विदेः शतुर्वसुरिति वैकल्पिको वस्वादेशः । तेषु पार्थेषु स शोकः स्थानं स्थितिं
नावापन प्राप ॥ ३४ ॥ ॥
तानिति । तत्पार्थत्यागवत् शर्म सुखं । शर्मशातसुखानि चेत्यमरः ॥ तद्विरुद्धम
शर्म दुःखन्नञिति नञ्समासः भूरिधाम्नस्तेजस्विन इति हानिहेतुत्वोक्तिः चतुरस्ता
न्पार्थान्वासरस्य भूरिधाम्नश्चतुरो यामान्प्रहरानिव विहाय त्यक्त्वा एकौघभूतमेकराशि

भूतंसत्। श्रेण्यादयःकृतादिभिरित्यर्थेकर्मधारयःश्रेण्यादिराकृतिगणइतिशाकटा
नः। कृष्णांविभावरींकृष्णपक्षरात्रिंध्वान्तमिवकृष्णान्द्रौपदींप्रपेदेप्राप ॥ ३५ ॥ ❁

तुषारेति। साद्रौपदीविलोकनेऽर्जुनावलोकनेऽगूढभावाप्यगूढाभिप्रायापिस्फुटा
भिलाषिणीतियावत्। भावोलीलाक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुष्विति वैजयन्ती।
मङ्गलभङ्गभीरुर्मंगलहानेर्भीतासतीपर्यश्रुणीपरिगताश्रुकेवाष्पावृतेइत्यर्थः।
अतएवतुषारलेखाकुलितोत्पलाभेहिमबिन्दुसहितेन्दीवरसन्निभेइत्युपमालङ्का
रः। लोचनेनिमीलयितुन्नविषेहेनशशाक अश्रुणोर्दृष्टावरकत्वेपितन्निपात
स्यामङ्गलत्वात्तन्निवर्तकंनिमीलनंसानचकारेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ✱ ❁ ✱ ❁ ✱ ॥

तुषारलेखाकुलितोत्पलाभेपर्यश्रुणीमङ्गलभङ्गभीरुः। अगू
ढभावापिविलोकनेसानलोचनेमीलयितुंविषेहे ॥ ३६ ॥
अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामंरामार्पितंदृष्टिविलोभिदृष्टम्। मनः
प्रसादाञ्जलिनानिकामञ्जग्राहपाथेयमिवेन्द्रसूनुः ॥ ३७ ॥

अकृत्रिमेति। इन्द्रसूनुरर्जुनःक्रिययानिवृत्तःकृत्रिमःड्वितःक्त्रिरितिक्त्रिःक्त्रेर्मम्
नित्यमितिमम्प्रत्ययःतद्धितःप्रेमैवरसः। अकृत्रिमप्रेमरसेनाभिरामम्। अन्य
त्वप्रेमरसेनमधुरादिनाचाभिरामम्। रामयारमण्यार्पितं। दृष्टिंविलोभयतिइति
दृष्टिविलोभिदृष्टिप्रियमित्यर्थः। दृष्टंदर्शनम्। नपुंसकेभावेक्तःमनःप्रसादः
प्रसन्नमनइत्यर्थः। सोऽञ्जलिरिवेत्युपमितसमासः। तेनमनःप्रसादाञ्जलिनाप
थिसाधुपाथेयंशम्बलमिव। पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्। निकाममतिशयेनज
ग्राहरामार्पितम्पाथेयम्पथिक्षेमायभवतीत्यागमः ॥ ३७ ॥ ❁ ✱ ❁ ✱ ❁ ✱ ॥
धैर्य्यैति। वन्यद्विपेनवन्यग्रहशामुच्छृङ्खलत्वद्योतनार्थेनिदाघसिन्धुर्ग्रीष्मनदीव

न्निदाघग्रहणान्दौर्बल्यद्योतनार्थंधैर्य्यावसादेनधैर्य्यभ्रंशेनकर्त्राहृतप्रसादाक्षोभ
ङ्गमितेत्यर्थः। राजपुत्रीक्षत्रियसुताद्रौपदीअतःक्षात्रयुक्तमेववक्ष्यतीतिभावः। निरु
द्धवाष्पोदयंसंरुद्धरोदनंसन्नकण्ठंहीनकण्ठस्वरंअथतयोरुभयोःकृतबहुव्रीह्योः
क्रियाविशेषणयोर्विशेषणसमासःकृच्छ्रात्कथञ्चिदितिवक्ष्यमाणमुवाच॥३८॥ *
मग्नामिति। पङ्कभूतेपंकोपमिते। भूतंक्ष्मादौपिशाचादौन्यायेसत्योपमानयोरिति
विश्वः। द्विषच्छद्मनिशत्रुकपटेमग्नांदुरुद्धरामित्यर्थः। सम्भावनांयोग्यतांगौर
वमितियावत्। भूतिंसम्पदमिव। भूतिर्भस्मनिसम्पदीत्यमरः। उद्धरिष्यन्उ
द्धारकस्त्वमेवेतिशेषः। आधिद्विषांदुःखच्छिदान्तपसामाप्रसिद्धेःसम्यक्सिद्धि

धैर्य्यावसादेनहृतप्रसादावन्यद्विपेनेवनिदाघसिन्धुः। निरु
द्धवाष्पोदयसन्नकण्ठमुवाचकृच्छ्रादितिराजपुत्री॥३८॥
मग्नांद्विषच्छद्मनिपङ्कभूतेसम्भावनांभूतिमिवोद्धरिष्यन्। आ
धिद्विषामातपसाम्प्रसिद्धेरस्मद्विनामाभृशमुन्मनीभूः॥३९॥

पर्य्यन्तमस्मद्विनाअस्माभिर्विनेत्यर्थः। पृथग्विनेत्यादिनाविकल्पात्पञ्चमीभृशं
माउन्मनीभूःअस्मद्विरहात्दुर्मनामाभूरित्यर्थः। दौर्मनस्यस्यतपःपरिपन्थि
त्वादितिभावः। माङीत्याशीरर्थेलुङ्नमाङ्योगेइत्यडागमप्रतिषेधःअनुन्मनाउ
न्मनाःसम्पद्यमानउन्मनी। अभूततद्भावेच्विःअरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां
लोपश्चेतिसकारलोपःअस्यच्वावितीकारः॥३९॥ ❀ * ❀ * ❀ * ❀ * ॥
अथानौत्सुक्यदार्ढ्यार्थन्तस्यसर्वार्थसिद्धिनिदानत्वमाह। यशइति। यशोऽधिग
न्तुंकीर्त्तिंलब्धुमित्यर्थः। सुखलिप्सयालब्धुमिच्छयावामनुष्यसंख्यांमनुष्यगण
नामतिवर्त्तितुमतिक्रमितुंअमानुषकर्मकर्त्तुमिवेत्यर्थः। अभियोगभाजामभिनिवे

श्रृवतामनुत्सुकानामदर्शनायमानानामित्यर्थः । सिद्धिः पूर्वोक्तयशःसुखाद्यर्थसिद्धिः समुत्सुकेवानुरक्तकान्तेवाङ्कमन्तिकमुपैति । तस्मादस्मद्विरहदुःखमातपःसिद्धेः सोढव्यमिति भावः ॥ ४० ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ॥

अथास्य मन्यूद्दीपनद्वारा तपःप्रवृत्तिम्प्रथयितुमरिनिकारन्तावच्चतुर्भिरुद्घाटयति । लोकमिति । विधात्रा ब्रह्मणा लोकं गोप्तुं विहितस्य सृष्टस्य क्षत्रस्य क्षत्रियजातेः सम्बन्धि जयनशीलं जेतृ तदेव जैत्रम् । जेतृशब्दात्तृजन्तात्प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थेऽण् प्रत्ययः । ओजो बलं दीप्तिर्वा । ओजो बले च दीप्तौ चेति विश्वः । तदेव वसु धनमिति रूपकालङ्कारः । मुष्णन्नपहरन् । अरिनिकृतस्य कुतः क्षात्रन्तेज इति भावः ॥ कि

यशोधिगन्तुंसुखलिप्सयावामनुष्यसंख्यामतिवर्तितुम्वा । नि
रुत्सुकानामभियोगभाजा समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः ॥ ४० ॥
लोकम्विधात्राविहितस्यगोप्तुंक्षत्रस्यमुष्णन्वसुजैत्रमोजः । ते
जस्वितायाविजयैकवृत्तेर्निघ्नन्प्रियम्प्राणमिवाभिमानम् ॥ ४१ ॥

त्वम् । विजयैकवृत्तेर्विजयैकजीवितायाः क्षत्रियस्य विजितव्यमिति स्मरणादिति भावः । वृत्तिर्वर्त्तनजीवने इत्यमरः । तेजस्वितायास्तेजस्विनामित्यर्थः । तेजःप्राधान्यद्योतनार्थं भावप्रधानो निर्देशः । प्रियम्प्राणमिव प्राणसममित्यर्थः । अभिमानमहंकारं निघ्नन्खण्डयन् । तेजस्विनां प्राणहानिप्रायो मानहानिरिति भावः ॥ ४१ ॥ ❁
अधिक्षेपासहनं तेजः प्राणात्ययेऽप्यपि न त्याज्यमित्याह । व्रीडेति । पुनस्त्वं त्वाप्तजनोपनीतः श्रावित इत्यर्थः । तथापि संशय्य संदिह्य सम्भावितबुध्येति भावः । व्रीडानतैर्जुगुप्सितवृत्तान्तश्रवणादिति भावः । न्तपैर्देशान्तरस्थैः कृच्छ्रेण प्रपन्नः प्राप्तः आप्रोक्तत्वात्कथञ्चिद्विश्वस्त इत्यर्थः । यः शृण्वतामपि दुःसहः किमुतानुभवतामि

तिभावः। इत्येषापूर्वैषांव्याख्या। अन्यथापिव्याख्यायते। आप्तजनोपनीतःज्ञाति
कृतःसंशय्यकथमिदमन्याय्यमुपेक्ष्यमितिविचार्य्यव्रीडानतैर्जुगुप्सितकर्म्मदर्श
नादितिभावः। नृपैःसभास्थैःकृच्छ्रेणप्रपन्नोऽङ्गीकृतःगोत्रकलहेषुमध्यस्थैरुदा
सितव्यमितिबुद्ध्याउपेक्षितइत्यर्थः। पक्षद्वयेपिप्रपन्नइत्यत्राप्तजनोपनीतत्वस्यप
दार्थभूतस्यविशेषणगत्याहेतुत्वोक्त्याकाव्यलिङ्गमलङ्कारः। पृथिव्यांवितानभू
तमुल्लोचतुल्यम्। युक्तेक्ष्मादावृतेभूतम्प्राण्यतीतेसमेत्रिषु। अस्त्रीवितानमुल्लो
चइत्यमरः। दिग्विकीर्णन्दिगन्तलग्नंवितानमपिदिगन्तलग्नमितिभावः। वित
तम्प्रथितंयशःसमूहन्निवसङ्कोचयन्निवेत्युत्प्रेक्षा अशातिपरिभूतस्यकुतःकीर्त्तिरि

व्रीडानतैराप्तजनोपनीतःसंशय्यकृच्छ्रेणनृपैःप्रपन्नः। विता
नभूतंविततम्पृथिव्यांयशःसमूहन्निवदिग्विकीर्णम्॥ ४२॥
वीर्य्यावदानेषुकृतावमर्षस्तन्वन्नभूतामिवसम्प्रतीतिम्। कुर्व
न्प्रयामक्षयमायतीनामर्कत्विषामह्नइवावशेषः॥ ४३॥

तिभावः॥ ४२॥ * * * * * * * * ॥
वीर्येति। पुनश्चवीर्याण्येवावदानानितेषुकृतावमर्षःकृतास्कन्दनःपुराकृतपराक्र
माद्भूतान्यपिमृजन्नित्यर्थः। अवदानङ्कर्मवृत्तमित्यमरः। अतएवसम्प्रतीतिंख्या
तिम्। प्रतीतेप्रथिताख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताइत्यमरः। अभूतामविद्यमानामिवे
त्युत्प्रेक्षासतोप्यसत्त्वमुत्प्रेक्ष्यते। तन्वन्कुर्वन्। पुनश्चाह्नोऽवशेषोदिनान्तोऽर्क
त्विषामिवायतीनामुत्तरकालानांप्रयामक्षयन्दैर्घ्यनाशंकुर्वन्इतिश्रौतीपूर्णोपमुप
मा। अरिनिराकृतस्यकुतश्चिरस्थानमितिभावः॥ ४३॥ * * * * * ॥
प्रसह्येति। पुनश्चपरैःशत्रुभिरस्मासुप्रसह्यप्रयुक्तःआचरितोयोनिकारःपरि

भवः केशाकर्षणरूपः स्मर्तुं न शक्यः अधिकर्तुं मनुर्भवितुं किमुत । यस्य स्मरणमपि दुःसहं मनुभवस्तु सुतरां दुःसह इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । सनिकारस्त्वद्विनात्व याविना । पृथग्विनेत्यादिना पञ्चमी आर्द्रः सन् । कुतश्चिदभिभूतात्पुराणप्रहार इव त्वद्विरहदुःखात्पुनर्नवीकरिष्यति नवीभविष्यतीत्यर्थः । उपशुष्यत्त्वया पिशुष्कमिति भावः । दुःखस्मरणं शोषपदार्थः मे हृदयं नवीकरिष्यति आर्द्री करिष्यति व्रणमिवेति भावः । दुःखितस्य पुनर्दुःखोपचयः शोषप्रायमपि दुःखहेतुम्पुनरुद्घाटयतीत्यर्थः । अत्र शोषादिविशेषणसामानवृणाद्युप्रस्तुतार्थप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः ॥ ४४ ॥

प्रसह्य योऽस्मासु परैः प्रयुक्तः स्मर्तुं न शक्यः किमुताधिकर्तुम् । न
वीकरिष्यत्युपशुष्यदार्द्रः स त्वद्विना मे हृदयं निकारः ॥ ४४ ॥
प्राप्तोऽभिमानव्यसनादसह्यं दन्तीव दन्तव्यसनाद्विकारम् ।
द्विषत्प्रतापान्तरितोरुतेजाः शरद्घनाकीर्ण इवादिरह्नः ॥ ४५ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण मन्युमुद्दीपयति । प्राप्त इत्यादिभिस्त्रिभिः । तत्र वक्ष्यमाणप्रत्यभिज्ञानहेतुभिर्द्वन्द्वत्रयं विशिनष्टि । अभिमानस्य व्यसनात् भ्रंशात् । व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपज इत्यमरः । दन्तव्यसनाद्दन्तभङ्गाद्दन्तीवासह्यं विकारं वैरूप्यम्प्राप्तः । अतो न प्रत्यभिज्ञायत इति भावः । एवमुत्तरत्राप्यनुसन्धेयम् । पुनश्च द्विषत्प्रतापेन शत्रुतेजसान्तरितन्तिरस्कृतं उरु तेजः प्रतापो यस्य स तथोक्तः अत एव शरद्घनाकीर्णः शरन्मेघच्छन्नोऽह्न आदिः प्रत्यूष इव स्थितः । तद्वदेवाप्रत्यभिज्ञायमान इत्यर्थः । मध्याह्नस्तु मेघावरणेपि कथञ्चित्प्रत्यभिज्ञायत एवेत्याशयेनोक्तमादिरिति ॥ ४५ ॥

सव्रीडेति । पुनश्च निःक्रियत्वादर्थक्रियाशून्यत्वात्सव्रीडमन्दैरिव सव्रीडैरत एवम
न्दैरपटुभिरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । मूढाल्पापटुनिर्भाग्या इत्यमरः । अस्त्रैरन्य
र्थेनावभासमानः न प्रकाशमानः पूर्वं तु नैवमिति भावः । किन्तु यशः क्षयाद्धेतोः क्षी
णजलेयो ऽर्णवस्तदाभस्तत्सदृशस्त्वमन्यमाकारमभिपन्नः प्राप्त इव स्थित इवेत्युत्प्रे
क्षा तस्य क्षीणजलार्णवाभ इत्युपमासंसृष्टिः ॥ ४६ ॥ ❊ ❊ ❊ ॥

दुःशासनेति । पुनश्च दुःशासनस्य कर्तुराकर्षैराकर्षणैः स एव रजो धूलिः । मा
लिन्यहेतुत्वादिति भावः । तेन विकीर्णैर्विक्षिप्तैरत एव विनाथैरिव स्थितवतां
युष्माकमसत्त्वप्रायत्वादनाथैरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा अन्यथा कथमियन्दुर्दशेति भा

सव्रीडमन्दैरिव निःक्रियत्वान्नात्यर्थमस्त्रैरवभासमानः । यशःक्षय
क्षीणजलार्णवाभस्त्वमन्यमाकारमिवाभिपन्नः ॥ ४६ ॥ दुःशास
नाकर्षरजोविकीर्णैरेभिर्विनाथैरिव भाग्यनाथैः । केशैः कदर्थीकृ
तवीर्य्यसारः कच्चित्स एवासि धनञ्जयस्त्वम् ॥ ४७ ॥ कलापकम् ॥

वः । किन्तु भाग्यनाथैर्दैवमात्रशरणैः अन्यथा स्वरूपमपि लुप्येतेति भावः । एभिः
परिदृश्यमानैरसंयमितैरिति भावः । केशैः शिरोरुहैः कुत्सितो ऽर्थो वस्तु कदर्थः । अ
र्थो ऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्वित्यमरः । कोः कत्तत्पुरुषेचेति कुशब्दस्य कदा
देशः कदर्थीकृतो गर्ह्यार्थीकृतो वीर्य्यसारः शौर्य्यबलेयस्य स तथोक्तः । इत्यपूर्ववि
लक्षणस्त्वं स एव धनञ्जयो ऽसि कच्चित् । कच्चित्कामप्रवेदन इत्यमरः । स एव चेत्त
र्ह्येवमस्माननुपेक्षसे इति भावः ॥ ४७ ॥ ❊ ❊ ❊ ॥

अथाप्युपेक्षणे दोषमाह । स इति । क्षतात्त्रायत इति क्षत्रं क्षत्रियकुलम् । सुपी
ति योगविभागात्कप्रत्ययः । पृषोदरादित्वात्पूर्वपदस्याकारलोपः । अथवा क्षदि

तिक्किवन्तोपपदात्क्तप्रत्ययः। क्षत्त्रे जातः क्षत्त्रियः क्षत्त्रात् घ इति घप्रत्ययः। कर्म्मणि भवतीति कार्मुकं कर्मण्युकञित्युकञ्प्रत्ययः। एवं स्थिते वाक्यार्थः कथ्यते यस्त्रातां साधूनां सहत इति सहः पचाद्यच्। यः त्राणस्य सहः त्राणसहो रक्षणक्षमः स एव क्षत्त्रियशब्दवाच्यः। तथा यस्य कार्मुकस्य कर्मसु रणक्रियासु शक्तिः अस्तीति शेषः। तदेव कार्मुकशब्दवाच्यं। अत्रैवैतौ शब्दौ मुख्यौ नान्यत्रेत्यर्थः। एवं स्थिते द्वयीं द्विविधामुक्तिं द्वाविमौ क्षत्त्रियकार्मुकशब्दावित्यर्थः। अफले पूर्वोक्तावयवार्थशून्य इत्यर्थः। अर्थजाते स्वाभिधेयसामान्यजातिमात्र इत्यर्थः। जातन्त्वाद्योरजन्मास्विति विश्वः। वहन् वर्त्तयन् संस्काररहितामव्युत्पत्तिदूषितामिव करोतीत्युत्प्रेक्षा। तस्मात्त्वम

विशेषकं ॥ सक्षत्त्रियस्त्राणसहः सतां यस्तत्कार्मुकं कर्मसु यस्य शक्तिः
। वहन् द्वयीं यद्यफलेऽर्थजाते करोत्यसंस्काररहतामिवोक्तिं ॥ ४८ ॥
वीतौजसः सन्निधिमात्रशेषा भवत्कृतां भूतिमपेक्षमाणाः । समा
नदुःखा इव नस्त्वदीयाः सरूपतां पार्थ गुणा भजन्ते ॥ ४९ ॥

स्मादक्षणेनोक्तदोषादात्मानं मोचयस्वेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ * ॥
अथ त्वद्गुणा अपि नोज्जीवयेयुरित्याह। वीतेति। हे पार्थ वीतौजसो निःप्रभाः सन्निधिमात्रशेषाः सत्तामात्रावशिष्टाः भवत्कृतां भवता करिष्यमाणां आशंसायां भूतवच्चेति भूतवत्प्रत्ययः। भूतिमभ्युदयमपेक्षमाणास्त्वदीया गुणाः समानदुःखाः समदुःखभाज इव नोऽस्माकं सरूपतां वीतौजस्त्वादिसाधर्म्यं भजन्त इत्युपमांशे च समानदुःखा इवेत्युत्प्रेक्षया वीतौजस्त्वादिसम्भाविकयानुप्राणितेत्यनुसन्धेयम् ॥ ४९ ॥ *
तथापि ममैव कोऽयं भार इत्यत आह। आक्षिप्येति। प्रमादात्प्रज्ञाहानित्वान्न तु दौर्बल्यादिति भावः। रिपुभिराक्षिप्यमाणामधिक्षिप्यमाणामत एव प्रमादान्नागैर्गजैः

। अरुहेभाहिगजानागाइतिवैजयन्ती। आलूनसटमाक्षिप्तकेसरम्। सटाजटा केसरयोरितिविश्वः। मृगेन्द्रंसिंहमिवस्थितन्त्वामियन्धूःकार्यभारस्तिग्मरश्मिं सूर्य्यंदीप्तादिनश्रीरिवयोग्यतयानिर्वाहकतयेत्यर्थः। अधिरूढाआरूढवती। कर्त्तरिक्तः। त्वदधीनेत्यर्थः ॥ ५० ॥ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ॥

पूर्वंनिर्व्यवसायस्यक्षत्रियइत्यादिनादोषउक्तःसम्प्रतिव्यवसायिनोगुणमाह। करोतीति। यःपुमानशेषजनादितरजनादतिरिक्तामधिकांसर्वातिशायिनीमित्यर्थः। सम्भावनांयोग्यतांक्रियाभिरुद्धरिनैरर्थवतींसफलांकरोति। तंपुमांसंसंस

आक्षिप्यमाणांरिपुभिःप्रमादान्नागैरिवालूनसटंमृगेन्द्रं। त्वान्धू
रियंयोग्यतयाधिरूढादीप्त्यादिनश्रीरिवतिग्मरश्मिम् ॥ ५० ॥
करोतियःसर्वजनातिरिक्तांसम्भावनामर्थवतींक्रियाभिः।
संसत्सुजातेपुरुषाधिकारेनपूरणीतंसमुपैतिसंख्या ॥ ५१ ॥
प्रियेषुयैःपार्थविनोपपन्नैर्विचिन्त्यमानैःक्लममेतिचेतः। तव
प्रयातस्यजयायतेषांक्रियादघानांमघवाविघातम् ॥ ५२ ॥

त्सुसभासु। सभासमितिसंसदइत्यमरः। पुरुषाधिकारेयोग्यपुरुषगणनाप्रस्तावेजातेसतिपूर्य्यतेऽनेनेतिपूरणीसंख्याद्वित्वादिसंख्यानसमुपैतिनगच्छति। अद्वितीयोभवतीत्यर्थः। तस्मादसाधारणलाभायत्वयापिमहानुत्साहआस्थेयइतिभावः ॥ ५१ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

अथद्वाभ्यांसुलभविपक्षस्यप्रोषितस्यार्जुनस्यकर्त्तव्यमुपदिशति। प्रियेष्विति। हेपार्थप्रियेष्वस्मासुविषयेऽनुपपन्नैःकारणाद्विनैवविचिन्त्यमानैरकस्मादेवाशंक्यमानैर्यैरपायैश्चेतःक्लममङ्गेदमेतिजयायप्रयातस्यतवसम्बन्धिनान्तेषामघानांव्यसना

नाम्। दुःखेनोव्यसनेष्वघमित्यमरः। मघवाइन्द्रःयोऽस्माभिरुपास्यतइतिभावः विघ्नान्तंनिवारणंक्रियात्करोतुआशिषिलिङ्। तस्मादस्मच्चिन्तयानचेतःखेदयितव्यञ्जयार्थिनात्वयाअन्यथातदसम्भवादितिभावः ॥ ५२ ॥ ● ● ● ● ● ॥

मागाइति। असंबाधेऽसङ्कटःविजनइत्यर्थः। सङ्कटंनानुसंबाधइत्यमरः। शिवोनिर्बाधःद्वयोरन्यतरस्यविशेष्यत्वाविवक्षायांविशेषणसमासः। अस्मिन्नसंबाधशिवेपिदेशेचिरायचिरंएकचरःएकोवसन्प्रमादन्दौर्बल्यंमागाःइणोगालुङीतिगादेशः। ननुनिःस्पृहस्यममाकिञ्चित्करःप्रमादइतिवाच्यमित्याशंक्याह। मात्सर्येति। मत्सरएवमात्सर्य्यंद्वेषःरागःस्नेहःताभ्यांउपहतात्मनांरागद्वेषदूषितस्व

मागाश्चिरायैकचरःप्रमादंवसन्नसंबाधशिवेपिदेशे। मात्स
र्यरागोपहतात्मनांहिस्खलन्तिसाधुष्वपिमानसानि ॥ ५३ ॥
तदाशुकुर्वन्वचनंमहर्षेर्मनोरथान्नःसफलीकुरुष्व। प्रत्या
गतन्त्वास्मिकृतार्थमेवस्तनोपपीडम्परिरब्धुकामा ॥ ५४ ॥

भावानांमानसानिमनांसिसाधुषुसज्जनेषुअपिविषयेस्खलन्तिविकुर्वन्ते। अत्रप्रमादनिषेधलब्धाप्रमादरूपकारणेनार्थप्राप्तिरूपकार्य्यस्यव्यतिरेककारणसमर्थनाद्वैधर्म्येणकार्यकारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५३ ॥ ● * — * ● ॥

निगमयति। तदिति। ततस्मात्कारणात्। आशुशीघ्रंमहर्षेर्वचनंकुर्वन्तपस्यन्नित्यर्थः। नोऽस्माकंमनोरथान्सफलीकुरुष्वअरिनिर्यातनेनास्मान्प्रतिष्ठापयेत्यर्थः। प्रार्थनायांलोट्। किन्तुकृतार्थंकृतकृत्यंप्रत्यागतमेवत्वामहम्। त्वामौद्वितीयायामित्यादेशः। स्तनयोरुपपीड्यइतिस्तनोपपीडम्। सप्तम्यांचोपपीडरुधकर्षइतिणमुल्। परिरब्धुङ्कामोयस्याःसापरिरब्धुकामाऽस्मि। आलिङ्गि

तुमिच्छामीत्यर्थः । तुङ्काममनसोरपीतिमकारलोपः । प्राकाम्यंसिद्धेःप्रमादाद्वा
लिङ्गनमपिनप्रीतिदमितिभावः ॥ ५४ ॥
उदीरितामिति । सोऽर्जुनःइतीत्थंयज्ञसेनस्यापत्येनस्त्रियाद्रौपद्याउदीरितामु
क्ताम् । नवीकृतःपुनरुद्घाटनेनप्रत्यायितश्चतएवउद्ग्राहितोमनसिनिधापितश्च
विप्रकारःपरिभवोययासातांवाचमासाद्याकर्ण्येत्यर्थः । उदीचीङ्काष्ठान्दिशम् ।
दिशस्तुककुभःकाष्ठाआशाश्चहरितश्चताइत्यमरः । तिग्मरश्मिरिवभृशंदिदी
पेजज्वालचुक्रोधेत्यर्थः ॥ ५५ ॥
अथेति । अथविद्विषःशत्रून्पुरोऽभिपश्यन्निवस्थितःतथापुरोधसाधौम्येनारोपिताप्र

उदीरितान्तामितियाज्ञसेन्यानवीकृतोद्ग्राहितविप्रकाराम् । आ
साद्यवाचंसभृशन्दिदीपेकाष्ठामुदीचीमिवतिग्मरश्मिः ॥ ५५ ॥
अथाभिपश्यन्निवविद्विषःपुरःपुरोधसारोपितहेतिसंहतिः । बभारर
म्योपिवपुःसभीषणाङ्गतःक्रियाम्मन्त्रइवाभिचारिकीम् ॥ ५६ ॥

मन्त्रसमाहिताहेतिसंहतिरायुधकलापोयस्यसतथोक्तः । हेतिर्ज्वालाङ्कुरायुधइति
वैजयन्ती । सोऽर्जुनोरम्यःसौम्यःसन्नपिअभिचारःपरहिंसाप्रयोजनंयस्याःसा
आभिचारिकीतदस्यप्रयोजनमितिठक् । तांक्रियाङ्गतःअभिचारकर्मणिनियुक्त
इत्यर्थः । मन्त्रइवरम्यःप्रकृत्यारमणीयःभीषयतइतिभीषणम् । नन्द्यादित्वात्
ल्युप्रत्ययः । वपुर्बभारप्रशान्तोमन्त्रःप्रयोगभेदादिवसोप्यवस्थाभेदाद्भीषणोब
भूवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥
उक्तमायुधारोपणंविवृण्वन्प्रस्थानमाहत्रिभिः । अविलंघ्येति । शत्रुभिःअविलं
घ्यमनतिक्रमणीयंविकर्षणंयस्यतत् । अमोघाकर्षणमित्यर्थः । किञ्च । प्रथितो

ज्यारवो गुणध्वनिः कर्मैव बाणमोक्षणादिकञ्च यस्य तत्कार्मुकञ्चोद्वहन्नित्यन्वयः । तथाऽरीणां दृष्टिगोचरं दृष्टिपथमगतौ ग्राहवेष्वनिवर्त्तित्वादस्येति भावः । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः । डप्रत्यये संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानात्समासान्तः तेन शितेन तीक्ष्णेन युक्ता इति शितनिस्त्रिंशयुजौ । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् महेषुधी महानिषङ्गौ इषवो धीयन्तेऽनयोरिति विग्रहः कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः । तूण्यां खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासाऽसिरिष्टय इत्यमरः ॥ ५७ ॥

अविलंघ्यविकर्षणम्परैः प्रथितज्यारवकर्म्मकार्मुकम् । अगता
वरिदृष्टिगोचरं शितनिस्त्रिंशयुजौ महेषुधी ॥ ५७ ॥ यशसे
व तिरोदधन्मुहुर्महसा गोत्रभिदायुधक्षतीः । कवचञ्च सरत्न
मुद्वहन्ज्वलितज्योतिरिवान्तरन्दिवः ॥ ५८ ॥ अलकाधिपभृ
त्यदर्शितं शिवमुर्वीधरवर्त्म सम्प्रयात् । हृदयानि समाविवेश
स क्षणमुद्वाष्पदृशान्तपोभृताम् ॥ ५९ ॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥

यशसेति । किञ्च । गोत्रभिद इन्द्रस्यायुधक्षतीः वज्रप्रहाररन्ध्राणि खाण्डवदाहसम्भवादिति भावः । महसा स्वकान्त्या यशसेव मूर्त्तेनया कीर्त्त्येव मुहुस्तिरोदधत् । आच्छादयत् । सरत्नं रत्नसहितं अत एव ज्वलितज्योतिर्दीप्ततारकम् । ज्योतिस्तारार्ग्निभाज्वालादृक्पुत्रार्थधस्विति वैजयन्ती । दिवोऽन्तरं नभोमध्यमिव स्थितम् । अन्तरं परिधानीयेवाह्येऽस्वीयेन्तरात्मनि । क्लीवे तु मध्ये प्रकाशे इति वैजयन्ती । कवचञ्चोद्वहन् ॥ ५८ ॥

अलकेति । सोऽर्जुनोऽलकाधिपभृत्येन यक्षेण दर्शितमतः । शिवं निर्बाधमुर्वीधर

वर्त्मनि मत्वन्मार्गं प्रति सम्प्रयान् प्रगच्छमानः । क्षणमुद्धारदृशं वियोगदुःखात्
अनेनाण्णान्तपोभृतां त्वैतवननिवासिना न तपस्विनां हृदयानि समाविवेश खेदयामास
इत्यर्थः । सम्पूर्वस्य विशतेः खेदार्थत्वमवसेयम् ॥ ५९ ॥ ॥

अनुजगुरिति । अथ आशा दिशः दिवि भवं दिव्यं दिग्गादिभ्यो यत् । दुन्दुभिध्वानम
नुजगुः । अन्वनुः अनुगायते लिट् । व्योम्नि सुरकुसुमनिपातैर्लक्ष्मीर्वितेने । पुष्प
वृष्टिश्चाजनिष्टेत्यर्थः । किञ्च । अनिभृता चञ्चला वेलायां कूले या वीचयस्ता एव
बाहवो यस्य स तथोक्तः । वेलाकूलविकारयोरिति विश्वः । पयोधिः स्फुरन्ती मु
ल्लसन्ती हर्षात् स्पन्दमानां भुवं प्रियमिष्टं भारावतारणरूपं कथयिष्यन्निव । क
थयितुमिवेत्यर्थः । लृट् शेषे चेति चकारात् क्रियार्थायां क्रियायां लृट् । आलिलिङ्ग

अनुजगुरथ दिव्यं दुन्दुभिध्वानमाशाः सुरकुसुमनिपातैर्व्योम्नि लक्ष्मीर्वितेने
। प्रियमिव कथयिष्यन्नालिलिङ्ग स्फुरन्तीं भुवमनिभृतवेलावीचिबाहुः पयो
धिः ॥ ६० ॥ इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये महाकाव्ये तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

सर्वस्येदं दैवकार्ये प्रवृत्तत्वादस्येति भावः । अत्र विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्या
म्यत्वात्समासोक्तिरलङ्कारः । तत्र चाप्रकृतयोर्भूमिसमुद्रयोः प्रतिपन्नाभ्यां नायकाभ्या
म्भेदे लक्षणातिशयोक्तिवशादालिङ्गनोक्तिरनिरवद्यम् । एवमनयोस्त्वनु
प्राणितासमासोक्तिः प्रियकथनास्तेह वज्जीवयति तदङ्गभावमापन्नेत्युभयोर
ङ्गाङ्गिभावेन सङ्कर इति विवेचनीयम् ॥ ६० ॥ ॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोला
चलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्याया
न्तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

तत इति । ततः प्रस्थानानन्तरं जनप्रियः सोऽर्जुनः कलहंसाः मेखला इवेत्युपमित
समासः । अन्यत्र कलहंसा इव ता इति विशेषणसमासः । कूजन्ती कलहंसमेखला
यस्यास्ताम् । सह पाकेन वर्त्तत इति सपाकानि सस्यानि तैः सस्यैः संहितः सम्पादितः ।
पाण्डुतैव गुणो यस्यास्ताम्भुवमासादितयौवनाम्प्रियामिवोपजनं जनसमीपेऽन्यत्र स
खीसमक्षं समीपार्थेऽव्ययीभावः । उपासमादोपगतत्वानुपमालंकारः ॥ १ ॥ *
विनम्रेति । सोऽर्जुनः विनम्रशालिनीः प्रसवौघशालिफलस्तोमशोभिनीः अपेतप
ङ्काः निःपङ्काः ससरोरुहाण्यम्भांसि यासु तास्तथोक्ताः । उपायनीभूता अर्जुनम्प्रत्यु
पहारीभूताः शरद्गुणश्रियः पूर्वोक्तशरद्धर्मसम्पदः यासु ताः उपसीमग्रामसीमा

ततः स कूजत्कलहंसमेखलां सपाकसस्याहितपाण्डुतागुणाम् । उपा
ससादोपजनं जनप्रियः प्रियामिवासादितयौवनाम्भुवम् ॥ १ ॥
विनम्रशालिप्रसवौघशालिनीरपेतपङ्काः ससरोरुहाम्भसः । नन
न्द पश्यन्नुपसीम स स्थलीरुपायनीभूतशरद्गुणश्रियः ॥ २ ॥

सु विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । समासान्तविधेरनित्यत्वात्तश्चेति समासान्तो न भव
ति । केचित्तु अन्येषां कठिनवपुषां दुर्गमे ग्रामसीम्नि इत्यादिनपुंसकप्रयोगदर्शना
न्नपुंसकादन्यतरस्यामिति विकल्पात्साधुरित्याहुः । स्थलीरकृत्रिमा भुवः । जान
पदेत्यादिनाऽकृत्रिमार्थे ङीप् । पश्यन्ननन्द । अत्र शरद्गुणेषु तादात्म्येनारोप्य
माणस्योपायनस्य प्रकृते नन्दनक्रियोपयोगित्वात्परिणामालङ्कारः ॥ २ ॥ * * ॥
निरीक्ष्यमाणा इति । विस्मयाकुलैराश्चर्यैः साविष्कैरत एवोन्मीलितानि पद्मान्ये
वलोचनानि येषां तैः सरोभिर्निरीक्ष्यमाणा इवस्थिताः । हृताः प्रियादृष्टिविलासा
नां विभ्रमः शोभा याभिस्तास्तथोक्ता इति मनोहरत्वहेतूक्तिः । विभ्रमः संशये भ्रा

न्तौ शोभायाश्चेति वैजयन्ती। शफरीविवृत्तयो मत्स्यस्फुरितान्यस्यार्जुनस्य मनो जह्रुः॥३॥

तुतोषेति। सोऽर्जुनः सवारिजे वारिणि कलमस्य शालिविशेषस्य। शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी इत्यमरः। रमणीयस्य भावो रामणीयकम्। योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्। तत्पश्यन्नधिकं तुतोष। अनुरूपसङ्गमत्वादिति भावः। तथाहि। सुदुर्लभेऽनुरूपसङ्गमे योग्यसमागमे लब्धे सतीति शेषः। प्रकर्षलक्ष्मीं योग्यसमागमनिमित्तामुत्कर्षसम्पदमभिनन्दितुं स्तोतुं कोनार्हति सर्वोऽप्यभिनन्दति। सामान्येन विशेषस्य समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥४॥

निरीक्ष्यमाणा इव विस्मयाकुलैः पयोभिरुन्मीलितपद्मलोचनैः। हृतप्रियादृष्टिविलासविभ्रमा मनोऽस्य जह्रुः शफरीविवृत्तयः॥३॥
तुतोष पश्यन् कलमस्य सोऽधिकं सवारिजे वारिणि रामणीयकम्। सुदुर्लभे नार्हति कोऽभिनन्दितुं प्रकर्षलक्ष्मीमनुरूपसङ्गमे॥४॥
नुनोद तस्य स्थलपद्मिनीगतं वितर्कमाविष्कृतफेनसन्तति। अवाप्तकिञ्जल्कविभेदमुच्चकैर्विवृत्तपाठीनपराहतं पयः॥५॥

नुनोदेति। आविष्कृता प्रकटीकृता फेनसन्ततिर्यस्य तत्तथोक्तम्। अवाप्तः किञ्जल्कविभेदः केसरापगमो येन तत्तथोक्तम्। कुतः उच्चकैरुच्चकं यथा तथा विवृत्तेन लुठितेन पाठीनेन मत्स्यविशेषेण पराहतं ताडितं। सहस्रदंष्ट्रः पाठीन इत्यमरः। पयः कर्तृ तस्यार्जुनस्य स्थलपद्मिनीगतं तद्गोचरमित्यर्थः। वितर्कं संशयं नुनोद चिच्छेद। पाठीनपराहत्या किञ्जल्कापायेन जलदर्शनात् स्थलपद्मिनीशंका निवृत्तेत्यर्थः। अत्र निश्चयोत्तरसन्देहालंकारः॥५॥

ततेति। सोऽर्जुनः श्लथितं त्वमायता गच्छता दिने दिने क्षीयमाणेनेत्यर्थः। अत एव शनैः शनैः शान्तरयेण। अन्यथोर्मिरेखानुदयादिति भावः। वारिणा कृताः ऊर्मयः तरङ्गा एव रेखा राजयो यस्य तत्तथोक्तं तरंगा अस्य सञ्जाता इति तरङ्गितम्भङ्गिमत्। तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्। क्षौममिव दुकूलमिव विपाण्डु शुभ्रमित्युपमालङ्कारः। समुद्रयोषितां नदीनां सिकताः सन्त्यस्मिन्निति सैकतम्पुलिनं सिकताशर्कराभ्यां चेत्यण्प्रत्ययः। तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयमित्यमरः। निरीक्ष्य रेमे तुतोष॥ ६ ॥ * ततस्त्रिभिः शरद्विभागश्रीं वर्णयति। मनोरममिति। अणुना सूक्ष्मेण केसरेषु किञ्ज-

ततीरभिरे स श्लथितं त्वमायता शनैः शनैः शान्तरयेण वारिणा। निरीक्ष्य रेमे स समुद्रयोषितान्तरङ्गितक्षौमविपाण्डु सैकतम्॥ ६ ॥
मनोरमम्प्रापितमन्तरं भ्रुवोरलंकृतं केसररेणुनाणुना। अलक्तताम्राधरपल्लवश्रिया समानयन्तीमिव बन्धुजीवकम्॥ ७ ॥
नवातपालोहितमाहितं मुहुर्महानिवेशौ परितः पयोधरौ। चकासयन्तीमरविन्दजं रजः परिश्रमाम्भःपुलकेन सर्पता॥ ८ ॥

ल्केषु। किञ्जल्कः केसरोऽस्त्रियामित्यमरः। योरेणुः परागस्तेनालंकृतमत एव मनोरमं रमयतीति मनोरमं रमणीयम्। भ्रुवोरन्तरं प्रापितं भ्रूमध्ये निवेशितं बन्धुजीवकं बन्धूको जीवकमित्यमरः। अलक्तताम्रस्य लाक्षारागरक्तस्य अधरपल्लवस्य श्रिया शोभया समानयन्तीं समीकुर्वन्तीमिव साम्यपरीक्षां कुर्वन्तीमिवेत्यर्थः। उत्प्रेक्षालङ्कारः॥ ७ ॥ * * * * * *

नवेति। महान्निवेशः स्थानं ययोस्तौ महानिवेशौ पीवरावित्यर्थः। पयोधरौ परितः स्तनयोः समन्तादित्यर्थः। अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि दृश्यत इति द्वि-

नीया । मुकुलशालिनिःक्षिप्तंनवातपाम्बोधिर्नवाब्जानपरलाभ्रमरविन्दं जरंजःपरागंसर्पं तात्प्रसरतापरिश्रमाम्भःपुलकेनस्वेदोद्भवेनपुलकेनचकासयन्तीशोभयन्तीचका स्तैरर्थताच्छतरितीप् । अलंकारम्मप्यलंकुर्वतीतथापिविद्यतनेतिभावः ॥ ८ ॥ * कपोलेति । पुनःकपोलसंश्लेषियद्वतंसकोत्पलङ्कर्णोत्पलन्तद्विलोचनत्विषाभूष यन्तीत्राभरणस्यापित्राभरणमितिभावः । कलमस्यगोपायतीतिगोपिकांशालि गोप्त्रींखलुप्रत्ययः । निरीक्ष्यपाण्डोःसुतेनार्जुनेनशरदःकृतार्थस्यभावःकृतार्थता साफल्यम् । त्वतलोगुणवचनस्यपुम्बद्भावोवक्तव्यःमेनेऽमानिमन्यतेःकर्मणिलिट् । शरदःस्वगुणसम्पदसिद्धिर्नियोगलाभादितिभावः ॥ ९ ॥ * ❁ * ❁ * ❁ ॥

कपोलसंश्लेषिविलोचनत्विषाविभूषयन्तीमवतंसकोत्पलम् । सुतेनपा
ण्डोःकलमस्यगोपिकांनिरीक्ष्यमेनेशरदःकृतार्थता ॥ ९ ॥ विशेष
कम् ॥ उपारताःपश्चिमरात्रिगोचरादपारयन्तःपतितुञ्जवेनगाम् ।
तमुत्सुकाश्चक्रुरवेक्षणोत्सुकङ्गवांगणाःप्रस्नुतपीवरोधसः ॥ १० ॥

उपारताइति । पश्चिमाचासौरात्रिश्चेतिविशेषणसमासःअपररात्रइत्यर्थः । पूर्वा दिक्पश्चिमंनभइत्यादिवत्एकदेशिशब्दस्यैकदेशशब्दसामानाधिकरण्यादेकदे शेपर्य्यवसानन्नतुपश्चिमरात्रेरित्येकदेशिसमासः । तद्विधायकेपूर्वापरादिसूत्रेप श्चिमशब्दग्रहणादतएवाह । पूर्वैकदेशेत्यादिनासमासान्तोपितस्यापिपूर्वापरादि सूत्रोक्तसमासविषयत्वादितिप्रकाशवर्षस्त्वेकदेशिसमासमेवाश्रित्यसमासान्तमा हतन्मृग्यम् । गावश्चरन्त्यत्रेतिगोचरःगवाङ्गभिरस्थानंवनम्पश्चिमरात्रौयोगोचर स्तस्मादुपारताःसन्निवृत्ताःजवेनगांभुवम्पतितुन्धावितुमपारयन्तोऽशक्नुवन्तः । प्रस्नुतपीवरोधसोवत्सस्मरणात्स्रवत्क्षीराः । ऊधस्तुक्लीबमापीनमित्यमरः । ऊ

धर्मेण ङित्तिस्त्रीग्रहणङ्कर्त्तव्यमितिनियमान्नानङादेशः। उत्सुकाःवत्सेषूत्क
ण्ठितागवांगणास्तमर्ज्जुनमवेक्षणोत्सुकन्दर्शनलालसञ्चक्रुः। स्वर्गेषुपशुवाग्वज्र
दिङ्नेत्रघृणिभूजले। लक्ष्यदृष्ट्यास्त्रियाम्पुंसिगौरित्युभयत्राप्यमरः। अत्रस्वभावो
क्तिरलङ्कारः। स्वभावोक्तिरलङ्कारोयथावद्वस्तुवर्णनमितिलक्षणात्॥ १० ॥ *
परीतमिति। सोऽर्ज्जुनःउक्षापजयेउक्षान्तरभङ्गेसति। जयश्रियापरीतंवेष्टि
तमुच्चैर्नदन्तंक्षतसिन्धुरोधसमरुणसरित्तटंशरदिभवांशारदींपुष्टिमवयवोपच
यन्दधन्तंगवामधिपंमहोक्षंसविग्रहंमूर्त्तिमन्तम्। कायोदेहःक्लीबपुंसोःशरीरंव
र्ष्मविग्रहइत्यमरः। दर्पमिवेत्युत्प्रेक्षा। ददर्श ॥ ११ ॥ ❁ *~* ❁ ॥

परीतमुक्षापजयेजयश्रियानदन्तमुच्चैःक्षतसिन्धुरोधसम्। दद
र्शपुष्टिन्दधतंसशारदींसविग्रहन्दर्पमिवाधिपङ्गवाम्॥ ११ ॥
विमुच्यमानैरपितस्यमन्थरङ्गवांहिमानीविशदैःकदम्बकैः। शर
न्नदीनाम्पुलिनैःकुतूहलङ्गलद्दुकूलैर्ज्जघनैरिवादधे ॥ १२ ॥

विमुच्यमानैरिति। हिमानीविशदैर्हिमसंघातशुभ्रैः। हिमानीहिमसंहतिरित्य
मरः। इन्द्रवरुणेत्यादिनाङीप्। तत्संनियोगादानुगागमश्च। गवांकदम्बकैः
कर्तृभिः। कदम्बकंसमूहेश्रीफलेपुष्पविशेषकेइत्यमरः। मन्थरंमन्दंविमुच्यमा
नैरपिकिमुताविमुच्यमानैरितिभावः। शरन्नदीनांसम्बन्धीभिः। शरद्ग्रहणम्प्रावृड्
निवृत्त्यर्थन्तत्रपुलिनादर्शनादितिभावः॥ पुलिनैःकर्तृभिर्गलद्दुकूलैर्ज्जघनैरिव
तस्यार्ज्जुनस्यकुतूहलङ्कौतुकमादधेव्याहितम्॥ १२॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥
गतानिति। पाण्डवोऽर्ज्जुनःपशूनाङ्गवांसहजन्मयेषांतेसहजन्मानःसोदरास्तएव
बन्धवस्तेषाम्भावस्तत्तातांगतान्पशुषुसोदराभिमानवतइत्यर्थः। गृहाश्रयंगृहवि

यथम्प्रेमवनेषुविभ्रतः वनेषु गृहाभिमानिनइत्यर्थः। आर्जवे ऋजुत्वे विधेयत्वे गोभिः पशुभिः कृतानुकारान् अनुकृतावस्थितानित्युत्प्रेक्षा। ततो विधेयानित्यर्थः। गाः पातीति गोपाः गोपालकाः। आतोनुपसर्गे कइतिकप्रत्ययः। तानुपधेनुधेनुसमीपे। समीपार्थेऽव्ययीभावः। दहर्श अत्रोत्प्रेक्षानुप्राणितेतिस्वभावोक्तिरलङ्कारः॥ १३॥ ❁

अथचतुर्भिर्वल्लवीनर्तकीसाम्येनवर्णयति। परिभ्रमदिति। मूर्द्धजाः षट्पदाइवेत्युपमितसमासः सरोजचारुभिरितिनियुपमानुसारात्। परिभ्रमद्भिश्चलद्भिर्मूर्द्धजैः षट्पदैराकुलानितैः दन्ताः केसराइवेतिपूर्ववत्समासः। स्मितोदयेनादर्शितानीषत्प्र

गतान्पशूनां सह जन्मबन्धुतां गृहाश्रयम्प्रेमवनेषुविभ्रतः। ददर्शगोपानुपधेनुपाण्डवः कृतानुकारानिवगोभिरार्ज्जवे॥ १३॥

परिभ्रमन्मूर्द्धजषट्पदाकुलैः स्मितोदयादर्शितदन्तकेसरैः। मुखैश्चलत्कुण्डलरश्मिरञ्जितैर्नवातपामृष्टसरोजचारुभिः॥ १४॥

निबद्धनिःश्वासविकम्पिताधरालताइवप्रस्फुरितैकपल्लवाः। व्यपोढपार्श्वैरपवर्तितत्रिकाविकर्षणैः पाणिविहारहारिभिः॥ १५॥

काशिताः दन्तकेसरायेषान्तैस्तथोक्तैश्चलत्कुण्डलरश्मिरंजितैश्चञ्चलकनककर्णवेष्टनप्रभानुलिप्तैरतएवनवातपामृष्टम्बालातपस्पृष्टंयत्सरोजन्तद्वच्चारुभिर्मुखैरुपलक्षिताः॥ १४॥ ❁ ✱～～✱ ✱❁✱ ✱～～✱ ❁ ॥

निबद्धेति। निबद्धेनानुरुद्धेननिःश्वासेनविकम्पिताअधरायासान्तास्तथोक्ताः अतएवप्रस्फुरितैकपाल्लवाः प्रचलितैकपल्लवाइत्यर्थः। क्वचित्संख्याशब्दस्यवृत्तिविषयेवीप्सार्थत्वंसप्तपर्णादिवदितिकैय्यटः। लताइवस्थिताः दैवादेकपल्लवस्फुरणस्यापिलोकेसम्भवादुपमैवेयंनोत्प्रेक्षाकिञ्चव्यपोढानिविपरीतानिपार्श्वानियेषु

नैः पाणिविहारहारिभिः पाणिविक्षेपमनोहरैः । अङ्गहारोऽङ्गविक्षेप इत्यमरः
। विकर्षणैर्मन्थगुणाकर्षणैरपवर्तितत्रिकाः सञ्चलितनितम्बाः । यद्यपि पृष्ठवंशा
धरे त्रिकमित्यमरे तथाप्यत्र नितम्बो लक्ष्यते तन्नैकट्यादिति भावः ॥ १५ ॥ * ॥
व्रजेति । व्रजाजिरेषु गोष्ठप्राङ्गणेष्वधिकरणे सप्तमी । व्रजो गोष्ठाध्ववृन्देष्वित्य
मरः । अम्बुदनादशंकिनीर्गर्जितभ्रमवतीरिति भ्रान्तिमदलंकारः । शिखण्डिनां
योषितो मयूरीः योषिद्ग्रहणमौग्ध्यातिशयात् । उन्मदयत्सु उन्मदाः कुर्वत्सु तत्करो
तीति ण्यन्ताच्छतृप्रत्ययः । मथां मन्थनदण्डानां । वैशाखमन्थमन्थानमन्था मथ
नदण्डक इत्यमरः । विवर्तनैः परिभ्रमणैः मुहुः प्रणुन्नेषु कम्पितेष्विति स्वभावोक्तिः ।

> व्रजाजिरेष्वम्बुदनादशंकिनीः शिखण्डिनामुन्मदयत्सु योषितः । मु
> हुः प्रणुन्नेषु मथां विवर्तनैर्नदत्सु कुम्भेषु मृदङ्गमन्थरम् ॥ १६ ॥ स म
> न्थरावल्गितपीवरस्तनीः परिश्रमक्लान्तविलोचनोत्पलाः । निरीक्षितु
> न्नोपरराम बल्लवीरभिप्रनृत्ता इव वारयोषितः ॥ १७ ॥ कलापकम् ॥

कुम्भेषु कलशेषु मृदङ्गवन्मन्थरं ईषन्नदत्सु स्वनवत्सु सत्स्विति नादसाम्योक्तिः
। भावलक्षणे सप्तमीयम् ॥ १६ ॥ * * * * * * ॥
स इति । मन्थरं मन्दमावल्गिताश्चञ्चलाः पीवराः स्तना यासान्तास्तथोक्ताः । स्वाङ्गाच्चो
पसर्जनादसंयोगोपधादिति ङीप् । परिश्रमेण क्लान्तानि ग्लानानि विलोचनोत्पला
नि यासान्तास्तथोक्ताः बल्लवीर्गोपीः । गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरबल्लवा इत्य
मरः । अभिप्रनृत्ता नृत्यन्तीः गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्त्तरि क्तः । गतिबुद्धिपूजा
र्थेभ्यश्चेति चकाराद्वर्त्तमानार्थत्वम् । वारयोषितो वेश्या इव । वारस्त्री गणिका वे
श्या इत्यमरः सोऽर्जुनो निरीक्षितुं नोपरराम न विरमति स्म । उपाच्च विभाषाक

र्मकादित्तिपरस्मैपदं इर्ष्यतेस्तुमुन्। अत्रचतुःश्लोक्यामुपमास्वभावोक्त्योःसंसृ
ष्टिः॥ १७ ॥ ॥

पपातेति। सोऽर्जुनःपूर्वांप्रावृषेण्यांविजिह्मतांवक्रताञ्जहत्तस्त्यजतः। शरदिनि
ष्पङ्कत्वेनसमरेखयैवसुगमत्वादितिभावः। जहातेःशतृप्रत्ययःवृषोपभुक्तान्ति
कसस्यसम्पदःवृषभचर्वितप्रान्तसस्यसमृद्धिनः। सुकृतेवृषभेवृषइत्यमरः। सीम
न्ताइवसीमन्तास्तत्काङ्कपङ्क्तयःसीमन्तवन्तःकृताःसीमन्तिताःमत्वन्तात्करोती
तिणिचिक्तःणाविष्टवद्भावान्मतुपोलुक्। रथाङ्गैश्चक्रैःसीमन्तिताःसान्द्रकर्दमाघनी
भूताःपंकायेषुतान्प्रसक्तसम्पातेनसन्ततसञ्चारेणपृथक्कृतान्पथोमार्गान्पपातजगा

पपातपूर्वांजहतोविजिह्मतांवृषोपभुक्तान्तिकसस्यसम्पदः। र
थाङ्गसीमन्तितसान्द्रकर्दमान्प्रसक्तसम्पातपृथक्कृतान्पथः॥ १८ ॥
जनैरुपग्राममनिंद्यकर्मभिर्विविक्तभावेङ्गितभूषणैर्वृताः। भृशं
ददर्शाश्रममण्डपोपमाःसपुष्पहासाःसनिवेशवीरुधः॥ १९ ॥

मेतिस्वभावोक्तिः॥ १८ ॥ ॥

जनैरिति। सोऽर्जुनःउपग्रामंग्रामेषुविभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। अनिंद्यकर्मभिरनि
षिद्धवृत्तिभिःवृत्तिस्त्वैकत्वकृष्यादिरन्यत्रशिलोञ्छादिःविविक्तान्येकाग्राणिभावोऽ
भिप्रायःइङ्गितश्चेष्टाभूषणमलङ्कारस्त्वयेषान्तैस्तथोक्तैर्जनैर्वृताअधिष्ठिताइत्य
र्थः। अतएवाश्रमेषुमुनिस्थानेषुयेमण्डपाःतदुपमाः। मण्डपोऽस्त्रीजनाश्रयइ
त्यमरः। सपुष्पहासाःपुष्पविकासस्सहिताःतेनसहेत्यादिनाबहुव्रीहिःनिवेशवी
रुधोगृहगुल्मिनीः। वीरुधोवल्लिगुल्मिन्यावितिवैजयन्ती। भृशंसादरन्ददर्श।
उपमालङ्कारः॥ १९ ॥ ॥

तत इति। ततःसपूर्वोक्तोयक्षःशरद्गुणश्रियंसम्प्रेक्ष्यदर्शनीयांवर्णनीयाञ्चविचार्येत्यर्थः। शरद्गुणालोकनेलोलचक्षुषंसतृष्णदृष्टिं। लोलश्चलसतृष्णयोरित्यमरः। तमर्जुनमनोदितोप्यपृष्टोपिगांवाचमुवाच। तथाहिइङ्गितज्ञोभावज्ञः। इङ्गितंहृद्गतोभावइत्यमरः। अवसरेउक्तियोग्येकालेनावसीदतिनवाचंयच्छति। नापृष्टःकस्यचिद्ब्रूयादितिनिषेधस्त्वनाकांक्षितोक्तिविषयइतिभावः। सामान्येनविशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥ २० ॥

इयमिति। हेपार्थशिवायाःकल्याणकारिण्याःनियतेः। दैवन्दिष्टम्भागधेयंभाग्यं

ततःससम्प्रेक्ष्यशरद्गुणश्रियंशरद्गुणालोकनलोलचक्षुषम्। उवाचयक्षस्तमनोदितोपिगान्नेङ्गितज्ञोऽवसरेऽवसीदति॥ २० ॥

इयंशिवायानियतेरिवायतिःकृतार्थयन्तीजगतःफलैःक्रिया। जयश्रियम्पार्थपृथूकरोतुतेशरत्प्रसन्नाम्बुरनम्बुवारिदा॥ २१ ॥

उपैतिसस्यम्परिणामरम्यतान्नदीरनौद्धत्यमपङ्कतामहीम्। नवैर्गुणैःसम्प्रतिसंस्तवस्थिरन्तिरोहितम्प्रेमघनागमश्रियः॥ २२ ॥

स्त्रीनियतिर्विधिरित्यमरः। शुभावहदैवस्यायतिःफलदानकालः। सैवजगतःक्रियाकृष्यादिकर्माणिफलैर्लाभैः। लाभनिष्पत्तियोगेषुबीजभावेधनेफलमितिवैजयन्ती। कृतार्थयन्तीसफलयन्तीप्रसन्नाम्बुर्निर्मलोदकाअनंबुवारिदानिर्जलमेघाअनेनविशेषणद्वयेनद्यावापृथिव्योरानुकूल्यंसूचयति। इयंशरत्तेजयश्रियम्पृथूकरोतु। आशीरर्थेलोट्॥ २१॥ ॥ *** ॥ ॥

उपैतीति। सस्यंव्रीह्यादिकम्परिणामेनपरिपाकेनरम्यतामुपैति। नदीरनौद्धत्यंगम्यरूपत्वमुपैति। महीमपङ्कतानिष्पङ्कत्वमुपैति। तथाहि। सम्प्रतिनवैः

गुणैः पूर्वोक्तैः शरद्धर्मैस्संस्तवेन परिचयेन स्थिरं दृढमपि घनागमश्रियः प्रावृट्ल क्ष्म्याः सम्बन्धितद्विषयमित्यर्थः । प्रेम तिरोहितं निरर्थकं कृतमित्यर्थः । गुणा तद्धाः प्रेमाणोनपरिचयतन्त्राइतिभावः । वास्तवालंकारः ॥ २२ ॥ ❀ * ❀ * ❀ ॥

पतन्तीति । अस्मिन्नभसि विशदाः पतत्रिणो बलाका न पतन्ति न प्रसरन्ति धृतेन्द्रचा पाः पयोदपङ्क्तयश्च न पतन्ति । तथापि श्रीकारणाभावेपि नभः परां श्रियं शोभां पु ष्णाति । तथाहि रम्यं स्वभावसुन्दरं वस्तु आहार्य्यमारोप्यमाणं गुणान्नापेक्षते । त त्स्वभावस्यैव समर्थत्वादिति भावः । अत्रार्थान्तरन्यासः ॥ २३ ॥ * ⁓⁓ * ॥

विपाण्डुभिरिति । कदम्बानिलशब्देन वर्षर्तुरुपक्ष्यते । स एव भर्त्ता तस्यात्ययेविर

पतन्ति नास्मिन्विशदाः पतत्रिणो धृतेन्द्रचापा न पयोदपंक्तयः । त
थापि पुष्णाति नभः श्रियम्परां न रम्यमाहार्यमपेक्ष्यते गुणम् ॥ २३ ॥
विपाण्डुभिर्म्लानतया पयोधरैश्च्युताऽचिराभागुणहेमदामभिः ।
इयं कदम्बानिलभर्तुरत्यये न दिग्वधूनां कृशता न राजते ॥ २४ ॥

हे म्लानतया निर्जलतया दुर्बलतया च विपाण्डुभिः । च्युतानि अचिराभा विद्युत त्स्या गुणा एव हेमदामानि सुवर्णसूत्राभरणानि येभ्यस्तैः पयोधरैरम्भोदैरन्य त्र स्तनैरुपलक्षितानां । स्तनाम्भोदौ पयोधराविति वैजयन्ती । दिश एव वध्वस्ता सामियं कृशता न राजत इति न किन्तु राजत एवेति मुक्तत्वात् । आर्त्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशेति स्मरणाच्चेति भावः । सामान्यतः प्रसक्तमरंजनं संकार्श्यं तस्यै केन नञोनूद्य द्वितीयेन निषेधति । यथाह वामनः । सम्भाव्य निषेधनिवर्त्तने द्वौ प्र तिषेधाविति । अत्ररूपकालंकारः स्फुट एव ॥ २४ ॥ * ⁓⁓ * ॥

विहायेति । मदात्ययात् मदक्षयाद रक्तकण्ठस्य अश्राव्यस्वरस्य कण्ठशब्देनात्र

मद्गुनः स्वरो लक्ष्यते शिखण्डिनो मयूरस्य सम्बन्धि निरुद्धादितेन उच्चैस्तरेण तेकूजितेना
न्यं विहाय श्रुतिः श्रोत्रम् । कर्णाशब्दग्रहौ श्रोत्रंश्रुतिः स्त्रीश्रवणांश्रवइत्यमरः ।
उन्मदहंसनिःस्वनं मत्तमरालकूजितं श्रयति भजते । नन्वकाण्डे परिचितपरिहा
रेणापरिचिते कथं प्रीत्युदय इत्याशंक्यार्थान्तरं न्यस्यति । गुणा इति । प्रीणातीति
प्रियः । इगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति कप्रत्ययः । प्रियत्वे प्रीतिकरणे गुणा अधिकृता
नियुक्ताः संस्तवः परिचयो नाधिकृतः न समर्थः प्रेमाधाने गुणा एव सम्प्रयोजका न परिचय
इत्यर्थः ॥ २५ ॥
अमी ति । अमी पृथून्स्तम्बान् गुच्छान् बिभ्रतीति पृथुस्तम्बभृतः । स्तम्बो गुच्छस्तृणा

> विहाय वाञ्छामुदिते मदात्ययादरक्तकण्ठस्य रुते शिखण्डिनः । श्रु
> तिः श्रयत्युन्मदहंसनिःस्वनं गुणाः प्रियत्वेऽधिकृता न संस्तवः ॥२५॥
> अमी पृथुस्तम्बभृतः पिशङ्गतां गता विपाकेन फलस्य शालयः । वि
> कासिवप्राम्भसि गन्धसूचितं नमन्ति निघ्रातुमिवासितोत्पलम् ॥ २६ ॥

दिनइत्यमरः । फलस्य प्रसवस्य विपाकेन परिणामेन पिशङ्गतां गताः शालयो व्री
हिविशेषाः । वप्राम्भसि केदारोदके । पुन्नपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्र इत्यमरः ।
विकसतीति विकासि विकसितं गन्धेन सूचितं ज्ञापितमसितोत्पलं निघ्रातुमिव नम
न्ति । निध्यातुमिवेति पाठे द्रष्टुमित्यर्थः । निर्वर्णयितुं वा । निर्वर्णनन्तु निध्यानन्द
र्शनालोचनेक्षणमित्यमरः । अत्र फलभारनमितस्य नमनस्य निघ्राणफलमुत्प्रेक्ष्य
त इति फलोत्प्रेक्षा ॥ २६ ॥
अथ चतुर्भिः कलापकमाह । मृणालिनीनामिति । मृणालिनीनाम्पद्मलतानान्त्वि
षा हरितवर्णेन अनुरञ्जितन्तद्वर्णतामापादितमित्यर्थः । तथाऽम्भोजपलाशशोभ

यापद्मदलकान्त्या आरुण्येनेत्यर्थः । विभिन्नं मिश्रितम् । तथा स्फुरच्छालिशिखापिशङ्गितं स्फुरद्भिः कलमाग्रैः पिङ्गलीकृतमित्यर्थं नानावर्णत्वात् द्रुतं विगलितमहिविद्विषो वृत्रशत्रोरिन्द्रस्य । सर्पे वृत्रासुरेऽप्यहिरिति वैजयन्ती । धनुःखण्डमिव स्थितम् । नित्यसमासेऽनुत्तरपदस्थस्येति विसर्जनीयस्येति सस्य षत्वम् । पयोवप्राम्भः अपदिश्य व्याजीकृत्य बधाकृतामित्यागामिना सम्बन्धः । अत्र धनुःखण्डस्य इन्द्रधनुषो लोके प्रसिद्धत्वादुत्प्रेक्षेयं नोपमा ॥ २७ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

विपाण्ड्विति । विपाण्डु शुभ्रमनिलोद्धतमनिलोत्क्षिप्तं सप्तसप्तपलाशानि पत्राणि पर्वसु येषान्ते वृक्षाः सप्तपलाशाः क्वचित्संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवदि

मृणालिनीनामनुरञ्जितं त्विषा विभिन्नमम्भोजपलाशशोभया । पयः स्फु
रच्छालिशिखापिशाङ्गितं द्रुतं धनुःखण्डमिवाहिविद्विषः ॥ २७ ॥
विपाण्डु संव्यानमिवानिलोद्धतं निरुन्धतीः सप्तपलाशजं रजः । अना
विलोन्मीलितबाणचक्षुषः सपुष्पहासा वनराजियोषितः ॥ २८ ॥

त्युक्तम् । तेषां पुष्पाणि सप्तपलाशानि । द्विहीनं प्रसवे सर्वमित्यमरः । फले लुगित्यणो लुक् । तेषु जातं सप्तपलाशजं रजः परागः । संव्यानमुत्तरीयमिव । संव्यानमुत्तरीयञ्चेत्यमरः । निरुन्धतीर्निवारयन्तीः प्रावृण्वतीरिति यावत् । अनाविलान्यकलुषाणि उन्मीलितानि च बाणानि नीलसैरेयकाणि चक्षूंषि यासान्तास्तथोक्ताः । नीलस्त्वर्थगलो दासी बाणश्चोदनपाक्यपीति धन्वन्तरिः । पुष्पाणि हासा इव तैः सह वर्तन्त इति सपुष्पहासाः वनराजयो योषित इव वनराजियोषितः ता अपदिश्येत्यन्वयः । अत्र संव्यानमिवेत्युपमैव अन्यत्रोपमितसमासेति लिङ्गम् । यथा काचित्केनचित्कामुकेनाक्षिप्तं स्तनांशुकं निरुन्धते तद्वदिति भावः ॥ २८ ॥ *—* ॥

अदीपितमिति । वैद्युतजातवेदसा वैद्युताग्निना अदीपितमप्रकाशितं विद्युत्प्रकाशस्य दृष्टिविघातकत्वात्तद्राहित्यं गुण इति भावः । सिताम्बुदानाञ्छेदैः खण्डैर्न तिरोहितातपम् । न दृष्टिबाधो नाप्यातपबाध इति भावः । सान्तरवारिशीकरैः विरलाम्बुकणैः सरोजवायुभिः ततान्तरं व्याप्तमध्यं शिवं रम्यं नभोवर्त्म चापदिश्येति स्वभावोक्तिरलंकारः ॥ २९ ॥ ॥

सितेति । अपदिश्य धावतामिति पूर्वश्लोकत्रयेऽन्वयः प्रभृतिकमुद्दिश्य धावताम् अमीषां सितच्छदानां पतत्रिणां हंसानाम् । हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकस

अदीपितं वैद्युतजातवेदसा सिताम्बुदच्छेदतिरोहितातपम् । तता-
न्तरं सान्तरवारिशीकरैः शिवं नभोवर्त्म सरोजवायुभिः ॥ २९ ॥
सितच्छदानामपदिश्य धावतां रुतैरमीषां ग्रथिताः पतत्रिणाम् । प्र-
कुर्वते वारिदरोधनिर्गताः परस्परालापमिवामला दिशः ॥ ३० ॥ कला-
पकम् ॥ विहारभूमेरभिघोषमुत्सुकाः शरीरजेभ्यश्च्युतयूथपङ्क्तयः ।
असक्तमूधांसि पयः क्षरन्त्यमूरुपायनानीव नयन्ति धेनवः ॥ ३१ ॥

इत्यमरः । रुतैः शब्दैर्ग्रथिताः दृब्धाः । ग्रथितं गुम्फितं दृब्धमित्यमरः । वारिदरोधनिर्गता मेघोपरोधनिर्मुक्ताः अत एवामलाः प्रसन्ना दिशः परस्परालापं प्रकुर्वत इव दिष्ट्या मेघोपरोधनिर्मुक्ताश्चिरादुच्छ्वसिता इति हंसकूजितव्याजेन परस्परमालपन्तीत्युत्प्रेक्षा ॥ ३० ॥ ॥

विहारेति । विहारभूमेरपरस्रवगोचरादित्यर्थः । आगच्छन्त्य इति शेषः । अभिघोषमुत्सुकाः व्रजं प्रत्युत्कण्ठिताः वत्सप्रेम्णेति भावः । घोष आभीरपल्ली स्यादित्यमरः । च्युता त्रुटिता यूथानां कुलानां पङ्क्तिः श्रेणीबन्धो यासां तास्तथोक्ताः । सजाती

थैः कुलं यूथमित्यमरः । अमूः धेनवोऽसक्तमप्रतिबन्धम्पयः क्षीरं क्षरन्ति स्रवन्ति वत्सस्मरणात्प्रस्रवन्तीत्यर्थः । क्षरतेः शतृप्रत्ययः । ऊधांसि शरीरजेभ्योऽपत्येभ्य उपावनानीवातितोयकारीणीवेत्युत्प्रेक्षां नयन्ति प्रापयन्ति । यथा लोके कुतश्चित्प्रवासादेत्य मातरः किञ्चित्स्वाद्यमानयन्ति तद्वदिति भावः ॥ ३१ ॥ *—* ❁ ॥

जगदिति । जगत्प्रसूतिर्जगत्कारणम् आज्यादिहविर्द्वारेणेति भावः । जगतामेकपावनी मुख्यशोधनी व्रजोपकण्ठं गोष्ठान्तिकम् । दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया वेति द्वितीया । उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णा इत्यमरः । तनयैर्वत्सैरुपेयुषी सङ्गता । उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेति क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः । उगितश्चेति ङीप् । असौ गवां समितिः

जगत्प्रसूतिर्जगदेकपावनी व्रजोपकण्ठं तनयैरुपेयुषी । द्युतिं
समग्रां समितिर्गवामसावुपैति मन्त्रैरिव संहिताहुतिः ॥ ३२ ॥
कृतावधानं जितबर्हिणध्वनौ सुरक्तगोपीजनगीतनिःस्वने । इदं
जिघत्सामपहाय भूयसीं न सस्यमभ्येति मृगीकदम्बकम् ॥ ३३ ॥

संहतिः । मन्त्रैर्ऋग्यजुरादिभिः । मन्त्रो ह्यृगादिगृह्योक्तिरिति वैजयन्ती । संहिता योजिता आहुतिरिव समग्रां द्युतिमुपैति । आहुतिरपि जगत्प्रसूतिर्जगदेकपावनी च । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति स्मरणादिति भावः ॥ ३२ ॥ *—* ❁*❁ *—* ॥

कृतेति । जितबर्हिणध्वनौ केकानुकारिणीत्यर्थः । एतेन षड्जस्वरप्रायं गायन्तीति गम्यते । यथाह मातङ्गः । षड्जं मयूरो वदतीति । गाः पान्तीति गोपास्तेषाम्भार्य्या गोप्यः आतोऽनुपसर्गे कः इति कप्रत्ययः । पुंयोगादाख्यायामिति ङीप् । ता एव जनः सुरक्तो मधुरकण्ठो यो गोपीजनो वल्लवीजनस्तस्य गीतनिःस्वने गाने कृतावधानमेका

अचिन्तमिदम्पुसेवन्तिमृगीकदम्बकन्तृणंभूयसीमतिमहतीञ्जिघत्सामनुमिच्छाम्। अदेः सन्नन्तात् प्रत्ययः लुङ्सनोर्घस्लृ इति घसादेशः अपहाय हित्वा सस्यं नाभ्येति नोपैति। गीतासक्त्याच्छुधामपि न गणयतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❁~❁ ॥ ❁~❁ ॥

असाविति। शिरसाग्रेण मूर्ध्नाऽवनमन्प्रणमन्नपि अनास्थापरयाऽनादरपरया सरोरुहिण्या अवधीरितोऽवज्ञातः अम्भसा सहचरभूतेनेति भावः। शुष्यन्नसौ कलमः शालिविशेषो मनोभुवा तप्त इव कामार्त इवाभिपाण्डुतामुपैति। अनास्थापरयेति प्रकृतसरोरुहिणीविशेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतनायिकाप्रतीतेः समासोक्तिरुत्तिष्ठमानायाः सरोरुहिण्याः प्रतीयमानया नायिकया सह भेदेऽप्यभेदलक्षणातिशयोक्ति

असावनास्थापरयावधीरितः सरोरुहिण्या शिरसा नमन्नपि। उ
पैति शुष्यन् कलमः सहाम्भसा मनोभुवा तप्त इवाभिपाण्डुताम् ॥ ३४ ॥
अमी समुद्धूतसरोजरेणुना हृता हृतासारकणेन वायुना। उपा
गमे दुश्चरिता इवापदाङ्गतिं न निश्चेतुमलं शिलीमुखाः ॥ ३५ ॥

महिम्नाऽवधीरणक्रियासम्बन्धन्निर्वहतीति मनोभुवा तप्त इवेत्युत्प्रेक्षा निर्वाहिकेत्यतिशयोक्त्यनुप्राणितसमासोक्त्युपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३४ ॥ ** ॥

अमीति। समुद्धूतसरोजरेणुनेति सौरभ्योक्तिः हृतासारकणेनोपात्ताम्बुकणेनेति शैत्योक्तिः। धारासम्पात आसार इत्यमरः। वायुना हृता आकृष्टा अमी शिलीमुखा भृङ्गा आपदामुपागमे राजादिभयागमे दुश्चरिता दुष्टकर्माणश्चौरादय इव गम्यन्त इति। गतिङ्गमनम्। गन्तव्यदेशोपायगमे गतिरिति वैजयन्ती। निश्चेतुन्नालन्न समर्थाः। एकत्र वायोः सार्वत्रिकत्वेनोपादानादन्यत्र भयान्धत्वादिति भावः ॥ ३५ ॥ *~* ॥ ❁*❁ ॥ *~* ॥ ❁*❁ ॥ *~* ॥

मुखैरिति । विद्रुमभङ्गलोहितैर्मुखैः पिशङ्गीः पिशङ्गवर्णाः कलमस्य शिखाः शस्या
ग्राणि बिभ्रती व्यक्तशिरीषकोमला विकसितशिरीषसवर्णाऽसौ शुकावलिर्गोत्रभिद
इन्द्रस्य धनुषः श्रियमनुगच्छत्यनुकरोति नानावर्णत्वादिन्द्रधनुरिवाभातीत्युपमा
लङ्कारः ॥ ३६ ॥ ❀✱❀ ॥ ❀✱❀ ॥ ❀✱❀ ॥ ❀✱❀ ॥ ❀✱❀ ॥ ❀✱❀ ॥

इतीति । अथ तत्र तस्मिन्पूर्वोक्तयक्षे इतीत्थं कथयति सति नातिदूरादनतिदूराद
पह्वर इत्यर्थः । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । पिहितोष्णरश्मिबिम्बस्ति
रोहितार्कमण्डल इत्यौन्नत्योक्तिः । नगाधिराजो हिमाद्रिः विगलितो जलभारो येषा
न्ते तथोक्ताः । अत एव शुक्लभासः द्वयोरन्यतरस्य विशेष्यत्वाविवक्षायां विशेषणस

मुखैरसौ विद्रुमभङ्गलोहितैः शिखाः पिशङ्गीः कलमस्य बिभ्रती । शु
कावलिर्व्यक्तशिरीषकोमला धनुःश्रियं गोत्रभिदोऽनुगच्छति ॥ ३६ ॥
इति कथयति तत्र नातिदूरादथ ददृशे पिहितोष्णरश्मिबिम्बः । वि
गलितजलभारशुक्लभासां निचय इवाम्बुमुचां नगाधिराजः ॥ ३७ ॥

मासः । तेषां विगलितजलभारशुक्लभासां शुभ्राणामम्बुमुचां निचय इव मेघवृन्द इ
व ददृशे दृष्टम् ॥ ३७ ॥ ❀〜❀ ✱ ❀〜❀ ✱ ❀〜❀ ✱ ❀〜❀ ॥

तमिति । जिष्णुरर्जुनोऽतनुभिर्महतीभिर्वनराजिभिः श्यामिताः श्यामला उपत्यका
न्ता आसन्नभूमिप्रदेशाः यस्य तत्तथोक्तम् । उपत्यकाऽद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यके
त्यमरः । उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोरिति त्यकन्प्रत्ययः । उपरि हिमानीभिर्हि
मसंघातैः गौरं शुभ्रं नगं हिमाद्रिमासाद्यापगतो निवृत्तो मदरागो यस्य तस्य । असि
तं नीलमधरं वासः उत्तरीयं बिभ्रतो धृतवतः सीरं हलं पाणौ यस्य तस्य सीरपाणे
र्हलायुधस्य । हलायुधः । नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली । सङ्कर्षणः

 सीरपाणिरिवाम्बरः । सप्तम्युपमानपूर्वपदस्येतिबहुव्रीहिः प्रहरणार्थेभ्यः परे
 निष्ठासप्तम्यौस्तइतिसप्तम्याम्परनिपातः लक्ष्मीं शोभामनुसस्मार स्मृतवान् । अत्र
 वस्तुसन्दर्शनेनसदृशान्तरस्मरणात्स्मरणालङ्कारः । सदृशं सदृशानुभवाद्वा

मतनन्नुवनराजिश्यामितोपत्यकान्तन्नगमुपरिहिमानीगौरमासाद्यजिष्णुः । व्य
पगतमदरागस्यानुसस्मार लक्ष्मीमसितमधरवासोबिभ्रतःसीरपाणेः ॥३८॥
इतिश्रीभारविकृतौकिरातार्जुनीयेमहाकाव्येशरद्वर्णनोनामचतुर्थस्सर्गः ॥४॥

न्यस्मर्य्यतेतत्स्मरणमितिविद्याधरः ॥ ३८ ॥ * ॥ इतिश्रीमहोपाध्यायकोल
चलमल्लिनाथसूरिविरचितायांकिरातार्जुनीयव्याख्यायांघण्टापथसमाख्यायाञ्च
तुर्थस्सर्गः ॥ ४ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

अथहिमवद्दर्शनमारभतेतत्रपञ्चदशभिःकुलकमाह । अथेति । अथानन्तरं सोऽर्जुनःमेरुमहीभृतोहेमाद्रेर्जयायनुजयार्थेवा । नुशब्दोऽत्रवितर्के । नुपृच्छा यांवितर्केचेत्यमरः । रभसोवेगः । रभसोवेगहर्षयोरितिवैजयन्ती । तद्वत्या रभसयातीवोत्कटतयेतियावत् । अर्शआदित्वादच्प्रत्ययः । दिगन्तानान्दिदृक्ष यानुद्रष्टुमिच्छयावानभोन्तरिक्षम्विलङ्घयितुं अतिक्रमितुंवासमुदितंसमुत्पतितमि वस्थितमित्यर्थः । कुतः उच्छ्रितमुन्नतंहिमस्याचलंहिमाचलमभिययौ अत्राभिद्यो तितानेकफलविशिष्टावैनत्यगुणनिमित्तात्तनानाक्रियोत्प्रेक्षासाचव्यञ्जकाप्रयो गात्प्रतीयमानेतिसंक्षेपः । द्रुतविलंबितंवृत्तम् । द्रुतविलम्बितमाहनभौभरौविति

अथजयायनुमेरुमहीभृतोरभसयानुदिगन्तदिदृक्षया । अ
भिययौसहिमाचलमुच्छ्रितंसमुदितंनुविलंघयितुन्नभः ॥ १ ॥
तपनमण्डलदीपितमेकतःसततनैशतमोवृतमन्यतः । हसि
तभिन्नतमिस्रचयम्पुरःशिवमिवानुगतङ्गजचर्मणा ॥ २ ॥

लक्षणात् ॥ १ ॥ ❁✱❁ ॥ ❁✱❁ ॥ ❁✱✱❁ ॥ ❁✱✱❁ ॥ ❁✱❁ ॥ ❁✱❁ ॥

तपनेति । एकतःएकस्मिन्भागेसार्वविभक्तिकस्तसिः तपनमण्डलेनदीपितम्प्रका शितंअन्यतोन्यस्मिन्भागेसततेननिबिडेननैशेननिशिभवेनतमसावृतंएकत्राह्वा रात्र्याचान्यत्रसङ्गतमित्यर्थः । अतएवपुरोऽग्रेहसितेनाट्टहासेनविभिन्नतमिस्रच यन्निरस्ततमस्तोमन्तथागजचर्मणाअनुगतम्पश्चाद्व्याप्तं । पश्चात्प्राग्दृश्ययोरन्वि त्यमरः । शिवमिवस्थितम् । तपनतेजःप्रसारेपश्चकारणमिवकुत्रचित्परिसमा प्यतइतिमहत्त्वातिशयोक्तिः ॥ २ ॥ ❁❁~❁ ❁✱✱❁ ❁~❁❁ ॥

क्षितीति । परस्परे अन्योन्येकर्मव्यतिहारेसर्वनाम्नोद्वेभवतइतिवक्तव्यत्वात्पराश

इत्याद्विर्भावः । समासवच्चबहुलंयदासमासवत्प्रथमैकवचनन्तदापूर्वपदस्येति
वक्तव्यत्वात्प्रथमैकवचनम् । सुहृत्कस्कादित्वाद्विसर्ज्जनीयस्यसत्वम्बहुवचन
त्वान्योन्यशब्दवत् । यथामाघे अन्योन्येषांपुष्करैरामृशन्तइति । अदृष्टाःपरस्प
राश्रयैस्तेअदृष्टपरस्परास्तैस्तथोक्तैः । क्षितौनभसिसुरलोकेचनिवसन्तीतितैस्तथो
क्तैःभूर्भुवःस्वर्लोकवासिभिरित्यर्थः । कृतनिकेतंकृतास्पदं अतएवशम्भुनाविभुतां
स्वसामर्थ्यम्प्रथयितुं अभिनिर्मितञ्जगताम्प्रतिनिधिम्प्रकृतिमिवस्थितमित्युत्प्रेक्षा ।
प्रतिकृतिरर्चाःपुंसिप्रतिनिधिरुपमोपमानंस्यादित्यमरः । त्रैलोक्यश्लाघ्योपमाप

क्षितिनभस्सुरलोकनिवासिभिःकृतनिकेतमदृष्टपरस्परैः । प्रथ
यितुम्विभुतामभिनिर्मितम्प्रतिनिधिञ्जगतामिवशम्भुना ॥ ३ ॥
भुजगराजसितेननभःश्रिताकनकराजिविराजितसानुना । समु
दितन्निचयेनतडित्वतींलघयताशरदम्बुदसंहतिम् ॥ ४ ॥
मणिमयूखचयांशुकभासुराःसुरवधूपरिभुक्तलतागृहाः । द
धतमुच्चशिलान्तरगोपुराःपुरइवोदितपुष्पवनाभुवः ॥ ५ ॥

रिच्छेद्यस्येतिभावः ॥ ३ ॥ *❁* ॥ *❁* ॥ *❁* ॥ *❁* ॥
भुजगेति । पुनश्चभुजगराजसितेनशेषाहिधवलेननभःश्रितागगनस्पृशाकनकस्य
राजिभिःरेखाभिःविराजिताःसानवोयस्यतेनतथोक्तेनअतएवतडित्वतींशरदम्बु
दसंहतिंलघयतालघुकुर्वतातत्तुल्येनेत्यर्थः । अतएवोपमालंकारः । निचयेन
शिखरसमुच्चयेनसमुदितंसमुन्नतम् ॥ ४ ॥ *~* ॥ ❁ ॥ *~* ॥
मणीति । पुनर्मणिमयूखचयाएवअंशुकानिपट्टवस्त्राणितैर्भासुराःसुरवधूभिः
परिभुक्तालताःगृहाणिइवयासुतास्तथोक्ताः । उच्चानिशिलान्तराणिगोपुराणिइव

च शिलान्तराणि शिलामध्यानि यासु ताः उदितान्यूर्ज्जितानि पुष्पाणां वनानि यासु ताः अत एव पुर इव नगराणीव स्थिता भुवो दधतम् ॥ ५ ॥ ● ● ● ● ● ॥

अविरतेति । पुनश्च अविरतं अविच्छिन्नं उज्झितं वारि यैस्तेऽविरतोज्झितवारयो वृष्टिवन्त इत्यर्थः । अत एव विपाण्डवश्च तैरविरतोज्झितवारिविपाण्डुभिः । अतो हिमवत्पक्षत्वं सम्भवतीति भावः । अचिरद्युतितेजसा विरहितैः । आरतनिःस्वनैः प्रशान्तगर्ज्जितैश्च अन्यथा पक्षत्वहानिः स्यादिति भावः । पृथुनितम्बविलम्बिभिर्म्महाकटकसङ्गिभिः । कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेरित्यमरः । अम्बुदैरुदितपक्षं सञ्जातपक्षमिव स्थितम्प्राक् छिन्नपक्षस्यापि हिमाद्रेर्धवलाम्बुदसम्बन्धात् पुनः पक्षोत्थानमुत्प्रे

अविरतोज्झितवारिविपाण्डुभिर्विरहितैरचिरद्युतितेजसा । उ
दितपक्षमिवारतनिःस्वनैः पृथुनितम्बविलम्बिभिरम्बुदैः ॥ ६ ॥
दधतमाकरिभिः करिभिः क्षतैस्समवतारसमैरसमैस्तटैः । विवि
धकामहिता महिताम्भसः स्फुटसरोजवना जवना नदीः ॥ ७ ॥

क्षते ॥ ६ ॥ ● ✱—✱ ● ✱—✱ ● ✱—✱ ● ✱—✱ ● ॥

दधतमिति । पुनश्चाकरः खनिरेषामस्तीति योनित्वेनेत्याकरिभिराकरजैः । खनिः स्त्रियामाकरः स्यादित्यमरः । करिभिर्गजैः कर्तृभिः क्षतैर्व्रणैः समवतारेषु तीर्थेषु समैरविषमैः असमैरसदृशैरताहृशैरनुपमैरित्यमर्थः । तटैरुपलक्षिताः तथा महिताम्भसः श्लाघ्योदकाः अत एव विविधेभ्यः कामेभ्यः अवगाहनाद्युपभोगेभ्यो हिताः अनुकूलाः । चतुर्थी तदर्थेति तदर्थेत्यादिना समासः स्फुटानि विकसितानि सरोजवनानि यासु ताः जवना वेगवतीः जुवंक्रम्येत्यादिना युच् । नदीर्द्दधतम् । यमकवृत्तानुप्रासभेदत्वात्स्वयमेवालंकारः । अर्थालङ्कारस्त्वम्युच्चयः तस्यातिदुष्करत्वाद्

स्पर्योषेपिनाद्रियन्ते। तदुक्तम्प्रायशोयमकेचित्रेरसवृद्धिर्नमृग्यते॥ ७ ॥ * ॥
नवेति। पुनश्चनवानिविनिद्राणिचयानिजपाकुसुमानिताम्रपुष्पिकाकुसुमानि
तेषांत्विषइवत्विषोयेषान्तेषाम्। ओड्रपुष्पञ्जपापुष्पंरूपिकाताम्रपुष्पिकाचेतिवा
ग्भट्टः। तेषांद्युतिमतांमहाश्मनांमणीनांपद्मरागाणामित्यर्थः। विशेषणसाम
र्थ्यान्निकरेणसमूहेनहेतुनाक्वचित्निचिताःसंघट्टिताः। काञ्चनभित्तयोयेषुतेषुसा
नुषुविहिताःसंध्याःसंध्यायाम्भवाः। मयूखायस्मिन्तमिवस्थितङ्काञ्चनभित्तिषु
पद्मरागप्रभाप्रसरात्। उदितसंध्यारागइवभातीत्युत्प्रेक्षा॥ ८ ॥ ❁⁓❁ ॥
पृथ्विति। पुनश्चपृथुभिःकदम्बकदम्बकैःनीपकुसुमसमूहैःसवकैराजितं। कद

नवविनिद्रजपाकुसुमत्विषांद्युतिमतांनिकरेणमहाश्मनाम्। वि
हितसांध्यमयूषमिवक्वचिन्निचितकाञ्चनभित्तिषुसानुषु ॥ ८ ॥
पृथुकदम्बकदम्बकराजितंग्रथिततमालतमालवनाकुलम्। लघु
तुषारतुषारजलश्च्युतन्धृतसदानसदाननदन्तिनम्॥ ९ ॥

म्बमाङ्कःसिद्धार्थेनीपेचनिकुरंबकइत्युभयत्रापिविश्वः। ग्रथितमालैःबद्धपंक्तिभिः
तमालवनैस्तापिच्छवनैराकुलमाकीर्णम्। कालस्कंधस्तमालःस्यात्तापिच्छोपीत्य
मरः। लघुतुषारंअल्पसीकरंयत्तुषारजलंहिमोदकन्तत्। श्च्योततिवर्षतितत्त
त्तथोक्तम्। तुषारौहिमसीकराविति शाश्वतः। अन्येभ्योपिदृश्यतइतिक्विप्सदानाः
समदाःसदाननाःशोभनाननाश्चयेदन्तिनःतेधृतायेनतत्तथोक्तम्॥ ९ ॥ * ॥
रहितेति। पुनश्चरहितरत्नचयान्रत्नराशिरहितान्शिलोच्चयान्शिखराणिनद
धतंअपलताभवनाःलतागृहरहिताःदरीभुवोगुहाप्रदेशान्नदधतम्। दरीतुक
न्दरोवास्त्रीदेवखातविलेगुहेत्यमरः। विगतानिपुलिनानिअम्बुरुहाणिचयासान्ताः

सरितो वध्व इव ताः सरिद्वधूर्न दधतं। अत्र सरितां वध्वौपम्यात् पुलिनाम्बुरुहाणाम्
स्तनजघनौपम्यङ्गम्यते। अकुसुमान्महीरुहो वृक्षान्न दधतं किन्तु रत्नादिसम्पन्ना
नेव शिलोच्चयान् दधतमित्यर्थः। महाविभाषया नात्र नञ्समासः॥ १०॥ ❁
व्यथितेति। पुनश्चानीरसनैरनिर्मेखलैः सरसनैरित्यर्थः। घनैर्निविडैरमर
लोकवधूजघनैः शनैर्मन्दं मन्दं व्यथितसिन्धुः क्षोभितनदीकं अयं अपरः स्वर्ग इति
भावः। दयिताः प्रियाः रम्या लता वीरुधो बकुलाः केसराश्च येषान्तैः तथोक्तैः। कि
ञ्चारदो मघगन्धो बकुलः सर्वकेसर इति वैद्यके। फणभृतां कुलैरभितस्ततं व्याप्तन्त

रहितरत्नचयान्न शिलोच्चयानपलताभवना न दरीभुवः। विपु
लिनाम्बुरुहा न सरिद्वधूरकुसुमान्दधतन्न महीरुहः॥ १०॥
व्यथितसिन्धुमनीरसनैः शनैरमरलोकवधूजघनैर्घनैः। फण
भृतामभितो विततन्ततन्दयितरम्यलताबकुलैः कुलैः॥ ११॥
ससुरचापमनेकमणिप्रभैरपपयोविशदं हिमपाण्डुभिः। अवि
चलं शिखरैरुपबिभ्रतं ध्वनितसूचितमम्बुमुचाञ्चयम्॥ १२॥

था विततं विस्तृतम्॥ ११॥ ❁ ॥ ❁✱~✱❁ ॥ ❁✱~✱❁ ॥ ❁ ॥
ससुरेति। अनेका विचित्रा मणिप्रभा येषां तैस्तथोक्तैः हिमेन पाण्डुभिः शिखरैः ससु
रचापं सेन्द्रचापं अपपयो निर्जलः अत एव विशदश्च तमपपयोविशदं अविचलं दै
वान्निश्चलञ्च अन्तः शिखरशङ्काऽस्याभूदित्यर्थः। किन्तु ध्वनितेन गर्जितेन सूचि
तं ज्ञापितं अम्बुमुचाञ्चयमुपबिभ्रतं अत्र कविकल्पितसादृश्यात्। शिखरैर्मेघसन्दे
हे मेघनिश्चयात् सन्देहालङ्कारः॥ १२॥ ❁ ✱~✱ ❁❁ ✱~✱ ❁ ॥
विकचेति। पुनश्च विकचवारिरुहं नित्यविकसितारविन्दमित्यर्थः। वृत्तिसामर्थ्या

कलहंसगणैः सह वर्त्तत इति सकलहंसगणम्। कादम्बः कलहंसः स्यादित्यमरः
। यद्वा। सकलाः सर्वे हंसगणा यस्मिन् तत्तथोक्तम्। शुचिनित्यनिर्मलं मानसंमान
साख्यं सरो दधतं शिवकृते र्घ्य्या कृतश्चित्तनिमित्तात्कुपितयेत्यर्थः। नगात्मजयापा
वित्या सकलहंसविषादं सगणं सप्रमथम्। गणाः प्रमथसंख्यौघा इति वैजयन्ती।
शुचिमानसम्। अविद्याविनिर्मुक्तचित्तं शिवञ्च दधतम्। एतेन सकलशैलवैल
क्षण्यमस्योक्तम् ॥ १३ ॥ *—* ●●● *—* ●●● *—* ॥
अहेति। दिवमभितो दिवो ऽभितः अभितः परित इत्यादिना द्वितीया। ग्राहा श्चन्द्रा
दयो विमानानि देवयानानि। व्योमयानं विमानो ऽस्त्रीइत्यमरः। तेषाङ्गणान् ज्व

विकचवारिरुहन्दधतं सरः सकलहंसगणं शुचिमानसम्। शिव
मगात्मजयाच कृतेर्ष्यया सकलहंसगणं शुचिमानसम् ॥ १३ ॥
अह विमानगणानभितो दिवं ज्वलयतौषधिजेन कृशानुना। मुहु
रनुस्मरयन्तमनुक्षपं त्रिपुरदाहमुमापतिसेविनः ॥ १४ ॥

लयता प्रदीपयता मितं ग्राहस्थः। ओषधिजेन तृणविशेषजन्येन कृशानुनाऽनुक्षप
म्प्रतिक्षपं क्षीप्सायामव्ययीभावः। उमापतिसेविनः। प्रमथादीन्गतिबुद्धीत्यादि
ना द्विकर्मत्वम्। त्रयाणाम्पुराणां समाहारस्त्रिपुरं तद्धितार्थेत्यादिना समासः। पा
त्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्य इति स्त्रीलिङ्गप्रतिषेधः। तस्य दाहस्त्रिपुरदाहं मुहुर
धी P.2,3,52 नुस्मरयन्तम्। नन्वधिगर्थेत्यादिना दाहमित्यत्र षष्ठी किन्न स्यात्। तस्याः शेषार्थे
विधानात् शेषस्य विवक्षितत्वात्। अत्र कविसंमतसादृश्यात् स्मृतिरिति स्मरणाल
ङ्कारः ॥ १४ ॥ *—* ॥ ●●●● ॥ *—* ॥ ●●●● ॥ *—* ॥
विततेति। विततशीकरराशिभिः विसृतशीकरपुञ्जैरुच्छ्रितैरुत्पतितैः कृतः। उप

लरोधेनाविवर्त्तिभिरंबुभिर्हेतुभिः धृतसितव्यजनामिवगृहीतामलचामरामिवस्थिता मित्युत्प्रेक्षा । उन्नतसानुषुसमुद्धतांवहन्तीं जाह्नवींगङ्गान्दधतम् ॥ १५ ॥ ❁ ॥ अनुचरेणेति । अथोऽनन्तरं । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथेत्यमरः । धनाधिपतेरनुचरेण यक्षेणनगविलोकनविस्मितमानसः सोऽर्जुनः । आदरा त्प्रियंवचनञ्जगदेगदितः । गदतेर्गत्यर्थस्यदुहादित्वात्प्रधानेकर्म्मणिलिट् । अ पृष्टपरिभाषणादोषंपरिहरति । मुखरतावाचालत्वं अपृष्टपरिभाभाषित्वमिति यावत् । अवसरेश्रोतुराकांक्षासमयेविराजतेहि । आकांक्षितमपृष्टोपिब्रूयादि

वितत शीकरराशिभिरुच्छ्रितैरुपलरोधविवर्त्तिभिरम्बुभिः । द

धतमुन्नतसानुसमुद्धतान्धृतसितव्यजनामिवजाह्नवीम् ॥ १५ ॥

कुलकम् ॥ अनुचरेण धनाधिपतेरथो नगविलोकनविस्मितमान

सः । सजगदेवचनम्प्रियमादरान्मुखरतावसरेहिविराजते ॥ १६

॥ अलमेषविलोकितः प्रजानां सहसासन्ततिमंहसांविहन्तुम् । घ

नवर्त्मसहस्रधेवकुर्वन्हिमगौरैरचलाधिपः शिरोभिः ॥ १७ ॥

तिभावः ॥ १६ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

अलमिति । हिमेनगौरैः शुभ्रैः शिरोभिः शिखरैः घनवर्त्मखंसहस्रधाकुर्वन्वि पाटयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । एषोऽचलाधिपोहिमवान् विलोकितोदृष्टमात्रएवप्रजा नामंहसांसन्ततिम्पापसंघातंसहसाविहन्तुम् । अलंसमर्थः । पर्य्याप्तिवचनेष्व लमर्थेषुइतितुमुन् । औपच्छन्दसिकंवृत्तं । ससजागौपूर्वतः ससनभाइतिलक्षणा त् । अन्तेयैस्तथैवशेषन्त्वौपच्छन्दसिकंसुधीभिरुक्तमितिस्मरणात् ॥ १७ ॥ * इहेति । इहास्मिन्पर्वतेसुतरंनभवतीत्यसुतरंदुस्तरमित्यर्थः । तरतेःखल्प्रत्य

यः । अन्तरमध्यभागं पुरुषे वान्तरं नात्मदुरधिगमैः दुर्ग्रहैः दुःखेनाधिगन्तुमशक्यैः
आगमैः पुराणादिभिः किञ्चिदेव सततं दर्शयन्ति । न तु कदाचित्प्रत्यक्षेणापि निः
शेषमशक्यत्वादिति भावः । किन्तु अतिविपिनमतिगहनं दिग्व्यापिनममुं गिरिम्प
रम्पुरुषम्परमात्मानमिव परं केवलम् । परमव्ययमिच्छन्ति केवलमिति विश्वः ।
पद्मयोनिर्ब्रह्मैव वेदनान्यत् इत्यर्थः । विदो लटो वेति णलादेशः । अत्रोपमायम
कयोः संसृष्टिः । क्षमावृत्तन्तुरगसयतिर्नौ भरौ गः क्षमा ॥ १८ ॥ * * ॥
रुचिरपल्लवेति । अयं गिरिः । रुचिराणि पल्लवानि पुष्पाणि च येषां तथाभूता ल
तागृहा येषु तैस्तथोक्तैरुपलसज्जलजैर्जलराशिभिः सरोभिः करणैः उपकान्तङ्का

इह दुरधिगमैः किञ्चिदेवागमैः सततमसुतरं वर्णयन्त्यन्तरम् । अमु
मतिविपिनं वेद दिग्व्यापिनं पुरुषमिव परं पद्मयोनिः परम् ॥ १८ ॥
रुचिरपल्लवपुष्पलतागृहैरुपलसज्जलजैर्जलराशिभिः । नय
ति सन्ततमुत्सुकतामयं धृतिमतीरुपकान्तमपि स्त्रियः ॥ १९ ॥

न्तसमीपे धृतिमतीर्धैर्यवतीरपि समीपस्थानपि प्रियान्नगणयन्तीः मानिनीरित्यर्थः
। स्त्रियः सन्ततमुत्सुकतां नयति तासां मानग्रन्थिं शिथिलयतीत्यर्थः । अथवा उपका
न्तं धृतिमतीस्तुष्टिमतीरपि सुरतं तृप्ता अपि पुनरुत्सुकतां नयतीत्यर्थः । उभयत्रा
प्युद्दीपकत्वातिशयोक्तिः । वृत्तमुक्तम् ॥ १९ ॥ * * * ॥
सुलभैरिति । नयवतां नीतिमतां अयवतां भाग्यवतां च सदा सुलभैर्नान्यैरित्यर्थः ।
अयः शुभावहो विधिरित्यमरः । निधीनां महापद्मादीनां गुह्यकानां चाधिपं कुबेरं
रमयन्तीति तथोक्तैः कर्मरक्षणपरमैः उत्कृष्टैः धनैः करणैरमुना क्षितिभृता हेतुना अ
तिभृता पूर्णा सती जगती मही जगती स्वर्गपातालोकावतीत्यभाति । अमानुषैरपि

दुर्लभाः संपदोऽत्र सम्भवन्तीति भावः । अत्र धनानि भृतेति पदार्थस्य विशेषणगत्या जगदतिक्रमणहेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गं तस्य यमकेन संसृष्टिः । प्रमिताक्षरावृत्तं । प्रमिताक्षरा सज्जौ जयाविति लक्षणात् ॥ २० ॥ * * ॥

अखिलमिति । अमुष्य गौरीगुरोर्हिमवत इदमखिलं त्रयाणाम्भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनमपि तद्धितार्थेत्यादिना समासः । पात्राद्यन्तत्वान्न ङीप्प्रतिषेधः । तुलां साम्यं नैति इति मन्ये । यत् यतो जनैरविदितविभवोऽज्ञातमहिमा भवानीपतिः सदाऽस्य नगेन्द्रं अधिवसति । अस्मिन्वसतीत्यर्थः । उपान्वध्याङ्वस इति कर्मत्वं अतो यमस्य श्रेष्ठत्वमिति भावः । प्रभावृत्तं । स्वरशरविरतिर्नजौ रौ प्रभेति लक्षणात् ॥ २१ ॥ ॥

सुलभैः सदा नयवताऽयवता निधिगुह्यकाधिपरमैः परमैः । अमु
ना धनैः क्षितिभृताऽतिभृता समतीत्य भाति जगती जगती ॥ २० ॥
अखिलमिदममुष्य गौरीगुरोस्त्रिभुवनमपि नैति मन्ये तुलाम् । अ
धिवसति सदा यदेनं जनैरविदितविभवो भवानीपतिः ॥ २१ ॥

वीतेति । वीते निवृत्ते जन्मजरसी यस्य तद्वीतजन्मजरसं जरया जरसन्यतरस्यामिति जरसादेशः । अत्र तदन्तविधेरिष्टत्वात्परत्वेन स्वादेशबाधकत्वाच्च । तथा हि । टाङसिङसामिनात्स्या इति स्यादेशबाधनात् । परत्वाज्जरसादेशं बभाषे भाष्यकृत्स्वयम् । सूत्रकारमते यत्तु ज्ञापकात्परबाधनम् । भवेत्तदपि टाङस्योर्नपुनर्ङसि सम्भवेत् । मतद्वयेऽपि तत्तुल्यं ङसि यत्पूर्वबाधनम् । परत्वाज्जरसादेशस्तस्यान्यादेशबाधनात् । ज्ञापकञ्चात्र टाङस्योर्यावादेशौ विनादिति । इकारदीर्घयोस्तत्रैव वैयर्थ्यं तत्तु तौ विना । सत्वे सवर्णदीर्घेण रूपसिद्धिर्भवेद्यतः । व्यर्थत्वात्राक्षरन्यागात्तेन तज्ज्ञापकम्फणी । स्थानत्र्याज्जरसादेशे जगौ पूर्वस्य बाधनात् । समर्थन

प्रपञ्चस्तु भाष्यकैयटयोः स्फुटम् । एवञ्च यदजरमिति केषाञ्चित्पाठान्तरकल्पनं तदज्ञानविजृम्भितमेव । ब्रह्मणः परमात्मनः सम्बन्धि परमुत्कृष्टं शुचि निष्कलङ्कम्पदम् इति पदं स्थानं तादात्म्यलक्षणम् । मुक्तिरित्यर्थः । उपैतुम्प्राप्तुमिच्छतां मुमुक्षूणां आगमात् शास्त्रादिव तमोपहन्ति इति तमोपहात् विद्यानिवर्तकत्वात् । अपे क्लेशतमसोरिति ड प्रत्ययः । इतोऽस्माद्गिरेः भवं छिन्दन्तीति भवच्छिदः संसारनिवर्तकाः सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । मतयः तत्वज्ञानानि सम्भवन्ति । क्षेत्रविशेषस्यापि ज्ञानोपपादकत्वादित्याशयः । न च केवलम्भोगभूमिः किन्तु मुक्तिक्षेत्रमपीति तात्पर्यार्थः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ ** ❀ ❀ ॥

वीतजन्मजरसम्परं शुचिब्रह्मणः पदमुपैतुमिच्छताम् । आगमादिव तमोपहादितः सम्भवन्ति मतयो भवच्छिदः ॥ २२ ॥ दिव्यस्त्रीणां सचरणलाक्षारागा रागायाते निपतितपुष्पापीडाः । पीडाभाजः कुसुमचिताः साशंसं शंसन्त्यस्मिन्सुरतविशेषं शय्याः ॥ २३ ॥

दिव्येति । अस्मिन्गिरौ चरणलाक्षारागैः सह वर्त्तन्त इति तास्तथोक्ताः । धेनुकपुरुषायितादिबन्धेषु स्त्रियः पादतलस्पर्शात्तद्रागाङ्किता इत्यर्थः । निपतिताः व्यानतकरणे स्त्रीणामधोमुखत्वात् भ्रष्टाः पुष्पापीडाः कुसुमशेखरा यासु तास्तथोक्ताः । शिखास्वापीडशेखराविस्यमरः । पीडाभाजो विमर्द्दभाजो भङ्गमत्य इत्यर्थः । भ्रमरप्रेंखोलितादौ सर्वतः कटिपरिभ्रमणसम्भवादिति भावः । कुसुमैश्चिताः कुसुमचिताः । इभमार्ज्जारादिकरणेषु स्तनभुजाद्यवयवानां शय्यातलस्थायित्वान्मार्द्दवाय कुसुमचिताः कुसुमास्तृता इत्यर्थः । दिव्यस्त्रीणां सम्बन्धिन्यः शेरते आस्विति शय्याः तल्पानि संज्ञायां समजनिपदेत्यादिना क्यप् । रागायाते रागोद्रेके सति यस्साशंसः सतृष्णः ।

सुरतविशेषसंजातावेकत्र सुरतविशेषानित्यर्थः । शंसन्ति सूचयन्तीत्यर्थः ।
अत्र लाक्षारागादिपदार्थानां सुरतविशेषशंसनम्प्रति विशेषणगम्याहेतुत्वोक्त्या का
व्यलिङ्गमलङ्कारः यमकेन संसृज्यते । जलधरमालावृत्तम् । भम्सौ मः स्याज्जलध
रमालेति लक्षणात् । धेनुकादिबन्धलक्षणान्सुरतिरहस्ये । ज्यस्रहस्तयुगलानि
जेपदे योषिदेतिकर्कटरूढवल्लभा । अयतो यदि शनैरधोमुखी धेनुकं वृषवदुन्नते
प्रिये ॥ १ ॥ स्वेच्छया भ्रमति वल्लभे पियायोषिदाचरति वल्लभायितम् । आनतं
रतमिदं यदि प्रियास्यादधोमुखचतुष्पदाकृतिः ॥ २ ॥ तत्कटिं समधिरुह्य वल्ल
भः स्याद्वृषादिपशुसंस्थितिस्थितः । चक्रवद्भ्रमति कुञ्चितत्रिकाभ्रामरं निगदितं
समुद्धतम् ॥ ३ ॥ सर्वतः कटिपरिभ्रमो यदि प्रेंखपूर्वमिदमुक्तमारतम् । भूगतस्त

गुणसम्पदा समधिगम्य परं महिमानमत्र महिते जगताम् । नय
शालिनि श्रिय इवाधिपतौ विरमन्ति न ज्वलितुमौषधयः ॥ २४ ॥

नमुजास्य मस्तकामुन्नतां स्वयमधोमुखीं स्त्रियम् ॥ ४ ॥ क्रामति स्वकरकृष्टमेहनेव
ल्लभे करिरतन्तदुच्यते ॥ प्रसारिते पाणिपादे शय्यास्पर्शिमुखोरसि । उन्नतायाः
स्त्रियाः कट्यां मार्जारकरणं विदुरिति यन्थान्तरे ॥ २३ ॥ * * * * ॥
गुणेति । जगतां महिते जगद्भिः पूजिते पूज्यमाने । गतिबुद्धीत्यादिना वर्त्तमाने क्तः
क्तस्य च वर्त्तमान इति षष्ठी । अत्र हिमवति औषधयस्तृणज्योतींषि नयशालिनि अ
धिपतौ नीतिसम्पन्ने राज्ञि श्रियः सम्पद इव गुणसम्पदा क्षेत्रगुणसम्पत्त्या अन्यत्र सं
ध्यादिगुणसम्पदा परं महिमानं उभयत्रापि प्रकाशसामर्थ्यं समधिगम्य ज्वलितुम्प्र
काशितुन्न विरमन्ति अविरतं ज्वलन्तीत्यर्थः । अन्यपरत्वादादावेवेति भावः ॥ २४ ॥ *
कुररीति । इहाद्रौ कुररीगणः उत्क्रोशसंघः । उत्क्रोशकुररौ समावित्यमरः ।

कृतरवः कृतारवः। तरवः कुसुमैरानताः। कमलं जलं सकमलं सपद्मम्। कमलं जलपद्मयोरिति विश्वः। वरणाः द्रुमा आवरणं यासां ताः वरणावरणाः। वरणो वरुणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः इत्यमरः। सनलदाः सोशीराः। मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम्। अभयं नलदं सेव्यमित्यमरः। अनलं सन्तापं द्यन्ति खण्डयन्ति शमयन्तीत्यनलदाः सनलदाश्च ताः अनलदाः सिन्धवो नद्यः करिणां मुदे भवन्तीति शेषः। न कुत्राप्युक्तवैपरीत्यमिति भावः ॥ २५ ॥ ॥

सादृश्यमिति। एतस्मिन्पर्वते अपनिद्रचूतगन्धैः सादृश्यं गतं फुल्लाम्रपुष्पसदृशं मदजलसेकजमामोदं परिमलं दधानो बिभ्राणः। अत एव लीनालिः सन्न्यक्तभृङ्गः

कुररीगणः कृतरवस्तरवः कुसुमानताः सकमलं कमलम्। इह
सिन्धवश्च वरणावरणाः करिणां मुदे सनलदानलदाः ॥ २५ ॥
सादृश्यं गतमपनिद्रचूतगन्धैरामोदं मदजलसेकजं दधानः। एतस्मि
न्मादयति कोकिलानकाले लीनालिः सुरकरिणां कपोलकाषः ॥ २६ ॥

सुरकरिणां कष्यतेऽनेनेति काषः। कपोलानां काषः कषणस्थानं द्रुमस्कन्धादि। अकाले वसन्तातिरिक्तकालेऽपि कोकिलान्मादयति। मितां ह्रस्वः। अत्र वसन्तरूपकारणाभावेऽपि मदाख्यकार्योत्पत्तिकथनाद्विभावनालङ्कारः। तदुक्तम्। कारणेन विना कार्यस्योत्पत्तिः स्याद्विभावनेति। चूतगन्धैः सादृश्यमित्युपमया वा। आमोदं दधान इति पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन चाङ्गाङ्गिभावेन संकीर्यते। किञ्च। कोकिलानां मदगन्धकृतनूतनगन्धभ्रान्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते। प्रहर्षिणी वृत्तम्। म्नौ ज्रगास्त्रिलक्षणात् ॥ २६ ॥ ॥

सनाकेति। पुनश्च सनाकवनितं साप्सरस्कं नितम्बैः कटकैः रुचिरम्। सुनितम्बैः

सुघोषैर्नदैःप्रवाहैःवृतंअमुंगिरिमित्यर्थः। उपान्वध्याङ्वस इति कर्मत्वम्। अव
नःअधोलोकरक्षकस्यफणवतोनागराजस्यमताइष्टा। गतिबुद्धीत्यादिनावर्त्त
मानेक्तः। तद्योगात्षष्ठी। रसेनपराउत्कृष्टा। परास्तवसुधायत्रभूलोकासुधाअ
मृतञ्चिरमधिवसति। अतोऽन्यत्रभूमण्डलेकुत्रापिसुधानास्तीत्यर्थः। मेरुप्रभा
वोऽयङ्गिरिरितिभावः। अत्रप्रस्तुतविशेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतमेरुप्रतीतेःसमासो
क्तिरलङ्कारःसचायमनेकेनसंसृज्यते। रथोद्धतावृत्तम्। रनौरलौगाविति लक्षणा
त्॥ २७॥ ॥
श्रीमदिति। अस्मिन्नद्रौश्रीमत्समृद्धिमल्लताभवनम्। ओषधयस्तृणज्यो

सनाकवनितन्नितम्बरुचिरश्चिरंसुनिनदैर्नदैर्वृतममुम्। मताफणा
वतोवतोरसपरापरास्तवसुधासुधाधिवसति॥ २७॥ श्रीमल्लताभ
वनमोषधयःप्रदीपाःशय्यानवानिहरिचन्दनपल्लवानि। अस्मिन्रतिश्र
मनुदश्चसरोजवाताःस्मर्त्तुन्दिशन्तिनदिवःसुरसुंदरीभ्यः॥ २८॥

तींष्येवप्रदीपाःनवानिहरिचन्दनपल्लवानिसुरतरुकिसलयान्येवशय्याः। ह
रिचन्दनमाख्यातंगोशीर्षेसुरपादपइतिविश्वः। रतिश्रमनुदःसुरतश्रमहारिणः
सरोजवाताश्चसुरसुन्दरीभ्यःक्रियाग्रहणाच्चतुर्थी। दिवोदिवम्। अधिगर्थदया
दिनाषष्ठीस्मर्त्तुन्नदिशन्ति। विस्मारयन्तीत्यर्थः। स्वर्गादप्यतिरिच्यतेऽसावि
तिभावः। अत्रपूर्वार्द्धेरूपकत्रयंस्फुटमेव॥ २८॥ ॥
ईशार्थमिति। ईशायइतिईशार्थंयथातथेतिक्रियाविशेषणम्। अर्थेनसहनित्य
समासः। सर्वलिङ्गताचवक्तव्या। चिरायचिरमभ्यसितपञ्चाग्न्या अतएवयादोवि
लंघनविलोलविलोचनायाःजलजन्तुविघट्टितचलेक्षणायास्तपसोप्यधिकमुत्कि

याविलोभयात्त्वाइतिभावः। यादांसिजलजन्तवइत्यमरः। भवान्याःभवपत्न्याःप्र-
योगकालापेक्षोयंनिर्देशः।। इन्द्रवरुणभवेत्यादिनाङीष्आनुगागमश्च। करैकदे-
शस्यापिकरत्वादग्रञ्चासौकरश्चेतिसमानाधिकरणेसमासः। अतएववामनः। ह-
स्ताग्रहस्तादयोगुणगुणिनोरभेदादिति। तमग्रकरम्भवःशिवःश्च्योतन्निदाघस-
लिलाङ्गुलिनास्वेदाङ्गुलिनेतिसात्विकोक्तिः। करेणात्रगिरावालंबितगृहीतवान्।
अत्राद्भुतातीतवृत्तान्तस्यप्रत्यक्षवदभिधानाद्भाविकालङ्कारः। अतीतानागतेयत्रप्र-
त्यक्षवल्लक्ष्यते। अत्यद्भुतार्थकार्यत्वाद्भाविकन्तदुदाहृतमितिलक्षणात्। वसन्त-
तिलकावृत्तम्॥ २९॥ * — * ॥ ✿✿✿ ॥ * — * ॥ ✿✿✿ ॥ * — * ॥

ईशार्थमम्भसिचिरायतपश्चरन्त्यायादोविलङ्घनविलोलविलोचनायाः। आ-
लम्बिताग्रकरमत्रभवोभवान्याःश्च्योतन्निदाघसलिलाङ्गुलिनाकरेण॥२९॥
येनापविद्धसलिलःस्फुटनागसद्मादेवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे। व्या-
वर्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्कःखंव्यालिखन्निवविभातिसमन्दराद्रिः॥ ३० ॥

येनेति। देवाश्चासुराश्चतैर्देवासुरैःयेषांचविरोधःशाश्वतिकइतिनैकवद्भावः।
एषांयतःकार्यतएवविरोधोनगोव्याघ्रादिवच्छाश्वतिकइत्याहुः। येनमन्दराद्रि-
णामन्थदण्डीकृतेनेतिभावः। अपविद्धसलिलःक्षिप्तजलःअतएवस्फुटन्नागसद्म
पातालंयस्मिन्सोऽम्बुनिधिरमृतंममन्थेमथितम्। मथ्नातेर्द्विकर्मकत्वाद्दुहा-
दित्वात्प्रधानेकर्मणिलिट्। अहिपतेर्मन्थगुणीकृतस्यवासुकेरित्यर्थः। मन्थानंम-
न्दरंकृत्वानेत्रंकृत्वानुवासुकिमितिभारतवचनात्। व्यावर्तनैर्वेष्टनैराहिताङ्कःकृ-
तचिह्नःसोऽयंमन्दराद्रिःखंआकाशंव्यालिखन्व्यापाटयन्निवविभाति। अत्रौपम्यानु-
पादानेनैवखल्लेखनेनोत्प्रेक्षणादनुपात्तगुणनिमित्ताक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा॥३०॥*

नीतेति । इहात्रावशिशिररश्मेश्शीतांशोरस्रैर्मयूखैःसंक्रान्तैरितिभावः । नीतो च्छायं । उच्छ्रायन्नीताविस्तारितेत्यर्थः । तथाआनीलाभैरसितप्रभैरत्नैरिन्द्रनीलै र्विरचितपरभागात्तत्सन्निधानाल्लब्धोत्कर्षैरित्यर्थः । हंसइवश्येनीश्वेतवर्णाविशद श्येतपाण्डुराइत्यमरः । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोनइतिश्येतशब्दात्ङीप् । तकार स्यचनकारः । स्फटिकानांरजतानाञ्चभित्तयस्तासाञ्छायाकान्तिःअह्नोमध्येम ध्याह्नेपीत्यर्थः । मुकुर्ज्योत्स्नाशङ्कामिवतरति । ज्योत्स्नाहतेभ्रान्तिञ्जनयतीतिभ्रान्ति मदलङ्कारः ॥ ३१ ॥

नीताच्छायंमुकुरशिशिररश्मेरस्रैरानीलाभैर्विरचितपरभागारत्नैः । ज्यो
त्स्नाशङ्कामिहवितरतिहंसश्येनीमध्येप्यह्नःस्फटिकरजतभित्तिच्छाया
॥ ३१ ॥ दधतइवविलासशालिन्हृत्यंमृदुपततापवनेनकम्पितानि । इ
हललितविलासिनीजनभ्रूगतिकुटिलेषुपयःसुपङ्कजानि ॥ ३२ ॥
अस्मिन्नगृह्यतपिनाकभृतासलीलमाबद्धवेपथुरधीरविलोचनायाः । वि
न्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाःस्रस्तोरगप्रतिसरेणकरेणपाणिः ॥ ३३ ॥

दधतइति । इहाद्रौमृदुपततामन्दंवहतापवनेनकम्पितानिपङ्कजानि । ल लितविलासिनीजनस्यभ्रूगतिवत्कुटिलेषुईषत्तरङ्गितेष्वित्यर्थः । पयस्सुविला सशालिनृत्यंदधतइवसविलासंनृत्यन्तीवेत्युत्प्रेक्षा । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ३२ ॥ अस्मिन्निति । अस्मिन्नद्रौपिनाकभृताशिवेनाधीरविलोचनायाश्चकितदृष्टेरुरग दर्शनादितिभावः । ईश्वरयागौर्याः । स्थेशभासेत्यादिनावरच् । पुंयोगविवक्षाभा वान्नङीप् । आबद्धवेपथुःप्राप्तकम्पाइतिसात्विकोक्तिः द्वितोथुजित्यथुच्प्रत्ययः । विन्यस्तामङ्गलमहौषधिर्यवाङ्कुरादिर्यस्मिन्स्तपाणिःस्रस्तोगलितःउरगएवप्रति

सरः कौतुकसूत्रं यस्य तेन । आह च प्रतिसरं हस्तसूत्रे मूल्ये च मण्डन इति विश्वः । करेणासलीलमगृह्यतेति देवस्य पार्वतीपरिणयनवर्णनम् । ईश्वरार्थमित्यत्रत्यनुग्रह मात्रेक्तिरित्यपौनरुक्त्यम् । भाविकमेवालङ्कारः ॥ ३३ ॥ * * * * * ॥

क्वामङ्घ्रिरिति । इहाद्रौ घनपदवीमाकाशं क्वामङ्घ्रिर्श्यामुखानैरनेकसंख्यैः परस हस्रैरित्यर्थः । क्वचिदनेकवर्णैरिति प्रामादिकः पाठ इति वैयर्थ्यात् व्याघाताच्चेति । शुचिमणिभ्यः स्फटिकेभ्यो जन्म येषान्तैः । जन्माद्युत्तरपदो बहुव्रीहिर्व्यधिकर णोपीष्यत इति वामनः । तेजोभिर्विभिन्ना विमिश्रा अत एव पर्यस्यन्प्रसर्पन्सप्तसप्ते स्सवितुरुस्राणां किरणानान्निकुम्बयो निकरः । सहस्रमिति संख्या सहस्रसंख्यातां सं

क्वामङ्घ्रिर्घनपदवीमनेकसंख्यैस्तेजोभिः शुचिमणिजन्मभिर्विभिन्नः ।

उस्राणां व्यभिचरतीव सप्तसप्तेः पर्यस्यन्निह निचयः सहस्रसंख्याम्

॥ ३४ ॥ व्यधत्त यस्मिन्पुरमुच्चगोपुरम्पुरां विजेतुर्धृतये धनाधिपः ।

स एष कैलास उपान्तसर्पिणः करोत्यकालास्तमयं विवस्वतः ॥ ३५ ॥

नियतामिति शेषः । व्यभिचरतीव अतिक्रामतीवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३४ ॥ * * * * ॥

व्यधत्तेति । यस्मिन् कैलासे धनाधिपः कुबेरः पुरां विजेतुः शिवस्य धृतये सन्तोषायोच्च गोपुरमुन्नतपुरद्वारम् । पुरद्वारन्तु गोपुरमित्यमरः । पुरमलकाख्याम्पुरीं व्य धत्त निर्मितवान् तत्सखित्वादिति भावः । स एष कैलास उपान्तसर्पिणः प्रान्तचारि णो विवस्वतोऽकाले प्रसिद्धेतरकाले अस्तमयङ्करोतीवेत्युत्प्रेक्षा । वस्तुतस्तु तत्कार णाभावाद्व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्योत्प्रेक्षा । साचोपान्तवर्तितयाऽसम्बन्धे सम्बन्धलक्ष णातिशयोक्त्युत्थापितेति विवेकः । अस्तमिति मकारान्तमव्ययम् । तस्य पचाद्यजन्ते नाय शब्देन षष्ठीसमासः । वंशस्थं वृत्तमुक्तम् ॥ ३५ ॥ * * * * * * ॥

नानेति । अमुष्मिन्कैलासेऽन्तःसानुसानुष्वित्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । नानारत्नज्योतिषां सन्निपातैर्व्यतिकरैः छन्नेषुच्छादितेषु । वा दान्तशान्तेत्यादिना निपातः । वप्रान्तरेषु कटकान्तरेषु बद्धाम्बद्धामभीक्ष्णां बद्धां दृढोत्पादितामित्यर्थः । नित्यवीप्सयोरिति नित्यार्थे द्विर्भावः नित्यमभीक्ष्ण्ये इति काशिकायाम् । एकपदञ्चैतत् । भित्तिशङ्काम्भित्तिरिति सन्देहमावानावानभीक्ष्णमापतन् । आङ्पूर्वाद्वाधातोः शतृप्रत्ययः द्विर्भावादि पूर्ववत् । मातरि अन्तरिक्षे श्वयति गच्छति मातरिश्वा वायुः इ निप्रत्ययः । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । निहन्ति निवर्त्तयति वायुस्सञ्चारशङ्कित्यभावोऽवधार्यत इत्यर्थः । अतो निश्चयान्तः सन्देहालङ्कारः । शालिनी

> नानारत्नज्योतिषां संनिपातैश्छन्नेष्वन्तःसानु वप्रान्तरेषु । बद्धां बद्धां भित्तिशङ्काममुष्मिन्नानावान्मातरिश्वा निहन्ति ॥ ३६ ॥ रम्या नवद्युतिरपैति न शाद्वलेभ्यः श्यामीभवन्त्यनुदिनं नलिनीवनानि । अस्मिन्विचित्रकुसुमस्तवकाचितानां शाखाभृताम्परिणमन्ति न पल्लवानि ॥ ३७ ॥

वृत्तम् ॥ ३६ ॥

रम्येति । अस्मिन्नद्रौ शादाः शष्पाणि सन्त्येष्विति शाद्वलास्तेभ्यः । शाद्वलः शादहरित इत्यमरः । नडशादाड्वलच् । रम्या नवद्युतिर्नापैति किन्तु नित्येत्यर्थः । नलिनीवनान्यनुदिनं सर्वदा श्यामीभवन्ति न कदाचित्पाण्डरीभवन्तीत्यर्थः । विचित्रकुसुमस्तवकैराचितानां व्याप्तानां शाखाभृतान्तरूणाम् । पल्लवानि न परिणमन्ति । न जीर्णानि भवन्तीत्यर्थः सर्वदा नूतनान्येवेत्यर्थः । अत्र प्रस्तुतस्यैव तद्वस्तुगतकान्तिस्थैर्यरूपकार्यस्य वर्णनात् । प्रस्तुतमिव कारणं कञ्चिदसाधारणं कैलासस्य महिमावगम्यत इति पर्यायोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तम् । कारणं गम्यते यत्र

प्रस्तुतात्कार्यवर्णनात्। प्रस्तुतत्वेन संबन्धात्पर्यायोक्तमुच्यत इति ॥ ३७ ॥
परिसरेति। इहाद्रौ परिसरविषयेषु पर्यन्तदेशेषु। विषयो देश इति निपातः। मृगीभिर्हरिततृणोद्गमशङ्कया नीलतृणाङ्कुरभ्रान्त्येति भ्रान्तिमदलङ्कारः। लीढापूर्वमास्वादिताः पश्चान्मुक्ता लीढमुक्ताः दग्धप्ररूढ इत्यादिवत्पूर्वकालेत्यादिना समानाधिकरणसमासः नवशुककोमलाः शुकसवर्णा इत्यर्थः। मणीनां मरकतमणीनां भासो रविकरैः संवलिताः मिश्रिताः सन्त्यः फलन्ति संमूर्च्छन्ति। वर्द्धन्त इति यावत् ॥ ३८ ॥
उत्फुल्लेति। वात्याभिर्वातसमूहैः। वातादिभ्यो यदिति यत्प्रत्ययः। अमुष्मादु

परिसरविषयेषु लीढमुक्ता हरिततृणोद्गमशङ्कया मृगीभिः। इह नवशुककोमला मणीनां रविकरसंवलिताः फलन्ति भासः ॥ ३८ ॥ उत्फुल्लस्थलनलिनीवनादमुष्मादुद्धूतः सरसिजसम्भवः परागः। वात्याभिर्वियति विवर्तितः समन्तादाधत्ते कनकमयातपत्रलक्ष्मीम् ॥ ३९ ॥

त्फुल्लस्थलनलिनीवनात् जलपतितस्य परागस्योत्थानासम्भवात् स्थलग्रहणम्। उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानान्निष्ठानत्वम्। उद्धूत उत्थापितो वियति समन्ताद्विवर्तितः परिमण्डलितः। अन्तराले तु दण्डायमान एवेति भावः। सरसिजसम्भवः पद्मोद्भवः परागः। रूढ्यभिप्रायेणात्र सरसिजशब्दप्रयोगो द्रष्टव्यः। कनकमयातपत्रलक्ष्मीमाधत्ते। अत्र परागस्यातपत्रलक्ष्मीसम्बन्धासम्भवात्। तत्सदृशीं लक्ष्मीमिति प्रतिविम्बेनाक्षेपादसम्भवद्धर्मसम्बन्धेयं निदर्शना। तदुक्तम्। असम्भवद्धर्मयोगादुपमानोपमेययोः। प्रतिविम्बक्रियागम्या यत्र सा स्यान्निदर्शनेति ॥ ३९ ॥

इन्द्वेति। इन्द्वाद्रौ उषसि प्रभाते सुरापगायां लक्षणया तत्कक्षे सयावकासालक्तका सव्यपादस्य लेखा वामचरणमुद्रा यस्यां सा। यावोऽलक्तो द्रुमामय इत्यमरः। तथा विषमाणि महदल्पानि पदानि यस्यां सा विवर्त्तनेषु प्रदक्षिणक्रियासु पदवी शिवयोः प्रदक्षिणपद्धतिरित्यर्थः। सनियमयोः संध्यायाम्प्रणमतोरित्यर्थः। शिवा च शिवश्च तयोः शिवयोरुमाशङ्करयोः। पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः। शरीरयोगं अर्द्धाङ्गसंघट्टनारूपङ्कथयति। सनियमयोरिति नियमविषयेऽपि विरहासहाविति विहरतः शिवाविति भावः। अत्र पदवीविशेषणपदार्थयोः कथनं प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः॥ ४०॥ * ॥

इन्द्वस नियमयोः सुरापगायामुषसि सयावकसव्यपादलेखा। कथयति शिवयोः शरीरयोगं विषमपदा पदवी विवर्त्तनेषु॥ ४०॥ संमूर्च्छतां रजतभित्तिमयूखजालैरालोलपादपलतान्तरनिर्गतानाम्। घर्मद्युतेरिह मुहुः पटलानि धाम्नामादर्शमण्डलनिभानि समुल्लसन्ति॥ ४१॥

संमूर्च्छतामिति। इन्द्वाद्रौ रजतभित्तिमयूखजालैः संमूर्च्छतां व्याकुलीभवताम्। आलोलानां पादपलतानां तरुशाखानां अन्तरेषु रन्ध्रेषु निर्गतानां प्रसृतानां घर्मद्युतेरुष्णांशोर्द्धाम्नान्तेजसां आदर्शमण्डलनिभानि दर्पणबिम्बसदृशानीत्युपमालङ्कारः। पटलानि मण्डलानि मुहुर्वारंवारं समुल्लसन्ति। पुनःपुनः स्फुरन्ति न तु सातत्येन लतानामालोलत्वाभावात्। तच्च नान्यमृत्पाषाणादिप्रायेण सम्भवतीति भावः॥ ४१॥ * ॥

शुक्लैरिति। शुक्लैर्मयूखनिचयैः शुभ्रकिरणसमूहैः परिवीतमूर्त्तिर्व्याप्तदेहः। वप्राभिघातेन वप्रक्रीडया परिमण्डलितो वर्त्तुलीकृतः उरुर्देहो बृहच्छरीरो यस्य तथोक्तो

गणभर्तुः प्रमथनाथस्योक्षा वृषभः । उक्षानड्वान्सौरभेयो वृषभो वृष इत्यम
रः । वधूजनमनस्सु शशाङ्कशङ्कां चन्द्रभ्रान्तिं कुर्वन्तेषां मौग्ध्यादिति भावः । अ
मुष्याद्रेः शृङ्गाणि भजते । अत्र शशाङ्कशब्दस्य सन्देहार्थत्वे सन्देहालङ्कारः । भ्रान्ति
परत्वे भ्रान्तिमदलङ्कारः । यथेच्छसि तथास्तु । न चोक्षविशेषणोत्थेन काव्यलिङ्गे
नाङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते ॥ ४२ ॥ * ॥ * ॥ * ॥
सम्प्रतीति । इहाद्रौ विविधा नानावर्णाः शिखरमणिरुचः सम्प्रति शरदीत्यर्थः । ल
घुन्यगुरूणि । कुतः क्षीणपयसि अत एव भिदाम्भेदम् । षिद्भिदादिभ्योऽङित्यङ्प्रत्य

२ ५ उच्चैर्मयूखनिचयैः परिवीतमूर्त्तिर्वप्राविघातपरिमण्डलितोरुदेहः । शृङ्गा
ण्ययमुष्य भजते गणभर्तुरुक्षा कुर्वन्वधूजनमनस्सु शशाङ्कशङ्काम् ॥ ४२ ॥
सम्प्रति लब्धजन्म शनकैः कथमपि लघुनि क्षीणपयस्युपेयुषि भिदां जलधरपट
ले । खण्डितविग्रहं बलभिदो धनुरिह विविधाः पूरयितुं भवन्ति विभवः शिखर
मणिरुचः ॥ ४३ ॥ स्नपितनवलतातरुप्रवालैरमृतलवस्रुति शालिभिर्मयूखैः
। सततमसितयामिनीषु शम्भोरमलयतीह वनान्तमिन्दुलेखा ॥ ४४ ॥

यः । उपेयुषि गते जलधरपटले मेघमण्डले कथमपि शनकैर्लब्धजन्म उत्पन्नमि
त्यर्थः । अत एव खण्डितविग्रहं छिन्नस्वरूपं बलभिदः इन्द्रस्य धनुः पूरयितुं विभ
वः समर्था भवन्ति । अत्रेन्द्रधनुषो मणिरुचीनामसम्बन्धे सम्बन्धकथनादतिशयो
क्तिरलङ्कारः । वंशपत्रपतितं वृत्तम् ॥ दिङ्मुनिभिर्वंशपत्रपतितं भरनभनलगै
रिति लक्षणात् ॥ ४३ ॥ * ॥
स्नपितेति । इहाद्रौ शम्भोरिन्दुलेखा स्नापितानि सिक्तानि नवानि लतानां तरूणां
च प्रवालानि यैस्तैः । अमृतलवस्रुता अमृतबिन्दुनिःस्यन्देन शालन्ते तैर्मयूखैः सततं

सर्वकालं भवितयामिनीशुक्लपक्षरात्रिष्वपि वनान्तममलयति धवलयति । अन्यत्र नैतदस्तीति व्यतिरेको व्यज्यते ॥ ४४ ॥

क्षिपतीति । अयमद्रिरनुवनं विततां रौचनिकीं रुचं सौवर्णीमित्यर्थः । रोचनया रक्तां रौचनिकीम् । लाक्षारोचनाशकलकर्द्दमाट्ठक् । टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् । उत्प्रेक्ष्यते । बृहद्बृहतिकाम्महोत्तरासङ्गमिव । द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथेत्यमरः । क्षिपति प्रसारयति । अनेकाहिरण्मय्यः कन्दरा यस्य सः । हिरण्मयशब्दो दाण्डिनायनेत्यादिना निपातनात्साधुः । अयम्पुरो वर्त्तिगिरिरित्यर्थः । तव पितुरिन्द्रस्य दयितः प्रियः । जगत्या धरो जगतीधरः । यस्ते गन्तव्य इन्द्रकीला

क्षिपति योऽनुवनं विततां बृहद्बृहतिकामिव रौचनिकीं रुचम् । अयमनेकहिरण्मयकन्दरस्तव पितुर्दयितो जगतीधरः ॥ ४५ ॥ सक्तिं जवादपनयत्यनिले लतानां वैरोचनैर्द्विगुणिताः सहसा मयूखैः । रोधोभुवां मुहुरमुत्र हिरण्मयीनां भासस्तडिद्विलसितानि विडम्बयन्ति ॥ ४६ ॥

ख्य इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

सक्तिमिति । अमुत्रामुष्मिन्नद्रौ अनिले जवात् झटिति लतानां सक्तिं अन्योन्यसङ्गमपनयति सति । सहसा हठात् वैरोचनैः सावित्रैर्मयूखैर्द्विगुणिता द्विरावृत्ताः कृता इति द्विगुणिताः । गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिष्विन्द्रियामुख्यतन्तुष्विति वैजयन्ती । हिरण्मयीनां हिरण्यविकाराणाम् । दाण्डिनायनेत्यादिना निपातनात्साधुः । रोधोभुवान्तटभुवाम्भासो मुहुस्तडिद्विलसितानि विडम्बयन्ति अनुकुर्वतीत्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ ४६ ॥

कषणेति । इहाद्रौ कषणेन कण्डूयनेन कम्पस्तेन निरस्तामहाहयो महासर्प्पा ये

भ्यस्तैः । क्षणं विमत्तमतङ्गजवर्ज्जितैर्मत्तमतङ्गजरहितैः । कुतः मदस्नपितैरैरा
वतमदसिक्तैरित्यर्थः । मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् । हरिचन्दनैश्चन्दनद्रुमैः सु
रगजस्यैरावतस्य गतम्प्राप्तिरनुमीयते । हरिचन्दनविशेषणैः काव्यलिङ्गमुक्ते
यम् ॥ ४७ ॥ ❀❀ ** ❀❀ ** ❀❀ ** ❀❀ ** ❀❀ ** ॥
जलदेति । इहास्मिन्नद्रौ जलदजालघनैर्मेघवृन्दसान्द्रैरसिताश्मनामिन्द्र
नीलानां मरीचिभिर्दीधितिभिः । भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियामि
त्यमरः । उपहतप्रचया विघट्टितसंघाता अत एवादीपितकन्दरा अप्रकाशितग

कषणकम्पनिरस्तमहाहिभिः क्षणविमत्तमतङ्गजवर्ज्जितैः । इह
मदस्नपितैरनुमीयते सुरगजस्य गतं हरिचन्दनैः ॥ ४७ ॥ जल
दजालघनैरसिताश्मनामुपहतप्रचये इह मरीचिभिः । भवति दीप्ति
रदीपितकन्दरा तिमिरसंवलितेव विवस्वतः ॥ ४८ ॥ भव्यो भवन्न
पि मुनेरिह शासनेन क्षात्रे स्थितः पथि तपस्य हतप्रमादः । प्रायेण सत्य
पि हितार्थकरे विधौ हि श्रेयांसि लब्धुमसुखानि विनान्तरायैः ॥ ४९ ॥

ह्वरा विवस्वतो दीप्तिस्तिमिरैः संवलिता व्यामिश्रितेव भवतीत्युत्प्रेक्षा ॥ ४८ ॥ *
। भव्य इति । इहाद्रौ भव्यः शान्तो भवन्नपि मुनेर्व्यासस्य शासनेन इन्द्राराधनरूपेण
क्षात्रे पथि क्षत्रियमार्गे स्थितो गृहीतशस्त्र एवेत्यर्थः । हतप्रमादोऽप्रमत्तः सन् त
पस्य तपश्चर्यां कुरु । तपस्येति कर्म्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोरिति क्यप् । तदन्ता
ल्लोटि । नच सर्वभूतहितकारिणो मे प्रमादः किङ्करिष्यतीति विश्वसितव्यमित्य
र्थान्तरन्यासेनाह । प्रायेणेति । हि यस्मात्प्रायेण बाहुल्येन । प्रायो वयस्यनश
ने मृतौ बाहुल्यतुल्ययोरिति हेमचन्द्रः । हितमर्थं करोतीति तस्मिन्विधौ व्यापारे स

तिअन्तरायैर्विघ्नैर्विना श्रेयांसि लब्धुमसुखानि अशक्यानीत्यर्थः । अतएव शकधूषेत्यादिना समानकर्तृकेति तुमुन् । अकारणवैरिणः सर्वत्र सर्वस्यापि सन्तीति भावः ॥ ४९ ॥

माभूवन्निति । तव इन्द्रियाण्येव अश्वास्ते अपथेन हरन्तीत्यपथहरा माभूवन् त्वाम पन्थानं मा निनीषुरित्यर्थः । माङि लुङित्याशीरर्थे लुङ् । सन्तापे तपःक्लेशे सति शिवः शिवां साधीयसीं प्रसक्तिं प्रवृत्तिमुत्साहन्दिशतु । किञ्चेत्यर्थः । लोकपाला इन्द्रादयः तपस्विविषये बलं शक्तिं रक्षन्तो वर्द्धयन्तः सन्तः कल्याणीं साध्वीं क्रियां अनुष्ठानमधिकफलां क्रियासु कुर्वन्तु । करोतेराशिषि लोट् ॥ ५० ॥

मा भूवन्नपथहरास्तवेन्द्रियाश्वाः संतापे दिशतु शिवः शिवां प्रसक्तिम् । रक्षन्तस्तपसि बलं च लोकपालाः कल्याणीमधिकफलां क्रियां क्रियासुः ॥ ५० ॥
इत्युक्त्वा सपदि हितं प्रियं प्रियार्हे धाम स्वं गतवति राजराजभृत्ये ।
सोत्कण्ठं किमपि पृथासुतः प्रदध्यौ संधत्ते भृशमरतिं हि सद्वियोगः ॥ ५१ ॥

इतीति । प्रियार्हे राजराजभृत्ये इति पूर्वोक्तम् । हितं प्रियं वचनमिति शेषः । उक्त्वा सपदि स्वं स्वकीयं धाम स्थानं गतवति सति पृथासुतोऽर्जुनः सोत्कण्ठं सोत्सुकं किञ्चिदपि प्रदध्यौ चिन्तयामास । तथा हि । सद्वियोगः सुजनवियोगो भृशमरतिं व्यथां सन्धत्ते करोतीत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ५१ ॥

तमिति । अकृशाः पूर्णाः लक्ष्म्यः शोभा यस्य सः अकृशलक्ष्मीः इति बहुवचनाश्रितो बहुव्रीहिः । एवमुरःप्रभृतिभ्यश्चेति कप्प्रत्ययानवकाशः । उरःप्रभृतिपाठसामर्थ्यादेव शैषिकस्तु वैभाषिक इत्यविरोधः । सोऽर्जुनः सर्वतः सर्वत्र सारयोगादुत्कृष्टवस्तुप्रयोगात् । सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबे वरे त्रिष्वित्युभयत्राप्यमरः । अन

तिशयनीयममतिक्रमणीयम् । अनेकेनबहुना अङ्कभाजा समीपकृतेन शीघ्रभाविनेतियावत् । फलेनकार्य्यसिध्या अविरहितमशून्यङ्कार्य्यसिद्धेरवश्यंसाधकमित्यर्थः । अकृशमतनु । चेतसा आशंसितम्प्राप्तुमिष्टंशैलमिन्द्रकीलंस्वं आत्मीय

तममतिशयनीयंसर्वतःसारयोगादविरहितमनेकेनाङ्कभाजाफलेन । अकृशमकृशलक्ष्मीश्चेतसाशंसितंसत्त्वमिवपुरुषकारंशैलमभ्याससाद ॥ ५२ ॥ इतिमहोपाध्यायश्रीभारविकृतौकिराताऽर्ज्जुनीयेमहाकाव्येहिमवद्वर्णनंनामपञ्चमःसर्गः ॥ ५ ॥

म्पुरुषस्यकारःकर्मतंपुरुषकारमुक्तविशेषणविशिष्टम्पौरुषमिवाभ्याससाद । मालिनीवृत्तम् ॥ ५२ ॥ * ॥ इतिश्रीमहोपाध्यायमल्लिनाथसूरिविरचितायांकिराताऽर्ज्जुनीयव्याख्यायांघण्टापथसमाख्यायांपञ्चमस्सर्गः ॥ ५ ॥ * ॥ ❁ ॥ * ॥

रुचिराकृतिरिति। अथोआसादनानन्तरम्। रुचिराकृतिस्सौम्यविग्रहः। धृतसत्प
थोऽवलम्बितसन्मार्गः आकारानुरूपगुणवानित्यर्थः। यत्राकृतिस्तत्रगुणावसन्ती
तिसामुद्रिकाः। उपमानेऽपिसमानमेतत्। सपुरुहूतसुतोऽर्ज्जुनः। कनकस्य
विकारस्सानवोयस्यतङ्कनकसानुम्। गरुडसावर्ण्यार्थंविशेषणमेतत्। समुदा
येविकारषष्ठ्याश्चेतिबहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चातइन्द्रकोलम्परमःपुमान्विष्णुः।
पततांपक्षिणाम्पतिङ्गरुडमिव। त्रिभिःपथिभिर्गच्छतीतित्रिपथगाभागीरथी। अ
न्येष्वपिदृश्यतइतिडप्रत्ययः। उपपदसमासश्च। तामभितोऽभिमुखमारुरोह।
समीपोभयतःशीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितइत्यमरः। प्रमिताक्षरावृत्तम्। प्रमिता

रुचिराकृतिःकनकसानुमथोपरमःपुमानिवपतिम्पतताम्। धृ
तसत्पथस्त्रिपथगामभितस्सतमारुरोहपुरुहूतसुतः ॥ १ ॥
तमनिन्द्यवन्दिनइवेन्द्रसुतंविहितालिनिक्वणजयध्वनयः। पवने
रिताकुलविजिह्मशिखाजगतीरुहोऽवचकरुःकुसुमैः ॥ २ ॥

क्षरासजससैरुदितेतिलक्षणात् ॥ १ ॥ ॥
अथास्यकार्य्यसिद्धिनिमित्तानिसूचयन्मार्गंवर्णयति। तमिति। विहिताअलि
निक्वणाजयध्वनयइवयैस्तेतथोक्ताः। पवनेरिताःपवनेनवायुनानुन्नाऽतएवाऽऽ
कुलालोलाविजिह्मावक्राश्चशिखाःअग्राणियेषान्तेतथोक्ताः। शिखाज्वालाकेकिमौ
ल्योःशिखाशाखाग्रमौलिष्वितिवैजयन्ती। जगतीरुहोभूरुहःक्विप्अनिन्द्याऽनव
द्यायेवन्दिनःस्तुतिपाठकाइवतमिन्द्रसुतमर्जुनंकुसुमैरवचकरुःअभिववृषुरित्य
र्थः। ऋच्छत्यृतानितिगुणाःअवकिरतेर्वृष्ट्यर्थत्वात्कुसुमानाङ्करणत्वंविक्षेपार्थत्वेतु
कर्मत्वमेवयथाकटाक्षान्वामावाकिरतीति। दृश्यतेच। धातूनामर्थभेदात्कारकत्व

न्ययः। यथा सिञ्चतेः क्षरणार्द्रीकरणयोरर्थयोर्द्वैवद्व्यस्य कर्मत्वकरणत्वे यथा मेघो ऽमृतं सिञ्चति गोपयस्यः सिञ्चति मेघा अमृतैर्वर्षुरिति अत्र वाक्ये समागतयोरुपमयोः साध्यसाधनभावादङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २ ॥ * * * ॥

अवधूतेति। अवधूताः पङ्कजपरागकणा यैस्ते तथोक्ताः। इति सौरभ्योक्तिः। तनूर्ज्जाह्नव्याः सलिलवीचीर्भिन्दन्तीति तथोक्ताः। इति शैत्योक्तिः सुखयन्तीति सुखाः सुखस्पर्शा इति मान्द्योक्तिः। पचाद्यच्। मरुतो वाताः तमर्जुनं सुहृदः सखायमिवाभिमुखमेत्यागत्य परिरेभिरे आलिङ्गितवन्तः ॥ ३ ॥ * * * * * * * * * * * * ॥

उदितेति। उदितोपलेषून्नतपाषाणेषु स्खलनेन प्रतिघातेन सम्वलिताः घूर्णिताः

अवधूतपङ्कजपरागकणास्तनुजाह्नवीसलिलवीचिभिदः। प
रिरेभिरेऽभिमुखमेत्य सुखाः सुहृदः सखायमिव तं मरुतः ॥ ३ ॥
उदितोपलस्खलनसम्वलिताः स्फुटहंससारसविरावयुजः। मु
दमस्य माङ्गलिकतूर्य्यकृतां ध्वनयः प्रतेनुरनुवप्रमपाम् ॥ ४ ॥

अतस्तूर्य्यघोषवद्धुमघुमायमाना इत्यर्थः। स्फुटैर्हंसानां सारसानाञ्च विरावैर्युज्यन्त इति तथोक्ताः क्विप्। अनुवप्रमपामन्तः पतन्तीनामिति शेषः। ध्वनयोऽस्यार्जुनस्य मङ्गलम्प्रयोजनमेषान्ते माङ्गलिकाः प्रयोजनमिति ठक्। तैस्तूर्यैः कृतां मुदं हर्षम्प्रतेनुः। अत्रान्यस्यान्यकार्यकारणासम्भवात् तूर्य्यकृतामुत्सदृशीं मुदमिति प्रविम्बेनाक्षेपान्निदर्शनालङ्कारः ॥ ४ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

अवरुग्णेति। सोऽर्जुनः पुरोऽग्रे अवरुग्णतुङ्गसुरदारुतरौ भग्नोन्नतदेवदारुद्रुमे बलीयसि बलवत्तरे मत्वन्तादीयसुन्नि मतो लुक्। सुरसरित्पयसां निचये पूरे विषये वेतसवनेन वानीरवनेनाचरितां। अथ वेतसे। रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवञ्जु

त्याङ्गमरः। समृद्धिकरीं श्रेयस्करीं लोकेयथादृष्टामित्यर्थः। प्रणतिन्दर्श।
यासर्वलोकदृष्टान्तभूतेतिभावः॥ ५॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁॥

प्रबभूवेति। सोऽर्जुनः परितस्सरोजरजसाकमलरेणुनामरुणितं उत्तरीयंकुसुमा
दिनाअरुणितंसंहतिमन्नीरंध्रन्तरङ्गभङ्गिवारितरङ्गशोभिसरित्। उत्तरीयंस
नांशुकमिवस्थितंकलहंसकुलमवलोकयितुमलमत्यर्थन्नप्रबभूवनशशाकतत्से
न्दर्य्यादुद्वेलत्वादितिभावः॥ ६॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁॥

दधतीति। क्षतीःक्षतानिधदतिकुतःपरिणतास्तिर्यग्दन्तप्रहारिणोद्विरदाय

अवरुग्णतुङ्गसुरदारुतरौनिचयेपुरःसुरसरित्पयसाम्। सद
दर्शवेतसवनाचरितांप्रणतिम्बलीयसिसमृद्धिकरीम्॥ ५॥
प्रबभूवनालमवलोकयितुम्परितःसरोजरजसाऽरुणितम्। स
रिदुत्तरीयमिवसंहतिमत्सतरङ्गिभङ्गिकलहंसकुलम्॥ ६॥
दधतिक्षतीःपरिणतद्विरदेमुदितालियोषितिमदस्रुतिभिः। अ
धिकांसरोधसिबबन्धधृतिंमहतेरुजन्नपिगुणायमहान्॥ ७॥

स्मिन्तस्मिन्। तिर्यग्दन्तप्रहारस्तुगजःपरिणतोमतङ्गतिहलायुधः। मदस्रु
तिभिर्मुदितालियोषितिसरोधस्यधिकान्धृतिंप्रीतिम्बबन्ध। निश्चलीकृतवानित्यर्थः।
तथाहि। महान्जनःरुजन्पीडयन्नपिमहतेगुणायोत्कर्षायभवति। मह
त्कृतापीडापिप्रभावहैवेत्यर्थः। तदुक्तंगजरुग्णस्यापिसरोधसःप्रीतिकरत्वमिति
भावः॥ ७॥ ✱ ❁ ✱ ❁ ✱ ❁ ✱ ❁ ✱ ❁ ✱ ❁ ✱ ❁ ✱ ❁ ✱ ❁॥

अन्विति। सोऽर्जुनोऽनुहेमवप्रङ्कनकसानुसमीपे। समीपार्थेऽव्ययीभावः। अ
रुणैःकनककान्त्युपरञ्जनादितिभावः। पृथुभिरूर्म्मिभिःसमन्तात्नुत्यरूपताङ्गतम्

।सादृश्यात्तद्दुर्वचनीयमितिभावः। सहभूतं सहचरम्प्रियं सहशब्दस्य पचाद्यज
न्तेन चरशब्देन समासः। करुणैर्दीनैः रुतैः कूजितैरनुबध्नतीमन्विष्यन्तीं रथां
गनामवनितां चक्रवाकीं अभिननन्द प्रकृष्टप्रेमदर्शनात्कस्य नानन्द इति भावः। अ
त्र तावदूर्मीणां स्वधावल्यत्यागेनारुण्यस्वीकारात्तद्गुणालङ्कारः। तद्गुणः स्वगुण
त्यागादन्योत्कृष्टगुणाश्रयादिति लक्षणात्तन्मूला चेयञ्चक्रवाक्याः स्वकान्तेन रङ्गभ्रा
न्तिरिति तद्गुणभ्रान्तिमताङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः॥ ८॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁॥
सितवाजिन इति। चलवीचीनां रागो रञ्जनम्वर्णान्तरापादनन्तस्य रचनाक्रियान

अनुहेमवप्रमरुणैः समताङ्गतमूर्म्मिभिः सहचरम्पृथुभिः। स
रथाङ्गनामवनिताङ्करुणैरनुबध्नतीमभिननन्द रुतैः॥ ८॥
सितवाजिने निजगदू रुचयश्चलवीचिरागरचनापटवः। मणि
जालमम्भसि निमग्नमपि स्फुरितं मनोगतमिवाकृतयः॥ ९॥
उपलाहतोद्धततरङ्गधृतञ्जविना विधूतविततं मरुता। सद
दर्शकेतकशिखाविशदं सरितः प्रहासमिव फेनमपाम्॥ १०॥

अपटवः समर्थाः रुचयः प्रभा। अम्भसि निमग्नमपि मणिजालं स्वाश्रयभूतमितिभा
वः। मनोगतं स्फुरितं रोषादिविकारमाकृतयो भ्रूभङ्गादिबाह्यविकारा इव सितवा
जिनेऽर्जुनाय निजगदुः ज्ञापयामासुरित्यर्थः॥ ९॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁॥
उपलेति। उपलैराहता अत एवोद्धतास्तथा ये तरङ्गास्तैर्धृतञ्जविना वेगवता मरु
तावातेन विधूतं विततञ्च केतकस्य शिखा तद्वद्विशदेमपाम्फेनं डिण्डीरम्। डि
ण्डीरोऽब्धिकफः फेन इत्यमरः। सरितः प्रहासमट्टहासमिवेत्युत्प्रेक्षा। सोऽर्जुनो
ददर्श॥ १०॥ * ॥ ❁ ॥ * ॥ ❁ ॥ * ॥ ❁ ॥ * ॥ ❁ ॥ * ॥ ❁ ॥ * ॥

बह्विति। बर्हिचन्द्रकनिभं मयूरमेचकसदृशं। समौ चन्द्रकमेचकावित्यमरः।
बहु अनेकधा दानपयसां पटलं ज्ञातावेकवचनं। बहवो मदाम्बुबिन्दव इत्यर्थः।
अवगाढमन्तःप्रविष्टं ग्राहैः कर्त्तरि क्तः। इभपतिं ईक्षितुं विकसदुन्मिषन्तं सरितो
विलोचनशतमिवेत्युत्प्रेक्षा। अस्य अर्जुनस्य धृतिं प्रीतिं विदधे ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ❀ ❀ ॥
प्रतिबोधेति। प्रतिबोधः स्फुटनं निद्रापगमश्च तत्र यत् जृम्भणं उच्छूनता जृम्भा च
तेन विभिन्नमुखी विश्लिष्टाग्रा विवृतास्या च। अत एव पतन् प्रसरन् अच्छो मौक्तिकमणी-
नां प्रकरः स्तोमो यस्याः सा अत एव गलदश्रुबिन्दुरिव स्थितेत्युत्प्रेक्षा। शुक्तिर्वधूरिव

बहुबर्हिचन्द्रकनिभं विदधे धृतिमस्य दानपयसां पटलम्। अ-
वगाढमीक्षितुमिवेभपतिं विकसद्विलोचनशतं सरितः ॥ ११ ॥
प्रतिबोधजृम्भणविभिन्नमुखी पुलिने सरोरुहदृशा ददृशे। पत-
दच्छमौक्तिकमणिप्रकरा गलदश्रुबिन्दुरिव शुक्तिवधूः ॥ १२ ॥
शुचिरप्सु विद्रुमलताविटपस्तनुसान्द्रफेनलवसंवलितः। स्मर-
दायिनः स्मरयति स्म भृशं दयिताधरस्य दशनांशुभृतः ॥ १३ ॥

पुलिने शय इति शेषः। सरोरुहदृशाऽर्जुनेन ददृशे दृष्टा। अत्र प्रतिबोधादिविशि-
ष्टपदोपात्तानां प्रकृतानां शुक्तिवध्वोश्चोपमारूपकयोः साधकबाधकाभावात्सन्देहा-
लङ्कारस्तत्सापेक्षा चाश्रुगलनोत्प्रेक्षेति तयोरङ्गाङ्गिभावः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ ❀ ❀ ॥
शुचिरिति। अप्सु शुचिः स्वच्छः तनुना सान्द्रेण च फेनस्य लवेन शकलेन संवलितः।
सङ्गतो विद्रुमलतायाः विटपः पल्लवः। विटपः पल्लवे षिङ्गे विस्तारे स्तम्बशाखयोरि-
ति विश्वः। स्मरदायिनः कामोद्दीपकस्य दशनांशुभृतो दन्तकान्तिवलितस्येत्यर्थः।
दयिताधरस्य। अधिगर्थेत्यादिना षष्ठी। भृशं स्मरयति स्म। लट् स्मे इति भूतार्थे ल

इमितां कूस्वः । स्मरणालंकारः ॥ १३ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥
उपलभ्येति । सोऽर्जुनश्चञ्चलतरङ्गैर्धूतन्तत्संक्रान्तमित्यर्थः । मदगन्धमुपलभ्या
घ्रायपयसः । उत्थितवतांशेषादिविशेषः । करिणांयादसांशाकपार्थिवादिषुद्र
ष्टव्यः प्रतिदन्तिनामिवाभिमुखानभियातानित्यर्थः । करिणः सम्बुबुधेददर्शेइ
त्यर्थः ॥ १४ ॥ ❁ ॥
सइति । सोऽर्जुनः पुरोग्रेसहसासमुत्पिपतिषोः समुत्पतितुमिच्छोः पततः सन्नन्ताद्
प्रत्ययः । तनिपतिदरिद्राभ्यः सन् इड्वावक्तव्यः । इतिविकल्पादिडागमः फणि

> उपलभ्यचञ्चलतरङ्गधूतंमदगन्धमुत्थितवताम्पयसः । प्रतिद
> न्तिनामिवससम्बुबुधेकरियादसामभिमुखान्करिणः ॥ १४ ॥
> सजगामविस्मयमुदीक्ष्यपुरःसहसासमुत्पिपतिषोःफणिनः । प्रहि
> तन्दिविप्रजविभिःश्वसितैःशरदभ्रविभ्रममपाम्पटलम् ॥ १५ ॥
> सततारसैकतवतीरभितःशफरीपरिस्फुरितचारुदृशः । ललि
> ताःसखीरिववृहज्जघनाःसुरनिम्नगामुपयतीःसरितः ॥ १६ ॥

नः प्रजविभिरतिवेगवद्भिः श्वसितैः फूत्कारैर्दिविआकाशेप्रहितम्प्रेरितंशरदभ्रस्य
विभ्रमइवविभ्रमःसौन्दर्यंयस्यतत् । शुभ्रमभ्रव्यापकञ्चेत्यर्थः । अपाम्पटलम्पुरः
उदीक्ष्यविस्मयञ्जगाम । अत्रोपमानुप्राणितास्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १५ ॥ *
सइति । सोऽर्जुनःसैकतवतीःपुलिनवतीरभितःशफरीणांमत्स्यीनाम्परिस्फुरि
तान्येवचारवोदृशोयासान्ताः । सुरनिम्नगाङ्गङ्गामुपयतीर्भजन्तीःइणःशतुरु
गितत्वात्ङीप् । अतएववृहज्जघनाललिताःसखीरिवस्थिताःसरितस्तताराभिच
क्रमे ॥ १६ ॥ * ॥

अधिरुह्येति । सोऽर्जुनोऽधिरुह्य अर्थात् गिरिमिति शेषः । पुष्पभरेणानम्रशि खैर्नतायैस्तरुभिः परितः परिस्कृततलाम्भूषितस्वरूपाम् । अधःस्वरूपयोरस्त्रीत लमित्यमरः । सम्पर्य्युपेभ्यः करोतेर्भूषणे सुडिति डागमः । शुचिं शुद्धां अत एवम नसः प्रसत्तिमिव मूर्त्तां मनःप्रसाद मिव स्थितान्तद्वैतौ तद्भावोत्प्रेक्षा । गिरेः मूर्द्धि व नान्तभुवमाससाद । अन्तशब्दः स्वरूपवचनः । अन्तोऽध्यवसिते मृत्यौ स्वरूपेनि श्चयेऽन्तिकइति वैजयन्ती ॥ १७ ॥ *** ॥

अनुसान्विति । अनुसानु प्रतिसानु वीप्सार्थेऽव्ययीभावः । पुष्पिताः संजातपुष्पाः ल

अधिरुह्य पुष्पभरनम्रशिखैः परितः परिस्कृततलान्तरुभिः । मन सः प्रसत्तिमिव मूर्द्धि गिरेः शुचिमाससाद स वनान्तभुवम् ॥ १७ ॥
अनुसानु पुष्पितलताविततिः फलितोरुभूरुहविविक्तवनः । धृति माततान तनयस्य हरेस्तपसेऽधिवस्तुमचलामचलः ॥ १८ ॥
प्रणिधाय तत्र विधिनाथ धियन्दधतः पुरातनमुनेर्म्मुनिताम् । श्रम मादधावसुकरन्न तपः किमिवावसादकरमात्मवताम् ॥ १९ ॥

ताविततयो यस्मिन्सः फलिताः उरुभूरुहाः येषु तानि विविक्तानि विजनानि पूतानि वा वनानि यस्मिन्स तथोक्तः । विविक्तौ पूतविजनावित्यमरः । अचल इन्द्रकीलः हरेस्त नयस्यार्जुनस्य तपसे तपअर्थार्थमधिवस्तुमधिष्ठातुम् । क्रियापेक्षया समानकर्तृ कत्वात्तुमुन् । अचलान्धृतिमुत्साहमाततान । अत्राचलविशेषणपदार्थस्य धृतिक रणहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १८ ॥ *** ॥

प्रणिधायेति । अथ तत्राद्रौ विधिना योगशास्त्रानुसारेण धियञ्चित्तवृत्तिम्प्रणिधाय ध्येयविषये धियं नियम्य । नेर्गदेत्यादिना णत्वम् । मुनितान्दधतस्तपस्यतइत्यर्थः

। पुरातनमुनेरर्जुनस्येत्यर्थः । असुकरं दुःकरं तपः श्रमं खेदन्नादधौ न चकार । तथाहि आत्मवतां मनस्विनां अवसादकरमशान्तिजनकं क्किमिव न किञ्चिदित्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ १९ ॥

शमयन्निति । धृतमिन्द्रियशमो विषयव्यावृत्तिरेवैकं मुख्यं सुखं येन स तथोक्तः आत्मारामइत्यर्थः । अन्यत्र धृतं कृतमिन्द्रियशमः सन्तापनिवर्तनमेकमद्वितीयं सुखमाह्लादश्च येन स तथोक्तः । शुचिभिर्निर्मलैर्गुणैर्मैत्र्यादिभिरन्यत्र कान्त्यादिभिरघमयम्पापरूपन्तमः अज्ञानमन्यत्रान्धकारञ्च शमयन्निवर्तयन् । विमलोऽमलिनः शुभ्रोऽन्यत्र सोऽर्जुनः प्रतिवासरे सुकृतिभिः सुकृतैस्तपोभिरित्यर्थः । स्त्रियां क्तिन् कलाभिः

शमयन्धृतेन्द्रियशमैकसुखः शुचिभिर्गुणैरघमयं स तमः । प्रतिवासरं सुकृतिभिर्ववृधे विमलः कलाभिरिव शीतरुचिः ॥ २० ॥
अधरीचकार च विवेकगुणादगुणेषु तस्य धियमस्तवतः । प्रतिघातिनीं विषयसङ्गरतिं निरुपप्लवः शमसुखानुभवः ॥ २१ ॥

शीतरुचिश्चन्द्रइव ववृधे ॥ २० ॥

अधरीचकारेति । किञ्चेति चार्थः विवेकस्तत्त्वावधारणं स एव गुणस्तस्मात्तेन हेतुनेत्यर्थः । विभाषागुणेऽस्त्रियामिति पञ्चमी अगुणेषु कामक्रोधादिदोषेषु विषयेतद्विरोधेन नञ्समासः धियञ्चित्तवृत्तिमस्तवतो निवारितवतस्तस्यार्जुनस्य निरुपप्लवो निर्बाधः शमसुखानुभवः शान्त्यानन्दानुभवः । प्रतिघातिनीं सोपप्लवां विषयसङ्गरतिं शब्दाद्युपभोगरुचिमधरीचकार निस्पृहाञ्चकारेत्यर्थः । उत्कृष्टसुखलाभस्य प्रकृष्टवैराग्यहेतुत्वादिति भावः ॥ २१ ॥

मनसेति । प्रयतः अहिंसादिनिरतो मनसा ध्यानेन जपैर्विशिष्टमन्त्राभ्यासैः प्राण

तिभिर्नमस्कारैः एवं मनोवाक्कायकर्मभिर्दिवोऽधिपतिमिन्द्रं समुपेयिवानुपसेदि
वान् सोऽर्जुनः सहजेतरौ नैसर्गिकागन्तुकौ जीयतेऽनेनेति जयो वीररसः । एरच्
। शाम्यतेऽनेनेति शमः । जयशमौ वीरशान्तिरसौ दधती पुष्णती महसी तेजसी यु
गपद्विभराम्बभूव बभार भृह्रीहुवामिति विकल्पादाम्प्रत्ययः । अत्र युगपद्वीरशा
न्ताधिकरणाभिधानादस्य लोकादद्भुतमहिमत्वं व्यज्यते ॥ २२ ॥ ॥
शिरसेति । हरिन्मणिनिभो मरकतमणिश्यामः अभिषवणेन स्नानेन तत्का जन्मनो
जनिताः अतः पिशङ्गीरिति भावः । जटाः शिरसा वहन् सोऽर्जुनोऽरुणास्यानूरोर्द्वी

मनसा जपैः प्रणतिभिः प्रयतः समुपेयिवानधिपतिं स दिवः । सह
जेतरौ जयशमौ दधती विभराम्बभूव युगपन्महसी ॥ २२ ॥ शि
रसा हरिन्मणिनिभः स वहन् कृतजन्मनोऽभिषवणेन जटाः । उ
पमां ययावरुणदीधितिभिः परिमृष्टमूर्द्धनि तमालतरौ ॥ २३ ॥
धृतहेतिरप्यधृतजिह्ममतिश्चरितैर्मुनीनधरयन् शुचिभिः । र
जयाञ्चकार विरजाः स मृगान् कमिवेशते रमयितुं न गुणाः ॥ २४ ॥

धितिभिः परिमृष्टमूर्द्धनि व्याप्तशिरसि तमालतरौ उपमां तमालतरोः सादृश्यं ययौ ।
इत्यार्थीयमुपमा तरोरौपम्याधिकरणत्वात्तदपेक्षया सप्तमी ॥ २३ ॥ ॥
धृतेति । धृतहेतिर्धृतायुधोऽपि अधृता जिह्ममतिः कुटिलमतिर्येन सः । शुचिभिश्च
रितैर्मुनीनधरयन् तिरस्कुर्वन् । वेषेणैव भीषणो न तु कर्मणेति भावः । कुतो विर
जाः रजोगुणरहितः सोऽर्जुनो मृगान् रञ्जयाञ्चकार रमयामास । रञ्जेर्णौ मृगरम
ण इति वक्तव्यादनुनासिकलोपः । तथा हि गुणाः दयादयः कमिव रमयितुं नेशते
कं वा वशीकर्तुं न शक्नुवन्तीति भावः । शुद्धिरेव हि परं विश्वासबीजम्परस्य नवेषो ना

पिसंस्तवद्युतिभावः ॥ २४ ॥ ॥

अथास्य त्रिभिः जपसिद्धिमाह । अनुकूलेत्यादिना । अनुकूलपातिनन्नतुप्रतिकूलपातिनमचण्डगतिमन्दगामिनंसुगन्धिङ्गन्धस्येत्येतदेकान्तग्रहणेपिकवीनांनिरंकुशत्वात्समासान्तः । अथवाकेचिदागन्तुकत्वेप्येकवचनेसमासान्तमिच्छन्ति । पवनमभितःकिरताप्रवर्त्तयतेत्यर्थः । ऋतुरस्यप्राप्तःआर्त्तवःसमयःतदस्यप्राप्तमित्यण्प्रत्ययःसचासौगुणस्तिग्मत्वरूपःसोऽवधीरितस्तिरस्कृतोयस्यतंअंशुमतोरुचान्निचयंसुखतांसुखस्पर्शतान्नयतानयतिरितिद्विकर्मकत्वम् ॥ २५ ॥ ॥

अनुकूलपातिनमचण्डगतिङ्किरतासुगन्धिमभितःपवनम् । अ
वधीरितार्त्तवगुणंसुखतान्नयतारुचानिचयमंशुमतः ॥ २५ ॥
नवपल्लवोञ्जलिभृतःप्रचयेवृहतस्तरून्गमयतावनतिम् । स्तृण
तातृणैःप्रतिनिशम्मृदुभिःशयनीयतामुपयतीवसुधाम् ॥ २६ ॥
पतितैरपेतजलदान्नभसःपृषतैरपांशमयताचरजः । सद
यालुनेवपरिगाढकृशःपरिचर्य्ययानुजगृहेतपसा ॥ २७ ॥

नवेति । प्रचयेपुष्पावचयप्रसङ्गेनवपल्लवाएवाञ्जलयस्तान्विभ्रतीतितथोक्तान्वृहतःउच्चांस्तरूंनवनतिङ्गमयता । गतिबुद्धीत्यादिनातरूणाङ्कर्मत्वम्प्रतिनिशंनिशिनिशिशयनीयतामुपयतीशयनस्थानीभूतामित्यर्थः । वसुधांमृदुभिस्तृणैस्स्तृणताआच्छादयता ॥ २६ ॥ ॥

पतितैरिति । अपेतजलदान्निरभ्रान्नभसःपतितैरपाम्पृषतैर्विन्दुभिःरजश्शमयतातपसाकत्रीदयालुनेवेत्युत्प्रेक्षा । दयालुत्वंसूचयति । परिगाढकृशोऽतिक्षीणःसोऽर्जुनःपरिचर्य्ययाउक्तविधयाशुश्रूषयाअनुजगृहेऽनुगृहीतः । अनुग्रहोत्रस

हकारित्वमेवसर्वभूतानुकूल्यलिङ्गात्पचेलिमन्तपोऽस्येतिभावः । अत्रश्लोकत्रय
स्याप्येकवाक्यत्वादुत्प्रेक्षैवप्रधानालङ्कारः ॥ २७ ॥

महतइति । सोऽर्जुनोमहतेफलायश्रेयसेशस्यायचविकसत्पूर्वोक्तंशिवन्निमित्त
मेवकुसुमं । पुरोऽग्रेऽवेक्ष्यविस्मयवशंनजगाम । तथाहि । वशिनामनुभावएवगु
णःसधैर्यंननिहन्तिविस्मयादिविकारंनजनयतीत्यर्थः । तपःक्षरतिविस्मयादिति
स्मरणादितिभावः ॥ २८ ॥

तदिति । सुकृतैस्तपोभिःकरणैरभूरिभिःकतिपयैरेववासरैःकृतन्तत्पूर्वोक्तंवैभव

महतेफलायतदवेक्ष्यशिवंविकसन्निमित्तकुसुमंसपुरः । नज
गामविस्मयवशंवशिनांननिहन्तिधैर्यमनुभावगुणः ॥ २८ ॥
तदभूरिवासरकृतंसुकृतैरुपलभ्यवैभवमनन्यभवम् । उपत
स्थुरास्थितविषादधियाशतयज्वनोवनचरावसतिम् ॥ २९ ॥
विदिताःप्रविश्यविहितानतयःशिथिलीकृतेधिकृतकृत्यविधौ ।
अनपेतकालमभिरामकथाःकथयांबभूवुरितिगोत्रभिदे ॥ ३० ॥

मन्यस्यनभवतीत्यनन्यभवमन्यस्यासाध्यमित्यर्थः । पचाद्यजन्तोन्यपदेननञ्स
मासः । उपलभ्यनिश्चित्यआहितविषादाःप्राप्तखेदाःधियोयेषान्तेवनेचराः । ब
हुलग्रहणाल्लुक्शतेनशतस्यवायज्वनःशतक्रतोः अत्रसंख्येयविशेषलाभोयजिस
न्निधानादवगन्तव्यः । यज्वातुविधिनेष्टवानित्यमरः । सुयजोर्ङ्वनिप् । वसतिमु
पतस्थुःप्रापुः ॥ २९ ॥

विदिताइति । वनचराइत्यनुवर्तनीयम् । विदिताःज्ञाताःअनुमतप्रवेशाःसन्तइत्य
र्थः । प्रविश्यविहितानतयःकृतप्रणामाःअधिकृतकृत्यस्यनियुक्तकर्मणःशैलरक्ष

||कि० स०|| शान्तमकस्मिंधावनुष्ठाने शिथिलीकृते सति अनपेतकालमनतिक्रान्तकालं यथा तथा
||सर्ग ६|| गोत्रभिदे शक्राय इति वक्ष्यमाणप्रकारेणाभिसमकथाः आचवाचः । चिन्तिपूजि
|| ६७ || कथिकुम्बिचर्चश्चेत्यप्रत्ययः कथयाम्बभूवुः ॥ ३० ॥ * * * * * * * * ॥

शुचीति । शुचिना वल्केन वल्कलेन वीता आच्छादिता तनुर्यस्य सः । तिमिरच्छिदां सूर्यादीनामन्यतम इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । अनघः पुरुषः हे मघवन् भवतो गिरेरिन्द्रकीले जगतीं भुवन्तापन्तापयन् महते जयाय तपस्यति तपश्चरति । कर्मणो रोमन्थेत्यादिना क्यपि लट् ॥ ३१ ॥ *** ❀❀❀ *** ❀❀❀ *** ❀❀❀ ॥

शुचिवीतवल्कवपुरन्यतमस्तिमिरच्छिदामिव गिरौ भवतः । मह
ते जयाय मघवन्ननघः पुरुषस्तपस्यति तपन् जगतीम् ॥ ३१ ॥
स बिभर्त्ति भीषणभुजङ्गभुजः पृथु विद्विषां भयविधायि धनुः । अ
मलेन तस्य धृतसच्चरिताश्चरितेन चातिशयिता मुनयः ॥ ३२ ॥
मरुतः शिवा नवतृणा जगती विमलं नभो रजसि वृष्टिरपाम् । गु
णसम्पदाऽनुगुणतां गमितः कुरुतेऽस्य भक्तिमिव भूतगणः ॥ ३३ ॥

जयाय तपस्यतीत्युक्तं तत्र हेतुमाह । स इति । भीषयत इति भीषणौ नन्द्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः । तौ च तौ भुजङ्गौ च ताविव भुजौ यस्य स तथोक्तः । पुरुषो विद्विषां भयविधायि पृथुधनुर्बिभर्त्ति अतो जयार्थीत्यर्थः । अमलेन तस्य पुरुषस्य चरितेन धृतानि सच्चरितानि यैस्ते मुनयोऽतिशयिता अतिक्रान्ताः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ॥

अथास्य तपःसिद्धिं वर्णयति । मरुत इत्यादिना । मरुतो वाताः शिवाः सुखाः जगती पृथ्वी नवतृणा शयनासनाद्यनुकूलेत्यर्थः । नभो विमलं नीहारादिरहितं रजसि सति अपां वृष्टिर्भवतीति शेषः । किम्बहुना अस्य पुरुषस्य गुणसम्पदा भूतहितादि

गुणसम्पत्त्याअनुगुणानामनुकूलतांक्रमितोवशीकृतइत्यर्थः। भूतगणःपृथिव्या
दिपञ्चकःभक्तिंसेवांकुरुतइवइत्युत्प्रेक्षा ॥ ३३ ॥

इतरेतरेति। किञ्चमृगास्तंअन्तेऽन्तिकेसीदन्तीत्यन्तसदोऽन्तेवासिनःसत्सूद्वि
षेतिक्विप्। गुरुमिवइतरेतरेषामनभिभवेनाद्रोहेणोपासते। प्रचयेपुष्पावचये
तरवोऽस्यविनमन्ति। करप्रचेयाभवन्तीत्यर्थः। अस्येतिसम्बन्धसामान्येषष्ठी।
किम्बहुना। सनगइन्द्रकीलोभवतेवनेनपरवान्पराधीनःसात्विकस्यापितवेवत
स्यातिशयेवर्ततइत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इतरेतरानभिभवेनमृगास्तमुपासतेगुरुमिवान्तसदः। वि
नमन्तिचास्यतरवःप्रचयेपरवान्सतेनभवतेवनगः ॥ ३४ ॥
उरुसत्त्वमाहविपरिश्रमतापरमंवपुःप्रथयतीवजयम्। श
मिनोपितस्यनवसङ्गमनेविभुतानुषङ्गिभयमेतिजनः ॥ ३५ ॥
ऋषिवंशजःसयदिदैत्यकुलेयदिवान्वयेमहतिभूमिभृताम्।
चरतस्तपस्तववनेषुसदानवयन्निरूपयितुमस्यगतिं ॥ ३६ ॥

उर्विति। किञ्चविपरिश्रमताआयासेपिश्रमराहित्यंउरुमहत्सत्त्वंअन्तःसारमाह
। दुर्बलस्यश्रमजयासम्भवादितिभावः। परमंवपुःजयम्प्रथयतिचआकारेणैव
जिष्णुत्वङ्गम्यतेइत्यर्थः। शमिनःशान्तस्यापितस्यनवसङ्गमनेऽपूर्वप्राप्तौजनोवि
भुतायाःप्रभावस्यानुषङ्गिव्यापकंनतुहिंसत्वानुषङ्गीतिभावः। भयमेति। शान्तो
ह्वम्परभवङ्गमयतीतिभावः ॥ ३५ ॥

अथेदृशोसौकइतिचेत्तन्नविद्मइत्याहुः। ऋषीति। सपुरुषऋषिवंशजोवेति
श्लेषःकाकुर्वा। यदिवादैत्यकुलेजातइतिशेषः। यदिवामहतिभूमिभृतामन्वये

 ज्ञातः तवचनेषु तपश्चरतोऽस्यगतिं स्वरूपं निरूपयितुं वयं सहन्ताइति सहाः पचाद्यच्
 । नसहाअसहाइतिशेषः ॥ ३६ ॥ * * ॥ ❀*❀ ॥ ❀*❀ ॥ * * ॥
 अदृष्टपरिभाषणापराधम्परिहरति । विगणय्येति । अनेकगुणं बहुफलं इन्द्र
त्वाद्यनेकफलसाधकत्वेनयोग्यमित्यर्थः । कारणन्तपोरूपंविगणय्यविचार्य अथवा
निजयानैसर्गिक्या अल्पतया वा बालिश्येनवाकथितंनोऽस्माकं अदः इदं वचनमित्य
र्थः असदसाध्वपि सहितुंसोढुन्तीषसहेत्यादिनाविकल्पादिडागमः । अर्हसि
। सदेवकिन्नोऽनन्तवाकुः । वनेचराः ननिपुणामतयोविवेकबुद्धयः नोऽभयंसङ्क

विगणय्यकारणमनेकगुणंनिजयाथवाकथितमल्पतया । अस
दप्यदःसहितुमर्हसिनःक्कवनेचराःक्कनिपुणामतयः ॥ ३७ ॥
अधिगम्यगुह्यकगणादितितन्मनसःप्रियम्प्रियसुतस्यतपः । नि
जुगोपहर्षमुदितंमघवानयवर्त्मगाःप्रभवतांहिधियः ॥ ३८ ॥
प्रणिधायचित्तमथभक्ततयाविदितेप्यपूर्वइवतत्रहरिः । उपल
ब्धुमस्यनियमस्थिरतांसुरसुन्दरीरितिवचोऽभिदधे ॥ ३९ ॥

च्छतइत्यर्थः । अज्ञानेनापराध्यतीतिभावः । अर्थान्तरन्यासोलङ्कारः ॥ ३७ ॥ ❀
अधिगम्येति । मघवाइन्द्रइतिगुह्यकगणात्तन्मनसःप्रियम्प्रियसुतस्यार्जुनस्यत
पअधिगम्यज्ञात्वागुप्त्यपेक्षयासमानकर्तृकत्वात्क्त्वाल्यप्निर्देशउदितंतत्तपसोदेव
कार्यार्थत्वादुत्पन्नंहर्षंनिजुगोप । तथाहि । प्रभवताम्प्रभूणान्धियोनयवर्त्मगानी
तिमार्गानुसारिण्योहि । अन्यथामन्त्रभेदेकार्यहानिःस्यादितिभावः ॥ ३८ ॥ ❀ ॥
प्रणिधायेति । अथहरिरिन्द्रश्चित्तम्प्रणिधायविषयान्तरपरिहारेणात्मन्यव
स्थाप्यतत्रतस्मिन्नर्जुनेभक्ततयाविदितेसत्यपिउरलक्षणेतृतीया । अपूर्वइवावि

टिनइत्यर्थः । पूर्वादिभ्योनवभ्योवेतिविकल्पान्नस्मिन्नादेशः । अस्याऽर्जुनस्यम नसःस्थिरतान्दार्ढ्यमुपलब्धुम्परीक्षितुमित्यर्थः । लोकप्रतीत्यर्थमितिभावः । सुर सुन्दरीरितिवक्ष्यमाणप्रकारंवचोऽभिदधे ॥ ३९ ॥ ❀❀❀❀❀❀❀ ॥

सुकुमारमिति । मर्मभिदांमर्मच्छेदिनामस्त्राणांमध्यइत्यर्थः । यतश्चनिर्धारण मितिषष्ठीअपरमन्यत्क्लतमम् । वाबहूनाञ्जातिपरिप्रश्नेडतमच् । पूयमिवसुकु मारंनतुकठिनम् । अन्यत्तुकठिनम्भवति । तथाएकंनबऊनतु अनेकम्भवतित थाऽणुसूक्ष्मन्नस्थूलम् । अलक्ष्यप्रवेशित्वादितिभावः । ननुलक्ष्यप्रवेशि । तथा अतिदूरगंदूरलक्ष्यभेदितन्नुसमीपलक्ष्यभेदि । तथाअमोघतयाअमोघत्वगुणेनयु

सुकुमारमेकमणुमर्मभिदामतिदूरगंयुतममोघतया । अवि
लक्ष्यमस्त्रमपरङ्क्तमंविजयायपूयमिवचित्तभुवः ॥ ४० ॥
भववीतयेहतवृहत्तमसामवबोधवारिरजसःशमनम् । परि
पीयमाणमिववोऽसकलैरवसादमेतिनयनाञ्जलिभिः ॥ ४१ ॥

तंयुक्तन्नकदाचिद्व्यभिचरतीतिभावः । अन्यत्तुकदाचिदपिलक्ष्यादपराध्यति । त थाअविलक्ष्यमसत्प्रतिकारं । अन्यद्विद्यमानप्रतीकारंअस्त्रञ्चित्तभुवःकामस्यकर्त्त रिषष्ठीविजयायअस्तीतिशेषःनकिञ्चिदस्तीत्यर्थः । अत्रोपमालङ्कारः । साभिप्राय विशेषणत्वात्परिकरालङ्कारश्च । तयोरुभयोःसङ्करः ॥ ४० ॥ ❀❀❀❀ ॥

असामर्थ्यशङ्काम्परिहरति । भवेति । भववीतयेसंसारनिवृत्तयेहतवृहत्तमसांनि रस्तमाहामोहानांयोगिनांसम्बन्धिरजोगुणःरजोधूलिरितिश्लिष्टरूपकम् । तस्य शमननिवर्त्तकंअवबोधस्तत्त्वज्ञानमेववारितद्वोयुष्माकमसकलैरसमग्रैर्नयनान्ये वाञ्जलयस्तैःपरिपीयमाणमिवेत्युत्प्रेक्षा । अवसादंनपःक्षयमेति । मुक्तानपिवध्न

तीनाम्वः कथमसामर्थ्यमितिभावः । अत्रोत्प्रेक्षारूपकयोः सङ्करः ॥ ४१ ॥ ** ॥

बहुधेति । किञ्च पुरा जगति बहुधा गतां नानामुखेन विप्रकीर्णां कमनीयतां चन्द्रा-
द्युपमानद्रव्यगतलावण्यं समभिहृत्य संगृह्य भवतीर्विदधता भूतसृजा ब्रह्मणा ज-
नता जनसमूहः । ग्रामजनेत्यादिना तल् । सुरसद्मयानसुमुखी स्वर्लोकयात्राप्र-
वणा उपपादिता कृता स्वर्गस्यापि यत्प्रसादात्सर्वलोकश्लाघ्यत्वं तासां वः कथमसाम-
र्थ्यमिति भावः । अत्राप्सरसां प्रकीर्णलावण्यसंग्रहात्सम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानाद-
तिशयोक्तिः ॥ ४२ ॥ * * ॥ * * ॥ * * ॥ * * ॥ * ॥

अथ कार्यशक्तिमाह । तदिति । तत्तस्मात्समर्थत्वात्कलासु गीतवाद्यादिषु कृतिभिः

बहुधा गतां जगति भूतसृजा कमनीयतां समभिहृत्य पुरा । उपपा-
दिता विदधता भवतीः सुरसद्मयानसुमुखी जनता ॥ ४२ ॥
तदुपेत्य विघ्नयत तस्य तपः कृतिभिः कलासु सहिताः सचिवैः । हृत-
वीतरागमनसां ननु वः सुखसङ्गिनं प्रति सुखावजितिः ॥ ४३ ॥

कुशलैः सचिवैर्गन्धर्वैः सहिता उपेत्य तस्य पुरुषस्य तपो विघ्नयत विघ्नवत्कुरुत विहत-
मित्यर्थः । विघ्नवच्छब्दान्मत्वन्तात्तत्करोतीति णिचि लोट् णाविष्टवद्भावान्मतुपो लुक् ।
न चात्रासामर्थ्यशङ्का कार्येत्यर्थान्तरन्यासेनाह । ननु सम्बोधने हे अप्सरसो वो यु-
ष्माकमप्सरसां सुखसङ्गिनं पुरुषं प्रति सुखाभिलाषिणं प्रत्यवजितिर्विजयः सु-
खा न तु दुःकरा किंलक्षणानां वः हृतवीतरागमनसाम् । हृतानि वशीकृतानि वीतरागा-
णां निस्पृहाणां मुमुक्षूणां मनांसि चित्तानि याभिस्तासां तेनायं सुखार्थी न मुमुक्षुरित्यु-
क्तम् । अर्थान्तरन्यासः ॥ ४३ ॥ ॥

अथ सुखसङ्गित्वलिङ्गमाह । अविमृष्येति । हे अप्सरसः एतद्विषयसक्तत्वं अवि

मृष्यन्विचारयन्नभवतिनसन्दिग्धव्यमित्यर्थः । सपुरुषोद्विषतांशत्रूणाम्बधेनशत्रु
हननद्वाराविषयाभिरतिंविषयसुखमभिलष्यतिवाञ्छति । वाभ्राश्येत्यादिनाश्य
न्प्रत्ययः । अविमृष्यमितिऋदुपधाच्चाकॢपिचृतेरितिक्यप् । हियस्मात्सविधिःसवि
भर्त्तिभीषणाभुजङ्गभुजेत्यादिश्लोकोक्तोऽनुष्ठानप्रकारोभववीतयेमुक्तयेनभवति ।
कुतइत्याह । शरासनन्धनुःक्व । मुक्तिपथाःक्वपरस्परंविरुद्धमित्यर्थः । नखलु
हिंसासाध्यामुक्तिरितिभावः । अर्थान्तरन्यासोलङ्कारः ॥ ४४ ॥ ❋⁓⁓❋ ॥
नचशापभयमपिसम्भाव्यमस्मादित्याह । पृथ्वीति । पृथुधाम्निमहातेजसितत्रत
स्मिन्पुरुषविषयेअन्यमुनिवदन्यस्मिन्मुनाविवतत्रतस्येवेतिवतिप्रत्ययः । विक्र

अविमृष्यमेतदभिलष्यतिसद्विषतांबधेनविषयातिशयम् । भ
ववीतयेनहितथासविधिःक्वशरासनंक्वचविमुक्तिपथाः ॥ ४४ ॥
पृथुधाम्नितत्रपरिबोधिचमाभवतीभिरन्यमुनिवद्विकृतिः । स्वय
शांसिविक्रमवतामवतांनवधूष्वघानिविमृषन्तिधियः ॥ ४५ ॥

तिःकोपविकारश्चभवतीभिर्मापरिबोधि । माविज्ञमाशङ्कीतियावत् । बुध्यतेःकर्म
णिलुङ्माङ्योगादाशीरर्थेऽडागमाभावश्च । तथाहि । स्वयशांसिअवतांरक्षतांध
शोधनानामित्यर्थः । विक्रमवतान्धियश्चित्तानिवधूषुस्त्रीविषयेष्वघानिव्यसनानि ।
दुःखैनोव्यसनेष्वघमितिवैजयन्ती । नविमृषन्तीत्यर्थान्तरन्यासः । स्त्रीहिंसायाः
शूराणांयशोहानिकरत्वान्नसर्वथावोहिनस्तीतिसइत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ❋⁓❋ ॥
आशंसितेति । अमर्त्यवधूसमूहोऽप्सरसाङ्गणः । सुराणाम्पुरोऽग्रेआशंसितापचितिभिरपेक्षितसम्भावनाभिश्चारुयथातथा । क्ष्याचेयोरपचितिरित्यमरः । अ
भिमुखंसमक्षम्भर्तुःस्वामिनःइतिपूर्वोक्तमादेशन्नियोगंसमवाप्यपरांद्युतिंलेभे । त

थाहि। अधिकृतस्य कचिदधिकारे नियुक्तस्य सम्भावना स्वामिकृता पूजा तेजः कान्तिं तनोति ॥ ४६ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

प्रणतिमिति। अथ प्रणतिं विधाय सद्मनः इन्द्रभवनात्प्रस्थिताः प्रचलिताः स्तनभरैर्नमितानि अङ्गानि यासान्ताः अङ्गकण्ठगात्रेभ्यश्चेति वक्तव्यात् ङीप्। प्रीतिभाजः स्वामिसम्भावनया सन्तुष्टास्ताः अङ्गनाः अचलनलिनानां स्थिरकमलानां लक्ष्मीं हरन्ती

आशंसितापचितिचारु पुरः सुराणामादेशमित्यभिमुखं समवाप्य भर्तुः। लेभे परां द्युतिममर्त्यवधूसमूहः सम्भावना ह्यधिकृतस्य तनोति तेजः ॥ ४६ ॥ प्रणतिमथ विधाय प्रस्थिताः सद्मनस्ताः स्तनभरनमिताङ्गीरङ्गनाः प्रीतिभाजः। अचलनलिनलक्ष्मीहारि नालं बभूव स्तिमितममरभर्तुर्द्रष्टुमक्ष्णां सहस्रम् ॥ ४७ ॥ इति महोपाध्यायश्रीभारविकृतौ किराताऽर्ज्जुनीये महाकाव्ये युवतिप्रस्थानं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

तितन्नथोक्तम्। तद्वन्मनोहरमित्यर्थः। कुतस्तिमितं विस्मयनिश्चलममरभर्तुरक्ष्णां सहस्रं कर्तृ द्रष्टुमलं समर्थं न बभूव। तासां सौन्दर्य्यसागरस्योद्वेलत्वादिति भावः अत्रोपमालङ्कारः ॥ ४७ ॥ * ॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ● ॥

श्रीमद्भिरिति। अथ प्रस्थानानन्तरं श्रीमद्भिः शोभावद्भिः सह रथगजैर्वर्त्तन्त इति सरथगजास्तैः तेन सहेति तुल्ययोग इति बहुव्रीहिः। त्रयाणां लोकानां भर्त्तुस्त्रिलोकभर्त्तुरिन्द्रस्य। तद्धितार्थेत्यादिनोत्तरपदसमासः। सचिवैर्गन्धर्वैर्गुप्तानां सुराङ्गनानां प्रस्थानं गमनमलघुषु महत्सु विमानरन्ध्रेषु कुक्षिषु भिन्नः प्रतिध्वानैरनेकीभूतः। अत एव संमूर्च्छन् व्याप्नुवन् मृदङ्गनादः समभिदधे आचख्यौ। पौरेभ्य इति शेषः। अस्मिन् सर्गे प्रहर्षिणीवृत्तम्। म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयमिति लक्षणात्॥१॥ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ॥

श्रीमद्भिः सरथगजैः सुराङ्गनानां गुप्तानामथ सचिवैस्त्रिलोकभर्त्तुः। सं-
मूर्च्छन्नलघुविमानरन्ध्रभिन्नः प्रस्थानं समभिदधे मृदङ्गनादः॥१॥
सोत्कण्ठैरमरगणैरनुप्रकीर्णान्निर्याय ज्वलितरुचः पुरान्मघोनः।
रामाणामुपरि विवस्वतः स्थितानां नासेदे चरितगुणत्वमातपत्रैः॥२॥
धूतानामभिमुखपातिभिः समीरैरायासादविशदलोचनोत्पलानाम्। आ-
निन्ये मदजनितां श्रियं वधूनामुष्णांशुद्युतिजनितः कपोलरागः॥३॥

सोत्कण्ठैरिति। सोत्कण्ठैरवेक्षणोत्सुकैरित्यर्थः। अमरगणैरनुप्रकीर्णाद्व्याकीर्णात् ज्वलितरुचो दीप्तप्रभान्मघोनः इन्द्रस्य पुरादमरावत्याः निर्याय निर्गत्य। याते ल्यप्। विवस्वतः उपरि स्थितानां रामाणां आतपात् त्रायन्त इत्यातपत्रैः। सुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः। चरितगुणत्वं सार्थकत्वं नासेदे न प्राप। आतपत्राणामसम्भवादिति भावः॥२॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥
धूतानामिति। अभिमुखपातिभिः समीरैः प्रतिकूलवायुभिर्धूतानामिति दुर्निमित्तसूचनं। आयासाद्गतिप्रयासादविशदलोचनोत्पलानां वधूनां उष्णांशुद्युतिजनि-

तः आतपक्षतः कपोलानां रागः पाटलत्वं मदेन जनितां श्रियन्तत्सदृशीं श्रियमित्यर्थः । अत एव निदर्शनालङ्कारः । आनिन्ये आनीतवान् । वधूरिति शेषः । आङ्पूर्वान्नयतेः कर्त्तरि लिट् । त्रकारानुबन्धत्वादात्मनेपदम् ॥ ३ ॥ ॥

तिष्ठद्भिरिति । कथमपि वाढं । कथमादि तथाप्यन्तं यन्नगौरववाढयोरिति वैजयन्ती । देवतानामनुभावात् तिष्ठद्भिरपतद्भिरित्यर्थः । रथविशेषणमेतत् प्रजविभिर्वेगवद्भिस्तुरङ्गैरायतं दूरमाकृष्टैः रथौघैर्वियति नेमीनाञ्चक्रधाराणां । चक्रधारा प्रधिर्नेमिरिति यादवः । विवर्त्तने भ्रमणेऽसति विमानवद्विमानानामिवेत्युपमा तत्र तस्यैवेति वतिप्रत्ययः । प्रवृत्तिर्गतिरासेदे प्राप्ता सदेः कर्मणि लिट् ॥ ४ ॥ ** ॥

> तिष्ठद्भिः कथमपि देवतानुभावादाकृष्टैः प्रजविभिरायतन्तुरङ्गैः ।
> नेमीनामसति विवर्त्तने रथौघैरासेदे नभसि विमानवत्प्रवृत्तिः ॥ ४ ॥
> कान्तानां कृतपुलकः स्तनाङ्गरागे वक्त्रेषु च्युततिलकेषु मौक्तिकाभः । स
> म्पेदे श्रमसलिलोद्गमो विभूषां रम्याणां विकृतिरपि श्रियन्तनोति ॥ ५ ॥

कान्तानामिति । कान्तानां स्तनानामङ्गरागे कृतपुलको जनितोद्भेदः कृतरोमाञ्च इत्यर्थः । च्युताः प्रमृष्टास्तिलका येषान्तेषु वक्त्रेषु मौक्तिकाभः । श्रमसलिलोद्गमः स्वेदोद्भेदो विभूषं भूषणं सम्पेदे संपन्नः कर्त्तरि लिट् । तथाहि । रम्याणां स्वभावसुन्दराणां विकृतिरपि श्रियन्तनोति । अतः स्वेदस्यापि विभूषणत्वमुपपद्यत इति भावः ॥ ५ ॥ ॥

राजद्भिरिति । मरुताम्पथि आकाशे राजद्भिर्दीप्यमानैरभिन्नरूपैरविच्छिन्नाकारैः अत एवोल्कानामर्चीषि तानीव स्फुटगतीर्निर्दीप्तमार्गाणि येषान्तैः कनकस्य निकाषः कषणान्तस्य राजीरेखा तद्वद्गौरैररुणैः । गौरः पीतेऽरुणे श्वेते इति वि

श्वः । ध्वजांशुकानान्तेजोभिरायामस्तेषामेव दैर्घ्यं सातिरेकः सातिशयः क्रियत इवेव कृत इव दीर्घा ध्वजपटाः स्वतेजःप्रसारेण दीर्घतमा इव लक्ष्यन्त इवेत्युत्प्रेक्षा अत्रोल्काद्युपमानुप्राणिता ॥ ६ ॥ ॥

रामाणामिति । मालैव माल्यं तस्य सौकुमार्य्यमवजितं येन तस्मिन्कुसुमादपि मनोहर इत्यर्थः । रामाणां वपुषि आतपस्य कृद्योगे कर्मणि षष्ठी । सहत इति सहः क्षमः पचाद्यच् तस्य भावः सहत्वम् । तत्सम्प्राप्ते सति अधिगतविस्मयैर्गन्धर्वैः विधातुर्विधिषु सृष्टिषु कल्याणी सर्व्वश्रेयसी उपकारकत्वादिति भावः । विचित्रतानानावि

राजद्भिः पथि मरुतामभिन्नरूपैरुल्कार्चिःस्फुटगतिभिर्ध्वजांशुकानाम् ।
तेजोभिः कनकनिकाषराजिगौरैरायामः क्रियत इव स्म सातिरेकः ॥ ६ ॥
रामाणामवजितमाल्यसौकुमार्य्ये संप्राप्ते वपुषि सहत्वमातपस्य । गन्ध
र्वैरधिगतविस्मयैः प्रतीये कल्याणी विधिषु विचित्रता विधातुः ॥ ७ ॥
सिन्दूरैः कृतरुचयः सहेमकक्ष्याः स्रोतोभिस्त्रिदशगजा मदं क्षरन्तः । सा
दृश्यं ययुररुणांशुरागभिन्नैर्वर्षद्भिः स्फुरितशतह्रदैः पयोदैः ॥ ८ ॥

त्वम्प्रतीये अवगता ज्ञाता । प्रतिपूर्वादिणः कर्मणि लिट् ॥ ७ ॥ ॥

सिन्दूरैरिति । सिन्दूरैर्नागसम्भवाख्यै रागद्रव्यैः । सिन्दूरं नागसम्भवमित्यमरः । कृतरुचयोऽलंकृता इत्यर्थः । सह हेम्नः कक्ष्याभिर्मध्येभबन्धनैः सहेमकक्ष्याः । तेन सहेति तुल्ययोग इति बहुव्रीहिः । कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धन इत्यमरः । स्रोतोभिः सप्तभिर्मदनाडीभिः । करात्कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च मदच्युतिरिति पालकाव्ये । करान्नासारंध्राभ्यामित्यर्थः । मदं क्षरन्तो वर्षन्तस्त्रिदशगजाः । अरुणस्यार्कस्यांशूनां रागेणारुण्येन भिन्नैः संसृष्टैर्वर्षद्भिस्स्फुरितशतह्रदैः

स्फुरिततडिद्भिःपयोदैःसादृश्यंययुरित्युपमालङ्कारः ॥ ८ ॥ ॥
अत्यर्थमिति । बलानिसैन्यानिअत्यर्थंदुरुपसदाद्दुःसहाद्धिममयूखमण्डलस्य
सूर्य्यबिम्बस्यपर्य्यन्तात्समीपाद्दूरमुपेत्यागत्यआशानामुपरिचितांगुम्फितामेकवे
णीमिवस्थितामित्युत्प्रेक्षा । रम्याऊर्म्मयस्तरङ्गभंग्यश्चयस्यास्तांत्रिदशनदींम
न्दाकिनींययुः ॥ ९ ॥ ॥
आमत्तेति । आमत्तैर्भ्रमरकुलैराकुलानिउद्धूतानिउत्थापितानिग्रथितानिअन्यो
न्यसंरब्धानिचरजांसियेषुतानिपङ्कजानिधुन्वन्कम्पयन्सुरभिरित्यर्थः । गगनन

अत्यर्थंदुरुपसदादुपेत्यदूरम्पर्य्यन्तादहिममयूखमण्डलस्य । आशा
नामुपरिचितामिवैकवेणींरम्योर्म्मित्रिदशनदींययुर्बलानि ॥ ९ ॥
आमत्तभ्रमरकुलाकुलानिधुन्वन्नुद्धूतग्रथितरजांसिपङ्कजानि । का
न्तानाङ्गगननदीतरङ्गशीतःसन्तापंविरमयतिस्ममातरिश्वा ॥ १० ॥
सम्भिन्नैरिभतुरगावगाहनेनप्राप्योर्वीरनुपदवीविमानपंक्तीः । तत्पू
र्वंप्रतिविदधेसुरापगायावप्रान्तःस्खलितविवर्त्तनम्पयोभिः ॥ ११ ॥

दीतरङ्गैःशीतोमातरिश्वावायुःकान्तानांसन्तापम्विरमयतिस्मशमयामासमातर्य्य
न्तरीक्षेश्वयतीतिनैरुक्ताः ॥ १० ॥ ॥
सम्भिन्नैरिति । इभतुरगावगाहनेनहस्त्यश्वावलोडनेनसम्भिन्नैःसंक्षुभितैः
सुरापगायाः । पयोभिःकर्तृभिःपदवीमनुपदव्यामित्यर्थः । लक्षणेत्थंभूतेत्यादि
नाकर्म्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया । उर्वीर्विपुलाविमानपङ्क्तीःप्राप्यतदेवपूर्वन्तत्पूर्व
मिदम्प्रथमंयथातथाआकाशगङ्गायास्तटाभावादितिभावः । वप्रान्तेषुरोधोभूमि
षुस्खलितानितैर्विवर्त्तनंप्रत्यावृत्तिः । वप्रान्तःस्खलितविवर्त्तनन्तटान्तःस्खलनप्रति

वलनां । वप्रः पितरि केदारे वप्रः प्राकाररोधसोरिति वैजयन्ती । प्रतिविद्धे चक्रे इत्यतिशयोक्तिः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ॥

कान्तानामिति । यद्दैश्चरितात् सूर्य्यादिभिराश्रितात् । कर्मणि क्तः पथो मार्गात् । कान्तानां निष्क्रान्तानां अक्षाश्चक्रधारादारुविशेषास्तेषामग्रैः क्षता दारिताः सुरवेश्मवेदिकायैस्तेषां रथानाम्प्रधिभिर्नेमिभिश्चक्रान्तैः । चक्रं रथाङ्गन्तस्यान्तो नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमानित्यमरः । सम्पीडेननोदनेन क्षुभितानि जलानि येषान्तेषु तोयदेषु निःसङ्गमप्रतिघातं यथा तथा विवृत्तिः परिभ्रमणमुपाददे स्वीकृतम् । अतिशयोक्तिः स्वभावोक्त्या संसृज्यते ॥ १२ ॥ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ॥

कान्तानांग्रहचरितात्पथो रथानामक्षाग्रक्षतसुरवेश्मवेदिकानाम् । निःसङ्गम्प्रधिभिरुपाददे विवृत्तिः सम्पीडक्षुभितजलेषु तोयदेषु ॥ १२ ॥
तप्तानामुपदधिरे विषाणभिन्नाः प्रह्लादं सुरकरिणां घनाः क्षरन्तः । युक्तानां खलु महतां परोपकारे कल्याणी भवति रुजत्स्वपि प्रवृत्तिः ॥ १३ ॥

तप्तानामिति । विषाणभिन्ना गजदन्तक्षताः अत एव क्षरन्तः स्रवन्तो घनास्तप्तानां सुरकरिणाम्प्रह्लादमुपदधिरे उपचक्रिरे तथाहि । परोपकारे युक्तानामासक्तानां रुजत्स्वपि पीडयत्स्वपि विषये कल्याणी हितकारिणी प्रवृत्तिर्व्यापारो भवतीत्यर्थान्तरन्यासोलङ्कारः । ततो युक्तं मेघानां गजदन्तक्षतानामपि तदाह्लादकत्वमिति भावः ॥ १३ ॥ * * * * * * * * * * * * * * * * * * ॥

संवातेति । संवाता संवहन्ता । वातेर्गत्यर्थत्वाच्छतृप्रत्ययः । अनिलेन कामिनेवेति भावः । दिव्यस्त्रीणां जघनेषु वरं श्रेष्ठं यदंशुकन्तस्मिन् विवृत्तिमपसारं मुहुर्नीयमानेसति पर्यस्तप्रसरत्पृथुविशालं मणिमेखलांशुजालं मूर्वीयुतकंचलनाख्यमिव । युत

कंसंश्रयेयुरम्येयैानकेवलनेपिचेतिविश्वः । अन्तरेभवंअन्तरीयमधोंशुकम् । अहा
दिभ्यश्चेतिछप्रत्ययः । अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंशुकइत्यमरः । संय
द्भेसञ्जातं । जनिधातोःकर्त्तरिलिट् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १४ ॥ ॥
प्रतीति । तुषारपातैःशीकरवर्षैः । तुषारौहिमशीकराविति विश्वः । प्रत्यार्द्रीकृततिल
लकामार्जितविशेषका अपिशमितपरिश्रमाःप्रह्लादमानन्दन्दिशन्तःपयोदाःकान्ता
नां । कर्त्तरिषष्ठीबहुमतिंसम्मानमाययुः तथाहि । अल्पीयानल्पोदोषोबहुप्र
भूतंसुकृतमुपकारंनहिनस्तिनहन्ति । अर्थान्तरन्यासोलङ्कारः ॥ १५ ॥ ॥

संवातामुहुरनिलेननीयमानेदिव्यस्त्रीजघनवरांशुकेविवृत्तिम् । प
र्यस्यत्पृथुमणिमेखलांशुजालंसञ्जज्ञेयुतकमिवान्तरीयमूर्वोः ॥ १४ ॥
प्रत्यार्द्रीकृततिलकास्तुषारपातैःप्रह्लादंशमितपरिश्रमादिशन्तः । कान्ता
नांबहुमतिमाययुःपयोदानाल्पीयान्बहुसुकृतंहिनस्तिदोषः ॥ १५ ॥
यातस्यग्रथिततरङ्गसैकताभेविच्छेदंविपयसिवारिवाहजाले । आते
नुस्त्रिदशवधूजनाङ्गभाजांसन्धानंसुरधनुषःप्रभामणीनाम् ॥ १६ ॥

यातस्येति । ग्रथिततरङ्गंवद्धोर्मियत्सैकतन्तस्याभेवाभायस्यतस्मिन्विगतानिप
यांसियस्मात्तस्मिन्निर्जलेशेषाद्विभाषेत्यादिनाविकल्पान्नसमासान्तः । उरः
प्रभृतिपाठस्तुपयःशब्दस्यैकवचनान्तस्यैवेतिनकश्चिद्विरोधः । वारिवाहजाले
मेघवृन्देविच्छेदंत्रुटिंयातस्यसुरधनुषइन्द्रचापस्यत्रिदशवधूजनाङ्गभाजां
मणीनान्तदङ्गसङ्गिविभूषामणीनामित्यर्थः । प्रभाःकान्तयःसन्धानमातेनुश्च
क्रुः । अत्राभरणप्रभाणामिन्द्रधनुषोऽसम्बन्धेपिसम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिर
लङ्कारः ॥ १६ ॥ ॥

संसिद्धाविति। संसिद्धौकार्य्यसिद्धिविषयेऽर्न्तीर्थंभाविनाप्रकारेणकर्त्तव्यमितिक
रणीयन्तेनसन्निबद्धैःसंयोजितैरित्यर्थः। आलापैराभाषणैरुपलक्षितया। स्या
दाभाषणमालापइत्यमरः। दशशतानिसंख्यायेषुतानिलोचनानियस्यसः। सह
स्रलोचनइत्यर्थः। तस्यध्वजिन्यासेनयापिपतिषतांपक्षिणांवीथीमार्गः। पिन्य
न्तोनभसंगमाइत्यमरः। तनिपतीत्यादिनाविकल्पादिडागमः विलंघ्यजीमूतैः
जीवस्योदकस्यमूतःपटबन्धोयेषान्तैःपृषोदरादित्वात्साधुः अपिहितसानुश्छादि
ततटउन्नतइत्यर्थः। इन्द्रकीलआसेदेप्राप्तःसीदतेःकर्मणिलिट् ॥ १७ ॥ *

संसिद्धाविनिकरणीयसन्निबद्धैरालापैःपिपतिषतांविलंघ्यवीथीम्। आसे
देदशशतलोचनध्वजिन्याजीमूतैरपिहितसानुरिन्द्रकीलः ॥ १७ ॥
आकीर्णामुखनलिनैर्विलासिनीनामुद्धूतस्फुटविशदातपत्रफेना। सा
तूर्यध्वनितगभीरमापतन्तीभूभर्तुःशिरसिनभोनदीवरेजे ॥ १८ ॥
सेतुत्वन्दधतिपयोमुचांवितानेसंरम्भादभिपततोरथान्जवेन। आनिन्यु
र्नियमितरश्मिभुग्नघोणाःकृच्छ्रेणक्षितिमवनामिनस्तुरङ्गाः ॥ १९ ॥

आकीर्णेति। विलासिनीनांमुखनलिनैःउपमितसमासः। आकीर्णाव्याप्ताउद्धूताः
स्फुटान्यसंकुचितानिविशदानिआतपत्राणिश्वेतच्छत्राणिफेनाइवयस्यास्तथोक्ता
तूर्य्यध्वनितैर्वाद्यघोषैर्गभीरंयथातथाभूभर्तुरिन्द्रकीलस्यशिरसिआपतन्तीसासे
नानभोनदीवरेजे ॥ १८ ॥ ॥
सेतुत्वमिति। पयोमुचांवितानेसेतुत्वन्दधतिसतिसंरम्भादाटोपाज्जवेनाभिपततोमे
घवृन्दमधरीकृत्यधावतइत्यर्थः। तथाभूतान्रथान्नियमितैराकृष्टैरश्मिभिःप्रग्रहै
र्भुग्नाकुञ्चिताःघोणाःप्रोथायेषान्ते। कुञ्चितन्नतमाविद्धंकुटिलम्भुग्नवेल्लितं। वक्र

मित्यमरः । किरणप्रग्रहौ रश्मी । घोणा तु प्रोथमस्त्रियामित्यमरः । अवनमन्तो
त्यवनामिनोऽवनतपूर्वकायास्तुरङ्गाः । कृच्छ्रेण महता प्रबन्धेन क्षितिमानिन्युरिति
स्वभावोक्तिः ॥ १९ ॥ ॥

माहेन्द्रमिति । माहेन्द्रं नगमभितः इन्द्रकीलाभिमुखं । अभितः परित इत्यादिना
द्वितीया । दिवोऽन्तरीक्षात्पतन्तोऽवतरन्तः पर्य्यन्तस्थिताः पार्श्वस्था जलदा येषा
न्ते करेणुवर्याः न निर्द्धारण इति षष्ठीसमासनिषेधात् । सप्तमीति योगविभागात्स
मासः । निलयने स्थाने निःप्रकम्पपक्षैर्निश्चलपक्षैर्जलनिधिशायिभिर्नगेन्द्रैर्मैना
कादिभिः सादृश्यमाजग्मुरित्युपमा ॥ २० ॥ ॥

माहेन्द्रनगमभितः करेणुवर्य्याः पर्यन्तस्थितजलदा दिवः पतन्तः । सा
दृश्यं निलयननिःप्रकम्पपक्षैराजग्मुर्ज्जलनिधिशायिभिर्नगेन्द्रैः ॥ २०
॥ उत्सङ्गे समविषमे समं महाद्रेः क्रान्तानां वियदभिपातलाघवेन । आ
मूलादुपनदि सैकतेषु लेभे सामग्र्यं खुरपदवी तुरङ्गमाणाम् ॥ २१ ॥

उत्सङ्ग इति । महाद्रेरुत्सङ्गे मूर्द्धि विषये यस्त विषमं समञ्च विषमञ्च निम्नोन्नत
न्तस्मिन् । द्वन्द्वैकवद्भावः । वियदभिपातलाघवेन गगनसञ्चारपाटवेन सममेक
रूपमारोहावरोहरहितमित्यर्थः । क्रान्तानाङ्गच्छतान्तुरङ्गमाणां खुरपदवी खु
रपंक्तिः उपनदि नदीसमीपे । अव्ययीभावश्चेति नपुंसकत्वात् ह्रस्वत्वं । सैकतेषु
आमूलान्मूलमारभ्य समग्रस्य भावः सामग्र्यं लेभे । सैकतादन्यत्र निम्नेषु गगनचा
रेण समप्रदेशवद्विषमे खुरस्पर्शाभावाद्विच्छिन्ना खुरसरणिः सैकतेषु तु सर्वत्र स
मत्वादविच्छिन्नेत्यर्थः ॥ २१ ॥ ॥

सध्वानमिति । सध्वानं सशब्दं निपतिता निर्झराः प्रवाहा यासु तासु । प्रवाहो निर्झ

शेखर इत्यमरः । अधित्यकासूर्द्ध्वभूमिषु । भूमिरूर्ध्वमधित्यकेत्यमरः । उपा
धिभ्यामित्यकन्प्रत्ययः । मन्द्रैर्गम्भीरैः । कलो मन्द्रस्तु गम्भीर इत्यमरः । प्रतिनि
नदैः प्रतिध्वानैः संमूर्च्छन्वर्द्धमानः रथानां ध्वनिर्घनरवशङ्कया गर्जितभ्रमेणेति भ्रा
न्तिमदलङ्कारः । उद्ग्रीवैर्मयूरैः सोत्कण्ठमुपशुश्रुवे उपश्रुतः शृणोतेः कर्मणि
लिट् ॥ २२ ॥ ❁✱❁ ॥ ❁ ❁ ॥ ❁✱❁ ॥ ❁ ❁ ॥ ❁✱❁ ॥ ❁ ❁ ॥
सम्भिन्नामिति । अविरलपातिभिर्निरन्तरप्रसारिभिरुपमेखलं तटेष्वित्यर्थः । अ
र्थमेखला । श्रोणिस्थानेद्रिकटके कटिबन्धे सिबन्धन इति यादवः । नीलानां मणी

सध्वानं निपतितनिर्झरासु मन्द्रैः संमूर्च्छन्प्रतिनिनदैरधित्यकासु । उ
द्ग्रीवैर्घनरवशङ्कया मयूरैः सोत्कण्ठं ध्वनिरुपशुश्रुवे रथानाम् ॥ २२ ॥
सम्भिन्नामविरलपातिभिर्मयूखैर्नीलानां भृशमुपमेखलं मणीनाम् । वि
च्छिन्नामिव वनिता नभोन्तराले वप्राम्भःस्रुतिमवलोकयांबभूवुः ॥ २३ ॥
आसन्नद्विपपदवीमदानिलाय कुध्यन्तो धियमवमत्य धूर्गतानाम् । सव्याजं
निजकरिणीभिरात्तचित्ताः प्रस्थानं सुरकरिणः कथञ्चिदीषुः ॥ २४ ॥

नां मयूखैर्भृशं सम्भिन्नामेकीभूतामत एव नभोन्तराले विच्छिन्नामिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा
। वप्राम्भःस्रुतिं वप्रोदकधारां वनिता अवलोकयाम्बभूवुः वप्राम्भःस्रुतेः स्वधवलिमत्या
गेनेन्द्रनीलानां नीलिमस्वीकाररूपतद्गुणोत्थापिता विच्छेदोत्प्रेक्षेति तयोरङ्गाङ्गि
भावेन सङ्करः । तेन च नैल्यविच्छेदभ्रमरूपो भ्रान्तिमान्व्यज्यते ॥ २३ ॥ ❁ ❁ ॥
आसन्नेति । धुरङ्गतास्तेषां धूर्गतानां नियन्तॄणां धियमवमत्यागणयित्वा अवज्ञाये
ति यावत् आसन्नायां द्विपपदव्यां वनगजमार्गे यो मदानिलस्तस्मै कुध्यन्तः तम्प्रति
कुप्यन्तः । क्रुधद्रुहेत्यादिना सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । सव्याजं सकपटं निजकरि

णोभिस्तत्रचित्राःश्रात्कृष्टचित्ताःसुरकारिणःप्रस्थमङ्गनन्दयश्चिदीषुरभिलेषुः ॥ २४ ॥ ❁ ॥

नीरंध्रमिति । नीरंध्रंसान्द्रम्पथिषुरथाङ्गैश्चक्रैर्नुन्नंप्रेरितं । नुन्ननुन्नास्तनिष्ठ्यूतविद्धक्षिप्ताःप्रेरिताःसमाइत्यमरः । पर्य्यस्यत्प्रसरन्नवसलिलमिवारुणंरजोवहन्तीसावाहिनीसेनाघर्म्मान्तेप्रावृषिक्षुभितजलाकलुषोदकेत्यर्थः । जह्नुकन्यागङ्गेव वनानिफलकुसुमप्रधानानिगहनानिजीर्णानिश्रातेनेत्यानसे । अत्रसमासगतवाक्यगतोपमयोःसजातीययोरङ्गाङ्गिभावेनसङ्करः ॥ २५ ॥ * ❁ * ❁ * ❁ ॥

सम्भोगेति । अथवृत्रारेःशक्रस्यसहायाःसचिवाःगन्धर्वाउपगङ्गङ्गङ्गासमीपे ।

नीरंध्रंपथिषुरजोरथाङ्गनुन्नम्पर्य्यस्यन्नवसलिलारुणंवहन्ती । आतेनेवनगहनानिवाहिनीसाघर्मान्तक्षुभितजलेवजह्नुकन्या ॥ २५ ॥
सम्भोगक्षमगहनामथोपगङ्गंविभ्राणांज्वलितमणीनिसैकतानि । अध्यूषुश्च्युतकुसुमाचितांसहायावृत्रारेरविरलशाद्वलांधरित्रीम् ॥ २६ ॥

अव्ययीभावस्यनपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वम् । सम्भोगक्षमगहनामुपभोगयोग्यवनांज्वलिताःमणयोयेषुतानिसैकतानिविभ्राणांभृत्रःकर्त्तरिशानच् । च्युतैःस्वयम्पतितैःकुसुमैराचितांव्याप्तांअविरलाःसान्द्राःशाद्वलाःशादप्रायप्रदेशायस्यांसातान्धरित्रीमध्यूषुरधितस्थुःवसतेर्यजादित्वात्सम्प्रसारणं । अत्रधरित्रीविशेषणार्थानामधिवासहेतुत्वादनेकपदार्थहेतुकङ्काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २६ ॥ * ❁ ❁ * ॥

भूभर्त्तुरिति । तदाहरिसखवाहिनीनिवेशोगन्धर्वसेनाशिविरम् । निवेशःशिविरोद्वाहनिःस्थानेषुप्रकीर्त्तितइतिशाश्वतः । भूभर्त्तुःपर्वतस्यउर्व्याःसमधिकम्पूर्वस्मादभ्यधिकंयथातथाश्रीमतींश्रियमित्यर्थः । आदधेजनयामास । तथाहि । म

होदयानांमहात्मनांसंसक्तौसम्यक्सेवायांकिमसुलभन्नकिञ्चिद्दुर्लभमित्यर्थः ।
यतोयदृच्छयादैवाद्योगोप्युच्छ्रायमुत्कर्षन्नयति । अत्रप्रकृतयदृच्छयायोगस्योत्क
र्षाभिधानादप्रकृतभक्तियोगस्योत्कर्षाधायकत्वेकैमुतिकन्यायेनार्थादापत्तिरि
तिप्राकरणिकादप्राकरणिकरूपार्थापत्तिरलङ्कारः । तदुक्तं । एकस्यवस्तुनोभा
वाद्यत्रवस्त्वन्यथापतेत् । कैमुत्येनयतःसास्यादर्थापत्तिरलंक्रियेति ॥ २७ ॥ ❁
सामोदाइति । सामोदाःससौरभाःकुसुमप्रधानास्तरवःशाकपार्थिवादिषुद्रष्ट
व्यः । तेषांश्रियःसमृद्धयःविविक्ताःविजनप्रदेशाः । विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाका

भूभर्तुःसमधिकमादधेतदोर्व्याःश्रीमत्तांहरिसखवाहिनीनिवेशः । संस
क्तौकिमसुलभंमहोदयानामुच्छ्रायंनयतियदृच्छयापियोगः ॥ २७ ॥
सामोदाःकुसुमतरुश्रियोविविक्ताःसम्पत्तिःकिशलयशालिनीलतानाम् ।
साफल्यंययुरमराङ्गनोपभुक्ताःसालक्ष्मीरुपकुरुतेययापरेषाम् ॥ २८ ॥
क्लान्तोपित्रिदशवधूजनःपुरस्ताल्लीनाहिश्वसितविलोलपल्लवानाम् ।
सेव्यानांहतविनयैरिवावृतानांसम्पर्कम्परिहरतिस्मचन्दनानाम् ॥ २९ ॥

स्तथारहइत्यमरः । किशलयशालिनीलतानांसम्पत्तिः । यतश्चमराङ्गनोपभुक्ताः
सन्तःसाफल्यंययुः । तथाहिययालक्ष्म्याकरणेनपरेषामुपकुरुतेलक्ष्मीवानितिशे
षःसालक्ष्मीर्नान्येतिभावः । परेषामित्यत्रानुकरोतिभगवतोनारायणस्येत्यादिय
त्श्रियायोगेहिसम्बन्धसामान्येषष्ठी ॥ २८ ॥ ** ❁❁ ** ❁❁ ** ❁❁ ॥
क्लान्तइति । क्लान्तोपित्रिदशवधूजनःपुरस्तादग्रेलीनानांसंश्रितानामहीनांश्वसि
तैर्निश्वासैर्विलोलाःपल्लवाःयेषांतेषांचन्दनानांसम्पर्कंहतविनयैर्दुर्जनैःखलैःआवृ
तानांसंवृतानांसेव्यानांप्रभूणांसम्पर्कमिवपरिहरतिस्म । दुष्टसंसृष्टागुणाढ्या

अपित्याज्या इति भावः ॥ २९ ॥ ॥

उत्सृष्टेति । उत्सृष्टाः आक्षिप्ताः ध्वजाः कुथा आस्तरणानि कंकटाः तनुत्राणानि येभ्यस्ते । प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोरित्यमरः । विदितनयैः शिक्षाभिज्ञैर्यन्तृभिः श्रमं विनेतुं क्लमम् अपनेतुं धरित्रीमानीतानि वेश्यमाना इत्यर्थः । द्विपा युगान्तवातैः आक्षिप्तानि उद्धूतानि द्रुमाणां गहनानि येभ्यस्ते पर्य्यस्ता विपर्य्यासिता गिरय इव विरेजुः ॥ ३० ॥ * ॥ * * ॥ * * ॥ * * ॥ * * ॥ * ॥

प्रस्थानेति । गजपतिना प्रस्थानश्रमेण जनितां निद्रां विहाय आमुक्ते सदानपङ्के श

उत्सृष्टध्वजकुथकङ्कटा धरित्रीमानीता विदितनयैः श्रमं विनेतुम् । आक्षि
प्तद्रुमगहना युगान्तवातैः पर्य्यस्ता गिरय इव द्विपा विरेजुः ॥ ३० ॥
प्रस्थानश्रमजनितां विहाय निद्रामामुक्ते गजपतिना सदानपङ्के । शय्या
न्ते कुलमलिनां क्षणं विलीनं संरम्भच्युतमिव शृङ्खलं चकाशे ॥ ३१ ॥
आयस्तः सुरसरिदोघरुद्धवर्त्मा सम्प्राप्तुं वनगजदानगन्धि रोधः । मूर्द्धा
नं निहितशितांकुशं विधुन्वन् यन्तारं न विगणयाञ्चकार नागः ॥ ३२ ॥

य्यान्ते शयनदेशे क्षणं विलीनं आलीनां कुलं संरम्भेण उत्थानसंभ्रमेण च्युतं भ्रष्टं शृङ्खलं निगडमिवेत्युत्प्रेक्षा । अथ शृङ्खले । अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यादित्यमरः । चकाशे शुशुभे ॥ ३१ ॥ ॥

आयस्त इति । वनगजदानस्य गन्धोऽस्यास्तीति तथोक्तं रोधः परकूलमित्यर्थः । सम्प्राप्तुं गन्तुं आयस्तः उत्सुकः प्रयत्नं कुर्वाण इत्यर्थः । यसु प्रयत्न इति धातोः कर्त्तरि क्तः । किन्तु सुरसरिदोघेन गङ्गाप्रवाहेन रुद्धं वर्त्म यस्य सः । नागो गजः निहितः शितस्तीक्ष्णोऽङ्कुशो यस्मिंस्तं मूर्द्धानं विधुन्वन् रोषादिति भावः । यन्तारन्न विगण

थाश्चकार ॥ ३२ ॥

आरोढुरिति । समवनतस्य जलपानार्थमानतपूर्वकायस्य करेणोर्गजस्य । करेणु रिभ्यांस्त्रीनेभेइत्यमरः । करेणपीतस्य शेषे पयसि आरोढुर्हस्तिपकात्साशङ्कं सभयं समीरितेक्षिप्ते सति इत्यर्थः । सीकरः अरुणेमदस्रुतीमदधारेययोस्तौ कपोलौ संमार्जन् प्रमृजन् मृजेरजादौ संक्रमे विभाषावृद्धिर्वक्तव्येति वृद्धिः मदइवसस्पन्देस्य वन्मदसम्पृक्तस्य मदसादृश्यान्मदोपमा ॥ ३३ ॥

आघ्रायेति । अतितृष्यतापि अतिपिपासतापि क्षणमाघ्राय रोषादुत्तीरन्तीरे । विभ

आरोढुः समवनतस्य पीतशेषे साशङ्कं पयसि समीरिते करेण । संमा
र्ज्जन्नरुणमदस्रुतीकपोलौ सस्पन्दे मदइव सीकरः करेणोः ॥ ३३ ॥
आघ्राय क्षणमतितृष्यतापि रोषादुत्तीरन्निहितविवृत्तलोचनेन । सम्पृ
क्तं वनकरिणां मदाम्बुसेकैर्नाचेमे हिममपि वारि वारणेन ॥ ३४ ॥
प्रश्च्योतन्मदसुरभीणि निम्नगायाः क्रीडन्तो गजपतयः पयांसि कृत्वा । कि
ञ्जल्कव्यवहिततास्रदानलेखैरुत्तेरुः सरसिजगन्धिभिः कपोलैः ॥ ३५ ॥

क्त्यर्थेऽव्ययीभावः । निहिते विवृत्ते लोचने यस्य तेन प्रतिगजदिदृक्षयेति भावः वारणेन हिमं शीतलमपि वनकरिणां मदाम्बुसेकैर्दानधाराभिः सम्पृक्तं वारि नाचेमेन पीतम् आङ्पूर्वाच्चमु अदने इति धातोः कर्मणि लिट् ॥ ३४ ॥

प्रश्च्योतदिति । क्रीडन्तो विहरन्तो गजपतयः निम्नगायाः गङ्गायाः पयांसि प्रश्च्योतद्भिः क्षरद्भिर्मदैः सुरभीणि कृत्वा किञ्जल्कैः केसरैर्व्यवहितास्तिरोहितास्ताम्रास्ताम्रवर्णा दानलेखा मदराजयो येषु तैरत एव सरसिजगन्धिभिः कपोलैरुपलक्षिताः सन्तः उत्तेरुर्निर्जग्मुः । अत्र मदसरसिजगन्धयोः समयोर्विनिमयोक्त्या समपरि

वृत्तिरलङ्कारः । तेनगजानांनिम्नगायाश्चपरिमलव्यत्ययान्तरसंरम्भोव्यज्य ते ॥ ३५ ॥ ॥

आकीर्णमिति । घनारुणेनसान्द्रलोहितेन । विशेषणसमासःबलरजसासेनापरागेणाकीर्णंसपदिप्रक्षोभैरालोडनैस्तटेषुतीरेषुतरङ्गितंसञ्जाततरङ्गन्तारकादित्वादितच् । यद्वा । तरङ्गवत्कृतमत्वन्तात्तत्करोतीतिणिचिकर्मणिक्तःणाविष्टवद्भावान्मतुपोलुक् । तथामातङ्गैरुन्मथितानांलुलितानांसरोजानांरेणुभिःपिशङ्गमम्बुमञ्जिष्ठेनमहारञ्जनेनारक्तंमाञ्जिष्ठंवसनमिवनिर्वभासे । तेनरक्तमित्यण् । माञ्जिष्ठमित्यत्रकौशेयमितिवापाठःतत्रकौशशब्दात्ठक् । कौशेयंकृमिको

> आकीर्णंबलरजसाघनारुणेनप्रक्षोभैःसपदितरङ्गितन्तटेषु । मात
> ङ्गोन्मथितसरोजरेणुपिङ्गंमाञ्जिष्ठंवसनमिवाम्बुनिर्वभासे ॥ ३६ ॥
> श्रीमद्भिर्नियमितकन्धरापरान्तैःसंसक्तैरगुरुवनेषुसाङ्गहारम् । सम्प्रा
> पेनिभृतमदाम्बुभिर्गजेन्द्रैःप्रस्यन्दिप्रचलितगण्डशैलशोभा ॥ ३७ ॥

शोत्थमित्यमरः ॥ ३६ ॥ ॥

श्रीमद्भिरिति । श्रीमद्भिःशोभावद्भिःनियमिताःकन्धराःअपरान्ताश्चरमपादाग्राणिचयेषान्तैः । अपरःपश्चिमःपादइतिवैजयन्ती । अगुरुवनेषुसाङ्गहारंसाङ्गविक्षेपंयथातथासंसक्तैःनिःसृतानिप्रसृतानिमदाम्बूनियेषांतैःगजेन्द्रैःप्रस्यन्दिनोजलस्राविणःप्रचलितायेगण्डशैलास्तेषांशोभासम्प्रापेप्राप्ताकर्मणिलिट् । गण्डशैलास्तुच्युताःस्थूलोपलागिरेरित्यमरः । अत्रान्योन्यशोभाप्राप्त्यसम्भवात्तत्सदृशीशोभेतिप्रतिबिम्बत्वाक्षेपान्निदर्शनालङ्कारः ॥ ३७ ॥ ॥

निःशेषमिति । गन्धंवहतीतिगन्धवहोवायुःकर्मण्यण् । निःशेषंयथातथाप्रश

मितः रेणुर्यैस्तैर्मदजलं स्रोतोभिर्मदनाडीभिः अजस्रमुज्झतां वर्षतां वारणानां स
म्बन्धि नवं व्यवहितन्तिरस्कृतो भूरिपुष्पगन्धो येन सः भिन्नाः फुल्ला एला लताविशेषाः
। पृथ्वीका चन्द्रवालैलेत्यमरः । तत्पुष्पाणि चैलाः । पुष्पे जातीप्रभृतयः स्वलिङ्गा
व्रीहयः फले इत्यमरः । अत्रैलावत्सुरभिघ्राणेन्द्रियतर्पणमित्युपमा । आमोद
म्परिमलमुवाह वहति स्म ॥ ३८ ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥
सादृश्यमिति । गभीरैर्मेघघोषैर्गर्जितैः सादृश्यन्दधतीत्युपमा । दधातेः शतृप्रत्य
यः वा नपुंसकस्येति विकल्पान्नुमभावः । उन्निद्रा बृंहितश्रवणादेव प्रबुद्धाः क्षुभि

निःशेषम्प्रशमितरेणु वारणानां स्रोतोभिर्मदजलमुज्झतामजस्रम् । आ
मोदं व्यवहितभूरिपुष्पगन्धो भिन्नैलासुरभिमुवाह गन्धवाहः ॥ ३८ ॥
सादृश्यन्दधति गभीरमेघघोषैरुन्निद्रक्षुभितमृगाधिपश्रुतानि । आ
नेनुश्चकितचकोरनीलकण्ठान्कच्छान्तानमरमहेभबृंहितानि ॥ ३९ ॥
शाखावसक्तकमनीयपरिच्छदानामध्वश्रमातुरवधूजनसेवितानाम् । ज
ज्ञे निवेशनविभागपरिष्कृतानां लक्ष्मीः पुरोपवनजा वनपादपानाम् ॥ ४० ॥

ताः संरब्धाश्च ये मृगाधिपास्तैः श्रुतानि आकर्णितानि न तु प्रबुद्धानीति भावः । अमर
महेभबृंहितानि महान्तश्च ते इभा गजाश्चेति महेभाः अमराणां महेभाः तेषां बृंहि
तानि गर्जितानि कच्छान्तान् अनूपप्रदेशान् । जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथावि
धे इत्यमरः । चकिता गर्जितशङ्कया संभ्रान्ताश्चकोराः पक्षिविशेषा नीलकण्ठा मयूरा
श्च येषु तांस्तथाभूतान् । आनेनुः । भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ३९ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥
शाखेति । परिच्छाद्यतेऽनेनेति परिच्छदः परिकरो वसनाभरणादिः पुंसि संज्ञायां
घः प्रायेणेति घप्रत्ययः । छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्येति ह्रस्वत्वं । शाखास्ववसक्ताः कमनीयाः

परिच्छदायेषान्तेऽध्वनिश्रमातेनातुरैः पीडितैर्बधूजनैः सेवितानान्निवेशनविभागैश्च वसतिकावच्छेदैः परिस्कृतानामलंकृतानां। सम्पर्य्युपेइत्यादिनासुट्। वनपादपानामरण्यवृक्षाणाम्पुरेयदुपवनंकृत्रिमवनन्तत्रजातापुरोपवनजालक्ष्मीः जज्ञेजाता। अत्रान्योन्यलक्ष्मीसम्बन्धासम्भवात्तत्सदृशीतिसादृश्याक्षेपादसम्भ

इतिमहोपाध्यायश्रीभारविकृतौकिराताऽ
र्ज्जुनीयेमहाकाव्येसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥

वेतद्वस्तुसम्बन्धेयन्निदर्शना। वसन्ततिलकावृत्तं। उक्तावसन्ततिलकातभजौगौ। इतिलक्षणात् ॥ ४० ॥ * ॥ इतिश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायांकिरातार्ज्जुनीयव्याख्यायांघण्टापथसमाख्यायांसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥

अथेति। अथनिवेशनानन्तरं सुराङ्गना अप्सरसः स्वमायया स्वेच्छाविशेषेण कृतैर्निर्मितैर्मन्दिरैरुज्ज्वलं दीप्तं ज्वलन्तो मणयो यस्मिंस्तद्व्योम सदा आकाशं गन्धर्वाणां सनातनं सदातनं। सायञ्चिरमित्यादिना भावार्थेऽद्युप्रत्ययः। गौर्वज्रं तत्पतिरिन्द्रस्तच्चापवर्णानि गोपुराणि यस्य तत्तथोक्तमित्युपमा। पुरन्नगरं वनानां विजिहीर्षया वनानि विहर्तुमिच्छया कर्मणि षष्ठी जङ्घः तत्यजुः जहातेर्लिट्। अत्र ज्वलंज्वलमिति पुरम्पुरमिति चासकृद्व्यञ्जनद्वयावृत्त्या छेकानुप्रासः। अन्यत्र तद्वैपरीत्यावृत्त्यनुप्रास इति तयोरुपमाया अस्य संसृष्टिः। अस्मिन्सर्गे वंशस्थं वृत्तम् ॥ १ ॥ ❁ ❁ ❁ ॥

यथायथमिति। यथायथं यथास्वं स्वकीयमनतिक्रम्येत्यर्थः। यथास्वे तु यथायथमि

अथ स्वमायाकृतमन्दिरोज्ज्वलं ज्वलन्मणि व्योम सदां सनातनम्। सुराङ्गना गोपतिचापगोपुरम्पुरं वनानां विजिहीर्षया जहुः ॥ १ ॥

यथायथं ताः सहिता नभश्चरैः प्रभाभिरुद्भासितशैलवीरुधः। वनं विशन्त्यो वनजायतेक्षणाः क्षणद्युतीनां दधुरेकरूपताम् ॥ २ ॥

त्यमरः। नपुंसकनिपातनं तु ह्रस्वार्थम्। नभश्चरैर्गन्धर्वैर्मार्गैश्च सहिताः प्रभाभिः स्वदीप्तिभिरुद्भासिताः शैलवीरुधो याभिस्ताः पूर्वोक्ता वनजायतेक्षणाः पद्मलोचनाः स्त्रियः वनं विशन्त्यः क्षणं द्युतिर्यासान्तासां क्षणद्युतीनां विद्युतामेकरूपतां समानरूपतां दधुः। मुकुर्दमान्तरालेतासां स्फुरणस्य क्षणिकत्वादिति भावः। श्लेषानुप्राणितेयमुपमा श्लेषत्वमिति केचित्। उभयथाप्यनुप्रासेन संसर्गः ॥ २ ॥ ❁ ❁ ॥

निवृत्तेति। निवृत्तो गतः वृत्तस्य वर्तुलस्य ऊरुपयोधरस्य क्लमो यस्मिन्सः पादप्रक्षेपेषु विश्रान्तिसम्भवादिति भावः। किञ्च प्रवृत्तो जातो निर्ह्रादि विभूषणानां नूपुरादीनामारवो यस्मिन्सः। अवनौ पृथिव्यां परिक्रमः सञ्चारो नितम्बिनीनां नभः प्रयाणात्

भृशमधिकम्पञ्चमीविभक्तेरितिपञ्चमी । धृतिंसन्तोषमादधे । अत्रविशिष्टपरि
क्रमस्यधृत्यादानहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ३ ॥ ॥

घनानीति । घनानिसान्द्राणिनतुविरलानिकरप्रचेयानिहस्तग्राह्याणिअनुच्चानि
अव्ययेरधिकार्थवचनेइतितृतीयासमासः कामंकुसुमानिबिभ्रतः नवकुसुमितान्शा
खिनस्तरून्अपहायसुरसुन्दरीजनैःपुरोऽग्रेअभिससेअभिगतम्भावेलिट् । तथा
हिकामिनोगुणेष्वतिशयेषुविषयेषुउत्तरमुत्तरं । वीप्सार्थेऽव्ययीभावः । यथो
त्तरमिच्छायेषान्तेयथोत्तरेच्छाःउत्तरोत्तराभिलाषुकाहि । अत्रपरिकरोत्थापितोऽ

निवृत्तवृत्तोरुपयोधरक्लमः प्रवृत्तनिर्ह्रादिविभूषणारवः । नित
म्बिनीनाम्भृशमादधेधृतिन्नभःप्रयाणादवनौपरिक्रमः ॥ ३ ॥
घनानिकामंकुसुमानिबिभ्रतःकरप्रचेयान्यपहायशाखिनः । पु
रोभिससेसुरसुन्दरीजनैर्यथोत्तरेच्छाहिगुणेषुकामिनः ॥ ४ ॥
तनूरलक्तारुणपाणिपल्लवाःस्फुरन्नखांशूत्करमञ्जरीभृतः । वि
लासिनीबाहुलतावनालयोविलेपनामोदहृताःसिषेविरे ॥ ५ ॥

र्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तनूरिति । विलेपनामोदैर्हृताआकृष्टावनालयोवनभृङ्गास्तनूःकृशाःअलक्तैरारु
णाःपाणयएवपल्लवायासान्ताःस्फुरन्तोनखांशूनामुत्कराःपुञ्जाएवमञ्जर्यस्ता
बिभ्रतीतितथोक्ताःक्विप् । विलासिनीनांबाहवएवलतास्ताःसिषेविरे । अत्रसम
स्तवस्तुविषयरूपकालङ्कारः । बाह्ववयवानांलतावयवानाम्पल्लवादीनामपिनि
रूपणादिति ॥ ५ ॥ ॥

निपीयमानेति । शिलीमुखैरलिभिः । अलिबाणौशिलीमुखावित्यमरः । निपीयमा

नःस्तवकोगुच्छोयस्याःसाचलावापल्लवायस्याःसा अतएवामन्दंदृष्टःओष्ठोयस्मि स्तत्करावधूननङ्करकम्पनन्तत् विडम्बयन्तीस्तवकपानेनैौष्ठदंशनम्पल्लवचल नेनकरावधूननञ्चकुर्वतीत्यर्थः । धूञोण्यन्तात्ल्युट् । णिचिधूञोर्नक्वक्तव्यः अशो कयष्टिरशोकशाखेत्यर्थः । वधूजनैर्दृशेदृष्टा । अत्रविडम्बयन्तीतिप्रस्तुता शोकशाखाविभूषणभूतोपमामहिम्नाअप्रस्तुतनायिकाप्रतीतेःसमासोक्तिःउत्तिष्ठ मानतयैवोपमयाअङ्गाङ्गिभावेनसङ्कीर्य्यते ॥ ६ ॥ ॥

अथकश्चिन्मधुकराक्रान्ताङ्काञ्चिदाह । करैरिति । मानपरिहारेणमधुपाश्रय णेनुनकश्चिद्बाधइत्याशयेनसम्बोधयतिहेमानिमीति । नवपल्लवस्यआकृतिरि

निपीयमानस्तवकाशिलीमुखैरशोकयष्टिश्चलवालपल्लवा । वि
डम्बयन्तीदवृशेवधूजनैरमन्ददृष्टोष्ठकरावधूननम् ॥ ६ ॥
करैधुनानानवपल्लवाकृतीवृथाकृथामानिनिमापरिश्रमम् । उ
पेयुषीकल्पलताभिशङ्कयाकथन्नवित्रस्यतिषट्पदावलिः ॥ ७ ॥

वाकृतिर्ययोरित्युपमानौकरैधुनानाधूञःक्रियादिकात्कर्तरिशानच् । वृथाव्यर्थम्परि श्रमंमाकृथाःमाकुरुष्व । करोतेराशीरर्थेमाङिलुङ् । वृथात्वेहेतुमाह । कल्पल ताभिशङ्कयाकल्पवल्लीभ्रमेणेतिभ्रान्तिमदलङ्कारः । उपेयुषीउपगतापट्पदा वलिःकथंनुइ तत्रस्यतिविभेतिनत्रस्यत्येवेत्यर्थः । वाभ्राशेत्यादिनाविकल्पेनश्यन्प्र त्ययः । अत्रकान्तापरिश्रमवैयर्थ्यरूपकार्यस्यषट्पदावलेःकल्पवल्लीभ्रमेणनि बन्धनवित्रासरूपकारणेनकार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोभ्रान्तिमदङ्गाङ्गिभा वेनसङ्कीर्णःसन्नुपमयासंसृज्यते ॥ ७ ॥ ॥

अथकाचित्सखीकाञ्चित्प्रणयकुपितामाह । जहीहीति । प्रियमुपैतुंस्वयमेवानु

सर्तुमिच्छतीम् । आलीनद्योर्नुमितिविकल्पानुमभावः काश्चिन्नायिकांनिपुणाश्चित
ज्ञः सखीजनः कोपञ्जहीहित्यज । आवहावितिविकल्पादीकारादेशः दयितोऽ
नुगम्यतामनुश्रियताम् । उभयथापिप्रार्थनायांलोट् । अन्यथा चञ्चलममन्थर
न्तवमनः पुरोनुशेते अग्रेनुशयिष्यते अनुतप्स्यतइत्यर्थः । इत्यनेनप्रकारेणपुरा
पूर्वमेवानुनिन्ये प्रसादयामास ॥ ८ ॥ ॥
अथचतुर्भिः श्लोकैः कलापकमाह । समुन्नतैरिति । समुन्नतैः काशान्यश्ववालकुसु
मानितानि दुकूलानीवतैः शालन्तइति तथोक्तैः सारसपंक्तयोमेखलाइवताः परिक्ष

जहीहिकोपंदयितोनुगम्यताम्पुरोनुशेतेतवचञ्चलंमनः । इति
प्रियङ्कांश्चिदुपैतुमिच्छतीम्पुरोनुनिन्येनिपुणः सखीजनः ॥ ८ ॥
समुन्नतैः काशदुकूलशालिभिः परिक्वणत्सारसपंक्तिमेखलैः । प्रती
रदेशैः स्वकलत्रचारुभिर्विभूषिताः कुञ्जसमुद्रयोषितः ॥ ९ ॥
विदूरपातेनभिदामुपेयुषश्च्युताः प्रवाहादभिसारिणः प्रियाम् । प्रि
याङ्कशीताः शुचिमौक्तिकत्विषोवनप्रहासाइववारिबिन्दवः ॥ १० ॥

णन्योयेषुतैः स्वेषांकलत्राणिश्रोणयस्तद्वच्चारवस्तैः । कलत्रंश्रोणिभार्ययोरित्यमरः
प्रतीरदेशैः विभूषिताः तटप्रदेशैः भूषिताः कुञ्जसद्रयोषितोवननद्य इत्यर्थः ।
अत्र तीरदीनाङ्कलत्राद्यौपम्योपमेयाभ्यांयोषिच्छब्दसामर्थ्याच्च नदीनांयोषिदौ
पम्यङ्गम्यते ॥ ९ ॥ ॥
विदूरेति । विदूरपातेनभिदाम्भेदं । षिद्भिदादिभ्योऽङ् । उपेयुष उपगतान्
प्रवाहात् च्युताः अतएवाभितः प्रसारिणः प्रसर्पन्तइतिप्रियायाः अङ्क उत्सङ्गइवशी
ताः शीतलाः शुचीनांमौक्तिकानांत्विषइवत्विषोयेषान्तेकिञ्चवनस्यप्रहासाइवस्थिता

इत्युत्प्रेक्षावारिबिन्दवश्च। अत्रोपमयोरुभयोरुत्प्रेक्षायाश्च संसृष्टिः ॥ १० ॥ *

सखीति। द्विरेफौ वर्णविशेषौ येषान्ते द्विरेफाः भ्रमरशब्देन तदर्थो लक्ष्यते द्वाभ्यां मासमिति विदधातीति भाष्यकारः। स्थिरा निश्चला द्विरेफा एवाञ्जनानि तैः शारितानि शबलीकृतानि उदराणि येषान्तैः। शारः शबलपीतयोरिति विश्वः। विसारिभिर्विस्तृतैः पुष्पाण्येव विलोचनानीव तैः प्रेम्णा गुरूकृत आदरो यस्मिन्कर्म्मणि तत्तथा सखीजनन्निरीक्ष्यमाणाः पश्यन्त इव स्थिताः। कुतः नम्रमूर्त्तयोऽवनताङ्ग्यो लताश्च। अत्ररूपकोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ११ ॥ ✿ ∽ ✿ ** ∽ ** ✿ ∽ ✿ ॥

उपेयुषीणामिति। मदेनारुणैरव्यक्तरागैः। अव्यक्तरागस्त्वरुण इत्यमरः। करि

सखीजनम्प्रेमगुरूकृतादरन्निरीक्ष्यमाणाइवनम्रमूर्त्तयः। स्थिरद्विरेफाञ्जनशारितोदरैर्विसारिभिः पुष्पविलोचनैर्लताः ॥ ११ ॥ उपेयुषीणांबृहतीरधित्यका मनांसिजह्रुः सुरसद्मयोषिताम्। कपोलकाषैः करिणांमदारुणैरुपाहितश्यामरुचश्चचन्दनाः ॥ १२ ॥ कलापकम् ॥

णां कपोलानां काषैः कषणैः उपाहितश्यामरुचो जनितकृष्णवर्णा इति तद्गुणालङ्कारः। चन्दना मलयजाः। गन्धसारो मलजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियामित्यमरः। बृहतीरधित्यका ऊर्द्ध्वभूमीरुपेयुषीणां सुरसद्मयोषितां मनांसि जह्रुः अपचतुःश्लोक्यां नद्यादीनां विशिष्टानामेवाप्सरो मनोहरणहेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गमुन्नेयम् ॥ १२ ॥ ✿ ॥

सगोचर इति। चित्तहारिणा मनोहरेण शाखिनां प्रसवेन पुष्पजातेन विलोभ्यमाना आकृष्यमाणा योषितः स्वगोचरे स्वविषये स्तबकपरम्परा चेये सत्यपीत्यर्थः। प्रमव इति शेषः। उपकर्तुम्परिचरितुं इच्छतान्नभश्चराणां गन्धर्वाणां प्रणयेन सहायहेतु

नाप्रियाणि चक्रुः। स्वकरग्राह्यमपि प्रसवं स्वकान्तप्रणार्थं तद्दीयमानमेवाग्रही षुरित्यर्थः॥१३॥ ❁✱❁ ❁ ❁✱❁ ❁ ❁✱❁ ❁ ❁✱❁॥

प्रयच्छतेति। कुसुमानि प्रयच्छता दयितेन उच्चैरुच्चैस्तरां विपक्षगोत्रं सपत्नीनामधेयं लम्भिता प्रापिता तन्नाम्ना आहूतेत्यर्थः। नाम गोत्रं कुलं गोत्रमिति शाश्वतः। मानिनी अत एव न किञ्चिदूचे किन्तु रिरिलिङ्। किन्तु केवलं वाष्पाकुललोचना सती चरणेन भुवं लिलेख। गोत्रस्खलनजनितेर्ष्यानिमित्तनिर्वेदादिति भावः। मानिनी अत एव न किञ्चिदित्युक्तम्। तदुक्तं दशरूपके। तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमान

स्वगोचरे सत्यपि चित्तहारिणा विलोभ्यमानाः प्रसवेन शाखिनाम्। न
भस्वराणामुपकर्तुमिच्छतां प्रियाणि चक्रुः प्रणयेन योषितः॥ १३॥
प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानि मानिनी विपक्षगोत्रं दयितेन लम्भिता। न
किञ्चिदूचे चरणेन केवलं लिलेख वाष्पाकुललोचना भुवम्॥ १४॥
प्रिये परस्यच्छति वाचमुन्मुखी निबद्धदृष्टिः शिथिलाकुलोच्चया। स
मादधे नांशुकमाहितं वृथा विवेद पुष्पेषु न पाणिपल्लवम्॥ १५॥

नासनिःश्वसत्यविवर्णा ह्रीसदानताङ्गिति॥१४॥ ❁ ❁ ❁✱❁ ❁ ❁॥

प्रिय इति। वाचं यच्छति ददति समालपतीत्यर्थः। दाणः शानृप्रत्ययः पाघ्रेत्यादिना यच्छादेशः। प्रियेनिबद्धदृष्टिः अत एवोन्मुखी शिथिलः श्लथः आकुलः स्खलितश्च नाभृशमुच्चयो नीविबन्धो यस्याः सा। नारीकट्यंशुकग्रन्थौ नीविः स्यादुच्चयोऽपि चेति मालाकारः। अपरा अन्या स्त्री अंशुकं न समादधे न बबन्ध रागपारवश्यादिति भावः। पुष्पेषु वृथा व्यर्थं आहितमारोपितं अस्थाने प्रसारितमित्यर्थः। पाणिपल्लवं च न विवेद प्रियासक्तचित्तत्वादिति भावः। एषा च प्रगल्भा नायिका पाणिपल्लवमित्यत्र अन्यतरना

यकप्रबाधकप्रमाणाभावादुपमारूपकयोः सन्देहसङ्करः ॥ १५ ॥

सलीलमिति । आसक्ता लतान्ताः पल्लवा भूषणं यस्य तत्पल्लवैः सह ग्रथितमित्यर्थः । कुसुमावतंसकं पुष्पशेखरं कान्तदत्तमिति भावः । सलीलं समासजन्त्या शिरसि प्रति दधत्या दंशसञ्जस्वञ्जां शतीत्यनुनासिकलोपः । कान्तया कश्चित् स्तनाभ्यामुपपीड्य स्तनोपपीडं सप्तम्यां चेत्यादिना णमुल्प्रत्ययः । नितम्बिना प्रशंसायामिनिः घनेन निबिडेन जघनेन । पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुर इत्यमरः । नुनुदे नुन्नः अंशुकातिरेकादिति भावः । एषा च प्रगल्भैव ॥ १६ ॥

अथ युग्मेनाह । कलत्रेति । विलोलनीविना गात्रोन्नमनाद्विश्लिष्टवस्त्रग्रन्थिना क

सलीलमासक्तलतान्तभूषणं समासजन्त्या कुसुमावतंसकम् । स्तनो
पपीडं नुनुदे नितम्बिना घनेन कश्चिज्जघनेन कान्तया ॥ १६ ॥
कलत्रभारेण विलोलनीविना गलद्दुकूलस्तनशालिनोरसा । व
लिव्यपायस्फुटरोमराजिना निरायतत्वादुदरेण ताम्यता ॥ १७ ॥

लत्रभारेण श्रोणिभारेण तथा गलत् स्रंसमानं दुकूलं याभ्यां ताभ्यां स्तनाभ्यां शालत इति तथोक्तेनोरसा तथा वलिव्यपायेन भङ्गिनिवृत्त्या स्फुटा रोमराजिर्यस्मिंस्तेन निरायतत्वात् प्रसारितत्वात् ताम्यता ग्लानिमनुभवता उदरेण चोपलक्षितया । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १७ ॥

विलम्बमानेति । विलम्बमानो विस्रंसमान आकुलो विलुलितश्च केशपाशो यस्याः सा तथाविःकृतबाहुमूलया दर्शितकक्षप्रदेशया कयाचित् कान्तया नतप्रशाखान्यप शिरस्य प्रसून[illegible]जोऽपदेशो यस्य[illegible]र्थः । व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं चेत्यमरः । सादरं सा भिलाषं मनोऽभिलाषं यस्य प्रियस्य[illegible] चिह्नं । सर्वाङ्गसै

ष्टवदर्शनात्। सद्यो नयनम्प्रियमनसस्तेनेति भावः। अत्र प्रियमनोहरणहेतुभिः
कान्ताविशेषणपदार्थैः काव्यलिङ्गमुत्तिष्ठमानं स्वभावोक्त्या सहाङ्गाङ्गिभावेन संकी
र्यते॥१८॥ ॥

व्यपोहितुमिति। उन्नतौ च पीवरौ च स्तनौ यस्याः सा उन्नतपीवरस्तनी स्वाङ्गाच्चेत्या
दिना ङीष्। काचित् लोचनतः स्तनेत्रात् पुष्पजं रजः परागं मुखानिलैः फूत्कारमारु
तैः व्यपोहितुं अपनेतुं अपारयन्तं किल अशक्नुवन्तं किलेत्यलीके। वस्तुतस्तदास्यस्प
र्शलोभादपारयन्तमित्यर्थः। प्रियमुन्मना उत्सुका सती उन्नत एव पयोधरेणोरसि

विलम्बमानाकुलकेशपाशया कयाचिदाविष्कृतबाहुमूलया। तरु
प्रसूनान्यपदिश्य सादरं मनोऽधिनाथस्य मनः समाददे॥१८॥
युग्मं॥ व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलैरपारयन्तं किल पुष्पजं रजः।
पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी॥१९॥
द्रुमाण्यमूनीत्यपवर्जिते शनैर्यथाभिरामं कुसुमाग्रपल्लवे। विहा
य निस्सारतयेव भूरुहान्पदं वनश्रीर्वनितासु सन्दधे॥२०॥

जघान। तत्कपटपरिज्ञानजन्यादौत्सुक्यादिति भावः। उन्नतस्थानत्वादुरसी
ति यमकमसी। इयञ्च प्रगल्भैव॥१९॥ ॥

द्रुमाणीति। यथाभिरामं वीप्सायां अव्ययीभावः। कुसुमान्यग्रपल्लवानि च कुसुमा
ग्रपल्लवं तस्मिन् जातिरप्राणानामित्येकवद्भावो नपुंसकत्वं द्रुमाण्यमूनीति द्रुमानि
र्देशपूर्वकमित्यर्थः। इदमदसोः सन्निकृष्टविप्रकृष्टार्थे शनैरपवर्जिते अपचिते स
ति वनश्रीर्निःसारतयेवेति हेतूत्प्रेक्षा। भूरुहान् तरून् विहाय वनितासु पदं सन्दधे
। अत्र वनितागताया पुष्पप्रसाधनसम्भवनायाः लक्ष्म्याः विषयभूतायाः निगरणे

नविषयेणाश्रियोवनितागतत्वोक्त्याऽसम्बन्धेसम्बन्धरूपाभेदेऽभेदरूपावाऽतिशयोक्तिरलङ्कारः। विषयस्यानुपादानाद्विषय्यभ्युपबाध्यते। यत्रसातिशयोक्तिःस्यात्कविप्रौढोक्तिजीवितेतिलक्षणात्॥ २०॥ ****—*०*—*०*—**** ॥

प्रवालेति। प्रवालभङ्गेनपल्लवलवेनारुणःपाणिपल्लवःतद्रसरञ्जनादित्यर्थः। परागेणपुष्परजसापाण्डूकृतौपीवरौस्तनौयस्यसः पुष्पैःसुगन्धिःसुरभिःअङ्गनाजनोमहीरुहोवृक्षजातानांवपुर्गुणस्यस्वदेहगुणस्यउच्छ्रायःपाणिपल्लवारुण्यादेर्व्यत्कर्षस्तंआददेलब्धवानिवेत्युत्प्रेक्षा। वस्तुतस्तुस्वाभाविकएवप्रवालभङ्गादिभिरभिव्यज्यतइतिभावः। उत्कृष्टःश्रायउच्छ्रायइतिघञन्तेनप्रादिसमा

> प्रवालभङ्गारुणपाणिपल्लवःपरागपाण्डूकृतपीवरस्तनः। मही
> रुहःपुष्पसुगन्धिराददेवपुर्गुणोच्छ्रायमिवाङ्गनाजनः॥ २१॥
> वरोरुभिर्वारणहस्तपीवरैश्चिराय खिन्नान्नवपल्लवश्रियः। समे
> पियातुङ्गरणाननीश्वरान्मदादिवप्रस्खलतःपदेपदे॥ २२॥

सः। ननूपसृष्टात्घञ्प्रत्ययःश्रीणीभुवोनुपसर्गेइतिप्रतिषेधात्॥ २१॥ ❁ ॥

पञ्चभिःकुलकमाह। वरोरुभिरिति। अनुसानुसानुषुयद्वर्त्मततःसकाशात्गुरुणाखेदेनमन्थरमलसंविनिर्यतीनाङ्गच्छन्तीनांसुराङ्गनानांसम्बन्धिभिर्वारणहस्तपीवरैःकरिकरस्थूलैःवराश्चतेऊरवश्चेतितैःचिरायखिन्नान्। किंचनवपल्लवानांश्रीरिवश्रीर्येषान्तान्तद्वन्मृदूनित्यर्थः। अतएवसमेसमस्थलेपिकिम्पुनर्विषमइतिभावः। यातुङ्गन्तुमनीश्वरान्अशक्तान्अतएवमदादिवपदेपदेवीप्सायांद्विर्भावः। प्रस्खलतश्चरणान्। मदादिवेत्युपमा॥ २२॥ *—* ॥

विसारीति। विसारिभिःकाञ्चीमणिरश्मिभिःलब्धयातञ्जनितयेत्यर्थः। मनोहर

उच्छ्रायः उच्चैस्त्वं येषां तानि वा। नितम्बानां शोभया करणेन नवसैकतानां द्युतिं शोभां भित्त्वा स्थितानि तत्तुल्यानीत्यर्थः। अत एवोपमालङ्कारः। अमेयातिरिक्तैरतिशयितैः गौरवैर्गुरुत्वैरुपलक्षितानि निम्नरम्भाणोपमस्थितानि तत्तुल्यानीत्यर्थः। जघनानि च। उच्छ्रायो व्याख्यातः॥ २३॥ ॥

समुच्छ्वसदिति। समुच्छ्वसत्पङ्कजकोशकोमलैरुल्लसत्कमलमुकुलैर्मुग्धैरित्युपमानाभिभिः प्रतारिकाख्यैः। अथ नाभिसंज्ञम्वर्णगं यस्य संज्ञा प्रतारिकेति केशवः। पुल्लिङ्गतायान्तु कविरेव प्रमाणम्। उपनीविनीवीसमीपे। उपाहित

विसारिकाञ्चीमणिरश्मिलब्धया मनोहरोच्छ्रायनितम्बशोभया।
स्थितानि जित्वा नवसैकतद्युतिं श्रमातिरिक्तैर्जघनानि गौरवैः॥२३॥
समुच्छ्वसत्पङ्कजकोशकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिभिः। द
धन्ति मध्येषु वलीविभङ्गिषु स्तनातिभारादुदराणि नम्रताम्॥ २४॥
समानकान्तीनि तुषारभूषणैः सरोरुहैरस्फुटपत्रपंक्तिभिः। चिता
नि घर्माम्बुकणैः समन्ततो मुखान्यनुत्फुल्लविलोचनानि च॥ २५॥

श्रीणि जनितशोभानि तथा वलीविभङ्गिषु ऊर्मिमत्सु मध्येषु जघनस्थलेषु स्तनातिभारात् नम्रतान्दधन्ति। बिभ्राणानि। वा नपुंसकस्येति विकल्पान्नुमागमः उदराणि च॥ २४॥

समानेति। किञ्च घर्माम्बुकणैः स्वेदोदकबिन्दुभिः समन्ततश्चितानि व्याप्तानि अनुत्फुल्लविलोचनानि अविकसदक्षीणि। अत एव तुषारभूषणैः सीकरपरिवृतैः। तुषारैर्हिमसीकरावितिशाश्वतः। अस्फुटपत्रपंक्तिभिः। अविकचदलावलिभिः। व्याकोशविकचस्फुटा इत्यमरः। सरोरुहैः समानकान्तीनीत्युपमा। मुखा

निच ॥ २५ ॥ ॥

विनिर्य्यतीनामिति । सविस्मयंरूपयतःपूर्वोक्तचरणादीनिरूपयतोनभश्चरान्ग
न्धर्वान्तत्पूर्वमिवतदेवप्रथमंयथाइत्युत्प्रेक्षाईक्षणादरःआलोकनकौतुकंविवेश
। पूर्वार्द्धंव्याख्यातम् । अत्रकुलकेस्वभावोक्तिरुत्प्रेक्षाङ्गम् ॥ २६ ॥ ** ** ॥
सम्प्रतिसलिलक्रीडावर्णनमारभते । अथेति । अथपुष्पावचयानन्तरंस्फुरद्भि
श्चलद्भिर्मीनैर्विधूतपङ्कजेतिसद्रूक्मुखवीक्षणोक्तिःविपङ्कम्पङ्करहितंविहारयोग्य
मितियावत् । तत्रतीरेस्खलिताविचलिताऊर्म्मिसंहतिर्य्यस्यांसेतिहस्तसंज्ञोक्तिः ।

विनिर्य्यतीनांगुरुखेदमन्थरंसुराङ्गनानामनुसानुवर्त्मनः । सवि
स्मयंरूपयतोनभश्चरान्विवेशतत्पूर्वमिवेक्षणादरः ॥ २६ ॥ कुल
कम् ॥ अथस्फुरन्मीनविधूतपङ्कजाविपङ्कतीरस्खलितोर्मिसंहतिः
। पयोवगाढुङ्कलहसनादिनीसमाजुहावेववधूःसुरापगा ॥ २७ ॥
प्रशान्तघर्माभिभवःशनैर्विवान्विलासिनीभ्यःपरिमृष्टपङ्कजः । द
दौभुजालम्बमिवात्तसीकरस्तरङ्गमालान्तरगोचरोऽनिलः ॥ २८ ॥

कलहंसनादिनीकादम्बशब्दवतीतिवाग्व्यापारोक्तिः । अतएवसुरापगागङ्गावधूर
प्सरसःपयोऽवगाढुमवगाहितुङ्गाहेरुदितत्वादिड्विकल्पःसमाजुहावेवआकारया
मासेवेत्युत्प्रेक्षाइति । हूतिराकारणाह्वानमित्यमरः । ह्वयतेर्लिट् । अभ्यस्तस्यचे
तिसम्प्रसारणम् ॥ २७ ॥ ॥
प्रशान्तेति । प्रशान्तघर्माभिभवःप्रशान्तोष्णवाधः । वादान्तशान्तेत्यादिनानिपा
तनात्साधुः । शनैर्विवान्मन्दंवहन्वातेःशतृप्रत्ययः । परिमृष्टपङ्कजःपद्मगन्धीत्य
र्थः । आत्तसीकरःकृतःतरङ्गमालानामन्तरेमध्येगोचरःस्थानंयस्यसोऽनिलोवि

लासिनीभ्यो भुजावलम्बनं ददाविवेत्युत्प्रेक्षा । विशिष्टवायुसम्पर्कात्तयोश्चुक्षुभुरित्य
र्थः || २८ || *** ❀❀❀ *** ❀~❀ *** ❀❀❀ *** ||

गतैरिति । सुरस्त्रियोऽप्सरसः सहावैः सविलासैः गतैः गतिभिः नपुंसके भावे क्तः क
लहंसानां विक्रमं गतिं बिलासविधुरमिति शेषः । तथा नितम्बैः कलत्रभारैः जघन
भारैः पुलिनं तथा दीर्घलोचनैर्मुखैः सरोजानि च साम्यगुणान्निरासिरे निरस्तवत्यः
गुणवदगुणयोः कुतः साम्यमिति भावः । अस्यतेः कर्त्तरि लिट् । उपसर्गादस्यत्यूह्यो
र्वेति विकल्पादात्मनेपदम् || २९ || ❀*❀~❀*❀~❀*❀~❀*❀ ||

गतैस्सहावैः कलहंसविक्रमं कलत्रभारैः पुलिनं नितम्बिभिः । मुखैः
स्सरोजानि च दीर्घलोचनैः सुरस्त्रियस्साम्यगुणान्निरासिरे || २९ ||
विभिन्नपर्यन्तगमीनपङ्क्तयः पुरो विगाढाः सखिभिर्मरुत्वतः । कथ
ञ्चिदापस्सुरसुन्दरीजनैस्सभीतिभिस्तत्प्रथमम्प्रपेदिरे || ३० ||
विगाढमात्रे रमणीभिरम्भसि प्रयत्नसंवाहितपीवरोरुभिः । वि
भिद्यमाना विससार सारसानुदस्य तीरेषु तरङ्गसंहतिः || ३१ ||

विभिन्नेति । विभिन्ना विच्युतसङ्घाताः पर्य्यन्तगाः प्रान्तगताः मीनानाम्पङ्क्तयो यासां
ताः कुतः मरुत्वतः सखिभिरिन्द्रसचिवैर्गन्धर्वैः पुरः पूर्वमवगाढाः प्रविष्टाः तासां विश्वा
सार्थं गर्त्तग्राहादिपरीक्षार्थञ्चेति भावः । सभीतिभिः अप्रविष्टविषयत्वात्सभयैर्विधा
दिभिरिति पाठेप्ययमेवार्थो लक्ष्यः सुरसुन्दरीजनैः तदेवावगाहनम्प्रथमं यथा तथा
। अत एव कथंचिद्भयात्कृच्छ्रेण आपः प्रपेदिरे जगाहिरे || ३० || ❀❀❀❀ ||
विगाढेति । प्रयत्नेन सम्बाहिताः सञ्चारिताः पीवरा ऊरवो याभिस्ताभिः रमणीभिः
अम्भसि विगाढमात्रे प्रविष्टे एवं सति सुप्सुपेति समासः । मात्रङ्कार्त्स्न्येऽवधारणे

त्यमरः । विभिद्यमानास्स्वयंविशीर्य्यमाणाकर्म्मकर्त्तरिशानच् । तरङ्गसंहतिस्तीरेषुसारसान्पक्षिविशेषान् । सारसोमैथुनीकामीगोनर्द्दःपुष्कराह्वयइतियादवः । यद्वा । सारसान्हंसान्चक्राङ्गःसारसोहंसइतिशब्दार्णवे । उदस्योत्सार्य्यविससारवितस्तार ॥ ३१ ॥ ॥

शिलेति । शिलावत्घनैःकठिनैःनाकसदाङ्गन्धर्वाणांउरःस्थलैर्वृहन्निवेशैर्महासंस्थानैरतिस्थूलैरित्यर्थः । वधूपयोधरैश्चतटमभितःनीतेनप्रापितेनअतएवविभिन्नवीचिनाभग्नोर्म्मिणाअम्भसाकर्त्रारुषेवेतिहेतूत्प्रेक्षा । कलुषत्वमाविलत्वमन्तःक्षोभश्चध्वन्यते । भेजेकर्म्मणिलिट् । यथाकश्चिन्मृदुस्वभावःकेनचित्कठिनादि

शिलाघनैर्नाकसदामुरस्थलैर्वृहन्निवेशैश्चवधूपयोधरैः । तटान्तनीतेनविभिन्नवीचिनारुषेवभेजेकलुषत्वमम्भसा ॥ ३२ ॥
विधूतकेशाःपरिलोलितस्रजःसुराङ्गनानाम्प्रविलुप्तचन्दनाः । अतिप्रसङ्गाद्विहितागसोमुहुःप्रकम्पमीयुस्सभयाइवोर्म्मयः ॥ ३३ ॥

नासंगभङ्गन्ताडयित्वानिष्कासितःक्षुभ्यतितद्वदितिभावः । कलुषत्वमित्यत्रवाच्यप्रतीयमानयोरभेदाध्यवसायः । अन्यथाशुद्धवाच्यस्याविलत्वस्यरोषहेतुकत्वादुत्प्रेक्षानुविधानादिति ॥ ३२ ॥ ॥

विधूतेति । विधूताविक्षिप्ताःकेशायैस्तेपरिलोलिताःस्रजोयैस्तेप्रविलुप्तचन्दनाःप्रमृष्टाङ्गरागाःअतिप्रसङ्गादविच्छेदात्सुराङ्गनानांविहितागसःकृतमण्डनखण्डनरूपापराधाः । अतएवोर्म्मयःसभयाइवस्त्रीभ्योभीताइवमुहुःप्रकम्पमीयुःस्वाभाविकस्यकम्पस्यभयहेतुत्वमुत्प्रेक्षते । यद्वासुराङ्गनानांविधूतकेशाइत्यादियोजनासापेक्षत्वेपिगमकत्वात्समासः । स्त्रीसंग्रहणसाहसमपराधःभयन्तुराजादिभ्य

इति ॥ ३३ ॥ ** ❁❁ ** ❁❁ ** ❁❁ ** ❁❁ ** ❁❁ ** ❁❁॥
विपक्षेति । विपक्षस्य सपत्नीजनस्य चित्तानामुन्मथनाः व्यथका इत्यर्थः । बकुलय
ल्युडाक्कर्त्तरि ल्युट् । येन खव्रणाः नखक्षतानि । व्रणोऽस्त्रियामित्यमरः । विभ्रमस्य
सौन्दर्य्यस्य मण्डनत्वात् अर्थे पञ्च घासादित्वात्षष्ठीसमासः । न तु चतुर्थीसमासः यू
पाय दार्वादिवत्प्रकृतिविकाराभावादिति । तेन कुङ्कुमलेपादिना तिरोहिताः छन्नाः हृ
तस्य क्षालितस्य कुङ्कुमस्य शेषानिवावशिष्टलेशानिव स्थितानित्युत्प्रेक्षा विकत्थनीयान
भर्त्तृत्वाल्लम्भ्यस्य व्यञ्जकत्वेन श्लाघनीयान् तान्नखव्रणान् स्त्रियोऽन्यथादधुः प्रकाश

विपक्षचित्तोन्मथना नखव्रणास्तिरोहिता विभ्रममण्डनेन ये । हृत
स्य शेषा निव कुंकुमस्य तान्विकत्थनीयान्दधुरन्यथा स्त्रियः ॥ ३४ ॥
सरोजपत्रे नु विलीनषट्पदे विलोलदृष्टेः स्विदमू विलोचने । शिरोरु
हाः स्विन्नतपक्ष्मसन्ततेर्द्विरेफवृन्दं नु निशब्दनिश्चलम् ॥ ३५ ॥
अगूढहासस्फुटदन्तकेसरं मुखं स्विदेतद्विकसन्नु पङ्कजम् । इति प्र
लीनां नलिनीवने सखीं विदांबभूवुः सुचिरेण योषितः ॥ ३६ ॥ युग्मं ॥

न्दधुरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ * ॥ ❁ ॥ * ॥ ❁ ॥ * ॥ ❁ ॥ * ॥ ❁ ॥ * ॥ ❁ ॥
अथ युग्मेनाह । सरोजेत्यादिना । अमू पुरोवर्त्तिनी विलीनषट्पदे संसक्तभृङ्गे सक
नीनिकत्वमक्ष्णोरर्थसिद्धिरित्युपमान विशिष्यते । सरोजपत्रे नु यद्वा विलोलदृष्टे
श्चञ्चलाक्ष्याः विलोचने स्वित् । नुस्वित्शब्दौ वितर्के । किञ्च नतपक्ष्मसन्ततेः चञ्चला
क्ष्याः शिरोरुहाः स्वित् निशब्दं नीरवञ्च तत् निश्चलञ्च तत् द्विरेफवृन्दं नु ॥ ३५ ॥ *
अगूढेति । किञ्च अगूढहासं व्यक्तस्मितं तत्तेन स्फुटाः दन्ताः केसरा इव दन्तकेसरा य
स्य तत् मुखं स्वित् । यद्वा विकसत्पङ्कजं नु इति इत्थं संशयेनेति शेषः । नलिनीवने प्रली

नांनिगूढांसखींयोषितःसुचिरेणातिविलंब्यविदांबभूवुःविदुःनिश्चिक्युरित्यर्थः। उ
षविद्जागृभ्योन्यतरस्यामितिविकल्पादाम्प्रत्ययः। अत्रयुग्मेनिश्चयान्तःसन्दे
हालङ्कारः॥ ३६॥

प्रियेणेति। काचित्प्रियेणसंग्रथ्यस्वयमेवरचयित्वाविपक्षसंनिधौसपत्नीजनसमक्ष
म्पीवरस्तनेवक्षसिउपाहितांस्रजंमालाञ्जलाविलांमृदितामपीत्यर्थः। तांनविज
हौनतत्याज। नचनिर्गुणतायान्तत्रकाप्रीतिरितिवाच्यमित्यर्थान्तरन्यासेनाह गु
णाःप्रेमणिवसन्तिवस्तुनिनवसन्तिहि। यत्प्रेमास्पदन्तदेवगुणवत्। अन्यत्तुगुण
वदपिनिर्गुणमेवप्रेमतुनवस्तुपरीक्षामपेक्षतइतिभावः॥ ३७॥

प्रियेणसंग्रथ्यविपक्षसंनिधावुपाहितांवक्षसिपीवरस्तने। स्रजं
नकाचिद्विजहौजलाविलांवसन्तिहिप्रेमगुणानवस्तुनि॥ ३७॥
असंशयंन्यस्तमुपान्तरक्ततांयदेवरोद्धुंरमणीभिरञ्जनम्। हृते
पितस्मिन्सलिलेनशुक्लतान्निरासरागोनयनेषुनश्रियम्॥ ३८॥

असंशयमिति। स्त्रीणांनेत्रशोभार्थंअञ्जनधारणमम्बुविहारादुपगमाद्रक्तवर्णत्वस्या
च्छाणान्ततःशुक्लत्वतिरोधानञ्चनिश्चितइत्युत्प्रेक्षते। रमणीभिर्यदञ्जनंन्यस्तन्तदि
तिशेषःयत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्। तदञ्जनमुपान्त्ययोःरक्ततांरोद्धुंप्रतिबद्धुमेवन्यस्तं
नतुशोभार्थमित्यर्थः। अन्यथारागाभिव्याप्त्याशुक्लत्वतिरोधानंस्यादित्यर्थः। असंश
यमित्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकसंशयस्याभावः। नात्रसंशयोस्तीत्यर्थः। अर्थाभावेऽव्ययी
भावः। कुतएतदितिचेत्। यतस्तस्मिन्अञ्जनेसलिलेनहृतेक्षालितेसत्यपिरागः
पूर्वोक्तएवोपान्तरक्ततांकिन्तुप्रतिबन्धाभावादभितोव्याप्येत्यसंशयः। नयनेषुशु
क्लतांनिराचनिरस्तवान्। अस्यतेर्लिट्। श्रियंशोभाञ्चनिरासअतःशुक्लत्वविरोधि

रागविरोधार्थमेवेदमञ्जनंस्यान्नतुशोभार्थन्तस्यास्तदभावेपिसद्भावादित्यर्थः । अ
ञ्जनापगमेपितन्नयनानांरागएवालङ्कारीभूदितिभावः । अत्राञ्जनन्यासमनूद्य
तस्यशोभार्थत्वनिषेधेनरागरोधार्थत्वोत्प्रेक्षणमुदितंउत्तरार्द्धेतस्यैवसमर्थनात् ।
एवमुपरोद्धुंयदञ्जनन्यस्तमित्येकान्वयेविध्यनुवादविरोधःस्यात् ॥ ३८ ॥ ❁❁ ॥
द्युतिमिति । द्युतिंशोभान्तेजश्चवहन्तःवेगिभिःजविभिर्जलैरजलैश्चडलयोरभेदा
त् । यद्वाजलंगोकलनेनीरेह्रीवेरेचजडेऽन्यवदितिविश्वः । प्रलोभान्मोहात्
हृताःगृहीताउपप्लुतामृदिताः । यद्वाकर्त्तरिक्तःप्लवमानाइत्यर्थः । अन्यत्रधनग्र
हणबन्धनादिनापीडितावनितावतंसकाःच्युताधिकाराःभ्रष्टाधिकाराःसचिवाइवत

द्युतिंवहन्तोवनितावतंसकाहृताःप्रलोभादिववेगिभिर्जलैः । उ
पप्लुतास्तत्क्षणशोचनीयतांच्युताधिकाराःसचिवाइवाययुः ॥ ३९ ॥
विपत्रलेखानिरलक्तकाधराहताञ्जनाक्षीरपिबिभ्रतीःश्रियम् । नि
रीक्ष्यरामाबुबुधेनभर्त्तृभिरलंकृतन्तद्वपुषैवमण्डनम् ॥ ४० ॥

त्क्षणंशोचनीयतामाययुः ॥ ३९ ॥ ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁ ॥
विपत्रेति । विगताःपत्रलेखायासान्ताविपत्रलेखाःनिरलक्तकाःक्षालितरागाअ
धरायासान्तानिरञ्जनाक्षीरपि । बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोःस्वाङ्गात्षच । षिद्गौरादि
भ्यश्चेतिङीष् । तथापिश्रियंबिभ्रतीःशोभाकारणाभावेपिशोभमानाइतिविभावना
लङ्कारः । रामानिरीक्ष्यनभर्त्तृभिर्गन्धर्वैःतासांवपुषैवमण्डनमलंकृतन्ननुमण्ड
नेनतद्वपुरित्यक्षरार्थःइतिबुबुधे । कर्मणिलिट् । स्वभावरमणीयानांकिमलंकर
णैरितिभावः ॥ ४० ॥ ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁ ॥
तथेति । विलासिनीजनःपूर्वञ्जलविहारात्प्राकृतोभूषणेष्वादरःआसक्तिर्येन

सः अनुरक्तप्रियत्वात् । सम्यक्प्रसाधितः सन्नपीत्यर्थः । प्रियस्यानुरागेण च विप
क्षयोषितां सपत्नीनां दृष्टीश्चक्षूंषि तथा न ददाह न दुःखीचकार यथा जलार्द्रः सन्न
खशष्टेन नखक्षतानि विवृण्वन्ते तान्येव मण्डनं तस्य श्रिया कृतशोभयेत्यर्थः । विप
क्षयोषितां सपत्नीनां दृष्टीः चक्षूंषि यथा ददाह तापयामास मण्डनान्तरादपि नख
मण्डनानुरागादपि तदनुभावस्यैव सपत्नीनां दुःखहेतुरिति भावः । जलार्द्रो ददाहे
ति विरुद्धकार्य्योत्पत्तिरूपो विषमालङ्कारः । विरुद्धकार्योत्पत्तिश्च यथार्थस्वभावा
भवेत् । विरूपघटनावास्याद्विषमालंकृतिस्त्रिधेति लक्षणात् ॥ ४१ ॥ ❁ ॥
शुभेति । शुभाननाविलोलहारनितान्तगौर्य्योऽरुणाः । गौरोरुणोषिते पीतइ

> न यथा न पूर्वैः कृतभूषणादरम्प्रियानुरागेण विलासिनीजनः । यथा
> जलार्द्रो नखमण्डनश्रिया ददाह दृष्टीः प्रतिपक्षयोषिताम् ॥ ४१ ॥
> शुभाननाः साम्बुरुहेषु भीरवो विलोलहाराश्चलफेनपङ्क्तिषु । नि
> तान्तगौर्यो हृतकुङ्कुमेष्वलम्भेभिरे ताः परभागमूर्म्मिषु ॥ ४२ ॥

ति वैजयन्ती । भीरवः ताः स्त्रियः साम्बुरुहेषु चलाः फेनपङ्क्तयो येषु हृतानि कुङ्कुमा
नि यैस्तेषु कुङ्कुमसंक्रमारुणेष्वित्यर्थः । ऊर्मिषु विषयेषु अलमत्यर्थम्परभागङ्गुणो
त्कर्षं न लेभिरे । परभागो गुणोत्कर्ष इति यादवः । तासामूर्म्मीणाञ्चारुत्वादिगुण
साम्यात् न कश्चिद्विशेषो लक्ष्यत इत्यर्थः । अत एव सामान्यालङ्कारः । सामान्यं गुण
साम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकतेति लक्षणात् अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ४२ ॥ ❁ ॥
हृदेति । व्यस्ताभ्यां विपर्य्यासिताभ्यां मधूकराभ्यां आहते एकेन करेणान्यस्यान्ये
न ताडित इत्यर्थः । हृदाम्भसि मृदङ्गध्वनिवत् धीरङ्गम्भीरं रवमुज्झति सति तथा
ध्वनति सतीत्यर्थः । मुकुस्तनैस्तालो गीतवाद्यनृत्यानाङ्कालपरिच्छेदः । तालः का

लक्रियामानमित्यमरः। तस्यसममनुरूपंमनोरमंन्हत्यमिवप्रवेपितम्प्रकम्पितम्भावेनःसमादटेस्वीकृतं। उपमालङ्कारः॥ ४३॥ * * * * ॥

श्रियेति। श्रियाशोभयाकमलानिहसद्भिःकमलसदृशैरित्यर्थः। हसतीर्ष्यत्यसूयतीतिदण्डिनासदृशपर्यायपराङ्क्ताःसस्मितैःप्रतिमागतैःप्रतिविम्बगतैरित्यर्थः। प्रतिमानम्प्रतिविम्बमित्यमरः। मुखैरलंकृतान्यम्बूनियस्याःसा। किञ्चसुरराजयोषितांकृतमानुकूल्यंविहारादुपकारोययासाइत्थंयोषिद्भिरुपकृतास्वयञ्चतासामुपचिकीर्षुःजाह्नवीगङ्गाप्रसादस्यस्वच्छस्यसाफल्यमर्थगौरवंषष्ठीसमासनिर्वाहः

ह्रदाम्भसिव्यस्तवधूकराहतेरवंमृदङ्गध्वनिधीरमुज्झति। मुहुस्तनैस्तालसमंसमाददेमनोरमंन्हत्यमिवप्रवेपितम् ॥ ४३ ॥
श्रियाहसद्भिःकमलानिसस्मितैरलंकृताम्बुःप्रतिमागतैर्मुखैः। कृतानुकूल्यासुरराजयोषितांप्रसादसाफल्यमवापजाह्नवी ॥ ४४ ॥
परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवःसुराङ्गनास्त्राससविलोलदृष्टयः। उपाययुःकम्पितपाणिपल्लवाःसखीजनस्यापिविलोकनीयताम्॥ ४५ ॥

। अवाप। अत्राम्भसिविहारविम्बग्रहणयोरसम्भवादित्यर्थः। स्वच्छाएवहिपरैरुपक्रियन्तेस्वयञ्चोपकुर्वतेतेषामितिभावः। कृतानुकारेतिपाठेऽनुकारोऽनुकूलकरणमुपकारइत्येवंव्याख्येयं। अत्रजाह्नवीविशेषणपदार्थस्यसाफल्यम्प्रतिहेतुमत्वात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः॥ ४४॥ * * * ॥ * * * ॥ * ॥ * * * ॥ * * * ॥

परीति। परिस्फुरद्भिर्विवर्तमानैर्मीनैर्विघट्टिताऊरवोयासान्ताअतएवत्रासविलोलदृष्टयः। कम्पितपाणिपल्लवाश्चसुराङ्गनाःसखीजनस्यापिविलोकनीयतामुपाययुः। किमुतप्रियजनस्येतिभावः। स्वभावोक्तिरलङ्कारः॥ ४५॥ * * * ॥

भयादिति । मानिनीदुर्लभस्वयंग्रहणेति भावः । अम्भसि झषेण मत्स्येनाहते स
ति । पृथुरोमा झषो मत्स्य इत्यमरः । भयादिव वस्तुतस्तु न तथेति भावः । किन्तु मु
दा औत्सुक्येनैवाश्लिष्य प्रियमानन्दयति स्म तथाहि । रामाः स्त्रियः अकृत्रिमोऽनारो
पितो यः प्रेमैव रसस्तेनाहितैर्जनितैः कृतकैः कृत्रिमैरपि ईहितैश्चेष्टितैर्मनो हरन्ति
आरोपितमपि भयप्रेममूलत्वात्मनोहरं बभूवेत्यर्थः । अत्रौत्सुक्यानुभवेन भयेन सहज
रागनिगूहनान्मीलनालङ्कारः । मीलनं वस्तुना यत्र वस्त्वन्तरनिगूहनमिति लक्ष
णान्तरसम्भवाद् अर्थान्तरन्यासेन संसृज्यते ॥ ४६ ॥ ॥

भयादिवाश्लिष्य झषाहतेऽम्भसि प्रियं मुदानन्दयति स्म मानिनी । अ
कृत्रिमप्रेमरसाहितैर्मनो हरन्ति रामाः कृतकैरपीहितैः ॥ ४६ ॥
तिरोहितान्तानि नितान्तमाकुलैरपां विगाहादलकैः प्रसारिभिः । य
युर्वधूनां वदनानि तुल्यतां द्विरेफवृन्दान्तरितैः सरोरुहैः ॥ ४७ ॥
करौ धुनाना नवपल्लवाकृती पयस्यगाधे किल जातसंभ्रमा । सखीषु
निर्वाच्यमधार्ष्ट्यदूषितं प्रियाङ्गसंश्लेषमवाप मानिनी ॥ ४८ ॥

तिरोहितेति । अपां विगाहान्नितान्तमाकुलैर्विकीर्णैः प्रसारिभिरायतैरलकैः केशैस्ति
रोहितान्तानि छन्नप्रान्तानि वधूनां वदनानि द्विरेफवृन्दैरन्तरितानि तैः सरोरुहैस्तु
ल्यतां ययुरित्युपमालङ्कारः ॥ ४७ ॥ ॥
करौ वेति । मानिनी पयस्यगाधे सति किलेत्यलीके मज्जनभयादिवेत्यर्थः । जातसं
भ्रमा नवपल्लवाकृती करौ धुनाना कम्पयन्ती । धुनोतेः क्र्यादिकाल्लटः शानच् ।
सखीषु विषये निर्वाच्यमवाच्यमनिन्द्यमित्यर्थः । धार्ष्ट्यदूषितश्च न भवतीत्यधार्ष्ट्यदूषि
तं तत् । वस्तुतो रागमूलत्वमवाप भयमूलत्वारोपादिति भावः । प्रियाङ्गसंश्लेषमवाप

अत्रापितुल्याङ्गेनभयेनागन्तुकेनसहजानुरागनिगूहनान्मीलनालङ्कारः। तदुक्त
ङ्काव्यप्रकाशे। समानलक्ष्मणंवस्तुनस्तुनायन्निगूह्यते। निजेनागन्तुनावापित
न्मीलनमुदाहृतम् ॥ ४८ ॥ ॥
प्रियैरिति। प्रियैःसलीलंकरवारिभिरंजलिजलैर्वारितोवरुद्धःसिक्तइत्यर्थः। प्र
वृद्धैःसन्ततैर्निश्वासैर्विकम्पितौस्तनौयस्यसःसविभ्रमंसविलासमाधूतानिकराग्रप
ल्लवानिपाणिपल्लवानियेनसः। विलसनशीलाविलासिनी। वीकषलषकत्थस्र
म्भइतिघिनुण्सैवजनःजातावेकवचनम्। यथार्थतामापउक्तरीत्याअनेकविला
सवत्तायायथार्थनामकत्वमवापेत्यर्थः। कश्चिद्गम्यमानार्थस्यप्रयोगः। यथामाघे

प्रियैःसलीलङ्करवारिवारितःप्रवृद्धनिःश्वासविकम्पितस्तनः। स
विभ्रमाधूतकराग्रपल्लवोयथार्थतामापविलासिनीजनः ॥ ४९ ॥
उदस्यधैर्य्यन्दयितेनसादरम्प्रसादितायाःकरवारिवारितम्। मु
खन्निमीलन्नयनन्नतभ्रुवःश्रियंसपत्नीवदनादिवाददे ॥ ५० ॥

चिराययाथार्थमलंभिदिग्गजैरिति। क्वप्रयुज्यतेचयथारघुवंशे। परन्तपोना
मयथार्थनामेति। नैषधेपिसञ्जयत्यरिसार्थसार्थकीकृतनामाकिलभीमभूपतिरि
ति। स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ४९ ॥ ॥
उदस्येति। दयितेनधैर्य्यङ्काठिन्यमुदस्यापनीयअनुनीयेत्यर्थःसादरंयथातथा
। प्रसादितायाःसौमनस्यङ्गमितायाःनतभ्रुवःस्त्रियःसम्बन्धिकरवारिभिर्वारितम
वरुद्धमतएवनिमीलतीनयनेयस्यतन्मुखंसपत्नीवदनादिवश्रियमाददेजग्राह।
तदानीन्तद्वदनस्यनिःश्रीकत्वात्तदीयश्रीग्रहणमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ५० ॥ ॥
विहस्येति। धृताम्भसिप्रियसेचनार्थंगृहीतजलेपाणौअञ्जलावित्यर्थः। प्रियेणवि

हस्तेविधृतेअवलम्बितेसतिअतएवमदनार्द्रचेतसःमदनपरवशायाइत्यर्थः । व
ध्वाःसम्बन्धिवीतोच्चयबन्धंमुक्तनीविग्रन्थिसंवसमानमित्यर्थः । अंशुकम्पयसाघनी
कृताकाञ्चीसखीवबभारजग्राह । स्त्रीणांकिलस्त्रीष्वेवापतनेलज्जारक्षणमिति
भावः ॥ ५१ ॥ ❁ ॥

निरञ्जनेइति । नतभ्रुवोऽङ्गनायाःविग्रहेवपुषिनिरञ्जनेनिर्धौतकज्जलेदृशौक
र्मसाचिविलोकितन्तिर्यगीक्षणंकर्तृमण्डयतिस्म । तिर्यगर्थेसाचितिरइत्यमरः ।
अयावकंक्षालितलाक्षारागमोष्ठपल्लवंवेपथुःकम्पोमण्डयतिस्म । ड्वितोथुजित्यथु

विहस्यपाणौविधृतेधृताम्भसिप्रियेणवध्वामदनार्द्रचेतसः । सखी
वकाञ्चीपयसाघनीकृताबभारवीतोच्चयबन्धमंशुकम् ॥ ५१ ॥
निरञ्जनेसाचिविलोकितंदृशावयावकम्वेपथुरोष्ठपल्लवम् । नतभ्रु
वोमण्डयतिस्मविग्रहेबलिक्रियाचातिलकन्तदास्पदम् ॥ ५२ ॥
निमीलदाकेकरलोलचक्षुषाम्प्रियोपकण्ठंकृतगात्रवेपथुः । नि
मज्जतीनांश्वसितोद्धतस्तनःश्रमोनुतासांमदनोनुपप्रथे ॥ ५३ ॥

च्प्रत्ययः । अतिलकन्तदास्पदंस्थानंललाटंआस्पदंप्रतिष्ठायामितिनिपातः । व
लिक्रियारेखाबन्धश्चमण्डयतिस्मतदानिरलङ्कारस्याङ्गनाशरीरस्यतच्छरीरवि
कारैरेवालङ्कारःसमजनीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ❁ ॥ * ॥ ❁ ॥ * ॥ ❁ ॥ * ॥ ❁ ॥

निमीलदिति । प्रियोपकण्ठम्प्रियसमीपे । अत्यन्तसंयोगेद्वितीया । निमज्जती
नाङ्गाहमानानांअतएवनिमीलन्तिनिमिषन्ति । आकेकराणिआकेकरवन्तिलो
लानिचक्षूंषियासान्तासां । आकेकरलक्षणन्तुनृत्यविलासे । दृष्टिराकेकराकिञ्चि
त्स्फुटापाङ्गेप्रसारिता । मीलितार्द्धपुटालोकेताराव्यावर्त्तनोत्तरेति । तासांस्त्रीणां

ततोगात्राणांवेपथुःकम्पोयेनसःश्वसितैर्निःश्वासैरुद्धतावुत्पतितौस्तनौयेनसःश्रमः
खेदोनुमदनोनुपप्रथेप्रादुर्बभूव। निमज्जनप्रियसन्निधानरूपोभयकारणसम्भ
वान्नेत्रनिमीलनगात्रकम्पनिःश्वासधारणाच्चसन्देहःस्वरुवालङ्कारः॥ ५३॥ ❁
प्रियेणेति। काचित्प्रियेणविपक्षतःसपत्नीतश्चरमम्पश्चात्सिक्तासतीचुकोप। पृष्ठ
न्तुचरमन्तनोरित्यमरः। सान्त्वनैरनुनयैर्नतुतोष। तथाहिरूढप्रणयस्यगाढ
प्रेम्णोजनस्यसम्बन्धीचेतसोमर्षोमनसःप्रकोपःकिमपिकुतोवहितोऽनुनयेसति
भृशायतेगाढोभवति। भृशादिभ्योभुव्यच्वेर्लोपश्चिहलइतिक्यङ्। अन्यत्रशान्ति
हेतुरनुनयः। अत्रप्रकोपायैवभवतितत्रकारणन्तुनज्ञायतइत्यर्थः। प्रमादादि

प्रियेणसिक्ताचरमंविपक्षतश्चुकोपकाचिन्नतुतोषसान्त्वनैः। जनस्य
रूढप्रणयस्यचेतसःकिमप्यमर्षोनुनयेभृशायते॥ ५४॥ इत्थंविहृ
त्यवनिताभिरुदस्यमानम्पीनस्तनोरुजघनस्थलशालिनीभिः। उत्स
र्पितोर्मिचयलङ्घिततीरदेशमौत्सुक्यनुन्नमिववारिपुरःप्रतस्थे॥५५॥

दंश्लोकद्वयंव्यत्ययेनलिखितम्॥ ५४॥ ❁—❁॥ ✳—✳॥ ❁—❁॥
इत्थमिति। पीनैस्तनैरुरुभिर्जघनस्थलैश्चशालन्तइतितथोक्ताभिःसलिलनोद
नसामर्थ्योक्तिःस्थलस्यसाक्षात्प्राप्यङ्गत्वान्नद्वन्द्वैकवद्भावः। वनिताभिरित्थंविहृ
त्योदस्यमानंनुद्यमानंउत्सर्पितैरुपरिभावम्प्रापितैरूर्मिचयैर्लङ्घितस्तीरदेशोयेन
तद्वारिश्रौत्सुक्यंविहारसहिष्णुत्वन्तेननुन्नम्प्रेरितमिवेत्युत्प्रेक्षा। उदविदेत्यादिना
निष्ठानत्वम्पुरोऽग्रेप्रतस्थेस्वजनवदितिभावः॥ ५५॥ ✳—✳—✳—✳॥
तीरान्तरमिति। रथांगनाम्नांमिथुनानिचक्रवाकद्वन्द्वानिअन्यानितीराणितीरान्त
राणिनीत्वानियोज्येत्यर्थः। अविहितलक्षणास्तत्पुरुषेमयूरव्यंसकादिषुद्रष्टव्यः

विलोलिता विलुलिताः सरोजवनश्रियो याभिस्ताः सुरसरिज्जलैर्धौतहाराः क्षालितमुक्तावलयस्ताः स्तारवितानैरुडुगणैस्तरलाभासुराः । तरलो भासुरे हारे चञ्चलेपीतिवैजयन्ती । यामवत्योरात्रय इव संरेजिरे ॥ ५६ ॥ ❁ * ❁ ॥

संक्रान्तेति । संक्रान्तैश्चन्द्नरसैर्मलयजद्रवैर्हितो वर्णभेदो रूपान्तरं यस्य तत् विच्छिन्नानि त्रुटितानि यानि विभूषणानि तेषां ये मणिप्रकराः मणिगणास्तेषामंशुभि

तीरान्तराणि मिथुनानि रथाङ्गनाम्नां नीत्वा विलोलितसरोजवनश्रियस्ताः । संरेजिरे सुरसरिज्जलधौतहारास्तारवितानतरला इव यामवत्यः ॥ ५६ ॥ संक्रान्तचन्द्नरसाहितवर्णभेदं विच्छिन्नभूषणमणिप्रकरांशुचित्रम् । बद्धोर्म्मि नाकवनितापरिभुक्तमुक्तं सिन्धोर्बभार सलिलं शयनीयलक्ष्मीम् ॥ ५७ ॥ इति महोपाध्यायश्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये महाकाव्ये सुराङ्गनाविहारो नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

श्चित्रं नानावर्णं बद्धोर्म्मि तरलन्तरंगितं नाकवनिताभिः परिभुक्तमुक्तं पूर्वं परिभुक्तं पश्चान्मुक्तं पूर्वकालेत्यादिना तत्पुरुषः सिन्धोर्गङ्गायाः सलिलं शेरते । अत्रेति शयनीयं तल्पम्बकुलग्रहणात्साधुः तस्य लक्ष्मीं बभारेत्यर्थः । अत एव निदर्शनालङ्कारः । लक्षणन्तूक्तम् ॥ ५६ ॥ * ॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायामष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ * ॥

वीक्ष्येति । अथ जलक्रीडानन्तरम्भानुमानंशुमान् । आत्तचित्रपरिधानविभूषाः स्वीकृतविविधवस्त्राभरणाः सुरतसन्नाहं वहन्तीरित्यर्थः । अतएव रन्तुमनसः समानकर्तृषु तुमुन् । लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुङ्काममनसोरपीति मकारलोपः । सुरनारीः वीक्ष्य तासाम्प्रीयार्थन्तात्पर्य्यार्थमिव अवसरदानरूपम्प्रियङ्कान्तमिवेत्यर्थः फलोत्प्रेक्षेयम् । अस्तमदर्शनमकारान्तमव्ययमेतत् । यातुम्प्राप्तुमुपपयोधि पयोधिसमीपे ललंबे स्रंसे । अस्मिन्सर्गे स्वागतावृत्तम् । स्वागतेति रनभागुरुयुग्मं इति लक्षणात् ॥ १ ॥ ॥

मध्येति । मध्यमोपलनिभे नायकमणिसदृशे । निभसङ्काशनीकाशप्रतिरूपोप

वीक्ष्य रन्तुमनसः सुरनारीरात्तचित्रपरिधानविभूषाः । त
त्प्रियार्थमिव यातुमथास्तम्भानुमानुपपयोधि ललम्बे ॥ १ ॥
मध्यमोपलनिभे लसदंशावेकतश्च्युतिमुपेयुषि भानौ । द्यौरु
वाह परिवृत्तिविलोलां हारयष्टिमिव वासरलक्ष्मीम् ॥ २ ॥

माद्यय इत्यमरः । शर्करायां दृषत्पुत्रे चास्त्र्यश्मन्युपलो मणाविति वैजयन्ती । लसदंशौ प्रसरद्रश्मौ भानौ एकतः एकस्मिन्भागे च्युतिं स्खलनतामुपेयुषि प्राप्ते सति द्यौः परिवृत्त्या मध्याह्नातिक्रमेण विलोलाञ्चञ्चरीं अन्यत्र गात्रस्य तिर्यगावृत्त्या मुञ्चञ्चलन्तीं वासरलक्ष्मीं हारयष्टिं मुक्तावलीमिवोवाह । वहति स्म ॥ २ ॥ ॥

अंशुपाणिभिरिति । पतङ्गः सूर्यः । पतङ्गौ पक्षिसूर्य्यौ चेत्यमरः । अतीव निर्भरं । अत्यतीव च निर्भरमित्यमरः । पातुमिच्छुः पिपासुः तृषितः सन्पिबतेः सन्नताद् प्रत्ययः । अंशवएव पाणयस्तैः पद्मेषु जातम्पद्मजं मधु मध्विव मध्विति श्लिष्टरूपकं मकरन्दमयमित्यर्थः । मधु मद्ये पुष्परसे इत्यमरः । भृशं सुष्ठु रसयित्वास्वाद्याक्षी

वतामत्त्वङ्गतइवेत्युत्प्रेक्षा । मत्तेशौण्डोत्कटक्षीवाइत्यमरः । क्षितिमेष्यन्गमि
ष्यन्लोहितंरक्तंवपुरुवाह । यथामत्तःक्षितौलुण्ठतिरज्यतेचतद्वदितिभावः ।
सूर्यस्यक्षितिविलयनमस्तमयइत्यागमः । अत्ररूपकोत्प्रेक्षयोःसापेक्षत्वादङ्गाङ्गि
भावेनसङ्करः ॥ ३ ॥

गम्यतामिति । सहस्रमरीचौसूर्य्येलोहितोभवतीतिलोहितायति । लोहितडा
ज्भ्यःक्यष् । वाक्यषइतिपरस्मैपदेशतृप्रत्ययः नयनानाङ्गम्यतामुपगतेदर्शनीय
तांप्राप्तेसतिअभितापःधरित्रींविरहय्यविहायल्यपिलघुपूर्वादित्ययादेशः चक्र
वाकहृदयान्यासस्रसादप्राप । अत्रधरित्र्यायादृशस्तीव्रार्ककरकृतसन्तापस्तादृक्

अंशुपाणिभिरतीवपिपासुःपद्मजंमधुभृशंरसयित्वा । क्षी
वतामिवगतःक्षितिमेष्यल्लोहितंवपुरुवाहपतङ्गः ॥ ३ ॥
गम्यतामुपगतेनयनानांलोहितायतिसहस्रमरीचौ । आ
स्रसादविरहय्यधरित्रींचक्रवाकहृदयान्यभितापः ॥ ४ ॥

चक्रवाकहृदयेषुविरहसन्तापःसञ्जातइतिपरमार्थः । परन्तुतदुपक्रमानन्तर
मेतस्याविर्भावात्सएवात्रसंक्रातइत्यभेदाध्यवसायेनोपदेशः । अतएवभेदेअभेद
रूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ४ ॥

मुक्तेति । रवौसामिमज्जतिअर्द्धास्तमितेसति । अर्द्धंगुप्तमानेसतीत्यर्थः । सामित्व
र्द्धेजुगुप्सायामित्यमरः । मुक्तंत्यक्तप्रायंमूलमाश्रयभूतोरविरन्यत्रस्वामीयेनसः
अतएवलघुरल्पकश्चमुक्तमूललघुःउज्झितपूर्वःत्यक्तपूर्वदिक्कःअन्यत्रत्यक्तपू
र्वजनः । पश्चिमेनभसिनभोभागेऽन्यत्रक्वचिन्नीचस्थलेसम्भृतःसंहतःसन्अतए
वसान्द्रश्चरश्मिसमूहः । आश्रितजनश्चध्वन्यतेदुःखेनखिन्नःजिह्मोदीनइवनवि

रेजे। अत्रमुक्तत्वादिप्रस्तुतविशेषणसाम्यादप्रस्तुताश्रितजनप्रतीतेःसमासोक्तौतं
त्ववाच्यस्यरश्मिसमूहस्याचेतनस्यापिप्रतीयमानेनचेतनेनाभेदाभिमानात्दुःखि
तत्वाद्युत्प्रेक्षेतितयोरङ्गाङ्गिभावेनसङ्करः॥ ५॥ ॥
कान्तेति। कुंकुमवत्कुङ्कुमेनवाताम्राःसायंसायङ्कालस्य। सायंसायेप्रगेप्रातइत्यम
रः। सायंतन्मण्डनन्तदभितद्दुद्दिश्यत्वरयन्त्यस्त्वरांकारयन्त्यः। सौधानाञ्जालैर्ग
वाक्षैःपतिताःप्रविष्टाः। जालङ्गवाक्षमानायइतिवैजयन्ती। रविभासःकान्ताना
म्प्रेयसान्दूत्यइववनिताभिःसादरंयथातथाददृशिरेददृष्टाःसायन्तनार्कभासाम्प्रि

मुक्तमूललघुरुज्झितपूर्वःपश्चिमेनभसिसम्भृतसारः। सा
मिमज्जतिरवौनविरेजेखिन्नजिह्मइवरश्मिसमूहः॥ ५॥
कान्तदूत्यइवकुङ्कुमताम्राःसायमण्डनमभित्वरयन्त्यः। सा
दरन्ददृशिरेवनिताभिःसौधजालपतितारविभासः॥ ६॥
अग्रसानुषुनितान्तपिशङ्गैर्भूरुहान्मृदुकरैरवलंब्य। अस्त
शैलगहनन्नुविवस्वानाविवेशजलधिन्नुमहीन्नु॥ ७॥

यसमागमसूचकत्वात्दूत्याइवतासुस्त्रीणामादरोभवदित्यर्थः॥ ६॥ ॥
अग्रेति। विवस्वानग्रेऽस्तशैलशिखरेयेसानवस्तेषुयेभूरुहास्तान्नितान्तपिशङ्गै
रत्यन्तारुणैर्मृदुभिःकरैरिव। करैरंशुहस्तैरितिश्लिष्टरूपकम्। बलिहस्तांश
वःकराइत्यमरः। यद्वा। करैर्मृदुश्चप्रथमवलंब्यास्तइतिशैलोऽस्तशैलः। अस्तस्तु
चरमःक्ष्माभृदित्यमरः। तस्यगहनंकाननंनुजलधिंनु। महींनुआविवेश। तप
नस्यपतनसन्देहएवदृष्टः। पतनंतुकचास्यतन्नज्ञायतेशीघ्रगमनादित्यर्थः। अत्र
तपनपतनस्यारोप्यमानस्यगहनत्वानेकविषयत्वेनसन्देहात्सन्देहालङ्कारः। उत्प्रे

क्षेतिकेचित् ॥ ७ ॥ ❁❁~❁❁~❁❁~****~❁❁~❁❁ ॥

आकुलइति। चलानांकुलायेभ्यःकुलायान्प्रतिचलतांपतत्रिकुलानामारवैःशब्दैरा कुलःव्याप्तः। अनुदितशब्देनाभावमात्रमुषःशब्देनसंध्यामात्रञ्चविवक्ष्यते। उष सिभवःऔषसःसंधिवेलेत्यादिनायोगविभागादण्प्रत्ययःअन्यथाकालात्ठञ्स्यात् । तथाचानुदितौषसरागइत्यविद्यमानसंध्यारागइत्यर्थः। एकत्रापगमादन्यत्रा नुदयाच्चेतिभावः। अहरिदश्वोविद्यमानसूर्य्यःएकत्रानुदयादन्यत्रास्तमयाच्चे तिभावः। अतएवविपाण्डुःतिमिरानुदयाच्चेतिविशेषःदिनान्तःसायङ्कालोदिनमु खेनप्रातःकालेनतुल्यतामाययौतद्वद्बभूवेत्यर्थः। अतएवोपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

आकुलश्चलपतत्रिकुलानामारवैरनुदितौषसरागः। आय

यावहरिदश्वविपाण्डुस्तुल्यतान्दिनमुखेनदिनान्तः ॥ ८ ॥

आस्थितःस्थगितवारिदपंक्त्यासंध्ययागगनपश्चिमभागः। सो

र्म्मिविद्रुमवितानविभासारञ्जितस्यजलधेःश्रियमूहे ॥ ९ ॥

आस्थितइति। स्थगितवारिदपंक्त्यापिहितमेघवृन्दयासंध्ययाआस्थितःआक्रान्तो व्याप्तः। गगनपश्चिमभागःसोर्म्मिरूर्म्मिसंक्रान्तेत्यर्थः। तयाविद्रुमवितानविभासा प्रवालप्रकरकान्त्यारञ्जितस्यस्वसावर्ण्यम्प्रापितस्यजलधेःश्रियमूहेसंध्यायारक्तव र्णत्वादितिभावः। वहतेःकर्त्तरिलिट्। तत्सदृशींश्रियमुवाहेत्यर्थः। अतएवनिद र्शनालङ्कारः ॥ ९ ॥ ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁ ॥

प्राञ्जलाविति। प्रवद्धःअञ्जलिर्येनतस्मिन्प्राञ्जलौ। तौयुतावञ्जलिःपुमानित्यम रः। प्रादिभ्योधातुजस्यवाच्योवाचोत्तरपदलोपश्चनतमूर्द्धिनमस्कुर्वाणेतत्प्रवणं तत्रसंध्यायामेवार्हितञ्चेतोयस्यतस्मिन्एवंविधेपिजनेविषयेप्रेममहित्वाविहाय

विरमन्त्यानिवर्त्तमानया। व्याङ्परिभ्यो रमइतिपरस्मैपदम्। संध्ययाचापलेना स्थैर्य्येणयुवादित्वादण्प्रत्ययः। सुजनादितरोदुर्जनस्तस्यमैत्रीसख्यमनुविदधे अनुचक्रे। कर्मणिलिट्। यथादुर्जनमैत्रीसन्तमपिजहातितद्वत्संध्यापिसेवक ञ्जनमहासीदित्यर्थः। मित्रस्यकर्ममैत्रीअसन्तात्ङीप्। अत्रसंध्यादुर्जनमैत्र्यो श्चापलंसमानधर्मःअनुविधानमतएवार्थरूपेणेयमुपमा ॥ १० ॥ ❁✱✱✱❁ ॥ औषसेति। औषसात्प्राभातिकादातपाद्भयन्तस्मादिवेत्युत्प्रेक्षा। अपलीनंक्वचिद्गूढं वासरच्छवेरातपस्यविरमात्हेतोःपटीयःप्रभविष्णुतरमन्धयतीत्यन्धकारोध्वान्तं।

प्राङ्गुलावपिजनेनतमूर्द्धिं प्रेमतत्प्रवणचेतसिहित्वा। संध्या
यानुविदधेविरमन्त्याचापलेनसुजनेतरमैत्री ॥ १० ॥
औषसातपभयादपलीनंवासरच्छविविरामपटीयः। सन्नि
पत्यशनकैरिवनिम्नादन्धकारमुदवापसमानि ॥ ११ ॥
एकतामिवगतस्यविवेकःकस्यचिन्नमहतोप्युपलेभे। भास्व
तानिदधिरेभुवनानामात्मनीवपतितेनविशेषाः ॥ १२ ॥

अन्धकारोस्त्रियांध्वान्तमित्यमरः। अथसंध्यापगमनानन्तरंशनकैर्निम्नात्सन्निपत्या गत्यसमानिसमस्थलानिउदवापव्यानशे। अत्रप्रस्तुतान्धकारविशेषणसाम्यात् प्रस्तुतार्थप्रतीतेःसमासोक्तिरलंकारः। उत्प्रेक्षाचाङ्गःस्यात् ॥ ११ ॥ ❁❁❁❁ ॥ एकतामिति। एकतामभेदङ्गतस्येवतमोव्याप्यातथाप्रतीतेरियमुत्प्रेक्षा। महतः शैलादेरपिकस्यचिकस्यापिपदार्थस्यविवेकोभेदोनोपलम्भेनगृहीतः। अतएवोत्प्रे क्ष्यतेपतितेनास्तमितेनभास्वतासूर्येणभुवनानाम्भुवनस्यपदार्थानामित्यर्थः। वि शेषाभूधरादिभेदाःआत्मनिस्वस्मिन्नेवनिदधिरेइवनिहितारव। कथमन्यथानो

प्तलभ्येरन्नित्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षयोःसजातीययोःसापेक्षत्वादङ्गाङ्गिभावेनसङ्करः ।
भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वेत्यमरः ॥ १२ ॥ ◎ ॥ * ॥ ◎ ॥ * ॥ ◎ ॥ * ॥ ◎ ॥ * ॥

इच्छतामिति । वधूभिःस्वकामिनीभिःसहाभेदमवियोगमिच्छताम् । तथासंकल्प
यतामपीत्यर्थःयामिनीषुविरहिणांनियतवियोगानांहरतेरभीक्ष्णार्थेणिनिःबद्धा
निन्द्रायामिनिः । तेषांविहगानाञ्चक्रवाकानामित्यर्थः । मिथुनानिवियोगमापुरेवें
वनतुनापुरित्यायोगव्यवच्छेदः तथाहिः । कालनियोगोदैवाज्ञानलंघ्यतेखलुदु
र्वारइत्यर्थः ॥ १३ ॥ ◎◎◎◎◎◎◎◎◎◎◎◎◎◎◎◎◎◎◎◎◎◎◎◎◎◎◎◎◎◎ ॥

यच्छतीति । शकुन्तौचक्रवाकपाक्षिणिसामान्यस्यप्राकरणिकविशेषेपर्यवसाना

इच्छतांसहवधूभिरभेदंयामिनीविरहिणांविहगानाम् । आ
पुरेवमिथुनानिवियोगंलंघ्यतेनखलुकालनियोगः ॥ १३ ॥
यच्छतिप्रतिमुखन्दयितायैवाचमन्तिकगतेपिशकुन्तौ । नी
यतेस्मनतिमुज्झितहर्षम्पङ्कजंमुखमिवाम्बुरुहिण्या ॥ १४ ॥

त् । शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाइत्यमरः । अन्तिकगतेसमीपस्थे
पिदयितायैचक्रवाक्यैप्रतिमुखमभिमुखंयथातथावाचंयच्छतिवाचमेवददाने । न
तुसङ्गच्छमानेसतीत्यर्थः । पाघ्राध्मेत्यादिनादाणोयच्छादेशः । अम्बुरुहिण्यानलि
न्याउज्झितहर्षंत्यक्तवाकदुर्दशादर्शनादिवव्यक्तविकासम्पङ्कजंमुखमिवननतिन्नम्र
त्वंनीयतेस्मनीतम् । प्रधानकर्मण्याख्येयेलादीनाहुर्द्विकर्मणामितिनीयतेर्द्विक
र्मकात्प्रधानेकर्मणिलिट् । प्रायेणदुःखदर्शनात्स्त्रियःखिद्यन्तेविशेषेणविरह
दर्शनादितिभावः । अत्रपङ्कजावननतेश्चक्रवाकविक्रोशनानन्तर्यात्तद्धेतुकत्वमुत्प्रे
क्ष्यते । तच्चमुखोपमेयं । अम्बुरुहिण्याकामिनीत्वम्यङ्गमयन्त्यानिरुह्यतेइत्युपमो

त्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । कज्जलताप्रयोगात्प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ॥ १४ ॥
रञ्जिता इति । तिमिरेण विविधास्तरवः शैलाश्च रञ्जिताः स्वसावर्ण्यमापादितानु
। अन्यथा कथमेषां नीलत्वमिति भावः । तथा गगनं नामितं नु । आभूतलादितिशे
यः मितं ह्रस्व इत्यर्थः । यथा शङ्कानुवृत्त्या केषाञ्चिद्विकल्पान्न ह्रस्वः । यद्वा गगनं स्थगि
तं आच्छादितं नु । उभयत्रापि तमसावृतत्वान्न दृश्यत इति भावः । तथा धरित्री विष
मेषु निम्नोन्नतेषु पूरिता समीकृता नु । अन्यथा तद्विवेकः कथं न स्यादिति भावः । क
कुभो दिशः संहताः नु प्राप्ताः किं । दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ता इत्यम
रः । कथमन्यथा न दृश्यन्त इति भावः । अत्र तिमिरेण तरुशैलाद्यनेकविषयरञ्ज

रञ्जितानु विविधास्तरुशैला नामितं नु गगनं स्थगितं नु । पू
रितानु विषमेषु धरित्री संहतानु ककुभस्तिमिरेण ॥ १५ ॥
रात्रिराग मलिनानि विकाशं पङ्कजानि रहयन्ति विहाय । स्प
ष्टतारकमियाय नभःश्रीर्वस्तुमिच्छति निरापदि सर्वः ॥ १६ ॥

कत्वादिकमारोप्य सन्दिग्ध इति सन्देहालङ्कारः । अन्ये तु नुशब्दस्य सम्भावनार्थो
तकत्वमत्रोत्प्रेक्षाप्रकारमित्यलङ्कारसर्वस्वकारः ॥ १५ ॥ ॥
रात्रीति । श्रीः शोभा कर्त्री रात्रेः संध्याया रागेण स्वच्छायोपरञ्जनेन मलिनानि । अ
त एव विकाशं रहयन्ति त्यजन्ति । रहयतेस्त्यागार्थाल्लटु प्रत्ययः । पङ्कजानि विहा
य त्यक्त्वा स्पष्टतारकं नभः खमियाय प्राप तथाहि । सर्वो निरापदि निर्बाधस्थले व
स्तुं स्थातुम् । एकाच उपदेशेनुदात्तादिति नेट्प्रतिषेधः । श्रेयसी तेषु वसिः प्राणि
णीति वचनात् । इच्छति ॥ १६ ॥ ॥
अस्तादिसंध्यान्तं वर्णयित्वा चन्द्रोदयवर्णनमारभते । व्यानश इति । शशधरेण

चन्द्रेण विमुक्तः क्षिप्तः केतकीकुसुमकेसर इव पाण्डुः लम्भिता प्रापिता कान्तिर्येन स
सरश्मिसमूहश्चूर्णस्य कर्पूरक्षोदस्य मुष्टिरिव मुष्टिश्चूर्णस्य द्विलिङ्गत्वे पक्षे पुल्लिङ्ग
तैवग्राह्या। उपमेयानुसाराद्वासवस्येन्द्रस्य दिशं प्राचीं व्यानशे व्याप। अनेन दि
शानिशाकरयोर्नायिकानायकौपम्यङ्गम्यते॥ १७॥ ************॥

उज्झतीति। इन्द्रस्येयमैन्द्री दिक्प्राची तारकराजे नक्षत्रनाथे। कनीनिकायां
अक्षितारकन्तारकेति विश्वः। अन्तिकं व्रजति सति अश्रुतमिस्रामन्धतमसां। त
मिस्रा स्त्रीध्वान्ते निशि निश्यन्धतमसे न नेति वैजयन्ती। अश्रु चमिव विरहदुःखमि

व्यानशे शशधरेण विमुक्तः केतकीकुसुमकेसरपाण्डुः। चूर्णमु
ष्टिरिव लम्भितकान्तिर्वासवस्य दिशमंशुसमूहः॥ १७॥
उज्झती शुचमिवाशु तमिस्रामन्तिकं व्रजति तारकराजे। दि
क्प्रसादगुणमण्डनमूहे रश्मिहासविशदं मुखमैन्द्री॥ १८॥
नीलनीरजनिभे हिमगौरं शैलरुद्धवपुषः सितरश्मेः। खे
रराज निपतत्करजालं वारिधेः पयसि गाङ्गमिवाम्भः॥ १९॥

वेत्यर्थः। उज्झती विजहती प्रसादो नैर्मल्यमेव गुणः स एव मण्डनं यस्य तत्। र
श्मयो हास इव तेन विशदं मुखमिव मुखमग्रभागं। श्लिष्टोपमेयम्। ऊहे वहति
स्म। अत्र दिक्चन्द्रयोर्नायिकानायकौपम्यङ्गम्यते॥ १८॥ ❀✱❀✱❀✱❀✱॥

नीलेति। शैलरुद्धवपुषः उदयगिरितिरोहितमण्डलस्य सितरश्मेरिन्दोः सम्ब
न्धि नीरजनिभे श्यामकमलतुल्ये खे आकाशे निपतत्प्रसरत्। हिमवद्गौरं शुभ्र
ङ्करजालमंशुसमूहं वारिधेः पयसि निपतत् गाङ्गमम्भ इव रराज। उपमानेऽपि वि
शेषणं योज्यम्॥ १९॥ ❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀॥

द्यामिति । द्यान्निरुन्धदाकाशमावृण्वदतिनीलघनाभमुद्यताः करा अंशवो हस्ता श्च यस्य तेन । असिताभ्यङ्गतराः शुभ्रा भासो यस्य तेन चन्द्रेण पुरस्तात्प्राच्याम् । अग्रे च क्षिप्यमाणं नुद्यमानं ध्वान्तं शम्भुना क्षिप्यमाणं गजचर्मेव चकासे । उपमानेऽपि विशेषणानि योज्यानि ॥ २० ॥

अन्तिकेति । अन्तिकान्तिके अतिसमीपे । प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्भावः कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुक् । अन्तिकान्तिकगतेनेन्दुना विसृष्टे मुक्ते दीधितिजाले जिह्मतां सङ्कोचं जहति त्यजति सति तिमिरभारैस्तमःस्तोमैर्निरोधात्परोधान्निःसृतो निर्गतः

द्यान्निरुन्धदतिनीलघनाभं ध्वान्तमुद्यतकरेण पुरस्तात् । क्षि
प्यमाणमसितेतरभासा शम्भुनेव करिचर्म चकासे ॥ २० ॥
अन्तिकान्तिकगतेन्दुविसृष्टे जिह्मतां जहति दीधितिजाले । निः
सृतस्तिमिरभारनिरोधादुच्छ्वसन्निव रराज दिगन्तः ॥ २१ ॥
लेखया विमलविद्रुमभासा सन्ततं तिमिरमिन्दुरुदासे । दं
ष्ट्रया कनकटङ्कपिशङ्ग्या मण्डलं भुव इवादिवराहः ॥ २२ ॥

दिगन्तः उच्छ्वसन्प्राणयन्निव रराजेत्युत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २१ ॥ ** ॥ ** ॥

लेखयेति । इन्दुर्विमलविद्रुमभासा स्वच्छप्रवालसवर्णया लेखया कलया सन्ततं सान्द्रतिमिरम् । आदिवराहः कनकस्य टङ्कः शिलाभेदकं शस्त्रम् । टङ्कः पाषाणदारण इत्यमरः । तद्वत्पिशङ्ग्या लोहितवर्णया । पिशङ्गाच्चेति वक्तव्यमिति ङीप् । दंष्ट्रया भुवो मण्डलमिव उदासे उच्चिक्षिपे अस्यतेः कर्तरि लिट् । सोपसर्गादस्यतेरात्मनेपदं विकल्पात् ॥ २२ ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥

दीपयन्निति । अथोदयानन्तरं किरणौघैर्नभो दीपयन् प्रकाशयन् । कुङ्कुमेना

रागोयः पयोधरः कुचः तद्वत्गौरो रागः उदयरागादिनिभातः । तुहिनांशुरिन्दुः श
नकैः पूर्वपयोधेः पूर्वसागरात् । हेम्नः कुम्भो हेमकुम्भइवोन्मज्जोज्जगामेत्युत्प्रे
क्षा ॥ २३ ॥

उद्धूतेन्दुमिति । लोकोजनः । लोकस्तुभुवनेजनइत्यमरः । उद्धृतेन्दुमुदितञ्च
न्द्रांशुविभिन्नतमिस्रामनिःशेषितध्वान्तांरजनींयंशुकमपनीतावगुण्ठनमतएवस्फु
टंदृश्यमानंमुखंयस्याःसातान्तथापिव्रीडयानिजिह्मांवक्रांनववधूमिवोढांस्त्रिय
मिवावितृप्तःसन्पश्यतिस्म । वधूर्नवोढयोषायांस्नुषाभार्य्याङ्गनासुचेतिधरणिः

दीपयन्नथनभःकिरणौघैःकुङ्कुमारुणपयोधरगौरः । हे
मकुम्भइवपूर्वपयोधेरुन्ममज्जशनकैस्तुहिनांशुः ॥ २३ ॥
उद्धृतेन्दुमविभिन्नतमिस्रांपश्यतिस्मरजनीमवितृप्तः । अं
शुकस्फुटमुखीमतिजिह्मांव्रीडयानववधूमिवलोकः ॥ २४ ॥
नप्रसादमुचितङ्गमितांद्यौर्नोद्धृतन्तिमिरमद्रिवनेभ्यः । दि
ङ्मुखेषुनचधामविकीर्णम्भूषितैवरजनीहिमभासा ॥ २५ ॥

॥ २४ ॥

नेति । हिमभासाचन्द्रेणद्यौराकाशमुचितंयोग्यम्प्रसादन्नगमिता । अद्रयोवना
निचतेभ्यस्तिमिरंनोद्धृतंनोत्सारितन्दिशांमुखेषुधामतेजश्चनविकीर्णंनपर्यस्तन्त
थापिरजनीभूषितैवकिमुतोक्तगुणसम्पत्ताविति भावः । अत्रप्रसाधनकारणाभावे
पितत्कार्य्यभूषणोक्त्याविभावनालङ्कारः ॥ २५ ॥

मानिनीति । उदितःशीतमयूखःउष्णेनविरचितप्लेनवाष्पेण कलुषानाविलान्मा
निनीजनस्यकलहान्तरितनायिकाजनस्यविलोचनपातान्मानभङ्गजनितरोषेण

भीषणानितिभावः । कोपात्त्यक्तम्प्रणयम्पश्चात्तापसमन्विता । कलहान्तरिता प्रोक्ता नायिका नयशालिभिरिति दशरूपके । प्रतिगृह्णन्स्वीकुर्वन् अपराधस्यापरिहार्य्यत्वादितिभावः । अत एव भीतभीतो भीतप्रकार इवेत्युत्प्रेक्षा । मन्दमन्दं मन्दप्रकारम् । उभयत्रापि प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्भावे कर्मधारयवद्भावात्सुलोपः । खमाकाशम्प्रययौ ॥ २६ ॥

स्निग्धतइति । ततः प्रसारितः कराः एव कराः अंशुहस्तायेन तस्य ततकरस्य । तारका एव प्रियवधूः उपकण्ठं अन्तिकेकण्ठेवा । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया विभक्त्यर्थेऽव्य-

मानिनीजनविलोचनपातानुष्णवाष्पकलुषान्प्रतिगृह्णन् । म
न्दमन्दमुदितः प्रययौ खम्भीतभीतइव शीतमयूखः ॥ २६ ॥
स्निग्धतः प्रियवधूरुपकण्ठं तारकास्ततकरस्य हिमांशोः । उ
द्धमन्नभिरराज समन्तादङ्गरागइव लोहितरागः ॥ २७ ॥
प्रेरितः शशधरेण करौघः संहतान्यपि नुनोद तमांसि । क्षीर
सिन्धुरिव मन्दरभिन्नः काननान्यविरलोच्चतरूणि ॥ २८ ॥

यीभावः । स्निग्धतः प्रत्यासीदतः आलिङ्गतश्च हि मांशोः सम्बन्धी समन्तात् उद्धमन्नुत्सर्पन् । अर्थान्तरत्वादकर्मकत्वं । धातोरर्थान्तरे वृत्तेरिति वचनात् । लोहितरागो रुणप्रभा अङ्गरागइवाभिरराज आलिङ्गनाद्धि रागोगलतीति प्रसिद्धिः । अत्र रूपकोपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २७ ॥

प्रेरितइति । शशधरेण चन्द्रेण प्रेरितो विसृष्टः करौघः संहतानि सान्द्राण्यपि तमांसि मन्दरेण मन्दराचलेन भिन्नो नुन्नः क्षीरसिन्धुः अविरलाः सान्द्राः उच्चा उन्नताश्च तरवो येषु तानि काननानीव नुनोद चिक्षेप दूरीचकार ॥ २८ ॥

शारतामिति । शशिपादैश्चन्द्ररश्मिभिः । पादारश्म्यङ्घ्रितुर्य्यांशाइत्यमरः । शारतांशवलतांगमितया । शारःशवलपीतयोरितिविश्वः । विटपिनान्तरूणांछाययान्यस्तैर्निःक्षिप्तैःशुक्लवलिभिःश्वेतपुष्पाद्युपहारैश्चित्राणितलानिअधःपरिभागायासान्ताभिः । करोपहारयोःपुंसिवलिःप्राण्यङ्गजेस्त्रियामित्यमरः । वसतिवेश्ममहीभिस्तुल्यतासाम्यंप्रतिपेदेकर्मणिलिट् । आर्थीयमुपमा ॥ २९ ॥ * ॥ * ॥ आतपइति । आतपेदुःकरेपीतिभावः । वध्वाचक्रवाक्यासहअतएवधृतिमतासन्तोषवतायामिनीषुविरहिणानियतविरहेणअतएवविहगेनचक्रवाकेनहिमर

शारताङ्गमितयाशशिपादैश्छाययाविटपिनाम्प्रतिपेदे । न्य
स्तशुक्लवलिचित्रतलाभिस्तुल्यतावसतिवेश्ममहीभिः ॥ २९ ॥
आतपेधृतिमतासहवध्वायामिनीविरहिणाविहगेन । से
हिरेनकिरणाहिमरश्मेर्दुःखितेमनसिसर्वमसह्यम् ॥ ३० ॥
गन्धमुद्धतरजःकणवाहीविक्षिपन्विकसतांकुमुदानाम् । आ
दुधावपरिलीनविहङ्गायामिनीमरुदपांवनराजीः ॥ ३१ ॥

श्मेश्चन्द्रस्यकिरणानसेहिरे । तथाहि । दुःखितेजातदुःखेमनसिसर्वमनोहरमपीतिभावःअसह्यंसोढुमशक्यंशकिसहोश्चेतियत्प्रत्ययः । पूर्वंचआतपाइतिपेठुस्तत्रवध्वासहातपाअपिसेहिरेनविरहिणातुशशिकिरणाअपिनसेहिरइतियोज्यम् । फलन्तुसमानम् ॥ ३० ॥ ***** ॥

गन्धमिति । अपाङ्कणवाहीयोग्यान्वयेव्यवधानमपिसोढव्यम् । विकसतांकुमुदानाङ्गन्धंसौरभंउद्धतंरजःपरागोयस्मिन्कर्मणितद्यथातथाशेषाद्विभाषेतिविकल्पात्कप्विक्षिपन्विकिरन् । इत्थंशिशिरःसुरभिर्यामिनीमरुद्वायुःपरितोलीनाःश

यिताः विहङ्गा यास्मुता वनराजी द्रुधावइ यत्कम्पयामास च वनराजीः किञ्चित्कम्पिनाइ त्यर्थः । विहङ्ग शयनाविरोधेनेत्यर्थः । आकीषदर्थे भिव्याप्ताविति अमरः । यथाक श्चित्कामिनीं गन्धोदकादिनासिञ्चन्नाकर्षतितद्वदितिभावः ॥ ३१ ॥ ❁ * ❁ ॥

संविधातुमिति । यामिनीवनितैवनयासविरूपयाकान्तया मन्मथस्यामिषेकत्रिभुवनजैत्रयात्राभिषेकं संविधातुं सम्यक्कर्तुं अंशवोजलानीव तेषामोघः पूरः लसन्यस्मिन्सः ततचिह्नः स्फुटलाञ्छन इन्दुः सोत्पलोरजतकुम्भ इव उदासे उत्क्षिप्तः उद्धृतः । अस्यतेः कर्मणि लिट् । अत्र संविधातुमितितुमुनाप्रतीयमानोत्प्रेक्षयानुप्राणितोयं उपमोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ३२ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

> संविधातुमभिषेकमुदासे मन्मथस्य लसदंशुजलौघः । या
> मिनीवनितयाततचिह्नः सोत्पलो रजतकुम्भ इवेन्दुः ॥ ३२ ॥
> ओजसापि खलु नूनमनूनं नासहायमुपयाति जयश्रीः । यद्वि
> भुः शशिमयूखसखः सन्नाददे विजयि चापमनङ्गः ॥ ३३ ॥

ओजसेति । ओजसाअनूनं सम्पूर्णमपि असहायं सहायरहितं पुरुषमितिशेषः । जयश्रीर्नोपयाति खलु नूनं कुतो यद्यस्माद्विभुः । समर्थोप्यनङ्गः शशिमयूखानां सखा सहचरस्तथोक्तः सन्सहायः सन्नित्यर्थः । विजयि विजयशीलं जिघृक्षीत्यादिना इनिप्रत्ययः । चापमाददे । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोर्थान्तरन्यासः ॥ ३३ ॥

इत्थमुद्दीपनसामग्रीमुपवर्ण्य सम्प्रतितत्कार्यभूतं रतिवर्णनमारभते । सद्मनामित्यादि । सन्निकृष्टरतिभिरासन्नरतोत्सवैरतएवसुरदारैः सुरवधूभिरशहितशोभैः प्रागेव विहितकेलिगृहमण्डनैरपि पुनः सद्मनां केलिगृहाणां विरचनामण्डनमीषेऽभिलेषे । इषेः कर्मणि लिट् । आगतप्रियकथैः प्राप्तप्रियजनवृत्तान्तैरपि दूतस्यक

मेदूत्यंदूतिव्यापारइंषे। दूतस्यभावकर्मणोर्यत्प्रत्ययः। तथाभूषितैरपिविभूषणं
प्रसाधनमीषे। औत्सुक्यातिरेकादितिभावः॥ ३४॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁॥
नेति। विरहेवियोगावस्थायांस्रजोमाल्यानिचन्दनानिगन्धाःमदिरामद्यानिवा
रमणीभ्यःरुच्यर्थानांप्रियमाणाइतिसम्प्रदानत्वाच्चतुर्थीनरुरुचिरेनरोचन्तेस्म
। हियस्मात्प्रियसमागमएववरतेःसाधनेषुस्रगादिषुरम्यतांमनोहरत्वंरुचिरत्वमि
तियावत्उपधत्तेआधत्ते। तदभावादरुचिर्युक्तैवेत्यर्थः। अतएववैधर्म्यात्कारणे
नकार्यसमर्थनरूपोर्थान्तरन्यासः। रम्यंतेएष्विति रम्याणिपोरदुपधादितियत्प्र

सद्मनांविरचनाहितशोभैरागतप्रियकथैरपिदूत्यम्। सन्नि
कृष्टरतिभिःसुरदारैर्भूषितैरपिविभूषणमीषे॥ ३४॥
नस्रजोरुरुचिरेरमणीभ्यश्चन्दनानिविरहेमदिरावा। सा
धनेषुहिरतेरुपधत्तेरम्यताम्प्रियसमागमएव॥ ३५॥
प्रस्थिताभिरधिनाथनिवासंध्वंसितप्रियसखीवचनाभिः। मा
निनीभिरपहस्तितधैर्य्यैःसादयन्नपिमदोऽवललम्बे॥ ३६॥

त्ययःकृत्यल्युटोबहुलमित्यधिकरणार्थः॥ ३५॥ ❁॥ ❁॥ ❁॥ ❁॥ ❁॥
प्रस्थिताभिरिति। अधिनाथनिवासम्प्रियगृहंप्रतिप्रस्थिताभिःप्रचलिताम्भिर्ध्वंसि
तानिखण्डितानिप्रियसखीवचनानिस्वयंप्रस्थानंलाघवायेत्येवंरूपाणियाभिस्ताभि
र्मानिनीभिःकोपनाभिः। स्त्रीणामीर्ष्याकृतःकोपोमानोऽन्यासङ्गिनिप्रियेइतिल
क्षणात्। अपहस्तितन्निरस्तंधैर्य्यंयेनसः। तथासादयन्मानंशरीरञ्चकर्षयन्न
पीत्यर्थः। सदोषोपीत्यर्थःमदोऽवललम्बेस्वीकृतःअज्ञानव्याजेनलाघवापह्नवसौ
कर्यादितिभावः॥ ३६॥ ❁❁॥ ❁❁॥ ❁❁॥ ❁❁॥ ❁❁॥ ❁❁॥ ❁❁॥ ❁❁॥

कान्तेति । रतयेसुरतायवक्रसन्दिशतीभिरनेकंवाचिकङ्कथयन्तीभिःसन्देशय
सनादन्तव्यमप्यजानतीभिरित्यर्थः । रमणीभिःकान्तवेश्मयातम्प्राप्तमेवनतुमा
र्गान्मध्येनिवृत्तमित्यर्थः । तथाहिमन्मथेनपरिलुप्तमतीनांभ्रष्टमतीनांस्खलितंवि
रुद्धाचरणमपिप्रायशउपकारिभवति ॥ ३७ ॥ ॥
आश्विति । आशुकान्तमभिसारितवत्याःअभिगतवत्याःस्वार्थैणिच् । योषितःसम्ब
न्धिपुलकैरुद्धावावृतौकपोलौयस्यतत् । खण्डाप्रमृष्टापत्राणांपत्रलेखानांतिलकस्य
चाकृतिःसन्निवेशोयस्यतत्तथोक्तंमुखङ्कान्त्याऽखण्डंपूर्णमिन्दुन्निर्जिगायजयतिस्म

कान्तवेश्मबहुसन्दिशतीभिर्यातमेवरतयेरमणीभिः । म
न्मथेनपरिलुप्तमतीनाम्प्रायशःस्खलितमप्युपकारि ॥ ३७ ॥
आशुकान्तमभिसारितवत्यायोषितःपुलकरुद्धकपोलम् । नि
र्जिगायमुखमिन्दुमखण्डंखण्डपत्रतिलकाकृतिकान्त्या ॥ ३८ ॥
उच्यतांसवचनीयमशेषंनेश्वरेपरुषतासखिसाध्वी । आन
यैनमनुनीयकथंवाविप्रियाणिजनयन्ननुनेयः ॥ ३९ ॥

इत्यार्थीयमुपमा । जयतिद्वेष्टीतिदण्डिनातत्साद्दृश्यार्थेषुगणनात् ॥ ३८ ॥
अथयुग्मेनसखीनायिकासम्वादमाह । उच्यतामिति । तत्रनायिकाह । सधूर्तःअ
शेषमखिलंवचनीयंवक्तव्यमुच्यतान्निःशंकमुपलभ्यतामित्यर्थः । ब्रुञोद्दुहादित्वा
दप्रधानेकर्मणिलोट् । अथसख्याह । हेसखिनायकेईश्वरेभर्त्तरिविषयेपरुषता
पारुष्यंनसाध्वीनहिता । अथनायिकाह । हेसखितर्हिएनमनुनीयसान्त्वयि
आनय । पुनःसखीआह । विप्रियाणिजनयन्अप्रियाणिकुर्वन्सन्कथंवाऽनुनेयः
अनुनयार्हः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

किमिति । पुनर्नायिकाह । तर्हि गतेन तत्प्रतिगमनेन किं कोऽर्थ इत्यर्थः । उत उपै तुङ्गन्तुन्नयुक्तं हि । पुनःसख्याह । हे सुभगमानिनि सौन्दर्यमानिनि सुभगमात्मानं मन्यत इति स्वात्ममाने खश्चेतिणिनिप्रत्ययः । तस्मिन्प्रिये विषये कोमानः । यद्वा न हीत्यादि सखीवाक्यम् । न हीत्येकं वाक्यन्तथा चोक्तं न हीत्यर्थः । हे सखि किन्तु उपैतुं युक्तम् । कुतः सुभगमानिनि प्रिये को मानस्तादृक्जनस्य दुर्लभत्वादिति भावः । इत्येवं रूपासु योषितां कथासु विषये समेतैः समीपमागत्याकर्णयद्भिरित्यर्थः । कामिभिर्बहुरसाऽनेकस्वादा धृतिः सन्तोषः ऊहे ऊढा । अत्रौत्सुक्योत्सुक्यनिर्वेदनाद्यनेकभावशावल्यपरिपूर्णाकान्ताकर्णनादुत्तरमपूर्वं हृदयानन्दनिष्यन्दमानसन्दोहम

किं तेन न हि युक्तमुपैतुं कः प्रिये सुभगमानिनि मानः । योषिता
मिति कथासु समेतैः कामिभिर्बहुरसा धृतिरूहे ॥ ४० ॥ युग्म
म् ॥ योषितः पुलकरोधि दधत्या घर्मवारि नवसङ्गमजन्म ।
कान्तवक्षसि बभूव पतन्त्या भूषणं लुलितमण्डनतैव ॥ ४१ ॥

विन्दन्नित्यर्थः । प्रायेणात्र प्रौढाः कलहान्तरिताश्च नायिकाः ॥ ४० ॥ ॥ योषित इति । पुलकरोधि रोमाञ्चव्यापि नवसङ्गमेन जन्म यस्य तत् । घर्मवारि स्वेदोदकन्दधत्या इति सात्त्विकोक्तिः । कान्तवक्षसि पतन्त्या इत्यौत्सुक्योक्तिः । योषितो या लुलितमण्डनता उत्कृष्टप्रसाधनत्वम्भावे तल् । सैव मण्डनम्बभूव । तादृशफलत्वात्तस्येति भावः ॥ ४१ ॥ ॥

शीध्विति । शीध्यतेऽनेनेति शीधु पक्वेक्षुरसविकारो मद्यविशेषस्तस्य पानेन विधुरासु विमूढासु । तथा दयितैः सङ्गतासु च कामिनीषु स्वास्मु मानक्लोपन्निगृह्णन्निव नयन् । शिथिलीकृता लज्जा येन सः मदनोनु मदो नु उपलभे लक्ष्यते स इत्यर्थः । प्रि

 यसमागमसीधुपानरूपोभयकारणमङ्गमुभयथामानविग्रहात्मनुभावसाधार
 ण्याच्चसन्देहःसएवालङ्कारः ॥ ४२ ॥ ॥ ॥ ॥
 द्वारीति। द्वारित्वदागमनमार्गेएवचक्षुरित्यौत्सुक्योक्तिः। अधिपाणिपाणौक
रेकपोलाविततिचिन्तोक्तिः। किम्बकुनाजीवितन्त्वयित्वदधीनम्। त्वांविनानजीव
तीत्यर्थःइतिगाढानुरागोक्तिः। अतोऽस्याःकलहोविग्रहःकुतइत्येवंकामिनाम्प्री
तयेपुनरुक्तम्पुनरुच्यमानंवचोदूतीवाक्यन्नवनवत्वन्नवप्रकारत्वमपूर्ववद्भावमिया
यच। प्रकारार्थेद्विर्भावः। कर्मधारयवद्भावात्सुपोलुक्। कान्तानुरागप्रकटना

शीधुपानविधुरासुनिगृह्णन्मानमाशुशिथिलीकृतलज्जः। सं
गतासुदयितैरुपलेभेकामिनीषुमदनोनुमदोनु ॥ ४२ ॥
द्वारिचक्षुरधिपाणिकपोलौजीवितन्त्वयिकुतःकलहेऽस्याः।
कामिनामितिवचःपुनरुक्तम्प्रीतयेनवनवत्वमियाय ॥ ४३ ॥
साचिलोचनयुगन्नमयन्तीरुन्धतीदयितवक्षसिपातम्। सु
भ्रुवोजनयतिस्मविभूषांसङ्गतावुपररामचलज्जा ॥ ४४ ॥

त्कामिनःप्रहृष्यन्तीतिभावः ॥ कलहान्तरितेयम् ॥ ४३ ॥ ॥
साचीति। लोचनयुगंसाचितीर्य्यक्नमयन्तीप्रियेनतयन्ती। ननुह्रियेत्यर्थः द
यितवक्षसिपातंरुन्धतीइष्टमपिप्रतिबध्नतीलज्जासुभ्रुवोनायिकायाविभूषांशो
भाञ्जनयतिस्म। सङ्गतौसुरतप्रसङ्गेसत्युपररामच। एवंयतस्तदानदूषणमेवे
तिभावः। विभाषाकर्मकादितिपरस्मैपदम् ॥ ४४ ॥ ॥
सव्यलीकमिति। सव्यलीकंसापराधमतएवावधीरितःअवज्ञातःसन्खिन्नस्तम्। पूर्व
कालेत्यादिनातत्पुरुषःसपदिकोपस्यपदेनव्याजेनप्रस्थितन्निर्गच्छन्तंप्राणनाथंप्रि

यंयोषितःसम्बन्धिअभिवाष्पनिपातःआभिमुख्येनाश्रुमोक्षःसुहृदिवरुणद्धिस्म रुरोध । वाष्पपातस्यमन्युमोक्षलिङ्गतयाप्रस्थानप्रतिबन्धकत्वात्सुहृदौपम्यं । इयमधीराखण्डिता । ज्ञातेऽन्यासङ्गिनिपतौखण्डितेर्ष्याकषायिता । अधीराश्रु विमुञ्चन्तीविज्ञेयाचात्रनायिकेतिदशरूपके ॥ ४५ ॥ ॥

शङ्कितायेति । शङ्कितायनायकाय अविश्वस्तायदयितायईर्ष्याविमुखितांवि मुखीकृताम् । अतएवकृतवाष्पनिपातांमानिनींघनरोमविभेदःसान्द्रपुलकोद्गमः अभिमुखंस्थितमाहितंचित्तंययातांनिःकोपामित्यर्थः । शंसतिस्मव्यनक्तिस्मे

सव्यलीकमवधीरितखिन्नम्प्रस्थितंसपदिकोपपदेन । योषि
तःसुहृदिवस्मरुणद्धिप्राणनाथमभिवाष्पनिपातः ॥ ४५ ॥
शङ्कितायकृतवाष्पनिपातामीर्ष्ययाविमुखितान्दयिताय । मा
निनीमभिमुखस्थितचित्तांशंसतिस्मघनरोमविभेदः ॥ ४६ ॥
लोलदृष्टिवदनन्दयितायाश्चुम्बतिप्रियतमेरभसेन । व्रीड
यासहविनीविनितम्बादंशुकंशिथिलतामुपपेदे ॥ ४७ ॥

त्यर्थः । अन्यथासात्त्विकानुदयादितिभावः । अत्रापिपूर्वोक्तैवनायिका ॥ ४६ ॥ ❁ अथसम्भोगशृङ्गारमाह । तत्रान्तरेवाह्यंतत्रवाह्यरतमाह । लोलेति । प्रिय तमेलोलदृष्टिचञ्चलेक्षणंदयितायावदनंरभसेनबलात्कारेणचुम्बतिसतिवि नीविनिर्गतबन्धनमंशुकंनितम्बात् । व्रीडयासहशिथिलतामुपपेदेउभयमपि शिथिलमासीदित्यर्थः । अत्रव्रीडांशुकरूपसम्बन्धिभेदभिन्ननिवृत्तिशंसनरूपशै थिल्यस्याभेदाध्यवसायनिबन्धनातिशयोक्तिमूलसहोक्तिर्विशेषालङ्कारः । अत एवव्रीडांशुकौपम्यञ्चकल्प्यम् । अत्रवात्स्यायनः वाह्यमाभ्यन्तरञ्चेतिद्विविधंरत

मुच्यते। तत्राद्यञ्चुम्बनाश्लेषनखदन्तक्षतादिकम्। द्वितीयंसुरतंसाक्षान्नानाकारेणाकल्पितमिति ॥ ४७ ॥

ह्रीतयेति। गलितनीविगलितबन्धनम्। तथाप्यवलम्बिताकाञ्चीयेनतत्। काञ्चीलग्नमित्यर्थः। तदन्तरीयमधोंशुकम्। अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंशुकेइत्यमरः। निरस्यन्नाक्षिपन् हृदयेशःप्रियः। ह्रीतयावस्त्रापगमाल्लज्जितया। ह्रीधातोःकर्त्तरिक्तः दयितयामण्डलीकृतःवर्त्तुलीकृतःपृथुस्तनभारोयस्मिन्कर्मणितद्यथातथागाढमित्यर्थः। सस्वजेआश्लिष्टः। प्रियदृष्टेःप्रतिबन्धार्थमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

ह्रीतयागलितनीविनिरस्यन्नन्तरीयमवलम्बितकाञ्चि। म
ण्डलीकृतपृथुस्तनभारंसस्वजेदयितयाहृदयेशः ॥ ४८ ॥
आदृतानखपदैःपरिरम्भाश्चुम्बितानिघनदन्तनिपातैः। सौ
कुमार्य्यगुणसम्भृतकीर्त्तिर्वामएवसुरतेष्वपिकामः ॥ ४९ ॥

आदृताइति। परिरम्भाआलिङ्गनानिनखपदैर्हेतुभिरादृताःअभिमताः। हेताविति तृतीया। तथाचुम्बनानिघनदन्तनिपातैर्हेतुभिरादृतानीतिलिङ्गविपरिणामः। सुरतसुखोद्दीपकत्वान्नखदन्तक्षतपूर्वकेषुआलिङ्गनचुम्बनेष्वादरःसंवृत्तइत्यर्थः। ननुसुकुमारेकामतन्त्रेकथम्पीडाकरेष्वादरइतिनवाच्यमित्याह। सौकुमार्य्येति। सौकुमार्य्यमेवगुणस्तेनसम्भृतकीर्त्तिःलब्धयशाःकामःसुरतेषुभोगेष्वपि नकेवलंविप्रलम्भेऽप्यपीतिभावः। वामःक्रूरएव। सुकुमारःकामइतिवादमात्रम्। वस्तुतस्तुपीडयन्नेवसुखमावहतीतिभावः। सामान्येनविशेषणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४९ ॥

अथाभ्यन्तरं रतमाह । पाणीति । रहस्येकान्ते विश्रम्भातिशयोक्तिः गद्गदवाचां स्खलद्गिरां योषितां सम्बन्धीनि पाणिपल्लवयोर्विधूननं कम्पनमन्तः सीत्कृतानि सीत्काराः एतेन कुट्टमिताख्यो भाव उक्तः । अधरपीडनादौ सुखेऽपि दुःखवदुपचारः कुट्टमितमिति लक्षणात् । नयनानामर्द्धनिमेषा अर्द्धनिमीलितानि । रहस्येकान्ते गद्गदवाचां योषितामिति विशेषणसामर्थ्यात् । गद्गदवाक्त्वं चैतानि मदनस्यास्त्रतामुपययुरस्त्रवत्पुंसामुद्दीपनान्यासन्नित्यर्थः । अत्र सीत्कारार्द्धनिमेषादिना सुखपारवश्यं व्यज्यते । तदुक्तं रतिरहस्ये । स्रस्तता वपुषि मीलनं दृशोर्मूर्च्छनाचरति लाभलक्षणं । अर्पयेच्च जघनं मुहुर्मुहुः सीत्करोति गलगद्गदाकुलेति ॥ ५० ॥ *** ॥

पाणिपल्लवविधूननमन्तः सीत्कृतानि नयनार्द्धनिमेषाः । यो
षितां रहसि गद्गदवाचामस्त्रतामुपययुर्मदनस्य ॥ ५० ॥
पातुमाहिततरतीन्यभिलेषुस्तर्षयन्त्यपुनरुक्तरसानि । सस्मि
तानि वदनानि वधूनां सोत्पलानि च मधूनि युवानः ॥ ५१ ॥

अथ मधुपानवर्णनमारभते । पातुमित्यादिना । युवान आहिततरतीनि वर्द्धितरागाणि अत एवापुनरुक्तरसानि पुनःपुनःपानेनाप्यपूर्वस्वादानि । अत एव तर्षयन्ति तृष्णोत्पादकानि अतृप्तिकराणीत्यर्थः । सस्मितानि वधूनां वदनानि सोत्पलानि मधूनि च पातुमभिलेषुरिच्छन्ति स्म । अत्र प्रस्तुतानामेव वदनानां मधूनां च पानक्रियौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलं प्राकरणिकविषयस्तुल्ययोगितालङ्कारः । प्रस्तुतानान्तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगितेति लक्षणात् ॥ ५१ ॥

॥

कान्तेति । कान्तसङ्गमेन पराजितमन्यौ यत्र गोयेतद्ववधि कत्वात्तयेति भावः । कि

अवारुणीरसनेनमध्वास्वादेनशान्तोविवादोवाक्कलहोयस्यतस्मिन् कृतः उपा
हितसन्धैःप्रियैःसहकृतसन्धानेमानिनीजनेविषयेऽनङ्गोधनुषिइषुन्नसन्दधेसि
द्धेसाध्येसाधनवैयर्थ्यादितिभावः ॥ ५२ ॥

कुप्यतेति। यूनःप्रियान् कुप्यतकोपञ्जनयतनात्रक्रुधद्रुहेत्यादिनायूनांसम्प्रदान
त्वेचतुर्थीतस्ययम्प्रतिकोपइतिनियमात्कोपस्तावत्कृत्रिमइति। अभ्यसूयानतचि
त्ताअनुकूलचित्ताभवत। किञ्च। कोपितान्वरिवस्यतपरिचरत। नमोवरिवश्चि
त्रङःक्यच्। वरिवसःपरिचर्य्यायाइत्यर्थःनियमञ्चेत्येवमनेकोनेकप्रकारोयउपदे

कान्तसङ्गमपराजितमन्यौवारुणीरसनशान्तविवादे। मा
निनीजनउपाहितसन्धौसन्दधेधनुषिनेषुमनङ्गः ॥ ५२ ॥
कुप्यताभुभवतानतचित्ताःकोपितांश्चवरिवस्यतयूनः। इत्य
नेकउपदेशइवसस्वाद्यतेयुवतिभिर्मधुवारः ॥ ५३ ॥
भर्तृभिःप्रणयसंभ्रमदत्तांवारुणीमतिरसांरसयित्वा। ह्री
विमोहविरहादुपलेभेपाटवंनुहृदयन्नवधूभिः ॥ ५४ ॥

शः प्रवर्त्तकवाक्यंसन्देशइवमधुवारोमधुपानावृत्तिः। मधुवारामधुक्रमाइत्यमरः
। युवतिभिःस्वाद्यतेस्म। मधुवारस्यकोपादिकार्य्यप्रवर्त्तकत्वसाम्यादुपदेशइवेत्यु
त्प्रेक्षा। अनियताःखलुमत्तचेष्टाइतिभावः ॥ ५३ ॥

भर्तृभिरिति। भर्तृभिःप्रणयसंभ्रमाभ्यांप्रेमादराभ्यांदत्तां। संभ्रमःसाध्वसेपिस्या
त्सम्वेगादरयोरपीतिविश्वः। अतएवातिरसामधिकस्वादांवारुणींवरुणात्मजां।
सुराहलिप्रियाहालापरिसुद्वरुणात्मजाइत्यमरः। रसयित्वाआस्वाद्यवधूभिःह्री
विमोहविरहात्मदेनजाड्यापगमाद्धेतोःपाटवंनुहृदयंनुज्ञानविशेषन्नुउपले

भे । अत एव हृदयस्य तत्कार्यज्ञानसामर्थ्यात् हृदयमेव प्रागल्भ्यमिति सन्देहः । अन्यथा कथं प्रियं प्रति वक्रो ज्यायानर्थेषु प्रवृत्तिरिति भावः । सन्देहालङ्कारः ॥ ५४ ॥ ॥

स्वादित्वेति । स्वयं स्वादितं आदौ स्वयमेव पीतं ऽथानन्तरं प्रियतमैरेधितमानं वर्द्धितवक्रसन्मानं यथा तथा लम्भितो याहितः सहसेन प्रापितइत्यर्थः । ततः प्रियतमैः सह पीतः युगपदेकपात्रेणपीतइत्यर्थः । आसवः प्रमदानाम्प्रतिपदम्प्रतिक्षणं नैकरूपरसतामनेकविधस्वादुत्वं नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । नञ्समासेन लोपः स्यात् । भेजे इव प्रापेव । प्रायेणोपचारविशेषाद्भोज्येषु रसविशेषः

स्वादितः स्वयमथैधितमानं लम्भितः प्रियतमैः सह पीतः । आ
सवः प्रतिपदं प्रमदानां नैकरूपरसतामिव भेजे ॥ ५५ ॥

भ्रूविलासशुभगाननुकर्तुं विभ्रमानिव वधूनयनानाम् । आ
ददे मृदुविलोलपलाशैरुत्पलैश्चषकवीचिषु कम्पः ॥ ५६ ॥

स्यादितिभावः । आस्वादनादिपदार्थानामनेकरसताप्राप्तिहेतुत्वात्काव्यलिङ्गं तावदेकं आस्वादनादीनामनेकधर्माणामेकस्मिन्नेव सर्वकर्मेण सम्बन्धात्पर्यायभेदश्चेत्येषां संसृष्टिः । अनेकरसत्वात् प्रेक्षावीजन्यातया सहाङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ५५ ॥ ॥

भ्रूविलासेति । भ्रूविलासैः शुभगान् सुन्दरान् वधूनयनानां विभ्रमाननुकर्तुं तैः सम्मानं समीकर्तुमिवेत्यभिप्रायेणेति भावः । मृदुविलोलपलाशैः कोमलचञ्चलदलैरुत्पलैश्चषकेषु या वीचयो मधूर्मयस्तासु कम्पः आददे स्वीकृतः । न तु स्वकम्पतया विशेषणे विभ्रमानुकारस्य मधुराग्रपूर्वेन तमाचमनसामभाजामुत्पलानां क

म्यमानवीचियोगात्सम्भूवासनेत्र साम्यं जातमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ ❁✱❁ ॥ ❁✱❁ ॥

ओष्ठेति । ओष्ठ एव पल्लवस्तस्य विदंशे दंशने रुचिरभिलाषो येषान्तेषां मुखसुरापानमिवेत्याधरम्पिपासतामित्यर्थः । रमणानां फुल्लानि लोचनान्येव विनीलसरोजानि येषु तैः अङ्गनास्य चषकानि पानपात्राणि । चषकोऽस्त्री पानपात्रमित्यमरः । तैर्मधुवारो मधुपानावृत्तिर्हृद्यतां हृदयप्रियतामुपययौ हृदयस्य प्रेम इति यत्प्रत्ययः हृदयस्य हृल्लेखयदणलासेष्विति हृद्भावः । रमणविशेषार्थहेतुकङ्काव्यलिङ्ग सङ्कीर्णरूपकालङ्कारः ॥ ५७ ॥ ❁❁ ॥ ❁✱❁ ॥ ❁✱❁ ॥ ❁✱❁ ॥ ❁✱❁ ॥ ❁❁ ॥

ओष्ठपल्लवविदंशरुचीनां हृद्यतामुपययौ रमणानाम् । फु
ल्ललोचनविनीलसरोजैरङ्गनास्यचषकैर्म्मधुवारः ॥ ५७ ॥
प्राप्यते गुणवतापि गुणानां व्यक्तमाश्रयवशेन विशेषः । तत्त
था हि दयिताननदत्तं व्यानशे मधुरसातिशयेन ॥ ५८ ॥
वीक्ष्य रत्नचषकेष्वतिरिक्तां कान्तदन्तपदमण्डनलक्ष्मीम् ।
जज्ञिरे बहुमताः प्रमदानामोष्ठयावकनुदो मधुवाराः ॥ ५९ ॥

प्राप्यत इति । गुणवताप्याश्रयवशेन गुणानां विशेषः प्रकर्षः प्राप्यते व्यक्तं तत्तथा यदुक्तन्तथैवेत्यर्थः । हि यस्माद्दयिताया आननेन करणेन दत्तं मधुरसातिशयेन स्वादुप्रकर्षेण कर्त्रा व्यानशे व्याप्तम् । व्याप्तिविशेषणसामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५८ ॥ ✱✱✱ ✱✱✱ ✱✱❁✱✱ ✱✱✱ ✱✱✱ ॥

वीक्ष्येति । रत्नचषकेषु स्फटिकादिमणिपात्रेषु अतिरिक्तां यावकापगमात्पूर्वाभ्यधिकां कान्तस्य यद्दन्तपदं मण्डनं तस्य लक्ष्मीं शोभां प्रतिबिम्बितामिति शेषः वीक्ष्य ओष्ठयावकनुदोऽधरलाक्षारागहारिणो मधुवारा मधुपानाभ्यासाः प्रमदानां बहुमताः

भिमताःवर्त्तमानेक्तःतद्योगात्षष्ठी। ऊर्द्धिरेजाताःप्रेयानुरागचिह्नप्रकाशकत्वा दितिभावः॥ ५९॥ ॥

मधुपानाद्विलोचनेषुरागोत्पत्तिरधरेभ्यश्चलाक्षारागनिवृत्तिर्मध्वाननयोश्चान्योन्यगन्धसंक्रान्तिरितिस्थितेसत्युत्प्रेक्षते। लोचनेति। लोचनेचाधरश्चलोचनाधरंसमुद्राभ्रातृव्यइतिव्यभिचारज्ञापकात्तत्राधरशब्दस्यपूर्वनिपातः। कृतश्चासावाहृतश्चेतिविशेषणसमासःलोचनाधरस्यकृताहृतोरागोययासातथोक्तालोचनयोःकृतरागाश्चाधरादासमन्तात्हृतरागाचेत्यर्थः। षष्ठ्याश्चार्थसम्बन्धात्सामान्यस्ययोग्यविशेषणपर्य्यवसाननियमेनाधिकरणापादानार्थयोगक्षेपात्। तथाचाधरलोचनगुणयोःरागतद्विरहयोःस्थानविपरीतवृत्तिंकृतवतीत्यर्थः। तथावासितेनस्वगन्धसं

लोचनाधरकृताहृतरागावासिताननविशेषितगन्धा। वा
रुणीपरगुणात्मगुणानांव्यत्ययंविनिमयंनुवितेने॥ ६०॥

क्रान्तिसुरभितेनाननेनविशेषितोतिशयितोगन्धोयस्याःसा। यद्वावासिताननाचासौ स्वार्थादाननैवविशेषितङ्गन्धाचेतिकृतबहुव्रीहिविशेषणसमासःउभयथापिस्वाननसंक्रान्तस्वगन्धास्वसंक्रान्ताननगन्धाचेत्यर्थः। एवंभूतावारुणीमदिरापरगुणात्मगुणानाम्परयोर्लोचनाधरयोश्चगुणौचपरस्याननस्यगुणश्चात्मनोवारुण्याःगुणःपरगुणात्मगुणास्तेषाम्परगुणानामात्मगुणानांव्यत्ययंनुविनिमयंनुवितेनेविस्तारयामास। चितेनप्रामादिकंवस्तुपरिवृत्तिर्व्यत्ययः। बुद्धिपूर्वातुवस्तुपरिवृत्तिर्विनिमयः। अत्रतन्त्रोच्चरितस्यपरगुणशब्दस्यावृत्त्यापरगुणात्मगुणोपमेयपरगुणौचपरगुणात्मगुणौचेतिविग्रहःकथञ्चिद्गत्यासोढव्यः। उपमानपूर्वपदबहुव्रीहिवत्। तथाचायमर्थःपरगुणयोरधरलोचनयोर्गुणयोरागतद्विरहयोर्व्यत्य

यन्नु विनिमयन्नु वितेने तथा परगुणात्मगुणयोः आननगन्धात्मगन्धयोश्च व्यत्ययं विनिमयं नु वितेने । अन्यस्य कथमन्यस्मिन्नन्यधर्मोपलम्भः सम्भवतीति भावः । अत्र लोचनाधररागयोस्तद्भावयोर्वा भेदेऽप्यभेदाध्यवसायादेकत्ववाचोयुक्तिः तस्मात् तन्मूलातिशयोक्त्यनुप्राणिना चेयं व्यत्ययविनिमययोरन्यतरकरणोत्प्रेक्षेति संक्षेपः । सा च प्रतीयमाना व्यंजकप्रयोगात् । नुशब्दस्तु संशये ॥ ६० ॥ ● ॥ * ॥ ● ॥

तुल्येति । अक्ष्णोस्तुल्यरूपमक्षितुल्याकृतियोषितः कर्णगं कर्णावतंसीकृतमसितोत्पलं निरुपकारि अनुपकारकं विदित्वा ज्ञात्वा तत्कार्यं शोभायाः करणान्तविश्रान्तेनाक्ष्णैव कृतत्वादिति भावः । मदरागः सुहृदिव उत्पलस्य बन्धुरिवानिष्टवारकत्वादि

तुल्यरूपमसितोत्पलमक्ष्णोः कर्णगं निरुपकारि विदित्वा । यो
षितः सुहृदिव प्रविभेजे लम्भितेक्षणरुचिर्मदरागः ॥ ६१ ॥
क्षीणयावकरसोऽप्यतिपानैः कान्तदन्तपदलम्भितशोभः । आ
ययावतितरामिव वध्वाः सान्द्रतामधरपल्लवरागः ॥ ६२ ॥

तिभावः । लम्भितेक्षणरुचिरावृतनयनकान्तिः सन्प्रविभेजे वर्णान्तरापादनेन प्रविभक्तः । अवैलक्षण्यकरादक्ष्णः व्यावर्तयामास । ततो विच्छित्तिकरत्वादिति भावः ॥ ६१ ॥ ●*●〰●*●〰●*●〰●*●〰●*●〰●*● ॥

क्षीणेति । अतिपानैः क्षीणयावकरसः क्षीणलाक्षारागोऽपि कान्तस्य दयितस्य दन्तपदेन दन्तक्षतेन सम्भृता शोभा यस्य सः वध्वा अधरपल्लवरागोऽतितरामतिमात्रं अतिशब्दात्तरप्प्रत्यये किमेत्तिङव्ययेत्यादिना आम्प्रत्ययः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञा । सान्द्रतां घनत्वमाययाविव प्रियोपभोगचिह्नमण्डनानां कामिन्यवयवानां किमन्यैर्मण्डनैरिति भावः । तत्र क्षीणस्यापि सान्द्रतेति विरोधात्कान्तदन्तेत्यादिवि

शेषणगत्या सान्द्रत्वे हेतूक्त्या काव्यलिङ्गन्तत्सङ्कीर्णा चेयमुत्प्रेक्षा ॥ ६२ ॥ ❁ ॥
रागेति । वनितानां सर्वगापि सर्वाङ्गगतापि अनन्तानन्तेत्यादिना ऽऽमदश्री रागेण आकान्तानि नयनानि येषु तेषु विद्रुमवदरुणानि कपोलतलानि येषु तेषु मुखेषु दर्पणेष्विव वनितानान्दृशे तेषां नयनादीनैर्मल्येन रागाभिव्यक्तिसम्भवादिति भावः । अत्र मदश्रीः सर्वगतापि मुखेष्वेव ददृशे इति विरोधः तस्य मुखविशेषणैः समाधानात्काव्यलिङ्गानुप्राणितो विरोधवदाभासोऽलङ्कारः । स चोपमया संसृज्यते ॥ ६३ ॥ ❁ ॥
वक्रेति । वक्राकोपेन विकृतिर्याभिस्तास्तथाभूता अपि रामाः कर्म्मचारुतातासां सौन्द

रागकान्तनयनेषु नितान्तं विद्रुमारुणकपोलतलेषु । सर्वगा

पि ददृशे वनितानान्दर्पणेष्विव मुखेषु मदश्रीः ॥ ६३ ॥

वक्रकोपविकृतीरपि रामाश्चारुताभिमततामुपनिन्ये । व

श्यतां मधुमदो दयितानामात्मवर्गहितमिच्छति सर्वः ॥ ६४ ॥

वाससां श्लथिलतामुपनाभि ह्रीनिरासमपदे कुपितानि । यो

षितां विदधती गुणपक्षे निर्ममार्ज्ज मदिरा वचनीयम् ॥ ६५ ॥

र्य्येणाङ्गनीं अभिमततां प्रियवाल्लभ्यमुपनिन्ये । सौन्दर्य्यैर्हि विकृतिमपि रोचयन्त इति भावः । मधुमदो दयितानां वश्यतां विधेयत्वमुपनिन्ये । तथा हि । सर्व आत्मवर्गहितमिच्छति अत एव चारुतास्त्रीणामुपचकार मधुमदस्तु पुंस्त्वात्पुंसां वश्यतां विधेयत्वमुपनिन्ये । इति युक्तमित्यर्थः । अत्र विकृता अप्यभिमताः कुपिता अपि वश्या इति विरोधस्य चारुतामदाभ्यां समाधानाद्भवत्यपि विरोधाभासो भवन्नर्थान्तरन्यासेन संसृज्यते ॥ ६४ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥
वाससामिति । उपनाभि नाभिसमीपे वाससां श्लथिलतां ह्रीनिरासं लज्जात्यागम

पदेकुपितानित्यस्थानकोपाश्चगुणपक्षेगुणकोटौविदधतीस्थापयतीगुणकोटौ निवेशयन्तीदोषानप्येतानगुणान् कुर्वतीत्यर्थः। मदिरापियेषितांवचनीयम्। न नाभिन्दर्शयेदितिशास्त्रनिषिद्धाचरणंनिन्दांनिर्ममार्ज्ज। तथादोषाणामपिवस्त्र शैथिल्यादीनान्तदानींगुणत्वान्नकश्चिद्वचनीयावकाशइत्यर्थः ॥ ६५ ॥ *

भर्तृष्विति। उपसखिसखीसमीपे। समीपार्थेऽव्ययीभावः। आत्मनःस्वदेहान्। आत्माजीवेधृतौदेहेस्वभावेपरमात्मनीतिवैजयन्ती। भर्तृषुनिक्षिपन्तीनांनिपात यन्तीनाम्भर्तृणामुपरिपतन्तीनामित्यर्थः। आत्मीनङ्मोर्नुमितिविकल्पान्नुमभावः। कुतः। मधुमदेनोद्भ्रमितानांप्रेरितानांनतुस्वेच्छयेतिभावः। वनितानामनुरक्त

भर्तृषूपसखिनिक्षिपतीनामात्मनोमधुमदोद्भ्रमितानाम्। व्री
डयाविफलयावनितानांनस्थितंनविगतंहृदयेषु ॥ ६६ ॥
रुन्धतीनयनवाक्यविकाशंसादितोभयकरापरिरम्भे। व्री
डितस्यललितंयुवतीनांक्षीवताबहुगुणैरनुजह्रे ॥ ६७ ॥

स्त्रीणां। वनिताजनितात्यर्थानुरागयोषितीतिविश्वः। हृदयेषुविफलयाअनुचिता चरणादितिभावः। व्रीडयानस्थितंनविगतं वैफल्यात्तस्यमदोपाधिकत्वाच्चेतिभा वः। अतएवनोभयनिषेधविरोधः ॥ ६६ ॥ ❁⁓❁ ॥ *❁* ॥ ❁⁓❁ ॥

रुन्धतीति। नयनानांवाक्यानाञ्चविकाशम्प्रागल्भ्यंरुन्धतीप्रतिबध्नती। तथापरि रम्भेआलिङ्गनेसादितैास्तम्भितावुभौकरौययासायुवतीनांसम्बन्धिनीक्षीवताम त्तता। कर्त्तरिक्तः। अनुपसर्गास्फुल्लक्षीवकृशोल्लाघाइतिनिपातनात्साधुःक्षीवा मत्तातस्याभावःक्षीवता। त्वतलोर्गुणवचनस्यपुंवद्भावोवक्तव्यः। बहुगुणैर्दृष्टिस ङ्कोचादिभिर्व्रीडितस्यव्रीडायाभावेक्तः। ललितंविलासंअनुजह्रेअनुचक्रे। चकार

मकन्दैरिलिङ्गब्रीडाकार्य्यकरत्वाद्व्रीडानुकरणमित्युपमालङ्कारः ॥ ६७ ॥ *

योषिदिति । उद्भत उत्कटो मनोभवेन योरागः स यस्याः सा योषिन्मानवत्यपि दयितस्याङ्कं ययौ यतो मानाद्रागो बलीयानिति भावः । लाघवदोषम्परिहरति । कारयतीति । अनिभृता चपला नकार्य्यकारिणीत्यर्थः । वारुणी मदिरा गुणेषु दोषेषु च विषये । सर्वोद्धं द्वो विभाषयैकवद्भवतिरहस्यविभेदं रहस्यभङ्गङ्कारयति खलु । निगूहितावपि गुणदोषौ प्रकाशयतीत्यर्थः । यतो निगूढरागप्रकटनम्प्रकटमानत्यागश्च प्रमत्तायानलाघवमावहति । अबुद्धिपूर्वकत्वादिति भावः ॥ ६८ ॥ ❁

योषिदुद्धतमनोभवरागा मानवत्यपि ययौ दयिताङ्कम् । कारयत्यनिभृता गुणदोषे वारुणी खलु रहस्यविभेदम् ॥ ६८ ॥

आहिते नु मधुना मधुरत्वे चेष्टितस्य गमिते नु विकाशम् । आबभौ नव इवोद्धतरागः कामिनीष्ववसरः कुसुमेषोः ॥ ६९ ॥

मा गमन्मदविमूढधियो नः प्रोज्झ्य रन्तुमिति शङ्कितनाथाः । योषितो न मदिराम्भृशमीषुः प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि ॥ ७० ॥

आहिते इति । मधुना मद्येन चेष्टितस्य व्यापारस्य मधुरत्वे आहिते नु प्राक्सत्यैव मनोहरत्वे सम्प्रत्युत्पादिते वा । विकाशं गमिते नु प्राक्सत्यैव माधुर्य्ये प्रकर्षम्प्रापिते वा उद्धतरागः उद्रिक्तरागः । अत एव कुसुमेषोः कामिनीष्ववसरः प्रवेशो नव इवाबभौ नित्यसन्निहितोऽपि मदनः । कामिनीषु मदकृततात्कालिकचेष्टामाधुर्य्याद्रागोद्रेके सत्यपूर्ववदुद्दीप्तोऽभूदित्यर्थः । संशयानुप्राणितेयमुत्प्रेक्षा ॥ ६९ ॥ ❁❁❁❁❁❁❁ ॥

मा गमन्निति । शंकितनाथा अविश्वस्तपुरुषाः योषितो मदेन विमूढधियः लब्धबुद्धयो नोऽस्मान्प्रोज्झ्य विसृज्य । प्रपूर्वादुज्झतेः समासेनञ्पूर्वैक्त्वाल्ल्यप् रन्तुं मा गम

अगच्छन्नित्यतिमनीयय्येतिशेषः । गमेर्माङि लुङ्नमाङ्योग इत्यडागमप्रतिषेधः । मदिरामुग्धमतिमात्रं नेयुर्नैच्छन्ति स्म किन्तु भर्तृवियोगभयाद्दोषदेशमपुरित्यर्थः । तथाहि । प्रेमस्नेहः अपदेऽस्थानेऽपि भयान्यनिष्टानि पश्यतीत्युत्प्रेक्षते शङ्कत इतियावत् । शङ्काहेतौ प्रेम्णि कर्तृत्वोपचारः ॥ ७० ॥ ❁❁❁❁❁❁❁ ॥

चित्तेति । चित्तस्य निर्वृतिविधायि सुखकरं विविक्तं रहः । विविक्तं रहसि स्मृतमिति विश्वः । मन्मथो मधुमदः मद्यमदः शशिभासश्चन्द्रिकाः दयितैः सङ्गमश्च वृद्धोयूनेति निपातनात्सहशब्दाप्रयोगेऽपि सहार्थे तृतीया । एतानि प्रमदानां प्रेमवियोगासहत्वावस्थां सम्भोगं कामपि भुवं काञ्चिद्दशां नयन्ति स्म रत्यवस्थामप्यतिक्रम्य शृङ्गारव

चित्तनिर्वृतिविधायि विविक्तं मन्मथो मधुमदः शशिभासः । सं
गमश्च दयितैः स्म नयन्ति प्रेम कामपि भुवं प्रमदानाम् ॥ ७१ ॥
धार्ष्ट्यलङ्घितयथोचितभूमौ निर्दयं विलुलितालकमाल्ये । मा
निनीरतिविधौ कुसुमेषुर्मत्तमत्त इव विभ्रममाप ॥ ७२ ॥

स्थां क्रीडामपि निन्युरित्यर्थः । प्रेमाभिलाषो रागश्च स्नेहः प्रेम रतिस्तथा । शृङ्गारश्चेति सम्भोगः सप्तावस्थः प्रकीर्तितः इत्युक्तं रसरत्नाकरे । प्रेमादिदशक्षरम्येषु तच्चित्ताप्यभिलाषकः । रागस्तत्सङ्गबुद्धिः स्यात्स्नेहस्तत्प्रवणक्रिया । तद्वियोगासहं प्रेम रतिस्तत्सहवर्तनं । शृङ्गारस्तत्समं क्रीडा सम्भोगः सप्तधा क्रमइति ॥ ७१ ॥ ❁ ॥

क्रीडावस्थामाह । धार्ष्ट्येति । धार्ष्ट्येन प्रागल्भ्येन लङ्घिता यथोचिता योग्या भूमिर्मर्यादा यस्मिंस्तथोक्ते । चुम्बनताडनमणितसीत्कारपुरुषायितादौ स्वयमुच्छृङ्खलवृत्तिरित्यभिप्रायः । निर्दयं यथा तथा विलुलितानि स्रस्ताकर्षणाकुलितान्यलकमाल्यानि यस्मिंस्तस्मिन्मानिनीरतिविधौ सुरते कुसुमेषुर्मत्तमत्तो मत्तप्रकार इव विभ्रमं वि

जृम्भणमापप्राप। मनःकिन्नकरोतीतिभावः। कारयितरि कर्तृत्वोपचाराद्‌त्प्रेक्षा॥ ७२॥ ॥

शीधुपानइति। शीधुपानेनमद्यपानेनविधुरेषुविह्वलेषु। मैरेयमासवःशीधुरित्यमरः। अतएववपुःषुअङ्गेषुनिघ्नताम्प्रियपराधीनतामुपगतेषुसत्सु। अधीनोनिघ्नआयत्तइत्यमरः। वधूनांसम्बन्धिरतिरसेषुसुरतरसास्वादेषुआहितभावन्दत्तचित्तंकामिषुविषयेईहितञ्चुम्बनताडनादिचेष्टितंवीतलज्जन्निर्विषयमस्थानकृतमपीत्यर्थः। रेजेरागिणांस्खलितमपिशोभतइतिभावः। विरोधालङ्कारः॥ ७३॥ ॥

शीधुपानविधुरेषुवधूनांनिघ्नतामुपगतेषुवपुःषु। ईहितंरतिरसाहितभावंवीतलज्जमपिकामिषुरेजे॥ ७३॥ अन्योन्यरक्तमनसामथविभ्रतीनाञ्चेतोभुवःसुरसखाप्सरसांनिदेशम्। वैबोधिकध्वनिविभावितपश्चिमार्द्धासासंहृतेवपरिवृत्तिमियायरात्रिः॥ ७४॥

अन्योन्येति। अथसुरसखाइन्द्रसचिवागन्धर्वास्तेषामप्सरसांचअन्योन्यरक्तमनसाम्परस्परानुरक्तचित्तानाञ्चेतोभुवःकामस्यनिदेशमाज्ञांविभ्रतीनांस्मरविधेयानान्तासुरममाणास्वेवेत्यर्थः। वङ्कीचानादरेइतिवङ्कीविबोधनशीलमेषान्तेवैबोधिकावैतालिकाः। ताच्छील्यमितिठक्। तेषांध्वन्धनिभिर्मङ्गलरवैर्विभावितोऽभ्यूहितःज्ञातःपश्चिमार्द्धमवरमभागोयस्याःसातथोक्तासारात्रिःसंहृतासंक्षिप्तेवेत्युत्प्रेक्षा। सुखिनाम्भूपानाम्भूयानपिकालोलघीयानिवभवतीतिभावः। परिवृत्तिंविवर्त्तिमियापप्रभातकल्पाभूदित्यर्थः॥ ७४॥ ॥

निद्रेति । निद्रया विनोदितेनाऽपनीतेन नितान्तं इत्यर्थः योरत्याः क्लमः स्वेदस्तेषां आयामिभिरायामवद्भिः दीर्घैर्मङ्गलनिनादैः वैबोधिकध्वनिभिर्विबोधितानाम् । यूनां रामासु । सुन्दरी रमणी रामा इत्यमरः । भाविविरहेणाकुलितासु सतीषु रतानि तान्येव पूर्वाणि प्रथमानि तत्पूर्वाणि तेषां भावस्तत्पूर्वता । भावे तल्प्रत्ययः । समाददधिरे प्रापुरिवेत्युत्प्रेक्षा आद्यसुरतवदादरात्प्रवर्तितइत्यर्थः । यदुत्तरकालं दुर्लभं तदतितृष्णयानुभूयत इत्यर्थः ॥ ७५ ॥ *❁*❁*❁*❁*❁*❁* ॥ कान्तेति । सुरतखेदेन निमीलितान्यक्षीणि येन तं कान्ताजनं स्त्रीसमूहं संवाहितुं संवाहयितुमिव खेदापनोदार्थं अङ्गमर्द्दनं कर्त्तुमिवेत्यर्थः । संवाहनं वाहनेऽपि तत्र

निद्राविनोदितनितान्तरतिक्लमानामायामिमङ्गलनिनादविबोधितानाम् । रामासु भाविविरहाकुलितासु यूनां तत्पूर्वतामिव समादधिरे रतानि ॥ ७५ ॥ कान्ताजनं सुरतखेदनिमीलिताक्षं सम्वाहितुं समुपयानिव मन्दमन्दम् । हर्म्येषु माल्यमदिरापरिभोगगन्धानाविश्चकार रजनीपरिवृत्तिवायुः ॥ ७६ ॥

देरङ्गमर्द्दन इति विश्वः । वाह प्रयत्न इति धातोरण्यन्तात्तुमुन् । अन्यथा संवाहयितुमिति णिग्रहणं स्यात् । मन्दमन्दं मन्दप्रकारं प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्भावे कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुक् । समुपयान्सम्यान् रजनीपरिवृत्तिवायुर्निशावसानमरुत् । हर्म्येषु माल्यानि च मदिरा च परिभोगो विमर्दश्च तेषां गन्धानाविश्चकार बहिः प्रसार्य्ययामासेत्यर्थः । अत्र सम्वाहितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । मान्द्यगुणमूलत्वाद्गुणनिमित्तक्रियाफलोत्प्रेक्षा ॥ ७६ ॥ ❁〜❁*❁〜❁*❁〜❁*❁〜❁ ॥ आमोदेति । आमोदेन मद्यगन्धेन वासिताः सुरभिताः अलादृष्टमुक्तत्वा स्फुरन्तश्च

धरपल्लवायेषुतेषुनिद्रयाकषायितान्यपटूकृतानिविपाटलानिलोचनानियेषुत्ते
षु। कषायस्तुवरेनस्त्रीनिर्यासेरञ्जकादिके। सुरभावपटौरक्तेसुन्दरेलवने
पिचेतिकेशवः। व्यामृष्टानिप्रमृष्टानिपत्त्राणितिलकाश्चयेषान्तेषुविलासिनीनांव
दनेषुमदावशेषःशोभाम्बबन्ध। मण्डनान्तरापायेमदशेषएवमण्डनंबभूवेत्य
र्थः। स्त्रीणांमदएवभूषणमितिभावः॥ ७७॥ ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁ ॥
गतवतीति। अङ्गरागेऽङ्गविलेपनेनखरेखासुनखपदेषुलक्ष्यतांदृश्यताङ्गतव
तिसतिविमर्दात्तन्मात्रावशेषेसतीत्यर्थः। किञ्च बिम्बतुल्याअधराःबिम्बाधराःशाक

आमोदवासितचलाधरपल्लवेषुनिद्राकषायितविपाटललोच
नेषु। व्यामृष्टपत्त्रतिलकेषुविलासीनीनांशोभाम्बबन्धवदने
षुमदस्यशेषः॥ ७७॥ गतवतिनखलेखालक्ष्यतामङ्गरागेस
मददयितपीताताम्रबिम्बाधराणाम्। विरहविधुरमिष्टासत्स
खीवाङ्गनानांहृदयमवललम्बेरात्रिसम्भोगलक्ष्मीः॥ ७८॥
॥ * ॥ इतिमहोपाध्यायश्रीभारविकृतौकिरातार्जुनीयेमहा
काव्येसुरसुन्दरीसम्भोगवर्णनंनामनवमःसर्गः॥ ९॥ * ॥

पार्थिवादित्वात्मध्यमपदलोपीसमानाधिकरणसमासइतिवामनः। समदैर्द
यितैःपीताःपीडिताःअतएवातिपीडनादाताम्राआसमन्ताद्रक्ताबिम्बाधरायासा
न्तासामङ्गनानानांसम्बन्धिविरहेणाह्निकेनवियोगेनविधुरम्बिह्वलंहृदयंरात्रिस
म्भोगलक्ष्मीःनखपदादिशोभेत्यर्थः। इष्टाआप्तासत्सखीवनिपुणासहचरीवा
वललम्बेधारयामास। प्रियसम्भोगचिह्नशोभास्पष्टाबभूवेत्यर्थः। प्रियोपभोग
चिह्नशोभावलोकनलालसाःकथंविरहंसहन्तइत्यर्थः। श्रुतिपूर्णोपमालङ्कारः

। मालिनीवृत्तम् । लक्षणन्तूक्तम् ॥ ७८ ॥ * ॥ इतिश्रीमहोपाध्यायकोलाच लमल्लिनाथसूरिविरचितायांकिरातार्ज्जुनीयव्याख्यायाङ्घण्टापथसमाख्यायां नवमःसर्गः ॥ ९ ॥

॥ समाप्तश्चायंपूर्वार्द्धः ॥

अथागन्तुकसहजशोभासम्पन्नतयास्मयसाधनाः स्त्रियो मुनिमनःप्रलोभनार्थं प्रास्यन्नित्याह। अथेति। अथ प्रभाते परिमलजां सम्भोगसम्भूतां शोभामवाप्य। सम्भोगे स्यात्परिमल इति वैजयन्ती। सम्भोगात्स्त्रियः शोभन्त इति भावः। एतेनागन्तुकशोभासम्पत्तिरुक्ता। अतएव सुरतादिवर्णनमप्रस्तुतेऽपयोगित्वान्नोक्तं। अथ सहजशोभासम्पत्तिमाह। अवयवेति। अवयवैस्तनादिभिर्दीपिता मण्डिता मण्डनश्रीः प्रसाधनशोभा याभिस्ताः। रम्यहावा मनोहरविलासास्ताः स्त्रियः वसतिं शिविरं अभिविहाय सर्वतस्त्यक्त्वा सुरपतिसूनोरर्जुनस्य विलोभनाय जग्मुः। अत्रावयवदीपकतया प्रसिद्धस्य मण्डनस्य तद्दीप्यत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धाभिधाना

अथ परिमलजामवाप्य लक्ष्मीमवयवदीपितमण्डनश्रियस्ताः।
वसतिमभिविहाय रम्यहावाः सुरपतिसूनुविलोभनाय जग्मुः ॥ १ ॥
द्रुतपदमभियातुमिच्छतीनां गगनपरिक्रमलाघवेन तासाम्। अव-
निषु चरणैः पृथुस्तनीनामलघुनितम्बतया चिरं निषेदे ॥ २ ॥

दवयवसौन्दर्य्यातिशयद्योतनार्थत्वादतिशयोक्तिरलङ्कारः। अस्मिन्सर्गे पुष्पिताग्रावृत्तम्। अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा इति लक्षणात् ॥ १ ॥

द्रुतेति। गगनपरिक्रमलाघवेन गगनगमनवेगेन च द्रुतपदं यथा तथाऽभियातुं गन्तुमिच्छतीनां किञ्च। पृथुस्तनीनान्तासामप्सरसाम्। किञ्च। अलघुनितम्बतयाऽलघवो नितम्बा यासान्तासाम्भावस्तत्ता तया चरणैरवनिषु चिरन्निषेदे स्थितम्। अभ्यासपाटवेन मनसा चरमाणानामपि तासां स्तनजघनभाराच्चरणा नोत्तस्थुरित्यर्थः ॥ २ ॥

निहितेति । निहिता आरोपिताः सरसयावकाः सान्द्रलाक्षारागा येषु तैर्वधूनां चरणतलैः चरणन्यासैः कृतपद्धतिः कृतरेखा । अत एवारुणिताः अरुणीकृताः नीलास्तृणोलपास्तृणानि दूर्वादीनि उलपा वल्वजाख्यास्तृणविशेषा अस्यास्ता । उलपा वल्वजाः प्रोक्ता इति हलायुधः । उलपास्तृणीरन्तृणानीति धूर्तस्वामी । आम्रपरिव्राजकवत्तृणोलपानां पृथक्निर्देशः । धरित्री शक्रगोपैरिन्द्रगोपाख्यैः कीटकैः । इन्द्रगोपस्त्वग्निरज इति हेमः । अविरलं निरन्तरं यथा तथा विततेवेत्युत्प्रेक्षा । बभासे ॥ ३ ॥ ✱✱✱ ॥

ध्वनिरिति । अगविवरेषु नगरन्ध्रेषु गुहास्वित्यर्थः । प्रतिरवैः प्रतिध्वनिभिः विततः

> निहितसरसयावकैर्बभासे चरणतलैः कृतपद्धतिर्वधूनाम् । अ
> विरलविततेव शक्रगोपैररुणितनीलतृणोलपा धरित्री ॥ ३ ॥
> ध्वनिरगविवरेषु नूपुराणां पृथुरशनागुणसिञ्जितानुयातः । प्र
> तिरवविततो वनानि चक्रे मुखरसमुत्सुकहंससारसानि ॥ ४ ॥

संमूर्च्छितः पृथुभिः रशनागुणानां सिञ्जितैः स्वनितैरनुयातोऽनुगतो मिलित इति यावत् । अम्भोनेर्युवस्यात् रशादेशश्च रशनाकाञ्चीतालव्यशकारवतीति सिद्धान्तकौमुदी । काञ्ची सप्तकी रशना तथेत्यमरः । स्वनिते वस्त्रपर्णानां भूषणानां तु सिञ्जितमित्यमरः । नूपुराणां ध्वनिभिः ध्वानैः वनानि मुखराः शब्दायमानाः समुत्सुकाः उत्कण्ठिता हंसाः सारसाश्च येषान्तानि चक्रे । अत्र हंसादिमुखरसमुत्सुकीकरणरूपेणावस्तुना तेषां नूपुरादिध्वनौ सादृश्याद्धंससारसन्तरकूजितभ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते ॥ ४ ॥ ✱✱✱ ॥

अवचयेति । अवचयः पुष्पफलादिच्छेदनम्परिभोग उपभोगः । तद्वन्निर्हिंसाः

घातुकाःव्याघ्रादयः। शरारुर्घातुकोहिंस्रइत्यमरः। तैःसहचरिताःसहचरन्तः कर्त्तरिक्तः। मतिबुद्धीत्यादिसूत्रेणचकारात्सुखशयितादिवर्त्तमानार्थताअन्येहिं स्रेतरेमृगाहरिणादयोयेषुतानिसहचरितान्यमृगाणिकाननानि। तथासमु दितेनसाध्वसेनविक्लवंविवशंचेतश्चवधूभ्यःक्रियाग्रहणमपिकर्त्तव्यमितिसंप्रदा नत्वाच्चतुर्थी। अभितोमुनिमभिदधुः। सूचयामासुरित्यर्थः। अवचयादिलि ङ्गचतुष्टयेनासन्नोमुनिरित्यनुमीयतइत्यर्थः॥५॥ ॥

नृपतिमुनिपरिग्रहेणेति। साभूःनृपतिरेवमुनिःतस्यपरिग्रहेणाधिष्ठानेनहे

अवचयपरिभोगवन्तिहिंस्रैःसहचरितान्यमृगाणिकाननानि ।
अभिदधुरभितोमुनिंवधूभ्यःसमुदितसाध्वसविक्लवञ्चचेतः॥५॥
नृपतिमुनिपरिग्रहेणसाभूःसुरसचिवाप्सरसाञ्जहारतेजः। उ
पहितपरमप्रभावधाम्नांनहिजयिनान्तपसामलंघ्यमस्ति॥६॥
सचकितमिवविस्मयाकुलाभिःशुचिसिकतास्वतिमानुषाणिताभिः।
क्षितिषुददृशिरेपदानिजिष्णोरुपहितकेतुरथाङ्गलाञ्छनानि॥७॥

तुनासुरसचिवानाङ्गन्धर्वाणामप्सरसाञ्चतेजोजहार। तदाश्रमप्रवेशादेवनिस्ते जस्काअभूवन्नित्यर्थः। कथंमानुषेणामानुषतेजोनिरस्तमितिचनवाच्यम्। हिय स्मादुपहितेआहितेपरमेप्रभावधाम्नीसामर्थ्येतेजसीयैस्तेषाञ्जयिनाञ्जयनशीला नां। महतामितिपाठेमहतामुत्कटानान्तपसामलंघ्यंनास्ति॥६॥ ॥

सचकितमिति। विस्मयाकुलाभिस्ताभिःस्त्रीभिःशुचयःसिकतायासुतासुपादरे खाभिव्यक्तियोग्यास्वित्यर्थः। क्षितिषुउपहितानिविन्यस्तानिकेतुरथाङ्गलाञ्छना निरेखास्वरूपध्वजचक्रादयेवचिह्नानियेषुतानिअतएवातिमानुषाणिजिष्णोर

र्जुनस्य प्रदानि सचकितमिव ददृशिरे दृष्टानि । अद्भुतवस्तुदर्शनादाश्चर्यविस्म
यो भवतइति भावः ॥ ७ ॥ *** ॥
अतिशयितेति । अतिशयिता अतिक्रान्ता वनान्तरद्रुमा तरवो याभिः तासां कुतः फलानां
कुसुमानाञ्चावचयेपि लवनेपि सैव विधा प्रकारो यासान्तद्विधानां तथैव समयाणामित्य
र्थः । तरुत्सां वीरुधाञ्च समृद्ध्या विज्ञेन युवतिजनैर्मुनिप्रभावो ऋतुरिव जगृहे नि
श्चितः कारणतयेति शेषः ॥ ८ ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥
मृदितेति । सरसिजमार्द्रं यद्वल्कलं तद्देव भारस्तेन भुग्नशाखेन भग्नशाखः अत एव

अतिशयितवनान्तरद्युतीनाम्फलकुसुमावचयेपि तद्विधानाम् । ऋतु
रिव तरुवीरुधां समृद्ध्या युवतिजनैर्जगृहे मुनिप्रभावः ॥ ८ ॥
मृदितकिसलयः सुराङ्गनानां ससलिलवल्कलभारभुग्नशाखः । बहु
मतिमधिकां ययावशोकः परिजनतापि गुणाय सद्गुणानाम् ॥ ९ ॥
यमनियमकृशीकृतस्थिराङ्गः परिददृशे विधृतायुधः सनाभिः । अनु
पमशमदीप्तितागरीयान्कृतपदपङ्क्तिरथर्वणेव वेदः ॥ १० ॥

मृदितकिसलयो विलुलितपल्लवः क्वचिन्नेति प्रतिषेधात्तन्मृदेर्गुणः अशोको वृक्षविशे
षः सुराङ्गनानामप्सरसां सम्बन्धिनीमधिकाम्बहुमतिं सज्जनसेवी धन्योयमिति य
यौ । ननु सेवकेषु काश्लाघेत्यत आह । सद्गुणानां परिजनतापि अनुचरत्वमपि । भा
वेतल् । गुणायोत्कर्षाय भवतीति शेषः । एतेन तासां मुनेः प्रभावदर्शनाद्देवपारव
श्यं गम्यते ॥ ९ ॥ *** ॥
यमेति । यमो देशकालाद्यनपेक्ष्या शुद्धिहेतुरहिंसादिः । नियमस्तदपेक्ष्या शु
द्धिहेतुः तपःस्वाध्यायादिः ताभ्यां कृशीकृतान्यपि स्थिराणि दृढानि अङ्गानि यस्य सः ।

विधृतायुधः । अतएवतपश्चात्रयुक्तःसोऽर्जुनःशमःशान्तिरभ्युदयकाण्डेदीप्तित्
त्वयताअभिचारकाण्डेताभ्यामनुपमाभ्यांगरीयानुदयः । अथर्वणावशिष्ठेनकृतार
चितापटानाम्पङ्किरानुपूर्वीयस्यसवेदश्चतुर्थवेदइत्यर्थः । अथर्वणस्तुमन्त्रोद्धारो
वशिष्ठकृतइत्यागमः । सइवताभिःस्त्रीभिःपरिदवृशेदृष्टः ॥ १० ॥ ॥
अथचतुर्भिस्तमेवविशिनष्टि । शशधरेत्यादिभिः । शशधरश्चन्द्रइवलोचनाभिरामै
र्गगनविसारिभिरंशुभिस्तेजोभिः । परीतोव्याप्तोऽम्बरवर्मएकंसानुसद्मयस्यसए
कदेशस्थोपीत्यर्थः । महीधरस्येन्द्रकीलस्यसकलंशिखरनिचयमपिदधदावृ
एवन्निवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ११ ॥ ॥

शशधरइवलोचनाभिरामैर्गगनविसारिभिरंशुभिःपरीतः । शिखर
निचयमेकसानुसद्मासकलमिवापिदधन्महीधरस्य ॥ ११ ॥
सुरसरितिपरन्तपोधिगच्छन्विधृतपिशङ्गवृहज्जटाकलापः । ह
विरिवविततःशिखासमूहैःसमभिलषन्नुपवेदिजातवेदाः ॥ १२ ॥

सुरेति । पुनःसुरसरितिगङ्गाकूलेपरन्तपोधिगच्छन्नर्ज्जयम् । फलाभिलाषेणो
तिशेषः । हविरभिलषन्नित्युपमानविशेषणसामर्थ्यात् । तथाविधृतःपिशङ्गवृ
हज्जटाकलापोयेनसः । अतएवोपवेदिवेद्यांविभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । शिखास
मूहैर्ज्वालाजालैर्विततोहविराज्यादिकंसमभिलषन् । जातंवेदोहिरण्यंयस्मा
दितिजातवेदावह्निरिवस्थितः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
सदृशमिति । पुनराकृतेर्वपुषः । आकृतिःकथितारूपेसामान्यवपुषोरपीतिविश्वः
। सदृशन्तुल्यमतनुंमहान्तम्प्रयत्नमुद्योगन्दधत् । तथातदनुगुणाम्प्रयत्नानुगुणा
मपरैरन्यैरलंघ्यांकर्त्तुमशक्यामित्यर्थः । क्रियांव्यापारंदधत् । तथाक्रियानुरूपम

लघुगुरुतपोदधत्। तथाविजयवतीं सर्वोत्कर्षवतीं विजयफलांवातपःक्रियानुरूपांतपःसमांसमृद्धिमैश्वर्य्यंन्दधत्। अत्रपूर्वम्प्रत्युत्तरस्यविशेषणतयास्थापनात्प्रथमैकावल्यलङ्कारः। यथापूर्वम्परस्परविशेषणतयास्थापनेएकावलीतिसूत्रात्॥ १३ ॥ ❀❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀❀ ॥

चिरनियमेति। पुनश्चचिरनियमेनदीर्घकालतपसाकृशःक्षीणाङ्गोपिशैलसारः। उपमानपूर्वपदोबहुव्रीहिः। शमनिरतोपिप्रकृत्यादुरासदोदुर्द्धर्षःनिर्जनविजनेदेशेतिष्ठन्नपिससचिवस्सपरिवारइव। किञ्चमुनिरप्यैश्वर्यैरहितोपीत्यर्थः

सदृशमतनुमाकृतेःप्रयत्नन्तदनुगुणामपरैःक्रियामलंघ्याम्। दधदलघुतपःक्रियानुरूपांविजयवतींचतपःसमांसमृद्धिम्॥ १३ ॥
चिरनियमकृशोपिशैलसारःशमनिरतोपिदुरासदःप्रकृत्या। ससचिवइवनिर्जनेपितिष्ठन्मुनिरपितुल्यरुचिस्त्रिलोकभर्तुः॥ १४ ॥
तनुमवजितलोकसारधाम्नींत्रिभुवनगुप्तिसहांविलोकयन्त्यः। अवययुरमरस्त्रियोस्ययत्नंविजयफलेविफलन्तपोधिकारे॥ १५ ॥

। त्रयाणांलोकानाम्भर्तुरिन्द्रस्यतद्धितार्थेत्यादिनाउत्तरपदसमासः। तुल्यरुचिःसमानतेजाःअपिशब्दःसर्वत्रविरोधद्योतनार्थःस चमुनेरतर्क्यमहिमत्त्वेननिरस्तइतिविरोधालङ्कारः। विरोधाभासत्वंविरोधइतिसूत्रात्॥ १४ ॥ ❀ ❀ ❀ ❀ ॥

तनुमिति। अवजितेतिरस्कृतेलोकानांसारधाम्नीसत्त्वतेजसीययातांअवउपधेत्यादिनाङीप्। त्रयाणाम्भुवनानांसमाहारस्त्रिभुवनं। तद्धितार्थेत्यादिनासमाहारार्थेतत्पुरुषःपात्रादित्वात्स्त्रीत्वप्रतिशेधःतस्यगुप्तौरक्षणेसहांसमर्थाम्पचाद्यच्। तनुंमूर्तिंविलोकयन्त्योऽमरस्त्रियोविजयफलेजयार्थेतपोधिकारेतपोनु

स्थानेऽस्यार्जुनस्ययत्नंविफलमवययुर्मेनिरे । त्रैलोक्याधिपत्यादिमहाफलसाधनसमर्थस्यतुच्छफलाभिलाषोमत्तमातङ्गमांसभोगोचितस्यकण्ठीरवस्यजीर्णतृणचर्वणोत्कण्ठेवनशोभामावहतीतिभावः । अत्रविशिष्टतनुविलोकनस्यस्त्रीविशेषणवैफल्यजननहेतुत्वोक्त्यापदार्थहेतुकःकाव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १५ ॥ * ॥

मुनीति । प्रतनुबलानिउत्कृष्टसाराणितपांस्यधितिष्ठतोऽनुतिष्ठतोमुनीन्दनुतनयान्दानवांश्चसद्यस्त्रैणमेवविलोभ्याकृष्यचिरात्कुलिशभृताशक्रेणअलघुनिपदेस्थानेविहितन्दत्तंस्वंस्वकीयंनियोगमधिकारन्ताःस्त्रियोबहुयथातथामेनिरे । निकृष्टपदवृत्तीनामुत्कृष्टपदलाभोमहद्बहुमानमूलमितिभावः । विलोभ्य

मुनिदनुतनयान्विलोभ्यसद्यःप्रतनुबलान्यधितिष्ठतस्तपांसि । अ
लघुनिबहुमेनिरेचताःस्वंकुलिशभृताविहितम्पदेनियोगम् ॥ १६ ॥

अथकृतकविलोभनंविधित्सौयुवतिजनेहरिसूनुदर्शनेन । प्रस
भमवततारचित्तजन्माहरतिमनोमधुराहियौवनश्रीः ॥ १७ ॥

मेनिरइत्यन्वयः । यद्वा । विलोभ्यलोभंकारयित्वाविहितंशक्रेणेत्यन्वयात्समानकर्तृत्वनिर्वाहः ॥ १६ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

अथेति । अथानन्तरंकृतकविलोभनंकृत्रिमंविलोभनंविधित्सौविधातुमिच्छावितिविपूर्वाद्धधातेःसन्नन्तादुप्रत्ययः । युवतिजनेहरिसूनोरर्जुनस्यदर्शनेनचित्तजन्माकामःप्रसभंबलादवततार । देवतत्परंविषयितुमागतस्यमोहोभवतियत् । स्वयंमुनिवञ्चनप्रवृत्ताःस्त्रियस्तेनवञ्चिताइत्यर्थः । युक्तंचैतत् । हियस्मान्मधुरामनोहरायौवनश्रीःमनोहरतिबलादितिशेषः ॥ १७ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

सपदीति । वधूनान्निदेशान्नियोगात्ध्वनितानादितामनोरमावल्लक्योवीणाःमृद

ङ्गाश्रयैस्तैर्हरिसखैर्गन्धर्वैर्वियत्याकाशे वने च युगपत् । ऋतुगणस्य ऋतुषट्कस्य सन्निधानमाविर्भावो यथायथं यथास्वमसङ्करेणेत्यर्थः । यथास्वन्तु यथायथमिति निपातः । वितेने वितस्तारे । उद्दीपनसामग्रीसम्पादनायेत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❁ ॥

अथ वर्षाक्रमेणर्तून्वर्णयति । सजलेत्यादि । सजला जलधरा यस्मिन्तन्नभो विरेजे । तडितो लता इव तासां रुचिः प्रभा विहृतिं विजृम्भणमियाय । तथा व्यवहितरतिविग्रहैः प्रकल्पितप्रणयकलहैर्जलगुरुभिर्जलभाराद्गम्भीरैरित्यर्थः । स्तनितैः गर्जितैर्दिगन्तरेषु वितेने विततैरभावि । भावे लिट् । अकर्मकत्वं वैवक्षिकमत

सपदि हरिसखैर्वधूनिदेशाद्ध्वनितमनोरमवल्लकीमृदङ्गैः । यु
गपदृतुगणस्य सन्निधानं वियति वने च यथायथं वितेने ॥ १८ ॥
सजलजलधरन्नभो विरेजे विहृतिमियाय रुचिस्तडिल्लतानाम् ।
व्यवहितरतिविग्रहैर्वितेने जलगुरुभिस्स्तनितैर्दिगन्तरेषु ॥ १९ ॥
परिसुरपतिसूनुधाम सद्यः समुपदधन्मुकुलानि मालतीनाम् ।
विरलमपजहार बद्धबिन्दुः सरजसतामवनेरपां निपातः ॥ २० ॥

एव दिगन्तरेष्वित्यधिकरणे प्रयोगः अन्यथा कर्मत्वमेव स्यात् ॥ १९ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥

परीति । परिसुरपतिसूनुधाम अर्जुनाश्रमम्प्रति परीति लक्षणार्थे कर्मप्रवचनीयस्य योगाद्द्वितीया । यद्वा । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । विवर्जनार्थस्य तस्यात्र विरोधात् । तथा च सुरपतिसूनुधाम्नीत्यर्थः । सद्यो मालतीनां जातीलतानां । सुमना मालती जातिरित्यमरः । मुकुलानि समुपदधत् जनयत् । विरलं यथा तथा बद्धबिन्दुरपां निपातो वृष्टिरवनेः सम्बन्धिनीं सरजसतां सरजस्कत्वं अचतुरेत्यादिसूत्रे साकल्यार्थेऽव्ययीभावः । समासान्तनिपातः बहुव्रीह्यर्थस्तु लक्ष्यते । अव्ययीभाव

दर्शनन्तु प्रायिकमितिकेचित् । अपजहार धूलिं शमयामासेत्यर्थः ॥ २० ॥ *

प्रतिदिशमिति । दिशिदिशिप्रतिदिशंयथार्थेऽव्ययीभावः । शरत्प्रभृतित्वात्समा न्तः अभिगच्छता सं वाता ककुभान्यर्जुनकुसुमानि । इन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुन इत्यमरः । तेषांविकासेनसुगन्धिना मनोज्ञगन्धेन । गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणाम्प्रायिकं । अनिलेनाभिमृष्टः संस्पृष्टः । अतएवसचित्तजन्माकामाक्रान्तइत्यर्थः । अतएवगतधृतिर्गतधैर्यः आकुलितः क्षोभितश्चरतिंप्रतिइतिभावः । एवम्भूतोजीवलोकोनवइवावस्थान्तरप्राप्त्या अपूर्वइवविवभौभातिस्मेत्युत्प्रेक्षा ॥ २१ ॥ **** ॥

व्यथितमिति । व्यथितंदुःखितमपिमनोहरन्तीकिमुतसुखितमितिभावः । जं

प्रतिदिशमभिगच्छताभिमृष्टः ककुभविकाससुगन्धिनानिलेन । न
वइवविबभौसचित्तजन्मागतधृतिराकुलितश्चजीवलोकः ॥ २१ ॥
व्यथितमभृशंमनोहरन्तीपरिणतजम्बुफलोपभोगहृष्टाः । प
रभृतयुवतिःस्वनंवितेनेनवनवयोजितकण्ठरागरम्यः ॥ २२ ॥

बूविकारःफलञ्जम्बु । वार्हतञ्चफलेजंबूजम्बूस्त्रीजम्बुजाम्बवमित्यमरः । जंबू चेतिलुक् । लुक्तद्धितलुकीतिह्रस्वः । जम्बुचतत्फलञ्चेतिसामान्यविशेषयोःसह निर्देशः । यद्वा । जंबूफलमितिविग्रहः इकोह्रस्वोऽङ्योगालवस्येतिह्रस्वः । तस्य परिणतस्योपभोगेनहृष्टाः । अतएवपरभृतयुवतिःकोकिलाङ्गनानवनवंनवप्रकारं । यथातथायोजितेनसम्पादितेनकण्ठरागेणकण्ठमाधुर्येणरम्यंसौम्यमित्यर्थः । स्वनंवितेनेवर्षास्वपिमधुरःस्वराःकोकिलायाइतिप्रसिद्धिः ॥ २२ ॥ **** ॥

अभिभवतीति । कदम्बवायोःकदम्बसम्बन्धिनिमारुतेमदमधुरेशिखण्डिनांनिनादेचमनोऽभिभवतिअभिहरतिसविजिष्णुर्जयनशीलोऽर्जुनः । जनःपृथक्ज

नइवधृतेर्धैर्यान्नचचाल । वर्षाअपितदुद्दीपनायसमर्थानाभूदित्यर्थः । हियस्मा
न्महतांसमाधिभङ्गःसुकरोननकेनापिकर्तुंशक्यतइत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❁❁*❁❁॥

धृतेति । विसानिवलयानीवतेषामावलिंधृतायया सा । कुमुदघनमेकमुख्यंदुकू
लमिवनद्वहन्ती । आत्तानिगृहीतानिवाणानिनीलीझिण्टीनिययासाआत्तवाणा
धृतशराच । गृह्णीयात्क्षत्रियःशरमितिस्मरणात् । वाणोक्तानीलाझिण्टीचेतिवैज
यन्ती । शरवत्वधूर्जायेवघनसमयेनवर्षर्तुनावरेणेतिशेषः । अमलतलेनिर्म
लतलेसरोजंपाणिरिवतस्मिन्नाललम्बेजगृहे । कर्मणिलिड्वधूवरसमागमवदृ

अभिभवतिमनःकदम्बवायौमदमधुरेचशिखण्डिनांनिनादे । ज
नइवनधृतेश्चचालजिष्णुर्नहिमहतांसुकरःसमाधिभङ्गः ॥ २३ ॥
धृतबिसवलयावलिर्वहन्तीकुमुदवनैकदुकूलमात्तवाणाम् । शर
दमलतलेसरोजपाणौघनसमयेनवधूरिवाललम्बे ॥ २४ ॥
समदशिखिहतानिहंसनादैःकुमुदवनानिकदम्बपुष्पवृष्ट्या । श्रि
यमतिशयिनींसमेत्यजग्मुर्गुणमहतांमहतेगुणाययोगः ॥ २५ ॥

तुसन्धिरशोभतइत्यर्थः । अत्रात्तवाणेतिझिण्टीशरयोर्बाणयोरभेदाध्यवसायात्
श्लेषमूलातिशयोक्तिरुपमाङ्गमित्यनयोःसङ्करः ॥ २४ ॥ ❁❁❁❁❁❁❁❁ ❁❁ ॥
अथर्तुसन्धिंवर्णयति । समदेति । समदशिखिहतानिमत्तमयूरकूजितानिहं
सनादैःसमेत्यतथाकुमुदवनानिकदम्बपुष्पवृष्ट्यासमेत्यातिशयनीमतिशयवतीं
श्रियञ्जग्मुः । तथाहि । गुणमहतांगुणाधिकानांयोगःपरस्परसमागमोमहतेगु
णायोत्कर्षायभवतीतिशेषः । अत्रत्रिपाद्यांसमालङ्कारः । समालंकृतिर्योग्यवस्तु
नोरुभयोरितिलक्षणात् । सोऽपिचतुर्थेनार्थान्तरन्यासेनस्वयमनर्थकेनाङ्गाङ्गि

भावेनसङ्करः ॥ २५ ॥ * ॥

सरजसमिति । प्रियमधुरिष्टमकरन्दः । अनित्यत्वान्नसमासान्तः पुल्लिङ्गात्तरपदोबहुव्रीहिरितिकेचित् । नपुंसकलिङ्गस्यैवमधुशब्दस्यउरःप्रभृतिषुपाठात् । मकरन्दस्यमद्यस्यमाक्षिकस्यापिवाचकोऽर्द्धर्चादिगणेपाठात्पुन्नपुंसकयोर्मधुरिति । षट्पदालीषट्पदावलिः उपान्तिकेयानिनीपानिकदम्बकुसुमानितेषांरेणुभिःकीर्णंव्याप्तं । किन्तु स्वतोपिसहरजसासरजसंनत्वरजस्कमितिभावः । अचतुरेत्यादिनानिपातः केतकीनाम्प्रसवमपहायविनीलबन्धनानिनलिनवृन्तानिअसनानिप्रियकपुष्पाणिमकरंदभरितानीतिशेषः । सर्जकासनबन्धूकपुष्पंप्रिय

सरजसमपहायकेतकीनाम्प्रसवमुपान्तिकनीपरेणुकीर्णम् । प्रिय
मधुरसनानिषट्पदालीमलिनयतिस्मविनीलबन्धनानि ॥ २६ ॥
मुकुलितमतिशय्यबन्धुजीवन्धृतजलबिन्दुषुशाद्वलस्थलीषु । अवि
रलवपुषःसुरेन्द्रगोपाविकचपलाशचयश्रियंसमीयुः ॥ २७ ॥

कजीवकाइत्यमरः । मलिनयतिस्मयथावृन्तादन्यत्रापिमालिन्यंस्यात् । तथामधुलोभात्छादयामासइत्यर्थः । नहिमध्वासक्तोमधुलाभेविभूतिष्वासज्जतीतिभावः ॥ २६ ॥ * ॥

मुकुलितमिति । धृताजलबिन्दवोयासुतासुशाद्वलस्थलीषुशादहरितप्रदेशेषु अविरलवपुषःस्थूलमूर्त्तयःसुरेन्द्रगोपाःकीटविशेषाःमुकुलितम्बन्धुजीवम्बन्धुजीवकमुकुलमित्यर्थः । बन्धूकोबन्धुजीवकइत्यमरः । अतिशय्यातिक्रम्यविकचपलाशचयंविकसितकिंशुकराशिः । पलाशेकिंशुकःपर्णइत्यमरः । तस्यश्रियन्तत्सदृशश्रियमित्यर्थः । अतएवनिदर्शनालङ्कारः । समीयुःप्रापुः ॥ २७ ॥ * ॥

अथहेमन्तवर्णनमाह । अविरलेति । अविरलानिघनानिफलिनीवनानांप्रियङ्गुवनानाम्प्रसूनानियस्मिन्सः । प्रियंगुःफलिनीफलीत्यमरः । कुसुमितैःकुन्दैर्माघ्यकुसुमैःसुगन्धिर्गन्धवाहोयस्मिन्सः । माघ्यंकुन्दमित्यमरः । शैशिराणामपिकुन्दानांहेमन्तेप्रादुर्भावाद्विशेषः । विरलतुषारकणइतिप्रारम्भोक्तिः । तुषारकालोहेमन्तश्चिरायासमयजमकालसम्भवंगुणमुत्कर्षंलेभे ॥ २८ ॥ ❁ ॥

निचयिनीति । निचयिनिरुपचयवतिलवलीलतानांविकाशेपुष्पविजृम्भणेतथालोध्रसमीरणेचहर्षम्प्रसादञ्जनयतिसतिपाण्डुसूनुर्विकृतिन्नोपपयौ । कुतःहि

अविरलफलिनीवनप्रसूनःकुसुमितकुन्दसुगन्धिगन्धवाहः । गु
णमसमयजञ्चिरायलेभेविरलतुषारकणस्तुषारकालः ॥ २८ ॥

निचयिनिलवलीलताविकाशेजनयतिलोध्रसमीरणेचहर्षम् । वि
कृतिमुपययौनपाण्डुसूनुश्चलतिनयान्नजिगीषतांहिचेतः ॥ २९ ॥

कतिपयसहकारपुष्परम्यस्तनुतुहिनोऽल्पविनिद्रसिन्दुवारः । सु
रभिमुखहिमागमान्तशंसीसमुपययौशिशिरःस्मरैकबन्धुः ॥ ३० ॥

यस्माज्जीगीषतांजेतुमिच्छतांचेतोनयान्नीतेर्नचलतिनहिक्रोधाक्रान्तेचेतसिश्रृङ्गाररसस्यविकाशस्तद्विरुद्धत्वाद्रोषस्येतिभावः ॥ २९ ॥ * ॥ ❁ ॥ * ॥ ❁ ॥

कतिपयेति । कतिपयैरेवसहकारपुष्पैश्चूतकुसुमैरम्योनतुवसन्तवत्समग्रैर्नापिहेमन्तवत्तद्रहितैरितिभावः । तनुतुहिनःनतुहेमन्तवद्बहुतुहिनोनापिवसन्तवद्विरलतुहिनइतिभावः । अल्पानिकतिपयानिविनिद्राणिसिन्दुवाराणिविकसितनिर्गुण्डीकुसुमानियस्मिन्सःअत्रापिसहकारवदभिप्रायोद्रष्टव्यः । सिन्दुवारेन्द्रसुरसौनिर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपीत्यमरः । इत्थंसुरभिमुखम्वसन्तप्रारंभंहिमागम

न्तं हेमन्तावसानं च शंसन्निव सूचयन्नीति सन्तथोक्तः । स्मरस्यैकबन्धुः सहकारी उभ
यतुं धर्मसम्पत्तेरिति भावः । शिशिरः समुपययौ ॥ ३० ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥
अथ वसन्तप्रारम्भमाह । कुसुमेति । कुसुमप्रधानानां नगानां वृक्षाणां कुसुमानां न
गा वृक्षा वा तेषां वनान्युपैतुं कामो रोद्धुं कामो यस्याः सा । शैलवृक्षौ नगावगाविच्यम
रः । लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपीति मकारलोपः । वसन्तलक्ष्मीः किस
लयिनीम्पल्लविनीं चूतयष्टिं चूतशाखामिवेति भावः । अवलंब्यावष्टभ्यान्यथाऽसे
ढुमशक्यत्वादिति भावः । क्वणच्छिञ्जमानमलिकुलं नूपुरमिव यस्याः सा तथोक्ता स
ती । अन्यत्रालिकुलवन्नूपुरं नलिनवनेषु पदं निरासे निदधे । तेषु प्रथमम्प्रादुरस

कुसुमनगवनान्युपैतुकामा किशलयिनीमवलंब्य चूतयष्टिम् । क
णदलिकुलनूपुरा निरासे नलिनवनेषु पदं वसन्तलक्ष्मीः ॥ ३१ ॥
विकसितकुसुमाधरं हसन्तीं कुरवकराजिवधूं विलोकयन्तम् । द
दृशुरिव सुराङ्गना निषण्णं सशरमनङ्गमशोकपल्लवेषु ॥ ३२ ॥

नीदित्यर्थः । उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वचनादात्मनेपदम् । अत्र प्रक्रान्तवसन्त
लक्ष्मीविशेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतनायिकाव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिरलङ्का
रः ॥ ३१ ॥ ॥
विकसितेति । विकसितो विश्लिष्टः कुसुममेवाधरो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा ह
सन्तीं स्मयमानां कुरवकराजिरेव वधूस्तां विलोकयन्तं कामुकतयेति भावः । अत ए
वाशोकपल्लवेषु पल्लवसंस्तरेषु निषण्णं स्थितमित्यर्थः । रिरंसयेति शेषः । सशर
न्नित्यविजयित्वादिति भावः । इत्थं शृङ्गारवीरयोरेकाधिकरणभूतमनङ्गं सुराङ्ग
ना ददृशुरित्युत्प्रेक्षा । अशोकाद्यवलोकनान्मदनसाक्षात्कारादिव महात्मनः क्षोभ

साचासमासीदित्यर्थः। अत्ररूपकोत्प्रेक्षयोःसंसृष्टिः॥ ३२ ॥ *॥ ॥ *॥
मुहुरिति। अनुपतताऽनुधावतादक्षिणानिलेनमलयमारुतेनमुहुर्विधूयमानंवि
रचितासंहतिर्येनतत्सम्भूतमित्यर्थः। पङ्कजिन्यायन्नलिनंमुखमिवतस्यान्तवि
सर्प्पिप्रान्तचारिअलिकुलंकर्तृअलकाकृतिमलकसादृश्यंप्रपेदे॥ ३३ ॥ *॥
श्वसनेति। षट्पदेनशालवनासर्जतरुशाखावधूरिवशालवनितावधूः। प्राकारेवर
णःशालःसर्जतरुस्मृतःइतिशाश्वतः। श्वसनेनवायुनानिःश्वासेनचलितःपल्लवो
ऽधरोष्ठइवयस्यांतस्मिन्। ओत्वोष्ठयोःसमासेवापररूपंवक्तव्यम्। मधुनामकर

मुहुरनुपतताविधूयमानंविरचितसंहतिदक्षिणानिलेन। अलि
कुलमलकाकृतिम्प्रपेदेनलिनमुखान्तविसर्प्पिपङ्कजिन्याः॥ ३३ ॥
श्वसनचलितपल्लवाधरोष्ठेनवनिहितेर्ष्यमिवावधूनयन्ती। मधु
सुरभिणिषट्पदेनपुष्पेमुखइवशालवनावधूश्चुचुम्बे॥ ३४ ॥
प्रभवतिनतदापरोविजेतुंभवतिजितेन्द्रियतायदात्मरक्षा। अव
जितभुवनस्तथाहिलेभेसिततुरगेविजयंनपुष्पमासः॥ ३५ ॥

न्देनमद्येनचसुरभिणिपुष्पेमुखइवतंयथातथानिहितेर्ष्यंकृतकोपमिवेतिक्रिया
विशेषणंयथातथाऽवधूनयन्तीकम्पयन्ती। चुम्बुस्पर्शेअनुस्वरक्तव्यइतिणिचिनुमाग
मःचुचुम्बेचुम्बिताः। अत्रश्वसनशब्दार्थमधुरशब्दार्थयोरभेदाध्यवसायश्लेष
मूलातिशयोक्तिः। साचोपमाङ्गमित्यनयोःसङ्करः॥ ३४ ॥ * * **॥
प्रभवतीति। परःशत्रुस्तदातस्मिन्कालेविजेतुंनप्रभवतिनशक्नोति। यदाजि
तेन्द्रियताइन्द्रियजयत्वंआत्मरक्षाभवतिविद्यते। तथाहि। अवजितभुवनःत्रैलो
क्यविजयीपुष्पमासोवसन्तःसिततुरगेऽर्जुनेविषयेविजयंनलेभे। अतोजितेन्द्रि

यादृशयाइत्यर्थः । विशेषेण सामान्यार्थसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ३५ ॥

अथ ग्रीष्मं वर्णयति । कथमिति । विरचितमल्लिकाविकाशो निदाघकालो ग्रीष्मः ऋतुभिर्वर्षादिभिः समं मुनिनावधीरितस्य तिरस्कृतस्य नवसंमतिर्लोकयोग्यत्वेनानुमतिः कथमिव कथञ्चिद्भवित्री न भविष्यतीत्यर्थः । इतीत्थं मधुर्वसन्तः । चैत्रे दैत्ये च वसन्ते च जीवे कोशे मधुः स्मृत इति विश्वः । स्मयतेस्मेव जहास किमुइत्युत्प्रेक्षा । लट्स्मइतिभूतार्थे लट् । प्रहासस्य शुभ्रत्वेन कविप्रसिद्धो मल्लिकाविकाशे हासत्वाध्यवसायः । अत्र ऋतुभिः समवधीरितस्येत्यत्राभेदाध्यवसायमूलासहोक्तिरलङ्कारः

कथमिव तव संमतिर्भवित्री सममृतुभिर्मुनिनावधीरितस्य । इति वि
रचितमल्लिकाविकाशः स्मयत इव स्म मधुं निदाघकालः ॥ ३६ ॥
बलवदपि बलं मिथोविरोधि प्रभवति नैव विपक्षनिर्ज्जयाय । भुवन
परिभवी न यत्तदानीन्तमृतुगणः क्षणमुन्मनीचकार ॥ ३७ ॥

। सम्बन्धभेदभिन्नस्यावधीरणस्याभिन्नतयाध्यवसायात्तदेवावधीरणमसंमतिहासयोरुत्प्रेक्षामित्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३६ ॥

बलवदिति । बलवत्प्रबलमपि प्रकृष्टगामीति यावत् । मिथोविरोधि परस्परस्पर्द्धि बलं सैन्यम् । वरूथिनी बलं सैन्यमित्यमरः । विपक्षनिर्जयाय शत्रुविजयाय न प्रभवति न शक्नोत्येव । अलमर्थयोगे चतुर्थी शत्रून् जेतुमित्यर्थः । कुतः यद्यस्मात्कारणाद्भुवनानां परिभवी जेतापि । जिदृक्षीत्यादिनाइनिप्रत्ययः । ऋतुगणस्तदानीं तमर्जुनं क्षणमपि नोन्मनीचकार अनुन्मनसमुन्मनसम्भवनन्नचकार । अरुर्मनश्चक्षुरित्यादिनाभूततद्भावे च्विप्रत्ययः सलोपश्च । विशेषेण सामान्यसमर्थन

रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३७ ॥ ॥
एवन्तटस्थस्योद्दीपनसामग्रीविफलेत्युक्तंसम्प्रतिविपरीताजातेत्याह । श्रुतीति ।
सहायैस्तासांसहचरैर्गन्धर्वैःकृतमितिशेषः । नलोकेत्यादिनाषष्ठीप्रतिषेधःकर्त्तु
रितृतीया । श्रुतिसुखंश्रोत्रमधुरमुपवीणितंवीणयागानम् । सत्यापपाशेत्यादि
नावीणाशब्दाण्णिजन्तात्भावेक्तः । अविरलैर्भूयोभिर्लाञ्छनैः । पूर्वोक्तैःफलकुसु
मादिभिश्चिह्नैर्हारिणोमनोहराःकालाःवसन्तादिऋतवोऽविहिताऽकृताहरिसू
नोरर्जुनस्यविक्रियामनोविकृतियैस्तानितथाभूतानिसन्ति । नपुंसकमनपुंसके
त्यादिनानपुंसकैकशेषः । त्रिदशवधूषुमनोभवंवितेनुःविस्तारयामासुः । सोय

श्रुतिसुखमुपवीणितंसहायैरविरललाञ्छनहारिणश्चकालाः । अ
विहितहरिसूनुविक्रियास्तेत्रिदशवधूषुमनोभवंवितेनुः ॥ ३८ ॥
नदलतिनिचयेनतयोत्पलानान्नचविषमच्छदगुच्छयूथिकासु । अ
भिरतिमुपलेभिरेयथासांहरितनयावयवेषुलोचनानि ॥ ३९ ॥

म्परप्रहारार्थमुद्यतंसायुधंस्वात्मानमेवप्रहरतीतिन्यायवज्जातइतिभावः । अत्रमु
निविक्रियार्थंस्त्रीणांविक्रियारूपानर्थोत्पत्तिकथनाद्द्वितीयोविषमालङ्कारः । तथा
चसूत्रम् । विरूपकार्य्यानर्थयोरुत्पत्तिरूपसंघट्टनाद्विषमालङ्कारइति ॥ ३८ ॥
नटस्थवदालम्बनगुणोपिविपरीतोभूदितिश्लोकद्वयेनाह । नेत्यादि । आसांलोच
नानिहरितनयावयवेषुयथानथादलतिविकसतिउत्पलानान्निचयेऽभिरतिन्नोप
लेभिरेनप्रापुः । विषयमच्छदगुच्छाःसप्तपर्णस्तवकाःयूथिकामल्लिकाश्चतासु
अभिरतिंनोपलेभिरे । सप्तपर्णोविशालत्वक्शारदोविषमच्छदइत्यमरः । त
थारमणीयत्वात्तदवयवानामित्यर्थः । इतिवक्रप्रीतिरुक्ता ॥ ३९ ॥ ॥

अथमनःसङ्गंसूचयति। मुनिमिति। याःस्त्रियःकमनीयतासौन्दर्य्यंसैवगुणस्तेनमुनिमर्जुनमभिमुखतांनिनीषवोनेतुमिच्छवःसमुपययुः। तासांसमुनिरेवमदनमुपदधेजनयामास। तथाहि। प्रयोजनानामुद्देश्यानाङ्गतिःपरिणतिःदुरधिगमाहिदुर्ज्ञेयाखलुअतः। क्वचिद्भवतिक्वचिन्नभवतीतिभावः॥ ४०॥ ❁✱❁ ॥

अथासामनुरागमेवकार्यतःप्रपञ्चयति। प्रकृतमिति। विलासिसविलासंनर्तकीनांसम्बन्धि। शिल्पिनिष्वुन्नितिष्वुन्प्रत्ययःनृतिखनिरञ्जिभ्यएवेतिनियमः। चक्षुःकर्तृ। प्रकृतम्प्रक्रान्तमभिनेयमभिनेतव्यंरसभावादिकंनानुससार। तद्दूषणान्तदानुगुण्येनैवदृष्टिप्रयोगनियमादितिभावः। तथाप्रविकशदंगुलिपाणिप

मुनिमभिमुखतांनिनीषवोयाःसमुपययुःकमनीयतागुणेन। मद
नमुपदधेसएवतासांदुरधिगमाहिगतिःप्रयोजनानाम्॥ ४०॥
प्रकृतमनुससारनाभिनेयम्प्रविकशदंगुलिपाणिपल्लवंवा। प्रथ
ममुपहितंविलासिचक्षुःसिततुरगेनचचालनर्तकीनाम्॥ ४१॥

ल्लवंवानानुससार। सचदोषःयतोहस्तस्ततोदृष्टिरितिनियमादितिभावः। पल्लवोस्त्रीत्यमरः। वास्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेचसमुच्चयइतिविश्वः। किन्तु। प्रथमम्प्रवेशएवसिततुरगेर्ज्जुनएवोपहितंसन्नचचालतत्रैवलग्नन्तस्थौ। रागान्तानकिञ्चित्करणीयमनुसन्धेयमवययुरितिभावः॥ ४१॥ ❁❁❁❁❁❁❁❁ ॥

अभिनयेति। अभिनयोरसभावादिव्यञ्जकचेष्टाविशेषः। व्यञ्जकाभिनयौसमावित्यमरः। तत्रमनोयस्यास्तस्याः। व्यासंगात् भृङ्गापातमजानन्त्याइत्यर्थः। सुराङ्गनायाःसम्बन्धिअलक्तकवर्त्तनेनलाक्षारसरञ्जनेनाभिताम्रन्निहितंन्यस्तञ्चरणंषट्पदालीकर्त्री। धृतानवलोहितपङ्कजानांशङ्काप्रत्ययःकोकनदभ्रमोययासाऽभिप

पानधावन्तिस्म अत्र षट्पदास्याः स्त्रीचरणे पंकजभ्रमाभिधानाद्भ्रान्तिमदलङ्का
रः। तेनचोपमाव्यज्यतेइत्यलङ्कारध्वनिः ॥ ४२ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥
अविरलमिति। नमितशिखानिनर्त्तकीपादपीडनान्नमितायाणि कदम्बकेसराणिरं
गपूजादत्तानीतिशेषः। अविरलंसान्द्रंयथातथा द्रुतः सरागोष्मणाविलीनोलक्तद्र
वपरिषिक्तः प्रस्तुतस्तंपरिनषिक्तन्नर्त्तकीनामलसेषु पदेषु पादन्यासेषु अलक्तकला
क्षारागंस्ववपुषम्मूर्त्तिमन्तञ्चित्तरागमुत्कण्ठाङ्कायाद्बहिर्निःसृतंमुनिविषयकंरागमि
वेत्युत्प्रेक्षा। ऊहुर्वहन्तिस्म ॥ ४३ ॥ ❁ ❁ ******** ❁ ❁ ॥

अभिनयमनसः सुराङ्गनाया निहितमलक्तकवर्त्तनाभिताम्रम्। चर
णमभिपपात षट्पदाली धृतनवलोहितपङ्कजाभिशङ्का ॥ ४२ ॥
अविरलमलसेषु नर्त्तकीनां द्रुतपरिषिक्तमलक्तकम्पदेषु। सवपु
षमिव चित्तरागमूहुर्नमितशिखानि कदम्बकेसराणि ॥ ४३ ॥
नृपसुतमभितः समन्मथायाः परिजनगात्रतिरोहिताङ्गयष्टेः। स्फु
टमभिलपितम्बभूव वध्वाः कथयति संवृतिरेव कामितानि ॥ ४४ ॥

अथासांशृङ्गारचेष्टांकथयति। नृपेति। नृपसुतमर्जुनमभितः सम्मुखम्परिज
नस्यसखीजनस्यगात्रेणतिरोहितालज्जयास्वाकारगोपनयान्तर्हिताङ्गयष्टिर्य
स्यास्तस्याः समन्मथायाः। वध्वा अभिलषितम्मुनिम्प्रत्यनुरागः स्फुटंबभूव। नचसं
वृतेरस्याभिव्यक्तिर्विरुद्धेतिवाच्यमित्याह। यतः संवृतिः सम्यग्गोपनमेवकामिता
न्यनुरागान्कामयतेभावेक्तः वदतिप्रकटयतीत्यर्थः। अयमनुरागस्यस्वभावउ
क्तः। ययाचचेष्टयासंव्रीयतेसैवास्यप्रकाशिकेतिभावः ॥ ४४ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥
अभिमुनीति। अभिमुनिमुनिसमक्षेघनेनमरुताजघनांशुकस्यैकदेशेसहसाहृते

सत्रपायाःसलज्जायाः । परस्याःसम्बन्धिअवसनोरुनिरावरणौऊरूयस्मिन्तच्च
कितम्भयसंभ्रमःआश्चर्य्यं । प्रतियुवतीरपिसपत्नीरपिविस्मयंनिनाय । किमुता
न्यजनमित्यपिशब्दार्थः । नतंमुनिमित्याशयः ॥ ४५ ॥ ॥
धृतेति । अपरस्त्रीस्मराभितापाद्धेतोःधृतानिबिसान्येववलयानियेनतस्मिन् । पा
णौअधिरूंषितेचंदनादिचर्चितेपाण्डुगण्डलेखङ्गण्डस्थलेयस्यतन्मुखन्निधायारो
प्यामधुमदेमधुमदरहितेतथाप्यलसेलोचनेयस्मिन्कर्मणितद्यथातथातंन्ह
पसुतंनिदध्यौपश्यतिस्म । निर्वर्णनन्तुनिध्यानन्दर्शनालोकनेक्षणमित्यमरः

अभिमुनिसहसाहृतेपरस्याघनमरुताजघनांशुकैकदेशे । च
कितमवसनोरुसत्रपायाःप्रतियुवतीरपिविस्मयन्निनाय ॥ ४५ ॥
धृतविसवलयेविधायपाणौमुखमधिरूंषितपाण्डुगण्डलेखम् । न्
पसुतमपरास्मराभितापादमधुमदालसलोचनन्निदध्यौ ॥ ४६ ॥
सखिदयितमिहानयेतिसामाम्प्रहितवतीकुसुमेषुणाभितप्ता । हृ
दयमहृदयाननामपूर्वम्भवदुपकण्ठमुपागतंविवेद ॥ ४७ ॥

॥ ४६ ॥ ॥
अथपञ्चभिर्मुनिम्प्रतिदूतीवाक्यमाह । सखीति । कुसुमेषुणाकामेनाभितप्ता
पीडितासानायिका । हेसखिदयितंमुनिमिहानयेतिमाम्प्रहितवतीभवदन्तिक
म्प्रेषितवती । किन्त्वविमृश्यकारिणीयमित्याह । हृदयमिति । अहृदयाअम
नस्कातस्यास्त्वद्गतत्वादितिभावः । अतएवसापूर्वंप्रागेवभवदुपकण्ठन्त्वत्समीपमु
पागतंहृदयम्मनोनविवेदनामसम्भावनायांअतोमत्प्रेषणंव्यर्थन्तस्यान्तरङ्ग
त्वाद्बहिरङ्गस्यदुर्बलत्वादितिभावः । एतेनमनःसङ्गउक्तः । चक्षुःप्रीतिस्तुप्रा

गेवसर्वासामुक्तेतिनपृथगुच्यते ॥ ४७ ॥ * ✿ * ✿ * ✿ * ✿ * ✿ * ✿ ॥
दृग्मनःसङ्गसङ्कल्पौजागरःकृशतारतिः। ह्रीत्यागोन्मादमूर्छान्ताइत्यनङ्गदशा
दशेति। तत्राद्यमवस्थाद्वयमभ्यधायि। संप्रतिकाचित्क्रमेणैरपेक्ष्येणसूचय
ति। चिरमिति। चिरंकलितान्यपिसन्देशार्थबुद्ध्यायोजितान्यपिवचनानीतिशे
षः। परिशुष्यतामुखेनेतिजागरोक्तिःपरिगदितुमपारयन्त्याऽशक्नुवन्त्यातया।
ह्रीगतघृणाबुद्ध्यापितंनानुकम्पयसेइतिभावः। तत्सखीनांमनांसिनयनयुगैःस
ममार्द्रतांगमितानिउपचयंगमितानीत्यर्थः। शोकवाष्पाभ्यामितिभावः। अथ
सखीशोकोक्त्यामूर्च्छावस्थासूच्यते। अथशोकवाष्परूपकारणभेदात्प्रतियोगि

चिरमपिकलितान्यपारयन्त्यापरिगदितुम्परिशुष्यतामुखेन। ग
तघृणगमितानितत्सखीनांनयनयुगैःसममार्द्रतांमनांसि ॥ ४८ ॥
अचकमतसपल्लवान्धरित्रींमृदुसुरभिंविरहय्यपुष्पशय्याम्। भृ
शमरतिमवाप्यतत्रचास्यास्तवसुखशीतमुपैतुमङ्कमिच्छा ॥ ४९ ॥

भेदादार्द्रत्वभेदेऽप्यभेदाध्यवसायस्तन्मूलाचेयंनयनयुगैःसममितिसहोक्तिरल
ङ्कारः ॥ ४८ ॥ ✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿✿ ॥
अचकमतेति। मृद्वींसुरभिंयापुष्पशय्यांविरहय्यविहायसपल्लवान्धरित्रींअ
चकमत। तस्यास्ततोपिशीतलत्वादितिभावः। कमेर्णिजन्ताल्लुङ्णिश्रिद्रुस्रु
भ्यःकर्तरिचङ्गीतिद्विर्भावइतिकेचित्। तन्न अचीकमतेतिप्रसङ्गादतोणिङभावप
क्षेकमेश्च्लेश्चङ्वक्तव्यइतिवक्तव्याच्चङिरूपमेतत्। अस्यानायिकायास्तत्रधरित्र्या
मपिभृशमरतिंदुःखमवाप्य। सुखयतीतिसुखःशीतःशीतलस्त्वंसुखशीतन्त्व
वाङ्कमुत्सङ्गमुपैतुमिच्छावर्ततइतिशेषः। अस्याश्चौत्सुक्यंकथितंअत्रारतिजागरौ

सुव्यक्ताविति अस्याः नायिकायाः क्रमेण पुष्पशय्याद्यनेकाधारसम्बन्धकथनात्प्रथमः
पर्यायालङ्कारः । तदुक्तम् । क्रमेणैकमनेकस्मिन्नाधारे वर्त्तते यदि । एकस्मिन्न
थवानेके पर्य्यायालंकृतिर्द्विधेति लक्षणात् ॥ ४९ ॥ * * * * ॥

तदिति । तत्तस्मात्कारणात् तस्याः दुःखस्थत्वाद्धेतोः हे अनघ निष्पापतनुः कृशेति
कार्श्यावस्थाकथनम् । सा नायिका सकामा सफलमनोरथाऽस्तु । हि यस्मात्त्वमेवा
र्थः प्रयोजनं वस्तु वा । तस्मिन् त्वदर्थे निमित्ते सतीति शेषः त्वामुद्दिश्येत्यर्थः । पर
सुतां निष्प्राणां त्वं पुरा व्रजति व्रजिष्यति मरिष्यतीत्यर्थः । तथा च ते निमित्तहत्यया
नघत्वव्याघातः स्यादिति भावः । यावत्पुरानिपातयोर्लडिति भविष्यदर्थे लट् । इ

तदनघ तनुरस्तु सा सकामा व्रजति पुरा हि परासुतां त्वदर्थे । पुन
रपि सुलभं तपोऽनुरागी युवतिजनः खलु नाप्यतेऽनुरूपः ॥ ५० ॥
जहिहि कठिनतां प्रयच्छ वाचं ननु करुणामृदु मानसं मुनीनाम् ।
उपनतमवधीरयन्त्यभव्याः स निपुणमेत्य कयाचिदेवमूचे ॥ ५१ ॥

दञ्च दशमावस्थाप्रदर्शनम् । न च तपो निष्ठत्वाद्वक्तव्यमित्याह । पुनरिति । पुन
रपि पश्चादपि । पुनरप्रथमे भेदे इति विश्वः । तपः सुलभं अनुरागी अनुरूपो यो
ग्यश्च युवतिजनस्तु नाप्यते न लभ्यते खलु ॥ ५० ॥ * * ॥
एवं प्रलोभितस्यापि मुनेर्मौनमभग्नमित्याह । जहिहीति । कठिनतां निःस्पृहतां ज
हिहि त्यजेत्यर्थः । जहातेश्च हाविति ईकारः । वाचं प्रयच्छ सन्धत्स्वेत्यर्थः । मुनी
नां मानसं मनः करुणामृदु ननु दयार्द्रं खलु । स्वान्तं हृन्मानसं मन इत्यमरः । कि
न्तु । अभव्या निर्भाग्याः उपगतं प्राप्तं विषयमिति शेषः । अवधीरयन्ति अवमन्यन्ते
। एवमुक्तप्रकारेण सोऽर्जुनः कयाचिदेत्य समीपमागत्य निपुणं चतुरं यथा स्यात्तथा

रुचेरुक्तः। अत्रपञ्चश्लोक्यांविप्रलम्भशृङ्गारस्यौत्सुक्यनाम्नोव्यभिचारिभावस्य चापुनरुक्तिः। अनौचित्येननायिकायाःप्रवृत्तेराभासत्वमनुसन्धेयम्। तदुक्तंएक त्रचेन्नानुरागस्तिर्यङ्म्लेच्छगतोपिवा। योषितांबहुसक्तिश्चेद्रसाभासस्त्रिधामत इति। तन्निबन्धनादूर्जस्वलमलंकारः। तथाचसूत्रम्। रसभेदतदाभासतत्प्र काशमानानिबन्धनेनरसवत्प्रापकऊर्ज्जस्वलालङ्कारइति। तत्प्रकाशमानवंधने समाहितालङ्कारः। इतिसूत्रार्थः ॥ ५१ ॥ ❀✱❀〜❀✱❀〜❀✱❀ ॥

सललितेति। सललितंसविलासंयथातथाचलितेनविवर्त्तितेनत्रिकेणकटिभागे न। पृष्ठवंशाधरेत्रिकमित्यमरः। अभिरामाःशिरसिजाताः। शिरसिजाःसन्न

सललितचलितत्रिकाभिरामाःशिरसिजसंयमनाकुलैकपाणिः। सु रपतितनयेपरानिरासेमनसिजजैत्रशरंविलोचनार्द्धम् ॥ ५२ ॥
कुसुमितमवलंब्यचूतमुच्चैस्तनुरिभकुम्भपृथुस्तनानताङ्गी। तद भिमुखमनङ्गचापयष्टिर्विसृतगुणेवसमुन्ननामकाचित् ॥ ५३ ॥

म्याञ्चनेर्डः। अमूर्द्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामइत्यलुक्। उपपदमतिङितिसमा सः। एतेनमनसिजोव्याख्यातः। तेषांसंयमनेबन्धनेआकुलोव्यग्रःएकःपाणिर्यस्याः सापरास्त्रीसुरपतितनयेऽर्जुनेजेतैवजैत्रःजेतृशब्दात्प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यण्प्र त्ययः। मनसिजस्यजैत्रःशरस्तत्तथाभूतंविलोचनस्यार्द्धमेकदेशंकटाक्षमित्य र्थः। निरासेविससर्ज ॥ ५२ ॥ ❀❀❀ ✱✱✱ ❀❀❀ ✱✱✱ ❀❀❀ ✱✱✱ ॥

कुसुमितमिति। इभकुम्भवत्पृथुभ्यांस्तनाभ्यामानतमङ्गंयस्याःसा। अङ्गा त्रकण्ठेभ्यश्चेतिङीष्। काचित्तनुःतन्वी। वोतोगुणवचनादितिविकल्पा न्ङीष्। कुसुमितमुच्चैरुन्नतंचूतमवलंब्य। अतएवचूतलतायोगात्। बि

ष्टृतो विस्तृतो गुणो ज्या यस्याः सा । विस्तृतं विस्तृतं तननम् । मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुण इत्यमरः । अनङ्गचापयष्टिरिवाकृष्टमुक्तेति भावः । तदभिमुखं समुन्ननाम समुज्जृम्भे अङ्गभङ्गं चकारेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

सरभसमिति । अन्या विगलितनीविस्रस्तबन्धनमतएव विलोलं स्थानचलितं नीव्या रक्षितं नीलम्मीव्या अन्यतमव्यइत्यन्प्रत्ययः । अन्तरीयं परिधानमवलंब्य हस्तेन गृहीत्वा सरभसं सत्वरमभिपतितुं मनो यस्याः साऽपगन्तुमुद्युक्तेत्यर्थः । तथापि ससाध्वसेव न तु वस्तुतः ससाध्वसा किन्तु च्युतेन गलितेन रशनागुणेन संदितावद्धा सती अवतस्थे स्थिता । बद्धे सन्दानितं मूतं मुदितं सन्दितं सितमित्यमरः । कर्मणि क्तः । स्थिति

सरभसमवलंब्य नीलमन्या विगलितनीवि विलोलमन्तरीयम् । अभिपतितुमनाः ससाध्वसेव च्युतरशनागुणसन्दितावतस्थे ॥ ५४ ॥

यदि मनसि शमः किमङ्ग चापं शठ विषयास्तव वल्लभा न मुक्तिः । भवतु दिशति नान्यकामिनीभ्यस्तव हृदये हृदयेश्वरावकाशम् ॥ ५५ ॥

निमास्थामितीकारः ॥ ५४ ॥

काचिद्युग्मेनाह । यदीत्यादि । तव मनसि शमः शान्तिर्यदि अस्तीति शेषः । भो अङ्ग चापं किं किमर्थमित्यर्थः । किन्तु शठ वञ्चक तव विषयाः शब्दादयो वल्लभाः प्रिया न तु मुक्तिः । तदेव द्रढयितुमाह । भवतु को दोष इति शेषः । यद्यनुरागी तर्हि किमिति भवती नेगणयामीति शंकान्निवारयति । तव हृदये मनसि हृदयेश्वरा काचित्तव प्रेयसी अन्यकामिनीभ्यः स्व्यन्तरेभ्यो ऽवकाशं न दिशति न प्रयच्छति । स्व्यन्तरसत्त्वानास्मान्नाद्रियसि न तु वैराग्यात् । तदर्थमेवायन्ते सकलः प्रयासोऽपीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इतीति । इतीत्थमसूयया मत्सरेण स्फुरन्नधरोष्ठो यस्मिन् कर्मणि तदभिधाय
विषमितचक्षुषा कुटिलीकृतदृष्ट्या अगणिता गुरव आचार्य्यादयो मनोऽभिमानो
लज्जा च यया तया कयाचिदसौ मुनिरुरसि स्वयं स्वहस्तेनैव श्रवणोत्पलेन जघ्ने ह
तः ॥ ५६ ॥ ॥
सविनयमिति । अपरा सविनयमनौद्धत्येन साचि तिर्यगभिसृत्य समीपं गत्वा स्मि
तेन मन्दहासेन सुभगाः एकस्य लसतः कपोलस्य लक्ष्म्यो यस्याः सेति । बहुवचनप
दोत्तरो बहुव्रीहिः अन्यथा कप्रत्यय इत्युक्तं प्राक् । श्रवणनियमितेन निरुद्धप्रसारे

इति विषमितचक्षुषाभिधाय स्फुरदधरोष्ठमसूयया कयाचित् । अ
गणितगुरुमानलज्जयासौ स्वयमुरसि श्रवणोत्पलेन जघ्ने ॥ ५६ ॥
सविनयमपराभिसृत्य साचि स्मितसुभगैकलसत्कपोललक्ष्मीः । श्र
वणनियमितेन तं निदध्यौ सकलमिवासकलेन लोचनेन ॥ ५७ ॥
करुणमभिहितं त्रपा निरस्ता तदभिमुखं च विमुक्तमश्रु ताभिः । प्रकु
पितमभिसारणेऽनुनेतुं प्रियमियती ह्यबलाजनस्य भूमिः ॥ ५८ ॥

णाकर्णान्तप्रापितेन न तावदायतेनेत्यर्थः । असकलेनासम्पूर्णेन कटाक्षेणेति यावत्
लोचनेन तं मुनिं धनञ्जयम् । सकलमिव समग्रप्रायं यथा तथा निदध्यौ पश्यति स्म
। कटाक्षेणैव गाढमद्राक्षीदित्यर्थः । एषु श्लोकेषु भावाभासनिबन्धनत्वादूर्ज्जस्व
लालङ्कारः । औत्सुक्यमत्र भावः । आभासत्वञ्चास्य विरक्ते मुनावनौचित्यादित्युक्त
म्प्रागेवेति ॥ ५७ ॥ ॥
अथ तासां मुनिविलोभनमुपसंहरति । करुणमिति । ताभिः स्त्रीभिस्तदभिमुखं
मुनिसमक्षं करुणं दीनमभिहितमुक्तं त्रपा निरस्ता त्यक्ता किञ्चाश्रु च विमुक्त

न्ततःपरंनकिञ्चिद्विधेयमासीदितिभावः। कुतःहियस्माद्बलाजनस्याभिसारणे समागमविषये प्रकुपितमनुकूलम्प्रियमनुनेतुमनुकूलयितुमियतीभूमिरित्ये तावतीसीमासाधनानाम्परमावधिरितिरितिभावः। अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ५८ ॥

अथासामनुरागदार्ढ्यन्निगमयति। असकलेति। असकलनयनेक्षितानिनयनार्द्धविलोकितानि लज्जा अलसङ्गतम्मन्दंगमनम्परिपाण्डुतापाण्डुरवर्णत्वंविषादः इष्टानवाप्तिनिमित्तश्चेतोभङ्ग इत्येवंप्रकारंविविधन्नानाविचेष्टितन्नपुंसकमनपुंसकेत्यादिनानपुंसकैकत्वन्तासुभूषामियायेतिभावप्राधान्येनयोज्यम्। तथाहि

असकलनयनेक्षितानिलज्जागतमलसम्परिपाण्डुताविषादः। इ
तिविविधमियायतासुभूषाम्प्रभवतिमण्डयितुम्वधूरनङ्गः ॥ ५९ ॥
अलसपदमनोरमम्प्रकृत्याजितकलहंसवधूगतिप्रयातम्। स्थित
मुरुजघनस्थलातिभारादुदितपरिश्रमजिह्मितेक्षणम्वा ॥ ६० ॥

अमङ्गोवधूर्मण्डयितुम्प्रभवतिसर्वात्रस्थास्वितिशेषः। अतस्तासामनङ्गभूषितानामखिलम्भूषणमेवेतिभावः ॥ ५९ ॥

इदानीन्तासान्त्रिभिर्मुनिविलोभनप्रयासवैफल्यमाह। अलसेति। वधूनांबन्धिप्रकृत्याऽलसैःपदैर्मनोरमंमनोज्ञम्। अतएवजितःकलहंसवधूनाङ्गतिर्येनतत्प्रयातङ्गमनम्। कर्मणिक्तः। तथाऽऊरुणोऽतिविपुलस्यजघनस्थलस्यअतिभारादतिगौरवादुदितपरिश्रमेणउद्गतश्रमेणजिह्मितेघूर्णितेईक्षणेयस्मिन्तत्स्थितंवास्थितिश्चसर्वत्रवाशब्दःसमुच्चये। वासमुच्चयएवार्थेउपमानविकल्पयोरितिहेमचन्द्रः ॥ ६० ॥

॥कि०स०॥ भृशेति । तथाभृशेनगाढेनकुसुमशरस्यकामस्यइषोर्निपातेनयोमोहोमूर्च्छातस्मा
॥सर्ग १०॥ द्धेतोः अनवसितार्थैः अस्फुटोच्चारणादनवधारिताभिधेयैः पदैः क्षुभितशब्दैराकुलः
॥ १२१ ॥ सङ्कीर्णः अभिलापोवाक्यप्रयोगश्चाधिकविततेऽधिकविस्तृतेलोचनेयस्मिन्तत् अ
युगपत्पर्य्यायेणोन्नमितेभ्रुवौयस्मिन् ह्रस्वोनपुंसकस्येतिह्रस्वः । वीक्षितंवीक्षण
ञ्च ॥ ६१ ॥ ❁*❁ ॥ ❁*❁ ॥ ❁*❁ ॥ ❁*❁ ॥ ❁*❁ ॥ ❁*❁ ॥ ❁*❁ ॥
रुचिकरमिति । पूर्वोक्तंरुचिकरंस्पृहाजनकमपि । रुचिःकान्तिरुचोभासिस्त्रि
यांशोभास्पृहार्थयोरितिवैजयन्ती । स्तिमितेनस्थिरेणसमाधिनातपोयोगेनश्रु

भृशकुसुमशरेषुपातमोहादनवसितार्थपदाकुलोऽभिलापः । अ
धिकविततलोचनम्वधूनामयुगपदुन्नमितभ्रुवीक्षितंवा ॥ ६१ ॥
रुचिकरमपिनार्थवद्बभूवस्तिमितसमाधिशुचौपृथातनूजे । ज्व
लयतिमहतांमनांस्यमर्षेनहिलभतेवसरंसुखाभिलाषः ॥ ६२ ॥
कुलकम् ॥ स्वयंसंराध्येशंशतमखमखण्डेनतपसापरोच्छित्यालभ्या
मभिलषतिलक्ष्मींहरिसुते । मनोभिःसोद्वेगैःप्रणयविहतिध्व
स्तरुचयःसगन्धर्वाधामत्रिदशवनिताःस्वम्प्रतिययुः ॥ ६३ ॥

चौशुद्धेनिर्विकारचेतसिइत्यर्थः । पृथातनूजेऽर्जुनेविषयेअर्थवत्सप्रयोजनन्नब
भूवतथाहि । महतांधीराणांमनांसिअमर्षैःक्रोधेज्वलयतिसतिसुखाभिलाषोऽव
सरमवकाशंनलभतेकिन्तुरौद्रस्यशृङ्गारविरोधित्वादितिभावः । अत्रकुलकेऽर्थान्त
रन्यासोऽलङ्कारः ॥ ६२ ॥ ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁ ॥
स्वयमिति । एवंहरिसुतेऽर्जुनेस्वयमखण्डेनाविच्छिन्नेनतपसाशतमखमिन्द्रंसं
राध्यप्रीणयित्वापरोच्छित्याशत्रुवधेनलभ्यांसाध्यांलक्ष्मींराज्यलक्ष्मींसमभिलष

तिसोद्वेगैः कार्य्यसिद्ध्यभावान्मनिर्वेदैर्मनोभिरुपलक्षिताः । किञ्च । प्रणयविहत्याप्रार्थनाभङ्गेनध्वस्तरुचयोनष्टकान्तयः । सगन्धर्वाःगन्धर्वसहिताःत्रिदशवनिताःस्वन्धामस्वस्थानंप्रतिययुः । शिखरिणीवृत्तमेतत् । रसैरुद्रैःछिन्नायम

॥ ❁ ॥ इतिमहोपाध्यायश्रीभारविकृतौकिराताऽर्जुनीयेमहाकाव्येऽर्जुनविलोभनप्रस्थानोनामदशमःसर्गः ॥ १० ॥ ❁ ॥

नसभलागःशिखरिणीतिलक्षणात् ॥ ६३ ॥ * ॥ इतिश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायांकिराताऽर्ज्जुनीयव्याख्यायाङ्घण्टापथसमाख्यायांदशमःसर्गः ॥ १० ॥ ❁ ॥

अथेति । अथाप्सरःसंप्रतियानानन्तरम् । पाकोनामकश्चिद्दानवस्तस्यशासनइ
न्द्रः । नन्द्यादित्वात्ल्युप्रत्ययः । तयाअप्सरोमुखात्श्रुतयाअमर्षात्रोषान्निसर्गाच्च
याजितेन्द्रियतातयाआगन्तुकानागन्तुकोभयविधतहेतुकयाप्रतीतोहृष्टःसन् ।
ख्यातोहृष्टःप्रतीतइत्यमरः । जिष्णोरर्जुनस्य । जिष्णुःशक्रेधनञ्जयइत्यमरः
। आश्रममाजगाम अमर्षनिसर्गयोर्जितेन्द्रियताहेतुकत्वाल्लिङ्गंश्लोकेस्फुटम
वगम्यते ॥ १ ॥
इन्द्रोमुनिरूपेणैवाजगामेत्याह । मुनिरूपइति । मुनेःरूपमिवरूपंयस्यसमुनि
रूपोमुनिवेषधारीत्यर्थः । सइन्द्रोऽनुरूपेणादर्शनप्रदानयोग्येनेत्यर्थः । सूनु

अथामर्षान्निसर्गाच्चजितेन्द्रियतयातया । आजगामाश्रमञ्जिष्णोः
प्रतीतःपाकशासनः ॥ १ ॥ मुनिरूपोऽनुरूपेणसूनुनाददृशेपुरः ।
द्राघीयसावयोतीतःपरिक्लान्तःकिलाध्वना ॥ २ ॥ जटानांकीर्णयाके
शैःसंहत्यापरितःसितैः । पृक्तयेन्दुकरैरह्नःपर्यन्तइवसंध्यया ॥ ३ ॥

नापुत्रेणार्जुनेनददृशेदृष्टःकिम्भूतोवयोयौवनादिकमतीतोवृद्धःद्वितीयाश्रित
व्यादिनाद्वितीयासमासः । द्राघीयसाअतिदीर्घेणप्रियस्थिरेत्यादिनादीर्घशब्द
स्यद्राघादेशः अध्वनाअध्वगमनेनेत्यर्थः । परिक्लान्तःपरिश्रान्तः । किलइत्यली
के । किलसम्भाव्यवार्त्तयोः । हेत्वरुच्योरलीकेचेतिहेमचन्द्रः । वृद्धइवदूराध्व
श्रान्तइवददृशेदृष्टःइत्यर्थः । इवेतिपाठेस्पष्टार्थः ॥ २ ॥
अथचतुर्भिरिन्द्रंविशिनष्टि । जटानामिति । परितःसितैःकेशैःकीर्णयाव्याप्तया
जटानांसंहत्याउपलक्षितः । अतएवइन्दुकरैरिन्दुकिरणैःपृक्तयायुक्तयासंध्य
याउपलक्षितः । तस्यापिपरिणतरूपत्वात् वृद्धोपमानत्वञ्जटानांसंहतेरियुक्त

त्वात्संध्यासाम्यम् ॥ ३ ॥ ॥

विशदेति । पुनश्च विशदेन पलितपाण्डुरेण भ्रूयुगेन च्छन्नेव वलिना पाङ्गेन वलिमत्प्रान्ते लोचने यस्य स तथोक्तः । अपाङ्गौ नेत्रयोरन्ताविव्यमरः । पामादित्वाल्लोमादिसूत्रेण नप्रत्ययः । प्रालेयावतत्या हिमसंहत्या म्लानपलाशानि निष्क्रान्तदलानि निश्छलानि यस्मिन्सः ह्रद इव स्थितः ॥ ४ ॥ ॥

आसक्तेति । पुनश्च परिकृशैः परिक्षीणैरप्यासक्तभरनीकाशैर्भाराक्रान्तसदृशैः सभारवद्गुरूभवद्भिरित्यर्थः । इकः काश इति दीर्घः । अङ्गैरुपलक्षितः कार्श्यात्स्वल्पस्याङ्गानि स्वयं वोढुमसमर्थ इत्यर्थः । अत एवाद्यूनश्चौदरिकः आद्यूनः

विशदभ्रूयुगच्छन्नवलिनापाङ्गलोचनः । प्रालेयावततिम्लानपलाशाब्ज इव ह्रदः ॥ ४ ॥ आसक्तभरनीकाशैरङ्गैः परिकृशैरपि । आद्यूनः सद्गृहिण्येव प्रायो यष्ट्यावलम्बितः ॥ ५ ॥ गूढोऽपि वपुषा राजन्धाम्नालोकाभिभाविना । अंशुमानिव तन्वभ्रपटलच्छन्नविग्रहः ॥ ६ ॥

स्यादौदरिके विजिगीषाविवर्जित इत्यमरः । आङ्पूर्वाद्दीव्यतेः क्तः छ्वोः शूडनुनासिके चेति ऊठादेशः । दिवो विजिगीषायामिति निष्ठानत्वं सद्गृहिण्याऽनुकूलकलत्रेणेव प्रायः प्राचुर्येण यष्ट्यावलम्बनदण्डेनावलम्बितो धारितोऽनन्तु स्वशक्त्येति भावः ॥ ५ ॥ ॥

गूढ इति । वपुषा गूढोऽपि प्रच्छन्नरूपोऽपीत्यर्थः । प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानाद्धृतीया । तन्वभ्रपटलच्छन्नविग्रहस्तोकाभ्रवृन्दान्तरितमूर्तिरंशुमानिव लोकाभिभाविना लोकव्यापिना धाम्ना तेजसा । धाम रश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोरिति हेमचन्द्रः । राजन्दीप्यमानो ददृश इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ६ ॥ ॥

जरतीमिति। जरती जीर्णा। जीर्णा गीर्णा जरन्नपीत्यमरः। जीर्यतेरतीतार्थेऽतृन्प्रत्ययः उगितश्चेति ङीप्। तनुं शरीरं बिभ्राणोऽद्धन्नपि अप्राकृतोऽलोकसामान्याकृतिर्मूर्तिर्यस्य स इन्द्रः आक्रान्ताभिभूता लक्ष्मीः शमशोभा येन सः आक्रान्तलक्ष्मीकः। अत्र नित्यमुरःप्रभृतिभ्यः कबिति नित्यकवाश्रयेण एकवचनोत्तरस्य लक्ष्मीशब्दस्यैकवचनान्तस्यैव नित्यमुरःप्रभृतिषु पाठाच्छेषाद्विभाषेति विकल्पात्प्रायेण बहुवचनोत्तरपदो बहुव्रीहिरिति विवेकः। आश्रमं ससाध्वसमिव चकार। तेजस्विदर्शनाद्भयम्भवतीति। तत्पुनर्दुःखजनकत्वस्याभानुषत्वादिति सूचयितुमिवशब्दः॥ ७॥ ॥

जरतीमपि बिभ्राणस्तनुमप्राकृताकृतिः। चकाराक्रान्तलक्ष्मीकः ससाध्वसमिवाश्रमम्॥ ७॥ अभितस्तं पृथासूनुः स्नेहेन परितस्तरे। अविज्ञातेपि बन्धौ हि बलात्प्रह्लादते मनः॥ ८॥ आतिथेयीमथासाद्य सुतादपचितिं हरिः। विश्रम्य विष्टरे नाम व्याजहारेति भारतीम्॥ ९॥

अभित इति। पृथासूनुरर्जुनस्तमिन्द्रमभितस्तं प्रति स्नेहेन परितस्तरे। तद्गोचरेण प्रेम्णा पर्यावृतः स्तृणातेः कर्मणि लिट्। ऋतश्च संयोगादेर्गुण इति गुणः। नन्वज्ञानसम्बन्धविशेषस्य कथं स्नेहोदय इत्यत आह। अविज्ञात इति। बन्धौ सुहृदि अविज्ञाते बन्धुरयमित्यज्ञातेपि बलाद्बान्धवसत्तावशादेव मनः प्रह्लादते स्निह्यतीत्यर्थः॥ ८॥ ॥

आतिथेयीमिति। अथ हरिरिन्द्रः सुतादर्जुनादातिथेयीमतिथिषु साध्वीं। पथ्यातिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्। अपचितिम्पूजामासाद्य प्राप्य। पूजा नमस्यापचितिरित्यमरः। विष्टरे आसने च्छदेरविति स्तृणातेरप्प्रत्ययः वृक्षासनयोर्विष्टर इति ष

त्वम्। विश्राम्य नाम विश्रम्य किल श्रमापनयायेत्यर्थः। इति वक्ष्यमाणप्रकारां भारतीं व्याजहार उक्तवान्। व्याहार उक्तिर्लपितमित्यमरः॥ ९॥ ***॥

अथ प्रथमं तावन्मुनिवदेनं मुमुक्षुं कृत्वाऽऽह। त्वयेति। त्वया साधु समारम्भि सम्यगुपक्रान्तं रभेः कर्मणि लुङ्। कुतः यद्यस्मान्नवे वयसि यौवने तपश्चर्यं तदिति शेषः। तथाहि। अहमिव दृश्यन्ते मादृशो वर्षीयानतिवृद्धोऽपि। प्रियस्थिरेत्यादिना वृद्धशब्दस्य वर्षादेशः। प्रायो विषयैर्ह्रियन्ते आकृष्यन्ते किमु भवादृशो यवीयानिति भावः॥ १०॥

अथैवमनारम्भि तस्याकारलाभोऽपि विफलः स्यादित्याशयेनाह। श्रेयसीति। त

त्वया साधु समारम्भि नवे वयसि यत्तपः। ह्रियन्ते विषयैः प्रायो वर्षीयानपि मादृशः॥ १०॥ श्रेयसीतव सम्प्राप्ता गुणसम्पदमाकृतिः। सुलभा रम्यता लोके दुर्लभं हि गुणार्जनम्॥ ११॥ शरदम्बुधरच्छायागत्वर्यो यौवनश्रियः। आपातरम्या विषयाः पर्यन्तपरितापिनः॥ १२॥

वाकृतिर्मूर्तिः रम्येति शेषः श्रेयसी श्रेष्ठा गुणसम्पत् तपः समारम्भरूपा प्राप्ताऽतो न निःफलेति भावः। न च त्वाकारवद्यास्य गुणाः कियन्तो न सन्तीति वाच्यमित्याह। लोक इति। लोके रम्यता रम्याकारता सुलभा गुणार्जनं गुणसम्पादनं दुर्लभं त्वयि तूभयं सम्पद्यत इति भावः॥ ११॥ **॥

यदुक्तं त्वया साधु समारम्भीति तदेव साधुत्वं संसारनिःसारताख्यापनाय युग्मेनोपपादयति। शरदिति। यौवनश्रियस्तावच्छरदम्बुधरच्छाया इव गत्वर्यः चञ्चलाः गत्वरश्चेति क्वरबन्तो निपातः टिड्ढाणञित्यादिना ङीप्। विषयाः शब्दादयस्तु आपातरम्यास्तत्काले रमणीयाः। तत्काले पात आपात इति वैजयन्ती। पर्यन्तेऽ

वसानेपरितापयन्तिदुःखंकुर्वन्तीतितथोक्ताः ॥ १२ ॥ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ॥
अन्तकइति। किञ्च। सन्तताअनवच्छिन्नाःआपदःक्लेशायस्यतस्यजन्मिनःप्राणि
नः। प्राणीतुचेतनोजन्मीत्यमरः। व्रीह्यादित्वादिनिः अन्तकोमृत्युःपर्य्यवस्था
तापर्य्यवसानंप्राप्यमन्तावत्जन्मिनोदुःखमेवदुस्तरन्ततोजातस्यजीवनमपिसत
तन्दुःखसन्निभनतयाविषयुक्तान्नप्रायन्तदपिमृत्युग्रस्तमितिसोयंकाकमांसंशुनोच्छि
ष्टंस्वल्पन्तदपिदुर्लभमितिन्यायात्इतिभावः। इत्युक्तहेतोस्त्याज्येभवेसंसारेभ
वतीतिभव्योयोग्योजनोभवादृशइतिशेषः। भव्यंसुखेशुभेचापिसत्येचयोग्यभा
विनोरितिविश्वः। भव्यगेयादिनाकर्त्तरियत्निपातः। मुक्तौमोक्षेउत्तिष्ठतेउद्यु
क्तोभवति। उदोनूर्द्ध्वकर्म्मणिइत्यात्मनेपदम् ॥ १३ ॥ ** ✿*✿ ** ॥

अन्तकःपर्य्यवस्थाताजन्मिनःसन्ततापदः। इतित्याज्येभवेभ
व्योमुक्तावुत्तिष्ठतेजनः ॥ १३ ॥ चित्तवानसिकल्याणीयत्त्वांमति
रुपस्थिता। विरुद्धःकेवलंवेषःसन्देहयतिमेमनः ॥ १४ ॥

संप्रतिप्रशंसापूर्वकंस्वाभिसन्धिन्दर्शयति। चित्तवानिति। चित्तवान्प्रशस्तचित्तो
ऽसिप्रशंसायांमतुप्। कुतोयतस्त्वांकल्याणीसाध्वीवह्वादिभ्यश्चेतिङीप्। मति
रुपस्थितासङ्गता। किन्तुकेवलमेकंयथातथाविरुद्धोवेषोमेमनःसन्देहयतिसंश
ययुक्तङ्करोति। यद्वावेषःकेवलंवेषएवेत्यर्थः। केवलःकृत्स्नएकेचकेवलञ्चावधा
रितइत्युभयत्रापिशाश्वतः ॥ १४ ॥ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ✿ ॥
वेषविरोधमेवाह। युयुत्सुनेति। त्वयायुयुत्सुनेवयोद्धुमिच्छुनेवयुद्धेःसन्नन्तादु
प्रत्ययः। किमिदङ्कवचञ्चर्मकिमामुक्तंकिमपि। तत्रकोविरोधइत्यत्राह। ह्रियस्मा
त्तपस्विनःकेवलेएकेकवचाद्यसहचरितेइतियावत्तेचतेऽजिनवल्कलेच। निर्वी

तेकेवलमितित्रिलिङ्गन्त्वेकहात्त्वयोरित्यमरः। वसतेआच्छादयन्ति। अतस्तप स्विनस्तेकवचधारणंविरुद्धमित्यर्थः॥ १५॥ *****॥

प्रपित्सोरिति। किञ्चमुक्तिंप्रपित्सोः। प्रयन्तुम्प्राप्तुमिच्छोः। सनिमीमेत्यादिना इसादेशः अत्रलोपोभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः। अतोमुमुक्षुत्वादेवकलेवरेशरीरे निःस्पृहस्यगतस्पृहस्यअतेनात्मरक्षार्थंधनुर्धारणमित्यर्थः। नापिपरहिंसार्थ मित्याह। भूतानांजन्तूनाम्। क्ष्मादौजन्तौचभूतानीतिवैजयन्ती। क्रुधद्रु होरुपसृष्टयोःकर्मेतिकर्मसंज्ञयाकर्तृकर्मणोःकृतीतिकर्तरिषष्ठी। अनभिद्रु होअहिंसकस्यसत्सूद्विषेत्यादिनाक्किप्। तेतवमहेषुधीमहानिषङ्गौभीमन्त्रास

युयुत्सुनेवकवचङ्किमामुक्तमिदन्त्वया। तपस्विनोहिवसतेकेवला जिनवल्कले॥ १५॥ प्रपित्सोःकिन्तुतेमुक्तिंनिःस्पृहस्यकलेवरे। म हेषुधीर्धनुर्भीमम्भूतानामनभिद्रुहः॥ १६॥ भयङ्करःप्राणभृता म्मृत्योर्भुजइवापरः। असिस्तवतपस्यस्यनसमर्थयतेशमम्॥ १७॥

जनकन्धनुश्चनसमर्थयतेशममित्युत्तरेणान्वयः। समर्थयेतइतिवचनविपरि णामःकार्यः॥ १६॥ *******॥

भयङ्करइति। तथामृत्योरपरोभुजइवप्राणभृतांप्राणिनाम्भयङ्करोतीतिभयङ्करः मेघर्तिभयेषुकृञितिखच्प्रत्ययः अरुर्द्विषेत्यादिनामुमागमः असिःखड्गःतपस्विति ष्ठतीतितपस्यस्तपश्चरन्नित्यर्थः। सुपिस्थइतिकप्रत्ययःतस्यतवशमंशान्तिंनसम र्थयतेनसम्भावयतिकिंशान्तस्यशस्त्रेणेतिभावः॥ १७॥ ॥

नन्वशान्तस्यकिन्तपसेत्याशङ्क्यजयार्थमित्याह। जयमिति। अत्रभवान्पूज्यइत्य र्थः। इतरेभ्योपिदृश्यन्तइतिप्रथमार्थेप्राक्दिशीयस्त्रल्प्रत्ययः। सुप्सुपेतिस

मासः । त्रिषु तत्रभवान्पूज्यस्तथैवात्रभवानपीति यादवः । अरातिषु विषयेऽजयमभिलाषुको जयमिच्छुः लषपतेत्यादिना उकञ्प्रत्ययः । नलोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः नूनमिति निश्चयः । नूनन्तर्केऽपि निश्चये इत्यमरः । क्रोधस्य लक्ष्म लिङ्गमायुधं क्व । क्षमावन्तः शान्तास्तपोधनाः क्व क्रोधशान्त्योर्विरोधात् । तत्कार्य्ययोः शस्त्रतपसोरप्येकत्रासङ्गतेः शस्त्रिणस्ते तपो जयार्थं न तु मोक्षार्थमिति निश्चय इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ॥

तपसो जयार्थत्वे दोषमाह । य इति । यः पुमान्निःनिश्चरां श्रेयः श्रेयसं मुक्तिः अचतुरेत्यादिना समासो निपातः निःश्रेयसं कुर्वन्तीति निःश्रेयसकरी निःश्रेयसे हेतव इत्यर्थः । कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येष्विति हेत्वर्थे टप्रत्ययः टित्वात् ङीप् । क्रियास्त

> जयमत्रभवान्नूनमरातिष्वभिलाषुकः । क्रोधलक्ष्म क्षमावन्तः क्वा
> युधं क्व तपोधनाः ॥ १८ ॥ यः करोति वधोदर्का निःश्रेयसकरीः
> क्रियाः । ग्लानिदोषच्छिदः स्वच्छाः स मूढः पङ्कयत्यपः ॥ १९ ॥

पोदानादिकर्म्माणि वधोदर्का हिंसाफलकाः करोति । उदर्कः फलमुत्तरमित्यमरः । अत एव मूढः स पुमान् ग्लानिरेव दोषस्तं छिन्दन्तीति ग्लानिदोषच्छिदः पिपासाहारिणीः क्विप् । स्वच्छाः निर्म्मला अपः पङ्कयति पङ्कवतीः करोति । णाविष्ठवद्भावे विन्मतोर्लुगिति मतुपो लुक् महाफलसाधनस्य तपसस्तुच्छफले विनियोगः स्वच्छाम्बुनः पङ्कनिकरवत्प्रेक्षावद्भिर्गर्हितमित्यर्थः । अत्र यत्तपसो वधोदर्कीकरणन्तन्निर्मलस्य पयसः पङ्कसङ्करीकरणमिति वाक्यार्थान्तरमारोप्य प्रतिबिम्बकरणाक्षेपादसम्भववस्तुसम्बन्धाद्वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनालङ्कारः ॥ १९ ॥ ॥

नन्वर्थकामयोरपि मोक्षवत्पुरुषार्थत्वात्तपसस्तदर्थेन को दोषस्तत्राह । मूलमिति ।

हिंसादेरितितद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः आदिशब्दात्स्तेयादीनांसंग्रहः दो
षस्यावगुणस्यमूलंकारणभूतौ । स्त्रीकामाधनकामाश्चकिन्नकुर्वन्तिपातकमितिभा
वः । अर्थकामौमास्मपुषःनोपचिनुषःस्मोत्तरेलङ्चेतिलुङ् । पुषादीत्यादिनाङ्गे
रङादेशः । हियस्मात्तावर्थकामौतत्त्वावबोधस्यतत्त्वज्ञानस्यमोक्षसाधनस्येतिशेषः
। दुरुच्छेदौदुर्वारावुपप्लवौहिंसादिप्रवर्तकत्वादन्तकावतःपुरुषार्थपरिपन्थिना
वेतौनपुरुषार्थावित्यर्थः ॥ २० ॥ *** ॥

मुक्तिप्रतिबन्धकत्वादपुरुषार्थावर्थकामावित्युक्तंतत्रार्थस्यदुःखैकनिदानत्वादप्य
पुरुषार्थत्वमितिपञ्चभिःप्रपञ्चयति । अभिद्रोहेणेत्यादि । भूतानामभिद्रोहेण
हिंसयागत्वरीरस्थिराः । श्रियःसम्पदोऽर्जयन्जनःउदकमस्तीत्युदन्वानुद

मूलन्दोषस्यहिंसादेरर्थकामौस्ममापुषः । तौहितत्त्वावबोधस्य
दुरुच्छेदावुपप्लवौ ॥ २० ॥ अभिद्रोहेणभूतानामर्ज्जयन्गत्व
रीःश्रियः । उदन्वानिवसिन्धूनामापदामेतिपात्रताम् ॥ २१ ॥

धिः । उदन्वानुदधौचेतिनिपातनात्साधुः । सिन्धूनान्नदीनामिवापदाम्पात्र
तांमूलत्वमेति ॥ २१ ॥ *** ॥

आपत्पात्रतामेवव्यनक्ति । याइति । याःसम्पदःसत्सहायानांविद्यमानसाधनाना
मेवपुंसाङ्गम्याःप्राप्याःविपदोपिसत्सहायानामेवगम्यानिस्तीर्याइत्यर्थः । कृत्यानां
कर्तरिचेतिषष्ठी । यासुसतीषुखेदोरक्षणादिक्लेशःविपत्सुस्वतएवेतिविशेषःय
तोयाभ्यःसम्पद्भ्योभयमनेकार्थमूलत्वादितिभावः । विपद्भ्यस्तुस्वरूपतएवेतिभा
वः । किंबहुना । विपदामिवतासांसम्पदांसम्बन्धीनकिमस्तीतिशेषः । यत्दुःखा
यनभवतिसर्वंदुःखावहमेवेतिभावः । यदाहुः । अर्थानामर्जनेदुःखमर्जिता

नाश्वरक्षणे। नाशेदुःखं व्ययेदुःखं धिगर्थादुःखभाजनमिति अतोहेयइतिभावः। अत्रयन्नदुःखायेत्युत्तरवाक्यस्ययच्छब्दसामर्थ्यात्तासाङ्किमिति पूर्ववाक्ये तच्छब्दोपादानतापेक्षतेतदेवकाव्यप्रकाशेस्पष्टम्॥ २२॥ **~*❁*~** ॥

दुरासदानिति। किञ्च दुरासदान्दुःप्रापान्विश्वासाञ्जन्मयस्यास्तस्याः जन्मोत्तरपदात्वाद्व्यधिकरणोवहुव्रीहिः। धृतेःसन्तोषस्योग्रानरीन्भूपस्य सर्वत्रत्रासानुभवाद्धि सम्भ्रमसुखभञ्जकानित्यर्थः। भुज्यन्तइतिभोगान्धनानिअहेयानहिषुभवान्। इतिकुक्षिकलसिवस्त्यस्त्यहेर्थ्ञ्भोगान् फणान्। भोगःसुखेधनेचाहेःशरीरफणयोरपीत्युभयत्रापिविश्वः अध्यास्यअधिष्ठायआपत्विपत्नदुर्लभा

याग़म्याःसत्सहायानांयासुखेदोभयंयतः। तासांकिंयन्नदुः
खायविपदामिवसम्पदाम्॥ २२॥ दुरासदानरीनुग्रान्
धृतेर्विश्वासजन्मनः। भोगान्भोगानिवाहेयानध्यास्यापन्न
दुर्लभा॥ २३॥ नान्तरज्ञाःश्रियोजातुप्रियैरासांनभूय
ते। आसक्तास्तास्वमीमूढावामशीलाहिजन्तवः॥ २४॥

आशीविषमुखमिवत्तमेवभोगिनंपुमांसंवलाद्देवस्कन्दतीत्यर्थः॥ २३॥ ❁*❁ ॥ इतोपिश्रियोहेयाइत्याह। नेति। श्रियःसम्पदोजातुकदाचित्। अन्तरज्ञानीचानीचविशेषाभिज्ञानभवन्ति। अतएवासाम्प्रियैर्नभूयतेनकुत्राप्यनुरज्यंतीत्यर्थः। नन्वयंश्रीदोषोनपुरुषदोषइतिचेत्तत्राह। मूढाअमीजनास्तास्वननुरक्तासुश्रीष्वासक्तास्त्रीष्विवाननुरक्तास्वनुरागःपुंसामेवायन्दोषइत्यर्थः। किमर्थंतर्हितास्वेवसर्वेषामासक्तिरित्यर्थान्तरंन्यस्यति। वामेति। जन्तवोवामशीलावक्रस्वभावाहिस्वभावस्यदुर्वारत्वादितिभावः॥ २४॥ ❁*❁*❁*❁* ॥

यदुक्तं नान्तरज्ञाः श्रिय इति तदेव भङ्ग्यन्तरेणाह । कइति । यत् यस्मात् । सम्प
दोऽशीलेषु दुःशीलेषु विषये चञ्चला अस्थिराः । न तद्विरुद्धमुच्यते । यतः चञ्चला
इति । अतस्तुतिपदे स्तुतिविषये तत्र कोपवादः का निन्दा किन्तु क्षुद्राः सम्पदः साधु
वृत्तानपि विक्षिपन्त्येव जहात्येव तदेतदासां निन्दास्पदमित्यर्थः । तस्मादर्थो न पु
रुषार्थ इति सन्दर्भार्थः ॥ २५ ॥ ❁✱❁ ॥ ❁✱❁ ॥ ❁✱❁ ॥ ❁✱❁ ॥ ❁✱❁ ॥

ननु नार्थमहमर्थये किन्तु वीरधर्म्ममनुपालयन् वैरिनिर्यातनमिच्छामीत्याशंक्य
तदपि परपीडात्मकत्वादयुक्तमिति श्लोकचतुष्टयेनाचष्टे । कृतवानिति । तत्रा
त्मदृष्टान्तेनैव परपीडातो निवर्त्तितव्यमित्याशयेनाह । अप्रियैरनिष्टवस्तुभिः सं

कोपवादः स्तुतिपदे यदशीलेषु चञ्चलाः । साधुवृत्तानपि क्षुद्रा विक्षिप
न्त्येव सम्पदः ॥ २५ ॥ कृतवानन्यदेहेषु कर्त्ता च विधुरं मनः । अप्रि
यैरिव संयोगो विप्रयोगः प्रियैः सह ॥ २६ ॥ शून्यमाकीर्णतामेति तु
ल्यं व्यसनमुत्सवैः । विप्रलम्भोऽपि लाभाय सति प्रियसमागमे ॥ २७ ॥

योग इव प्रियैरिष्टवस्तुभिः सह विप्रयोगो विरहोऽन्यदेहेषु स्वस्यैव देहान्तरेषु अ
तीतानागतेष्विति शेषः । मनो विधुरं दुःखितं कृतवान् । कर्त्ता करिष्यति च । भ
विष्यति लृट् । वर्त्तमाने चानुभूयत इति शेषः । इष्टनाशो दुःखहेतुरिति सर्व्वस्यापि
त्रैकालिकसिद्धमिति श्लोकार्थः ॥ २६ ॥ ❁✱〰✱〰✱〰✱〰✱❁ ॥

सम्प्रतीष्टसमागमस्य सुखहेतुत्वमाह । शून्यमिति । प्रियसमागमे इष्टजनसं
योगे सति शून्यं रिक्तमप्याकीर्णतां सम्पूर्णतामेति समृद्धमिव प्रतीयत इत्यर्थः । व्य
सनं विपत् अपि उत्सवैस्तुल्यम् । व्यसनं विपदि भ्रंश इत्यमरः । विप्रलम्भो वञ्च
ना प्रतारणमिति यावत् सोऽपि लाभाय । किम्बहुना । प्रियसङ्गस्य सर्व्वं वस्त्वास्व

पिसुखमेवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ॥
पुनर्भेदान्तरेणप्रियविश्लेषदुःखहेतुत्वमाह । तदेति । तदारम्याण्यपरम्याणि
अमनोहराणिभवन्ति । किम्बहुना । प्रियाअसवःप्राणाअपिशल्यंशल्यवदसह्या
भवन्तीत्यर्थः । किञ्च । तदासबन्धुःसन्नपिएकाकीअसहायएव । एकादाकिनि
चासहायइत्याकिनिच्प्रत्ययः । कदेत्याकांक्षायामाह । यदाइष्टेनरहितोभव
तितदासर्वमसह्यमिति ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
युक्तइति । किञ्च । युक्तोहितेनेतिशेषः । हितेनेष्टेनयुक्तःसन् । प्रमाद्यसिप्रकर्षे
णमाद्यसिहृष्यसि । हितादपेतःपरितप्यसेपरितप्तोभवसि । तपेर्दैवादिकात्कर्त

तदारम्याण्यरम्याणिप्रियाःशल्यन्तदासवः । तदैकाकीस
बन्धुःसन्निष्टेनरहितोयदा ॥ २८ ॥ युक्तःप्रमाद्यसिहिता
दपेतःपरितप्यसे । यदिनेष्टात्मनःपीडामासञ्जिभवताज
ने ॥ २९ ॥ जन्मिनोऽस्यस्थितिंविद्वान्लक्ष्मीमिवचलाच
लाम् । भवान्मास्मवधीन्न्याय्यंन्यायाधाराहिसाधवः ॥ ३० ॥

रिलट् । सत्यमेवन्ततःकिमतआह । यदीति । पीडाआत्मनःस्वस्यनेष्टायदितर्हिभ
वताजनेपरस्मिन्नपिमासञ्जिनसंञ्जताम् । सजेर्ण्यन्तात्कर्मणिलुङ्आत्मदृष्टान्ते
नपरपीडातोनिवर्तितव्यमित्यर्थः । पीडायाःपरात्मनोःसमत्वात् ॥ २९ ॥ ॥
अथदेहस्यऐश्वर्य्यश्चक्षयाचपरपीडानकार्येत्याह । जन्मिनइति । अस्यज
न्मिनउत्पत्तिधर्म्मिकस्यशरीरिणः । व्रीह्यादित्वादिनिःस्थितिंलक्ष्मीमिवचलाच
लाञ्चञ्चलांजन्मिधर्मत्वादेवचञ्चलामनित्यामित्यर्थः । चलतेःपचाद्यच् । चलिचरि
पतिवदीनांवाद्वित्वमभ्यासस्येतिद्विर्भावेभ्यासस्यआगमश्चविद्वान्ज्ञातवानित्य

र्थः । विदेश तुर्वीवसुरितिवैकल्पिकोवसुरादेशः भवान्न्यायादनपेतंन्याय्यं । साधुकर्म्मधर्म्मपथ्यर्थन्यायादनपेतइतियत्प्रत्ययः । मास्मवधीतमानाशयत्यर्थः । स्मोत्तरेलुङ्चेतिलुङ् । लुङिचेतिहनोवधादेशः शेषेप्रथमइतिप्रथमपुरुषः हियस्मात्साधवोन्यायाधारन्वयावलम्बाः वहुव्रीहिस्तत्पुरुषोवा । न्यायत्यागेसाधुत्वमेवनस्यादितिभावः । न्यायाचाराइतिपाठेन्यायमाचरन्तीतितथोक्ताः कर्मण्यण् ॥ ३० ॥ ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁ ॥

नहिकिंमेकर्त्तव्यन्तत्राह । विजहीहीति । हेतपोधनरणोत्साहंरणोद्योगंलोकत्तरेषुकार्येषुस्थेयान्प्रयत्नउत्साहस्तंविजहीहित्यज । ईचहाविनीकारः । साधुसमीचीनन्निःश्रेयसकरत्वादितिभावः । तपोमानोनशःननाशय । नश्यतेर्ण्यं

> विजहीहिरणोत्साहंमातपःसाधुनीनशः । उच्छेदंजन्मनःक
> र्त्तुमेधिशान्तस्तपोधन ॥ ३१ ॥ जीयन्तान्दुर्जयादेहेरिपवश्चक्षु
> रादयः । जितेषुननुलोकायन्तेषुकृत्स्नस्त्वयाजितः ॥ ३२ ॥

न्तान्माङ्योगादाशिषिलुङ् । अडागमनिषेधश्च । किन्तुजन्मनउच्छेदङ्कर्तुंमोक्षंसाधयितुमित्यर्थः । शान्तएधिविजिगीषानिवृत्तोभवेत्यर्थः । क्रूरूभ्योहेर्धिः घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्येकारइति ॥ ३१ ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥

अथसर्वथामेविजयकण्डूरस्तिननिवर्त्ततइत्याशंक्यतर्ह्यन्तःशत्रुविजयेनविधीयतान्तदपनोदइत्याह । जीयतामिति । दुर्ज्जयाःअजय्याश्चक्षुरादयोदेहेवर्त्तमानाःरिपवोजीयन्तांयस्मात्तेषुशत्रुषुजितेषुसत्सुत्वयाऽयंकृत्स्नोलोकोजितोननुकिमुतान्येशत्रवःस्तदन्तर्गताइत्यर्थः । जितेन्द्रियस्यइन्द्रियार्थनिस्पृहस्यनिर्भरवैराभावाद्विजयव्यपदेशः ॥ ३२ ॥ ❁*~*~*~*~*~*❁ ॥

अजितेन्द्रियस्यानिष्टमाचष्टे । परवानिति । अर्थसंसिद्धौ अभ्यवहारादिस्वार्थ साधनेपरवान्पराधीनः । परतन्त्रःपराधीनःपरवानित्यमरः । नीचवृत्तिःकर्षण वहनादिनिकृष्टकर्मा अपत्रपोनिर्लज्जः अविधेयेन्द्रियोऽजितेन्द्रियः । पुमान्गौर्ब लीवर्दइवपुंसांविधेयतांतथोक्तप्रकारताम्प्रेष्यतामितियावत् । विधेयोविनयग्राही वचनेस्थितआश्रवइत्यमरः । एतिप्राप्नोति । उपमालङ्कारोयम् । प्रकृताप्रकृ तयोरर्थसाधर्म्याश्लेषेतुशब्दमात्रसाधर्म्यादिति ॥ ३३ ॥ ॥

नकेवलंहिंसादिदोषमूलत्वाद्विषयाणांहेयत्वंकिन्तुअपरमार्थकत्वादपीत्याह । स्वइति । अधुनाभवाअधुनातनीइदानीन्तनी । सायंचिरमित्यादिनाट्युप्र

परवानर्थसंसिद्धौनीचवृत्तिरपत्रपः । अविधेयेन्द्रियःपुंसां
गौरिवैतिविधेयताम् ॥ ३३ ॥ स्वस्त्वयासुखसंवित्तिःस्मर
णीयाधुनातनी । इतिस्वप्नोपमान्मत्वाकामान्मागास्तद
ङ्गताम् ॥ ३४ ॥ श्रद्धेयाविप्रलब्धारःप्रियाविप्रियकारिणः
। सुदुःस्त्यजास्त्यजन्तोपिकामाःकष्टाहिशत्रवः ॥ ३५ ॥

त्ययः । सुखसंवित्तिःसुखानुभवःश्वःपरेद्युर्नित्वयास्मारणीयानचानुभवनीयाइ तिहेतोः । काम्यन्तइतिकामाःविषयास्तान्स्वप्नोपमान्स्वप्नतुल्यान्मत्वाऽमाङ्गि कान्निनिश्चित्यतदङ्गतान्तच्छेषत्वंकामपरतन्त्रतांमागाःनगच्छ । इणोगालुङी तिगादेशः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इतोपिहेयाःकामाइत्याह । श्रद्धेयाइति । श्रद्धातुमर्हाःश्रद्धेयाःविश्वसनीयाः तथाविप्रलब्धारःप्रतारकाविश्वासघातकाइत्यर्थः । तथाप्रीणयन्तीतिप्रियाःप्रीति जनकाःइगुपधेत्यादिनाकप्रत्ययः । तथाविप्रियकारिणोदुःखजनकशीलाः । कि

ष्व । त्यजन्तोपिपुरुषंविहायगच्छन्तोपिसुदुस्त्यजाःस्वयत्नेनत्यक्तुमशक्याःकामा विषयाःकष्टाःकुत्सिताःशत्रवोहिप्रसिद्धशत्रवःवैधर्म्यादितिभावः । अत्रश्रद्धेयत्वादीनांविप्रलम्भकत्वादीनांचैकत्रविरोधोविषयस्वाभाव्येनसमाधीयतइतिविरोधाभासोलङ्कारः । तेनचकामानाम्प्रसिद्धशत्रुवैधर्म्यव्यतिरेकेणाव्यज्यतइत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ३५ ॥ * ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ * ॥

तर्हिकिङ्कर्तव्यमित्याशंक्योपसंहरन्नाह । विविक्तइति । विविक्तेविजने । विविक्तविजनच्छन्ननिःसलाकास्तथारहइत्यमरः । जह्नुकन्ययागङ्गयाभूयोभूयिष्ठम्पुनःपुनर्वा । भूयःपुनःपुनःस्यातम्भूतार्थेपुनरव्ययमितिविश्वः । प्लावितेसिक्ते पावितइतिपाठेपवित्रीकृतेइत्यर्थः । अस्मिन्नगेइन्द्रकीलेत्वांमुक्तिः । पुरानिकटे

विविक्तेस्मिन्नगेभूयःप्लावितेजह्नुकन्यया । प्रत्यासीदतिमुक्तिस्त्वा
म्पुरामाभूरुदायुधः ॥ ३६ ॥ व्याहृत्यमरुताम्पत्याववितिवाचम
वस्थिते । वचःप्रश्रयगम्भीरमथोवाचकपिध्वजः ॥ ३७ ॥

। प्रत्यासीदतिसन्निकृष्टाभविष्यतीत्यर्थः । पुरापुराणेनिकटेप्रबन्धातीतभाविष्वितिविश्वः । उदायुधोगृहीतशस्त्रोमाभूःशस्त्रंविमुञ्चेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ * ❁ * ॥

व्याहृत्येति । मरुताम्पत्यौदेवेन्द्रेइतिवाचंव्याहृत्योक्त्वाऽवस्थितेसतितूष्णींस्थितेसतिअथकपिध्वजोऽर्जुनःप्रश्रयगम्भीरम्विनययमधुरम् । विनयप्रश्रयौसमावितियादवः । वचउवाच ॥ ३७ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

किमुवाचेत्यपेक्षायाञ्चतुर्भिरिन्द्रवाक्यमुपश्लोकयन्नाह । प्रसादेति । प्रसादोत्रप्रसिद्धार्थपदत्वन्तेनरम्यं । प्रसिद्धार्थपदत्वंयत्सप्रसादोनिगद्यतइतिलक्षणात् । ओजस्विसमासभूयिष्ठं । ओजःसमासभूयस्त्वमितिशासनात् । गरीयोर्थभूयस्त्व

मर्थपरिमानंगुरुत्वंनतुशब्दाडम्बरमात्रमित्यर्थः । लाघवान्वितंविस्तरदोषरहितम् । साकांक्षमाकांक्षावत्पदकदम्बात्मकंनतुदशदाडिमादिवाक्यवदनाकांक्षितमित्यर्थः । अनुपस्कारमध्याहारदोषरहितम् । विष्वगतिकृत्स्नार्थप्रतिपादकंनतुसावशेषार्थंअनस्र्वानिराकुलंमसङ्कीर्णार्थम् ॥ ३८ ॥ *\~\~\~* ॥

न्यायेति । पुनर्न्यायेनयुक्त्यानिर्णीतसारत्वान्निश्चितार्थत्वाद्धेतोरागमेशास्त्रेविषयेनिरपेक्षंस्वतन्त्रमिवयुक्तिदार्ढ्यादेवम्प्रतीयते । वस्तुतस्तुशास्त्रसिद्धार्थमिवेतिइवशब्दार्थः । किञ्च । अन्येषाम्प्रतिवादिनामप्रकंप्यतयाअनुमानादिभिरवाध्यत्वात्अप्रत्याख्याततयाआम्नायवचनोपमंवेदवाक्यतुल्यंइव ॥ ३९ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

प्रसादरम्यमोजस्विगरीयोलाघवान्वितम् । साकांक्षमनुप
स्कारंविष्वगतिनिराकुलम् ॥ ३८ ॥ न्यायनिर्णीतसा
रत्वान्निरपेक्षमिवागमे । अप्रकंप्यतयान्येषामाम्नायवच
नोपमम् ॥ ३९ ॥ अलंघ्यत्वाज्जनैरन्यैःक्षुभितोदन्वदू
र्जितम् । औदार्यादर्थसम्पत्तेःशान्तंचित्तमृषेरिव ॥ ४० ॥

अलंघ्यत्वादिति । अन्यैर्जनैरलंघ्यत्वादनुल्लङ्घनीयत्वात् । क्षुभितोदन्वदूर्जितमुद्वेलाम्भोधिगम्भीरंऔदार्यादुक्तिविशेषत्वात् । श्लाघ्यविशेषणाद्वा । तदुक्तन्दण्डिना । उत्कर्षवान्गुणःकश्चिदुक्तेयस्मिन्प्रतीयते । तदुदाराह्वयन्तेनसनाथाकाव्यपद्धतिरितिश्लाघ्यविशेषणैर्युक्तमुदारङ्कैश्चिदिष्यतइति । अग्राम्यार्थत्वादितिकेचिदन्यत्वत्यागित्वादित्यर्थः । अर्थसम्पत्त्याप्रयोजनसम्मत्याऽन्यत्राणिमादिसिद्ध्यामुनेश्चित्तमिवशान्तंसौम्यम् ॥ ४० ॥ ❁*❁\~❁*❁\~❁*❁ ॥

इदमिति । इदमीदृग्गुणोपेतंयथोक्तगुणयुक्तम् । इदमुपपदात्दृशेःक्विप्इ

दंकिमोरीश्चकीतिईशादेशः। लब्धेप्राप्तेऽवसरसाधनेकालोपायेयेनतत्प्रियम्प्रीतिकरंवाक्यञ्चोवक्ताव्याकुर्यात्व्याहरेत्योवक्ताअनीदृगाशयः। ईदृग्विवक्षावान्नभवतिअबुद्धिरित्यर्थस्तस्यार्थस्यवक्तुमशक्यत्वादितिभावः ॥ ४१ ॥ ***** ॥
एवमिन्द्रवाक्यमुपश्लोक्यनाहमस्योपदेशस्याधिकारीतिपरिहरति। नेति। हेनातअमुष्ययतस्यतपोरूपस्यास्यमदीययोगस्यपूर्वंचापरञ्चपूर्वापरेएवपौर्वापर्य्यंकारणांफलञ्च। चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थेष्यञ्प्रत्ययः। तेनत्वनज्ञातःत्वयानज्ञायतइत्यर्थः। मतिबुद्धीत्यादिनावर्तमानेक्तः। तद्योगादेवषष्ठी। कुतःयेनकारणेनमांमुनिभिस्तुल्यंसदृशन्धर्मंमोक्षधर्म्मंशासितुमुपदेष्टुमिच्छसि। शासिःअयंदु

इदमीदृग्गुणोपेतंलब्धावसरसाधनम्। व्याकुर्य्यात्कःप्रियंवाक्यंयोवक्तानेदृगाशयः ॥ ४१ ॥ नज्ञातन्तातयत्नस्यपौर्वापर्य्यममुष्यते। शासितुंयेनमान्धर्म्मंमुनिभिस्तुल्यमिच्छसि ॥ ४२ ॥ अविज्ञातप्रबन्धस्यवचोवाचस्पतेरपि। ब्रजत्यफलतामेवनयद्रुहइवेहितम् ॥ ४३ ॥

ह्यादित्वात्द्विकर्मकः ॥ ४२ ॥ ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁ ॥
अथपौर्वापर्य्यमज्ञात्वाप्युपदेशेदोषमाह। अविज्ञातेति। अविज्ञातःप्रबन्धःपूर्वापरसङ्गतिर्येनतस्यवाचस्पतेरपि। कस्कादित्वात्सः। अथवाषष्ठ्याःपतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेष्विति सकारः। एतदेवज्ञापकात्अलुगितिकेचित्। वचउपदेशोनयद्रुहोनीतिविरुद्धकारिणःपुरुषस्यइहितमुद्योगइवाफलतांनिष्फलत्वंब्रजत्येवगच्छत्येवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁* ॥
ननुसदुपदेशस्यकुतोवैफल्यमित्याशंक्यसोप्यस्थानेप्रयुक्तश्चेदुषरक्षेत्रेशालिवीज

वद्धिफलएवेत्याशयेनाह । श्रेयसइति । हेतानश्रेयसोपिहितार्थयोगात्प्रशस्त
तरस्यापिअस्यतेतववचसोहितोपदेशरूपस्यरात्रेर्विपर्य्ययोदिवसःस्फुटतारस्य
व्यक्ततारकस्यनभसइवभाजनम्पात्रन्नास्मिअनधिकारित्वादितिभावः । अत्राह्नोन
भोमात्रसम्बन्धसम्भवेपिताराःसम्बन्धासम्भवात्तद्विशिष्टनभःसम्बन्धविरोधाद्व्यक्तता
रकितस्यनभसोनपात्रमिति ॥ ४४ ॥ ॥ ** ** ॥ ॥
कुतस्तेमोक्षोपदेशानधिकारित्वं । किञ्च । तेतपसःपौर्वापर्य्यैकथनञ्ज्ञातइत्याशं
क्यतत्सर्वंस्वजात्यादिकथनपूर्वकन्निरूपयति । क्षत्रियेति । अहंक्षत्रियःक्षत्रिय
कुलेजातः । तत्रापिमहाकुलेप्रसूतःवीरसन्तानश्चेत्याह । पाण्डोस्तनयइति ।
तत्रापिकौन्तेयोस्मिनमाद्रेयइत्याह । पार्थइतिपृथाकुन्तीतत्सुतःपार्थःतस्यापत्य

श्रेयसोप्यस्यतेतातवचसोनास्मिभाजनम् । नभसस्फुटतारस्यरात्रे
रिवविपर्य्ययः ॥ ४४ ॥ क्षत्रियस्तनयःपाण्डोरहम्पार्थोधन
ञ्जयः । स्थितःप्राप्तस्यदायादैर्भ्रातुर्ज्येष्ठस्यशासने ॥ ४५ ॥

मित्यण् । अर्जुनोहमहावीरश्चेत्याह । धनंजयइति । उत्तरकुरून्विजित्यध
नाहरणाद्धनञ्जयोस्मीतिइत्यर्थः । खचिमुगागमइत्युक्तंप्राक् । अथैवञ्चेत्कि
मर्थन्तर्हितपस्यसिमोक्षार्थम्वाकिन्नतपस्यसितत्राह । स्थितइति । दायम्पैतृक
न्धनमाददतइतिदायादाःज्ञातयः । दायादोज्ञातिपुत्रयोः । विभक्तव्यम्पितृद्र
व्यंदायमाहुर्मनीषिणइतिचविश्वः । स्वामीश्वरादिसूत्रेणसोपसर्गादपिदायादे
तिकप्रत्ययान्तोनिपातनात्साधुः । तैःप्राप्तस्यराज्यान्निरस्तस्यवैरिनिर्यातनार्थिन
इत्यर्थः । ज्येष्ठस्यभ्रातुर्युधिष्ठिरस्यवृद्धशब्दादिष्ठन्प्रत्ययःवृद्धस्यचज्यादेशः ।
शासनेनिदेशेस्थितस्तदाज्ञयातपस्यामीत्यर्थः । अन्यथामानहानिःसौभ्रातृभङ्गः

पूज्यपूजाव्यतिक्रमदोषश्च स्यादिति भावः । अत एव हिंसैकरसिकस्य रागद्वेषक षायितचेतसः कुतो मे मोक्षाधिकार इति तात्पर्यार्थः । सार्थविशेषणत्वात्परिकराल ङ्कारः ॥ ४५ ॥ ❁ ॥

यदुक्तं विरुद्धः केवलं वेष इति तत्रोत्तरमाह । कृष्णेति । द्वीपमयनं जन्मभूमिर्यस्य स द्वीपायनः स एव द्वैपायनो व्यासः प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण्प्रत्ययः स एव कृष्णवर्णत्वा त्कृष्णद्वैपायनस्तस्यादेशादुपदेशादीदृशं विरुद्धवेषमित्यर्थः । व्रतं तपोनियमं बिभर्मि धारयामि न तु स्वेच्छयेति भावः । अथोपास्यान्देवतामाह । भृशमिति । स्वा राध्यस्य सुखमाराध्यस्य प्रादिसमासः । स्वाराधस्येति पाठेऽपस्पृष्टात्खल्प्रत्ययः । मरुत्वत इन्द्रस्य । भृशं सम्यगाराधने यत्तः प्रयत्नवानित्यर्थः । तस्य क्षत्रियदैवक

> कृष्णद्वैपायनादेशाद्बिभर्मि व्रतमीदृशम् । भृशमाराधने यत्तः स्वा
> राध्यस्य मरुत्वतः ॥ ४६ ॥ दुरक्षान्दीव्यता राज्ञा राज्यमात्मा व
> यं वधूः । नीतानि पणतां नूनमीदृशी भवितव्यता ॥ ४७ ॥

त्वादिति भावः ॥ ४६ ॥ ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁ ॥

ननु भवादृशभ्रातृसहायस्य महावीरस्य युधिष्ठिरस्य कथमरिपरिभवप्राप्तिरित्य त आह । दुरक्षानिति । दुरक्षान्कपटपाशकैरित्यर्थः । दिवः कर्म चेति करणे कर्मसंज्ञा । दीव्यता क्रीडता । आहूतो न निवर्तेत द्यूतादपि रणादपीति शास्त्रा त् न तु व्यसनितयेति भावः । राज्ञा युधिष्ठिरेण राज्यं राष्ट्रमात्मा स्वयं वयं चत्वारोऽनुजा वधूर्जाया द्रौपदी च पणतां ग्लहत्वं । पणोऽक्षेषु ग्लहोऽक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते इत्य मरः । नीतानि पूर्वं द्यूते राज्ञा हारितमित्यर्थः । नीतानीति नपुंसकैकशेषः । नयते र्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने कर्मणि क्तः । ननु सर्वज्ञस्य राज्ञः कथमियमविमृश्यकारिता तत्रा

द्द । भवितव्यता अनर्थानामवश्यंभाविताइ दृश्यनूनंनिश्चितंनात्रसंशयइत्यर्थः । बुद्धिरपिभवितव्यतानुसारिण्येवंनस्वतन्त्रेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ❁ ❁ * * * ❁ ❁ ॥

ननुतथापितवैवतेषुआसङ्गःकिन्निबन्धनोननतेषांत्वयीत्यत्राह । तेनेति । अनुजासहायायस्यतेनानुजयुक्तेनेत्यर्थः । तुल्ययोगःसहायार्थःतेनयुधिष्ठिरेण द्रौपद्याच । मयाविनामद्विरहादित्यर्थः । आयामिनोदीर्घाःयामाःप्रहराःयासान्तासासु । दुःखितस्यतस्याःदुःसहत्वादितिभावः । यामिनीष्वभितप्यते । भावे लट् । तेषुमद्वन्तेषामप्यासङ्गान्नवैराग्यावकाशइत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ❁ * ❁ ॥

अथवैरनिर्यातनस्यावश्यम्भावद्योतनायचतुर्भिःपरापकृतिन्दर्शयन्परनिकार

तेनानुजसहायेनद्रौपद्याचमयाविना । भृशमायामियामासुयामि
नीष्वभितप्यते ॥ ४८ ॥ हृतोत्तरीयाम्प्रसभंसभायामागतह्रियः । म
र्मच्छिदानोवचसानिरतक्षन्नरातयः ॥ ४९ ॥ उपाधत्तसपत्नेषु कृ
ष्णायागुरुसन्निधौ । भावमानयनेसत्याःसत्यंकारमिवान्तकः ॥ ५० ॥

न्वर्णयति । हृतेत्यादि । अरातयःशत्रवःसभायाम्प्रसभम्बलात्कारेणहृतोत्तरीयान् । अतएवागतह्रियःसम्प्राप्तलज्जान् । नोऽस्मान्मर्मच्छिदामर्मच्छेदिना वचसानिरतक्षन् शातयन् । वस्त्रापहारवाक्पारुष्याभ्यान्तथाव्यथयामासुरित्यर्थः । तक्षणशब्दसामर्थ्याद्वचसांवास्यौपम्यंगम्यतइतिवस्तुनालङ्कारध्वनिः ॥ ४९ ॥ ❁ * ❁ ❁ * ❁ ❁ * ❁ ❁ * ❁ ❁ * ❁ ❁ * ❁ ॥

अथातिदुःसहनिकारान्तरमाह । उपाधत्तेति । अन्तकोमृत्युर्गुरुसन्निधौभीष्मद्रोणादिसमक्षमेवसत्याःपतिव्रतायाःकृष्णायाःद्रौपद्याःआनयनेकेशाऽम्बराकर्षणभावञ्चित्ताभिप्रायंइतःपरमनेनपाण्डवाभिभवेनैतान्स्वनगरंनेष्यामीत्येवं

भूतंसत्यंकारमिव। क्रियतेऽनेनेतिकारः। करणेघञ्। सत्यस्यकारःसत्यंकारःस
त्यापनंक्रियादौसत्यदार्ढ्यायप्राग्दीयमानोमूल्यैकदेशः। क्लीबेसत्यापनंसत्यंका
रःसत्याकृतिःस्त्रियामित्यमरः। कारेसत्यागदस्येतिमुमागमः। तमिवसपत्नेषुउपा
धत्तनिहितवान्। तेषांविनाशकालेविपरीतबुद्धिमुत्पादितवानित्यर्थः॥ ५० ॥ *
केनेयमाकृष्टासभ्यैर्वाकिंकृतन्तत्राह। तामिति। दुःशासनःपुरःसरोयस्यास्तान्त
थोक्तांदुःशासनेनसभाम्प्रत्याकृष्यमाणामित्यर्थः। अनुपसर्जनादितिनङीप्। तां
कृष्णाम्। सभायांसाधवःसभ्याःसभायांयइतियप्रत्ययः। अभिसायार्कंदिनान्त
सूर्य्याभिमुखंस्थितस्येतिशेषः। सायोनाशदिनान्तयोरितिविश्वः। लक्षणेनाभि
प्रतीआभिमुख्यइत्यव्ययीभावः। महातरोःसम्बन्धिनीप्रावृत्ताच्छायामिवक्षणमैक्ष

तामैक्षन्तक्षणंसभ्यादुःशासनपुरःसराम्। अभिसायार्कमावृ
त्तांछायामिवमहातरोः॥ ५१ ॥ अयथार्थक्रियारम्भैःपतिभिःकि
न्तवेक्षितैः। अरुन्धेतामितीवास्यानयनेबाष्पवारिणा॥ ५२ ॥

न्तनचिरंजुगुप्सितत्वात्। नापिकिंचिद्व्याप्रियन्तमाध्यस्थभङ्गभयात् तेत्वकेव
देवसाक्षित्वमात्रमास्थिताइत्यर्थः। अत्राकृष्यमाणायाःकृष्णायाःस्वाकृष्टारम्प्र
तिपराङ्मुखत्वादावृत्तच्छायौपम्यम्। तथापितान्नमुञ्चतीतिदुःशासनस्यनृसा
न्यम्॥ ५१ ॥

अथास्यास्तादात्विकमानर्थ्यम्वर्णयति। अयथार्थेति। अयथार्थामिथ्याभूताःक्रिया
रम्भाःपतिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतकर्माद्योगायेषांतैस्तामरक्षद्भिःरित्यर्थः। तत
सम्बन्धिभिःपान्तिरक्षन्तीतिपतयोभर्तारःपातेर्डतिरित्यौणादिकोडतिप्रत्ययः। तै
रीक्षितैरवेक्षितैःकिन्नकिञ्चित्फलमस्तीत्यर्थः। इतीवेत्थंविचार्यैवेत्युत्प्रेक्षा। वा

 ष्यवारिणाश्वस्याःकृष्णायानयनेऽरुन्धेतामावृत्ते। रुन्धेःकर्मणिलङ्। अशरणा

 करोटेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ॥

 ननुभवद्भिःकिमर्थमसमर्थैरिवोपेक्षितंतत्राह। सोढवानिति। गुणाप्रियायस्यसगु णप्रियः। गुणोवाप्रियोयस्येतिपरनिपातःज्यायानग्रजोयुधिष्ठिरएववृद्धशब्दादि यसुनिज्यायादीयसइत्याकारादेशःनोस्माकमन्तेभवामन्याल्लिकृष्टांदशांसोढ वान्ननुवयम्। किन्तुतद्वरुद्धाइतिभावः। ननुशत्रूपेक्षामहानर्थकारिणीत्या शंक्याह। सुलभेति। द्विषांविद्विषाम्भङ्गःसुलभःकालान्तरेपीतिशेषः। स तुसज्जनेषुअवाच्यतानिंद्यतादुर्लभानतुशत्रूपेक्षा। हिप्रसिद्धः। शत्रूपेक्षातो लोकापवादएवबलवान्तस्योत्पन्नस्यपुनरप्रतिविधेयत्वात्सचसमयोल्लङ्घनेस्यादे

सोढवान्नोदशामन्त्याञ्ज्यायानेवगुणप्रियः। सुलभोहिद्विषाम्भ
ङ्गोदुर्लभासत्स्ववाच्यता ॥ ५३ ॥ स्थित्यतिक्रान्तिभीरूणिस्वच्छान्या
कुलितान्यपि। तोयानितोयराशीनांमनांसिचमनस्विनाम् ॥ ५४ ॥

वेतिभावः ॥ ५३ ॥ ॥

ननुशत्रुवधेराज्ञांकोनामापवादः। प्रत्युतकीर्तिरेवेत्याशंक्यसत्यंसएवसमयोल्ल ङ्घनकलङ्कितकीर्त्यामहानिन्दानिदानमित्याशयेनाह। स्थितीति। तोयराशी नांसमुद्राणान्तोयानिमनस्विनांमनांसिचसमानिभवन्ति। उभयंविशिनष्टि। स्थित्यतिक्रान्तेर्मर्यादोल्लङ्घनाद्भेतोर्भीरूणि। अतएवाकुलितानिसंक्षोभितान्य पिस्वच्छान्यकलुषाणिनत्वरन्तइत्यर्थः। मनस्वीअयंयुधिष्ठिरइतिभावः। अत्रतो यानांसामान्यतोमनस्विनाञ्चापकृतानामेवगुणतोल्यादौपम्यस्यगम्यत्वयातुल्ययो गितालङ्कारः। गुणश्चात्रभीरुत्वंस्वच्छताच ॥ ५४ ॥ ॥

नन्वजातशत्रोःस्वजनेवैरेकिङ्कारणमित्याशंक्यासत्सौहार्दमेवेत्याह । धार्त्तराष्ट्रैरिति । धार्त्तराष्ट्रैर्धृतराष्ट्रपुत्रैःसहप्रीतिःसौहार्दमेवास्मासुविषयेवैरमसूयतसूतवती । सूयतेर्दैवादिकात्कर्त्तरिलङ् । ननुसौहार्दंवैरजनकञ्चेत्विप्रतिषिद्धन्तत्राह । असदिति । हियस्मादसन्मैत्रीदुर्जनेनसङ्गतिःकूलस्यासन्नपातस्यनदीतटस्यछायेवसेविताश्रितासतीदोषायानर्थायभवति । नखलुदुर्जनःसुजनवन्मित्रद्रोहपातकम्पश्यतीतिभावः । उपमाप्राणितोयमर्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥ ५५ ॥ * * ॥ ❁ ❁ ❁ ॥ * * * ॥ ❁ ❁ ❁ ॥ * * * ॥ ❁ ❁ ॥

नन्वादावेवतेषांवृत्तमविज्ञायकथंमैत्रीकृतेत्याशंक्यकिंकुर्मोदुर्जनवृत्तंदुर्विज्ञेयमि

धार्त्तराष्ट्रैःसहप्रीतिर्वैरमस्मास्वसूयत । असन्मैत्रीहि
दोषायकूलच्छायेवसेविता ॥ ५५ ॥ अपवादादभीत
स्यसमस्यगुणदोषयोः । असद्वृत्तेरहोवृत्तंदुर्विभाव्यंवि
धेरिव ॥ ५६ ॥ ध्वंसेतहृदयंसद्यःपरिभूतस्यमेपरैः
। यद्यमर्षःप्रतीकारम्भुजालम्बन्नलम्भयेत् ॥ ५७ ॥

त्याह । अपवादादिति । अपवादाज्जनाक्रोशादभीतस्याजुगुप्समानस्येत्यर्थः । गुणदोषयोःसमस्यतुल्यबुद्धेर्निग्रहानुग्रहौगुणदोषावननुरुन्धतइत्यर्थःविधावप्येतद्विशेषणंयोज्यम् । असद्वृत्तेर्दुराचारस्यधूर्त्तस्यवृत्तंईहितंविधेर्दैवस्यवृत्तमिवदुर्भाव्यंविभावितुमशक्यम् । किन्तुकार्य्यैकसमधिगम्यमित्यर्थः । भवतेरर्थेताकृच्छ्रार्थेखल्प्रत्ययः ॥ ५६ ॥ * ❁ * ❁ ❁ * ❁ ❁ * ❁ * ॥

नन्वेवंमानीकथंपरिभूतोजीवतितत्राह । ध्वंसेतेति । परैःशत्रुभिःपरिभूतस्यमेहृदयंसद्योध्वंसेतभ्रंश्येदित्यर्थः । अमर्षःकर्त्ताप्रतीकारम्प्रतिक्रियारूपंभुजालम्बं

हसावसम्बनमन्नसम्भयेत्। नयाहयेद्यदिहृदयेनेतिशेषः। सत्यंजीवामिप्रतिदिधिन्मयानतुनिर्लज्जतयेतिभावः॥ ५७॥ ** ॥

ननुतवैवकोयमभिमानस्तत्राह। अवधूयेति। अरिभिःअवधूयपरिभूयहरिणैर्मृगैस्तुल्यवृत्तितान्तुल्यवृत्तिजीवनत्वंवन्याहारतामित्यर्थः। नीताःप्रापिताःवयम्पञ्चापीतिशेषः अन्योन्यस्यापिजिह्रीमोलज्जयामहे। सहवासिनांसहचारिणांकिम्पुनःप्रागेवजिह्रीमइतिकिमुवक्तव्यमित्यर्थः। क्रियायोगेसम्बन्धसामान्येषष्ठी। अत्रवयम्पञ्चापितुल्याभिमानाएवइदंतुमदेकसाध्यङ्कर्मेतिमुनिशासनान्मयानुष्ठीयतइतिभावः॥ ५८॥ ● ॥ ॥ ● ॥

ननुतर्हिदुःखैःकनिदानमन्तःशत्रुमानमेवत्यज्यतामित्याशंक्यतत्त्यागेदोषमाह।

> अवधूयारिभिर्नीताहरिणैस्तुल्यवृत्तिताम्। अन्योन्यस्यापिजिह्री
> मःकिम्पुनःसहवासिनाम्॥ ५८॥ शक्तिवैकल्यनम्रस्यनिःसार
> त्वाल्लघीयसः। जन्मिनोमानहीनस्यतृणस्यचसमागतिः॥ ५९॥

शक्तीति। शक्तिवैकल्येनोत्साहादिशक्तिवैधुर्य्येणावष्टंभसामर्थ्यविरहेणचनम्रस्यविधेयभूतस्यनिःसारत्वात्दुर्बलत्वात्स्थिरांशरहितत्वाच्च। सारोबलेस्थिरांशेचेत्यमरः। लघीयसोगौरवहीनस्यनीरसस्येत्यर्थः। मानहीनस्यजन्मिनःजन्तोः। व्रीह्यादित्वादिनिःतृणस्यचगतिरवस्थासमेति। मानहीनस्यतृणादपिनिकृष्टत्वान्मानस्याज्योमानइतिभावः। श्लेषालङ्कारोयन्तदनुप्राणितेयमुपमेत्यनेकार्थदीपिकेतिव्यज्यते॥ ५९॥ ॥

मानत्यागेदोषमुक्त्वातत्सङ्ग्रावेषड्गुणमाह। अलंघ्यमिति। महीभृतांपर्वतानांसम्बन्धियद्यत्शृङ्गादिकमुच्चैरुन्नतन्तदलंघ्यमुद्वीक्ष्योत्प्रेक्ष्यतर्कयित्वेतियावत्। म

हतामहात्मनान्तुङ्गतामानैान्नत्यंज्यायसीम्प्रियतामपिप्रियत्वंकेनहेतुनामागात्न
केनापिप्रियत्वंगच्छत्वित्यर्थः। किन्तुतुङ्गत्वेनेत्यर्थः आशिषिमाङिलुङ् अट अपवादः
दैवमनिच्छतोपिइच्छामुत्पादयत्यैौषधवदित्यर्थः। उदयबान्धववदस्मिन्नर्थइ
तितदाशंसाद्योतनार्थमाशीःप्रयोगः। उद्वीक्ष्येत्यसमानकर्तृत्वनिर्देशः क्वचित्प्रयो
गदर्शनात्सोढव्यः। केचिदुद्वीक्ष्यमितिपठन्ति। यद्युदचैस्तदलंघ्यमुद्वीक्ष्यमवलो
कनीयंनचोल्लङ्घनीयमिति। अतोमहतामित्यादियोजयन्ति॥ ६०॥ ❁ ❁ ॥
तावदिति। किञ्च। तावदेवासैालक्ष्म्या आश्रीयतेतावदस्यपुंसोयशः स्थिरन्ता
वदेवासैापुरुषः पुरुषत्वेनगण्यतइत्यर्थः। यावन्मानादभिमानान्नहीयतेनभ्रंश्य

अलंघ्यन्तत्तदुद्वीक्ष्ययद्युदचैर्महीभृताम्। प्रियतांज्याय
सीमागान्महतांकेनतुङ्गता॥ ६०॥ तावदाश्रीयतेल
क्ष्म्यातावदस्यास्थिरंयशः। पुरुषस्तावदेवासैायावन्माना
न्नहीयते॥ ६१॥ सपुमानर्थवज्जन्मायस्यनाम्निपुरःस्थि
ते। नान्यामंगुलिमभ्येतिसंख्यायामुद्यताङ्गुलिः॥ ६२॥

ति। मानहीनस्यनकिञ्चिच्छुभमस्तीत्यर्थः॥ ६१॥ ❁ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥
सइति। सपुमानर्थवज्जन्मासार्थकजन्मायस्यपुंसोनाम्निपुरोग्रेस्थितेसतिसंख्या
याम्पुरुषगणनाप्रस्तावेउद्यता। गुणमधिकृत्योन्नमिताऽङ्गुलिरन्यांद्वितीयाम
ङ्गुलिमुद्यतामितिशेषः। नाभ्येतिनप्राप्नोति। अद्वितीयत्वादस्येत्यर्थः। एतन्मा
नरहितस्यनसम्भवतीतिभावः॥ ६२॥ * * * * * * ॥
दुरासदेति। दुरासदैर्वनैर्ज्यायान्प्रवृद्धः तथातुङ्गोपिभूधरोगम्योगन्तुंशक्यएव
प्रसिद्धश्चैतदितिभावः। महौजस्कम्प्रतापसम्पन्नंमानप्रांशुम्मानेनोन्नतम्पुरुष

मितिशेषः। अलंघ्यतानजहातिनकदाचिन्मानीलङ्घयितुंशक्यतइत्यर्थः। गि
रेरपिगरीयान्मानाधिकइतिभावः। अत्रोपमानाद्भूधरादुपमेयस्यमानिनोधर्म्मा
न्तरसाम्येप्यलंघ्यत्वेनाधिक्यकथनाद्व्यतिरेकालङ्कारः॥ ६३ ॥ ॥
गुरूनिति। येनृवंश्यानन्वयेभवान्। गुरून्कुर्वन्तिप्रथयन्तिस्वनाम्नाव्यपदे
शयन्ति। रघुदिलीपादिवदित्यर्थः। तैर्नरैर्वसूनिधनानिधरतीतिवसुन्धरासं
ज्ञायांभृतॄवृजीत्यादिनाखच्प्रत्ययेखचिह्रस्वइतिह्रस्वः। अन्वर्थाअनुगार्था। ते
षांवसुभूतानान्धारणादितिभावः। येषांशुभ्राणियशांसिइन्दुमण्डलंह्रेपयन्ति
निःकलङ्कत्वादितिभावः। ईदृशंहियशोमानमहतएवसम्भवतीतितात्पर्यार्थः

दुरासदवनज्यायान्गम्यस्तुङ्गोपिभूधरः। नजहातिमहौ
जस्कंमानप्रांशुमलंघ्यता॥ ६३ ॥ गुरून्कुर्वन्तितेवंश्या
नन्वर्थातैर्वसुन्धरा। येषांयशांसिशुभ्राणिह्रेपयन्तीन्दुम
ण्डलम्॥ ६४ ॥ उदाहरणमाशीःषुप्रथमेतेमनस्वि
नाम्। शुष्केऽशनिरिवामर्षोयैरातिषुपात्यते॥ ६५ ॥

। ह्रीधातोर्ण्यन्ताल्लट्। अर्त्तिह्रीत्यादिनापुगागमः। अत्रह्रेपणस्यसादृश्यप
र्य्यवसानादुपमालङ्कारः॥ ६४ ॥ * * * * * * * * * * * ॥
उदाहरणमिति। यैरमर्षःक्रोधःशुष्केनीरसेऽशनिरिवारातिषुपात्यतेप्रक्षिप्य
ते। मनस्विनांमानिनाम्प्रथमेऽयंसरणस्तेआशीःषुविजयस्वेत्याद्याशीर्वादेषुउदा
हरणंनिदर्शनम्भवतीतिशेषः। रामादिवदुपमानंभवतीत्यर्थः। अतोनत्याज्यो
मानइतिसन्दर्भार्थः॥ ६५ ॥ * * * * * * * * * * * * * ॥
यदुक्तं। अभिद्रोहेणभूतानामित्यादितत्त्रयुग्मेनोत्तरमाह। नेत्यादि। उद

न्वद्वीचिरिवचञ्चलंसमुद्रतरङ्गमिवास्थिरंसुखंकामंनप्रार्थयेनेच्छामि । तथाच ञ्चलमर्थञ्चनप्रार्थयेकिञ्चानित्यताविनाशितासैवाशनिस्तस्याखस्यन्विभ्यन्वाभ्रा शेत्यादिनाश्यन्प्रत्ययः । विविक्तंनिर्वाधंब्रह्मणोवेधसश्चात्मनःपदम्नदइतिपदंस्था नमैक्यलक्षणंमुक्तिञ्चनप्रार्थये । एतेनयदुक्तमुच्छेदञ्जन्मनःकर्तुमित्यादिनातत् समाहितम् ॥ ६६ ॥ * ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ * ॥

प्रमार्ष्टुमिति । किन्तुछद्मनाकपटेनक्षतंशत्रुभिरितिशेषः । अयशएवपङ्कमि तिरूपकालङ्कारः । वैधव्येनतापितानांदुःखीकृतानामरातिवनितानांलोचनाम्बु भिःप्रमार्ष्टुंक्षालयितुमिच्छेयमभिलषेयम् । इषिधातोर्लिङिरूपं । वैरिनि

नसुखंप्रार्थयेनार्थमुदन्वद्वीचिचञ्चलम् । नानित्यताश
नेस्त्रस्यन्विविक्तंब्रह्मणःपदम् ॥ ६६ ॥ प्रमार्ष्टुमयशःप
ङ्कमिच्छेयञ्छद्मनागतम् । वैधव्यतापितारातिवनितालोच
नाम्बुभिः ॥ ६७ ॥ अपहस्येथवासद्भिःप्रमादोवास्तुमेधि
यः । अस्थानविहितायासःकामञ्जिह्रेतुवाभवान् ॥ ६८ ॥

र्धीनातिरिक्तंनकिञ्चिदिच्छामीत्यर्थः ॥ ६७ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

एवन्तर्हियःकरोतिवधोदर्काटित्युक्तदोषःस्यादित्याशङ्कामङ्गीकृत्याग्लानिर्नदो षायेतिन्यायमाश्रित्ययुग्मेनोत्तरमाह । अपहस्यइत्यादि । अथवासद्भिःपण्डि तैरपहस्येऽपहसयिष्येइत्यर्थः । वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वेतिलट् । एयन्त स्तुभ्रान्तपाठःमेधियःप्रमादोऽनवधानत्वंवाऽस्तु । भवानपिअस्थानेऽयोग्यविष येविहितआयासोहितोपदेशप्रयासोयेनसतथोक्तोविकलप्रयत्नःसन्नित्यर्थःकाम ञ्जिह्रेतुलज्जतु ॥ ६८ ॥ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥

वंशेति । अहन्तु विद्विषांशत्रूणांसमुच्छेदेनविनाशेनकरणेनवंशलक्ष्मींअनु
द्धृत्यनिर्वाणंमोक्षमपिजयश्रियोन्तरायंविघ्नंमन्येनतुपुरुषार्थमित्यर्थः । किमुता
न्योत्सवादिकमितिभावः ॥ ६९ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥
नन्वयन्तेदुराग्रहइत्यतआह । अजन्मेति । पुरुषोयावदरिभिर्विलुप्तंसंहृतंय
शःइषुभिर्नादत्तेअरिवधेननप्रत्याहरतीत्यर्थः । तावदजन्मा अजातप्रायइत्यर्थः
। नन्वजातोपिजननानन्तरंमुपयुज्यतएवेत्यरुच्यापक्षान्तरमाह । गतासुर्मृतो
मृततुल्यइत्यर्थः । मृतोपिप्रागुपयुक्तवानित्यरुच्याह । तृणमेवेति । तत्तुल्यइत्य
र्थः । अकिञ्चित्करस्यत्रैकाल्यानुपयोगात्जीवन्मृतइत्यर्थः। अतोनाहमाग्रहंब्रवी

वंशलक्ष्मीमनुद्धृत्यसमुच्छेदेनविद्विषाम् । निर्वाणमपि
मन्येहमन्तरायञ्जयश्रियः ॥ ६९ ॥ अजन्मापुरुषस्ता
वद्गतासुस्तृणमेववा । यावन्नेषुभिरादत्तेविलुप्तमरिभि
र्यशः ॥ ७० ॥ अनिर्जयेनद्विषतांयस्यामर्षःप्रशाम्य
ति । पुरुषोक्तिःकथन्तस्मिन्ब्रूहित्वंहितपोधन ॥ ७१ ॥

मिकिन्तुवीरधर्ममनुपालयामीत्यर्थः ॥ ७० ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥
सर्वथावैरिनिर्यातनंकर्तव्यमित्युक्तन्तदकरणेपुरुषगुणानांहानिदोषमाह । अ
निर्जयेनेति । यस्यामर्षःक्रोधोद्विषतांशत्रूणामनिर्ज्जयेननिर्ज्जयंविनैवप्रशाम्य
ति । उपलक्षणेतृतीया । तस्मिन्कथंपुरुषइत्युक्तिःपुरुषशब्दःनकथञ्चित्प्रवर्त्तत
इतिशेषः । प्रवृत्तिनिमित्तस्यपुरुषकारस्याभावादितिभावः । हेतपोधनत्वंहि
त्वमेवब्रूहिकथय । नचतेकिञ्चिदविदितमस्तीतिभावः । हिहेताववधारणइत्य
मरः ॥ ७१ ॥ ❁ *** *** *** *** *** *** *** ❁ ॥

ननुपुरुषत्वजात्यैवपुरुषोक्तिप्रवृत्तेःकिम्पुरुषकारेणेत्यत्राह । कृतमितिद्वयेन ।
जातिमात्रावलंबिनाजातिमात्राभिधायिनापुरुषशब्देनकृतमलन्नतेनकिञ्चित्साध्य
तइत्यर्थः । अत्रगम्यमानसाधनक्रियापेक्षयाकरणत्वात्तृतीयेत्युक्तम्प्राक् । कृत
मितिनिषेधार्थमव्ययंचादिषुपठ्यते । सत्यंजातिमात्रेपिपुरुषशब्दःप्रवर्ततेपर
न्तुनासौपुंसामाशास्यःपश्वादिसाधारण्यादितितात्पर्य्यार्थः । तर्हिकीदृक्श्लाघ्यइ
त्याशंक्याह । यइत्यादिनार्थत्रयेण । अङ्गीकृतगुणैर्गुणपक्षपातिभिर्यःपुमान्
श्लाघ्यःस्तुत्यःसन्सविस्मयंससम्भ्रममुदाहृतःकथितः । पुंसाईदृशेनभवितव्यमि
तिनिदर्शितः ॥ ७२ ॥ * * * * * * ॥

कृतम्पुरुषशब्देनजातिमात्रावलम्बिना । योङ्गीकृतगुणैःश्ला
घ्यःसविस्मयमुदाहृतः ॥ ७२ ॥ असमानमिवौजांसिसद
सागौरवेरितम् । नामयस्याभिनन्दन्तिद्विषोपिसपुमान्पुमा
न् ॥ ७३ ॥ युग्मम् ॥ यथाप्रतिज्ञंद्विषतांयुधिप्रतिचिकीर्ष
या । मामेवाध्येतिनृपतिस्तृष्यन्निवजलाञ्जलिम् ॥ ७४ ॥

असमानमिति । किञ्चसदसासभयागौरवेणेरितंकथाप्रसंगेषुगौरवपूर्वमुच्चारि
तंसदोजांसिशृण्वतान्तेजांसिअसमानङ्किलादिवस्थितंयस्यपुंसोनामद्विषोप्यभिनं
दन्तिअनुमोदन्तेकिमुतसुहृदइतिभावः । सपुमान्पुरुषत्वेनगण्यतइत्यर्थः ।
प्रथमःपुरुषशब्दोजातिवचनःद्वितीयोगुणवचनःसएवश्लाघ्यः । अत्रपुमान्पुमा
नितितात्पर्य्यमात्रभेदभिन्नशब्दार्थपौनरुक्त्यलक्षणोलाटानुप्रासोलङ्कारः । तथा
चसूत्रम् । तात्पर्य्यभेदयुक्तोलाटानुप्रासइति ॥ ७३ ॥ ** * ** ॥
ननुसन्तुभीमादयस्तवैवायङ्काभिनिवेशइत्यत्राह । यथेति । नृपतिर्युधिष्ठिरोय

थाप्रतिज्ञं युधिष्ठिरं द्विषतां प्रतिचिकीर्षया द्विषतः प्रतिकर्त्तुमिच्छया प्रतिज्ञानुसारेणैव जिघांसयेत्यर्थः । तृष्यन्पिपासुर्जलाञ्जलिमिवमामेवाध्येतिकार्य्यसिद्धेर्मदायत्तत्वान्मामेवस्मरतिअतोयंममाभिनिवेशइत्यर्थः ॥ अधिगर्थैतिकर्म्मणिषष्ठी ॥ ७४ ॥

ननुयुधिष्ठिरःस्वार्थंसाधयतित्वयाचस्वार्थमात्रमनुसन्धीयतामित्यतआह । सइति । सनरोऽवदातस्यस्वच्छस्यवंशस्यशशाङ्कस्येवलाञ्छनंकलङ्कःयत्रयस्मिन्पुरुषे कृच्छ्रेषुव्यसनेषुभर्त्तुःस्वामिनःआज्ञयाव्यर्थयाभूयते । भावेलट् । आपदिस्वार्थसाधकः कुलघातकस्तत्कथंस्वार्थनिष्ठकार्येयुक्तमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

यदुक्तंविजहीहिरणोत्साहमित्यादितत्रोत्तरमाह । कथमिति । धर्म्मरोधिनोध

सवंशस्यावदातस्यशशाङ्कस्येवलाञ्छनम् । कृच्छ्रेषुव्यर्थयायत्र
भूयतेभर्तुराज्ञया ॥ ७५ ॥ कथम्वादीयतामर्वाङ्मुनिताधर्म्मरो
धिनी । आश्रमानुक्रमःपूर्वैःस्मर्य्यतेनव्यतिक्रमः ॥ ७६ ॥

र्मविरोधिनीअर्वागाहर्स्थ्यात्प्रागेवमुनितावानप्रस्थत्वञ्चतुर्थाश्रमोवावर्णप्रक्रमेणातस्यविधानात्त्रयाणांवर्णानांवेदमधीत्यचत्वारआश्रमाइतिसूत्रकारवचनाच्चक्षत्रियस्यापिकैश्चिदिष्टत्वात्तथैवतत्सम्यग्विवेचितमस्माभीरघुवंशसञ्जीविन्यांसकिलाश्रममन्त्यमाश्रितइत्यत्र । कथंवादीयतां । सम्प्रश्नेलोट् । तथाहिपूर्वैर्मन्वादिभिराश्रमानुक्रमःस्मर्य्यते । नतुव्यतिक्रमः । ब्रह्मचारीभूत्वागृहीभवेत्गृहीभूत्वावनीभवेत्वनीभूत्वाप्रव्रजेदितिश्रुत्यनुसारादित्यर्थः । एतदपिचत्वारआश्रमाइत्येतत्पक्षमाश्रित्योक्तम् । यदिचेद्वैराग्यंतदाब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेत् । गृहाद्वनाद्वेति । व्युत्क्रमपक्षस्यापिश्रवणात् । सामान्येनविशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्त

रन्यासः ॥ ७६ ॥

ननु भवान् गृहस्थ एव तत्कथमर्वाक् मुनित्वविरोध इत्याशंक्य सत्यं गृहस्थोऽस्मि तथापि कृतनिखिलगृहस्थकर्त्तव्यस्यैव वानप्रस्थाधिकारो न गृहस्थमात्रस्य न चाहमद्यापि कृतकृत्य इत्युत्तरमाह । आसन्नेति । आसन्ना लग्ना ऽवश्यकर्त्तव्या रूढा प्रसिद्धा महतीत्यर्थः । कर्त्तव्येति शेषः । इयम्पूर्वोक्ता धूर्वैरिनिर्यातनरूपा । दूरगा दूरवर्त्तिनी जननी च । तथा नृपोऽपि आचारवान् तपोधिक इत्यर्थः । तत्रापि ज्यायान् ज्येष्ठो नृपो युधिष्ठिरश्च मे मम स्वातन्त्र्यं स्वाच्छन्द्यं तिरस्करोति दूरीकरोति । आश्रमम्प्रतिबध्नातीत्यर्थः । तिरस्करोतीति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । अन्यथा बहुवचनप्रसङ्गात् ॥ ७७ ॥

आसन्नाधूरियं रूढा जननी दूरगा च मे । तिरस्करोति स्वातन्त्र्यं
ज्यायांश्चाचारवान्नृपः ॥ ७७ ॥ स्वधर्म्ममनुरुध्यन्तो नातिक्रम
मरातिभिः । पलायन्ते कृतध्वंसा नाहवान्मानशालिनः ॥ ७८ ॥

उक्तमर्थमुपसंहरति । स्वधर्ममिति । मानशालिनः स्वधर्मं क्षात्रधर्म्ममनुरुध्यन्तो अनुवर्त्तन्तो अतिक्रमं स्वधर्म्मातिक्रमं नानुरुन्धन्ते ततः किमत आह । अरातिभिरिति । अरातिभिः कृतध्वंसाः कृतापकाराः सन्तः आहवान्न पलायन्ते अयमेव स्वधर्मानुरोध इत्यर्थः । उपसर्गस्यायताविति रेफस्य लत्वं । अत्र मनुः । न निवर्त्तेत संग्रामात् क्षात्रधर्म्ममनुस्मरन् इति । अत्रोत्तरवाक्यार्थम्प्रति पूर्ववाक्यार्थस्य हेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ७८ ॥ * ॥

किम्बहुना ममायन्निश्चयः श्रूयतामित्याह । विच्छिन्नेति । विच्छिन्नं वाताहतं यदभ्रन्तद्विव विलीयेति विच्छिन्नाभ्रविलायं उपमाने कर्मणि चेति कर्त्तर्य्युपपदे णमुल् । नग

मूर्द्धन्यस्मिन्गिरिशृङ्गे विलीये विशीर्यै । वाक्यादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । यद्वा । सहस्राक्षमाराध्याय शः एव शल्यन्तदुद्धरे उद्धरिष्यामि न तु गत्यंतरशंकेत्यर्थः ॥ वाशब्दो विकल्पे ॥ ७९ ॥ * ॥ ❁ ॥ * ॥ ❁ ॥ * ॥ ❁ ॥ * ॥ ❁ ॥ * ॥ ❁ ॥

इतीति । मघवा इन्द्र इत्युक्तवन्तन्तनूजम्पुत्रमर्जुनं आविष्कृता प्रकटिता दिव्यमूर्तिर्निजरूपं येन स तथोक्तः सन्दोर्भ्यां बाहुभ्यां परिरभ्य विभूत्यै श्रेयसे उपहन्यते ऽनेनेति उपघातः । करणे घञ्प्रत्ययः । अघानां दुःखानां उपघातः भवः संसारः त

विच्छिन्नाभ्रविलायं वा विलीये नगमूर्द्धनि । आराध्य वा सहस्राक्षमयशः शल्यमुद्धरे ॥ ७९ ॥ इत्युक्तवन्तम्परिरभ्य दोर्भ्यान्तनूजमाविष्कृतदिव्यमूर्तिः । अघोपघातं मघवा विभूत्यै तस्मै भवाराधनमादिदेश ॥ ८० ॥ प्रीते पिनाकिनि मया सह लोकपालैर्लोकत्रयेपि विहिताप्रतिवार्य्यवीर्यः । लक्ष्मीं समुत्सुकयितासि भृशम्परेषामुच्चार्य वाचमिति तेन तिरोबभूवे ॥ ८१ ॥

॥ ❁ ॥ इति महोपाध्यायश्रीभारविकृतौ किराताऽर्ज्जुनीये महाकाव्ये इन्द्रसमागमो नाम एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ ❁ ॥

स्योद्भवः कारणमिव भवे उद्भवः शिवस्तस्याराधनं उपासनमादिदेश शिवमुद्दिश्य तपश्चरेत्याज्ञापयामासेत्यर्थः ॥ ८० ॥ ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁ ॥

प्रीतइति । पिनाकिनि शिवे प्रीते सति लोकपालैः सह मया लोकत्रयेपि विहितं अप्रतिवार्य्यमनिवार्य्यं वीर्यं यस्य स तथोक्तः सन्परेषां शत्रूणां लक्ष्मीं भृशं समुत्सुकयितासि समुत्सुकां अन्यत्र अनुरक्तां कर्त्तासि पुनराहरिष्यसीत्यर्थः । वीरभोज्याः सम्पद इतिभावः । उत्सुकशब्दात्करोतीति णिजन्तात्कर्तरि लुट् । इति वाचमुच्चार्य्य तेने

न्द्रेणातिरोबभूवेत्यन्तर्दधे । भावेलिट् ॥ ८१ ॥ ॥ इतिश्रीमहोपाध्यायकोला

चलमल्लिनाथसूरिविरचितायांकिराताऽर्ज्जुनीयव्याख्यायाङ्घण्टापथसमाख्यायां

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

अथेति। अथेन्द्रतिरोधानानन्तरं रुचिरवदन इन्द्रसाक्षात्कारसन्तोषात्प्रसन्नमुखो धनञ्जयोऽर्जुनः। वासवस्य वचनेनोपदेशेन त्रिलोचनं शिवं क्लान्तिरहितं यथा तथा अभिराधयितुं प्रसादयितुं तपांसि विधिवद्विध्यर्हं यथाशास्त्रमित्यर्थः। तदर्हमिति वतिप्रत्ययः। विदधे चक्रे। अस्मिन्सर्गे उद्गता वृत्तम्। सजगादिमे सलघुके च नसजगुरुकेष्वथोद्गता। अङ्घ्रिमे भनजलागकृता सजसाजगौ चरणमेकतः पठेत् इति लक्षणात्॥१॥ ॥

अभिरश्मीति। अभिरश्मिमालि अभिसूर्य्यं सूर्य्याभिमुखं भुवि एकचरणं निषीद

अथ वासवस्य वचनेन रुचिरवदनस्त्रिलोचनम्। क्लान्तिर
हितमभिराधयितुं विधिवत्तपांसि विदधे धनञ्जयः॥१॥
अभिरश्मिमालि विमलस्य धृतजपधृतेरनाशुषः। तस्य भु
वि बहुतिथास्तिथयः प्रतिजग्मुरेकचरणं निषीदतः॥२॥
वपुरिन्द्रियोपतपनेषु सततमसुखेषु पाण्डवः। व्यापनग
पतिरिव स्थिरतां महतां हि धैर्यमविचिन्त्यवैभवम्॥३॥

तः एकचरणेन तिष्ठतः विमलस्य बाह्यान्तरशुद्धिमतः। धृता जपधृतिर्जपेच्छा येन तस्य अनाशुषोऽनश्नतः। उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेति निपातः तस्यार्जुनस्य बहूनां पूरणा बहुतिथाः। बहुसंख्याका इत्यर्थः। तस्य पूरणे डट् बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुगिति तिथुगागमः। तिथयो दिनानि प्रतिजग्मुः अत्र तिथिशब्दः पुल्लिङ्गः। तदा ह्यास्तिथयो द्वयोरित्यभिधानात्। अन्यथा बहुतिथा इत्यत्र टित्वात् ङीप् स्यात्॥२॥ ॥

वपुरिति। पाण्डवोऽर्जुनः सततं वपुषः इन्द्रियाणां चोपतपनेषु सन्तापकरेषु। क

रणोत्सुकः । असुखेष्वनशनादिदुःखेष्वपिनगपतिर्गिरीन्द्र इव स्थिरतान्दार्ढ्यमा
पप्राप तथाहि । महतान्धैर्य्यमविभाव्यन्दुर्बोधं वैभवं सामर्थ्यं यस्य तत्तथोक्तम् ।
धीराणामकिञ्चित्करंदुःखमितिभावः ॥ ३ ॥ ❁✱✱❁ ॥ ❁✱✱❁ ॥ ❁✱✱❁ ॥
नेति । तस्यार्जुनस्य मानसंमनः सन्निहितानि समीपस्थानि यानि पक्तिसुरभीणि पा
कसुगन्धीनि तेषु फलेषु । तथा शुचिनि स्वच्छे शिशिरे शीतले पयसि च न तपपात । न
किञ्चिदाकांक्षेतिभावः । प्राणधारणन्तु तस्य तप एवेत्याह । तथाहि सुकर्म्मणां
सुकृतिनां शोभनन्तपः सुतप एवाऽमृतायते अमृतवदाचरति । किन्तपस्तृप्तानां
फलाहारैरितिभावः । लोहितादिडाभ्यः क्यष् । वा क्यष इत्यात्मनेपदं । लोहिता

नपपात सन्निहितपक्तिसुरभिषु फलेषु मानसम् । तस्य शुचि
नि शिशिरे च पयस्यमृतायते हि सुतपः सुकर्मणाम् ॥ ४ ॥
न विसिस्मिये न विषसाद मुहुरलसतां न चाददे । सत्वमु
रुधृतिरजस्तमसी न हतस्म तस्य हतशक्तिपेलवे ॥ ५ ॥

दिराकृतिगणः ॥ ४ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥
नेति । सोऽर्जुनो न विसिस्मिये । अहो महत्तपस्तप्तमिति न विस्मयं जगाम । तपः
क्षरति विस्मयादिति स्मृतेरितिभावः । न विषसाद फलविलम्बात्गतोत्साहो न बभूव
। विषादश्चेत्तपोभङ्ग इति लक्षणात् । सदिरप्रतेरिति षत्वम् । मुहुरलसतान्त
पसि मन्दोद्यमत्वञ्च नागमत् । किन्तु हतशक्तिनी हतसारेऽतएव पेलवे भंगुरे ते
हतशक्तिपेलवे रजस्तमसी गुणौ उरुधृति महासारन्तस्यार्जुनस्य सत्वं सत्वगुणं न
हतस्म न हतवती । हन्तेर्लट् स्मे इति भूतार्थे लट् ॥ ५ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥
तपसेति । सोऽर्जुनस्तपसा कृशस्तथापि बिजितो जगत्त्रयस्य भुवनत्रयस्य दय ऊरु

र्थं ।येनतत्तथोक्तं । किञ्च तत्त्वविदामपिलोकहितार्थत्वंजाननतामपित्रासजननमभ्य यङ्करंवपुरुवाहवहतिस्म । नचैतच्चित्रमित्याह । किमिति । यन्मनस्विभिर्नसु करंतत्किमिवास्तिनकिमपीत्यर्थः । इवशब्दोवाक्यालङ्कारेमनस्विनामितिपाठेपि षष्ठीस्यादेवकृद्योगलक्षणायानलोकेत्यादिनानिषेधात् ॥ ६ ॥ ****** ॥

ज्वलतइति । विजयीसोऽर्जुनोऽनुनिशीथमर्द्धरात्रेविभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अ र्द्धरात्रनिशीथौद्वावित्यमरः । ज्वलतोदीप्यमानादनलादधिकरुचिस्तथाऽम्भ सांनिधेर्द्धैर्यङ्गाम्भीर्य्यन्तदेवगुणस्तमवजयत् । किञ्च । शैलतःशैलादपिसमु

तपसाकृशंवपुरुवाहसविजितजगत्त्रयोदितम् । त्रासजन
नमपितत्त्वविदांकिमिवास्तियन्नसुकरंमनस्विभिः ॥ ६ ॥
ज्वलतोनलादनुनिशीथमधिकरुचिरम्भसान्निधेः । धैर्य्य
गुणमवजयन्विजयीददृशेसमुन्नततरःसशैलतः ॥ ७ ॥
जपतःसदाजपमुपांशुवदनमभितोविसारिभिः । तस्यद
शनकिरणैःशुशुभेपरिवेषभीषणमिवार्कमण्डलम् ॥ ८ ॥

न्नततरोददृशे । अत्ररुच्यादिभिरनलाद्याधिक्यात्संबन्धाभिधानादतिशयोक्तिर लङ्कारः ॥ ७ ॥ * * * * * * * * * * * * * * * * * * * ॥

जपतइति । सदोपांशुरहोगूढमित्यर्थः । रहश्चोपांशुचालिङ्गइत्यमरः । कार णावदशब्दमनुप्रयोगमुपांश्विति कौमारेलक्षणम् । जप्यतइतिजपस्तंजपंमन्त्रमि त्यर्थः । जपतःपठतस्तस्यार्जुनस्यवदनङ्कर्तृअभितोविसारिभिर्दशनकिरणैर्दंतु भिःपरिवेषभीषणमर्कमण्डलमिवशुशुभे । परिवेषस्तुपरिधिरुपसूर्यकमण्ड लइत्यमरः ॥ ८ ॥ * * * * * * * * * * * * * * * * ॥

कवचमिति। कवचम्बर्म बिभ्रत् उपवीतपदे यज्ञोपवीतस्थाने निहितं सज्जङ्कार्म्मुकं येन स तथोक्तः। सोऽर्जुनो महेन्द्रधनुषा परिवीतम्परिवेष्टितम्भीमङ्गहनं वनं यस्य स शैलपतिरिव विदिद्युते शुशुभे॥ ९॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁॥

प्रविवेशेति। नियमसवनाय नियमस्नानाय। सवनन्त्वध्वरे स्नाने सोमनिर्दलनेऽपि चेति विश्वः। गच्छतः कृशस्य तस्यार्जुनस्य पदैः पादन्यासैर्विनमितो हिमवान् गाम्भुवम्प्रविशेवेत्युत्प्रेक्षा। ननु कृशस्य कथमियद्गौरवन्तत्राह। गुणाः सारादयो गुरुन्तान्नयन्ति प्रापयन्ति। संहतिः संघातो मूर्त्तिरिति यावत्। न नयतीति। अन्तःसा

कवचं स बिभ्रदुपवीतपदनिहितसज्जकार्म्मुकः। शैलपति
रिव महेन्द्रधनुःपरिवीतभीमगहनो विदिद्युते॥ ९॥
प्रविवेश गामिव कृशस्य नियमसवनाय गच्छतः। तस्य पद
विनमितो हिमवान् गुरुतान्नयन्ति हि गुणा न संहतिः॥ १०॥
परिकीर्णमुद्यतभुजस्य भुवनविवरे दुरासदम्। ज्योतिरुपरि
शिरसो विततञ्जगृहे निजान्मुनिदिवौकसाम्पथः॥ ११॥

सदधिकं गौरवम्भवति न तु वाह्यात् स्थौल्यात्। तत्र च हेमपिण्डतूलपिण्डावेव निदर्शनमिति भावः॥ १०॥ ❁ * ❁ ❁ * ❁ ❁ * ❁ ❁ * ❁ ❁॥

परिकीर्णमिति। उद्यतभुजस्योर्द्ध्वबाहोस्तस्य शिरस उपरि। षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति षष्ठी। विततं विस्तृतम्भुवनयोर्विवरे द्यावापृथिव्योरन्तराले परिकीर्णं व्याप्तम्। दुरासदन्दुर्द्धर्षं ज्योतिस्तेजो मुनीनान्दिवौकसाञ्च निजान् नियतान् पथो मार्गान् जगृहे जग्राह। प्रतिबबन्धेत्यर्थः॥ ११॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ ❁ ॥

रजनीष्विति। बहुलसमये कृष्णपक्षेऽपि रजनीषु राजतनयस्य धामभिस्तेजोभिभि

न्नस्तिमिरनिकरो यस्य तन्नभः शशिरश्मीनां सङ्गमेन हेतुना युजा सङ्गतया श्रिया तच्छ्रीतुल्यया श्रियेत्यर्थः । अत एव निदर्शनालङ्कारः । न जहे न त्यक्तम् । जहातेः कर्मणि लिङ् । ज्योत्स्नातुल्यज्योतिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

महतेति । जिष्णोरर्जुनाज्जन्म यस्य तेन जन्मोत्तरपदत्वाद्व्यधिकरणो बहुव्रीहिः महता मयूखनिचयेन शमितरुचि हतप्रभमंशुमालिनो वपुरर्कबिम्बं ह्रीतञ्जिह्वालज्जितमिवेत्युत्प्रेक्षा । वीतमले मेघनीहाराद्यावरणरहितेऽपीत्यर्थः । नभसि न विराजते स्म ॥ १३ ॥

रजनीषु राजतनयस्य बहुलसमयेऽपि धामभिः । भिन्नतिमिर
निकरन्न जहे शशिरश्मिसङ्गमयुजा नभःश्रिया ॥ १२ ॥
महता मयूखनिचयेन शमितरुचि जिष्णुजन्मना । ह्रीत
मिव नभसि वीतमलेन विराजते स्म वपुरंशुमालिनः ॥ १३ ॥
तमुदीरितारुणजटांशुमधिगुणशरासनं जनाः । रुद्रम
नुदितललाटदृशन्ददृशुर्मिमन्थिषुमिवासुरीः पुरीः ॥ १४ ॥

तमिति । उदीरिता उद्गता अरुणा जटानामंशवो यस्य तमधिगुणमधिज्यं शरासनं यस्य तमर्जुनं जनाः सिद्धगणाः । आसुरीः असुरसम्बन्धिनीः पुरीर्मिमन्थिषुम्मथितुमिच्छुं मथेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । तथाऽनुदितललाटदृक् यस्य तं साक्षात्त्रिपुरविजयोद्यतमभालाक्षं रुद्रमिव ददृशुः । अत्राभालाक्षस्य रुद्रस्यासम्भवात् स्वतःसिद्धोपमानासिद्धेर्नेयमुपमा किन्तूत्प्रेक्षा । सा चाभालाक्षमित्युपमानादुपमेयस्य न्यूनत्वकथनार्थेऽन्वयव्यतिरेकेणोज्जीवितेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । उपमानन्तु व्यज्यत इत्यलङ्कारध्वनिः ॥ १४ ॥

मरुतामिति। मरुतांपतिःस्वित्देवेन्द्रोवा। अहिमांशुरुतसूर्य्योवा। पृथुशिखःम
हाज्वालशिखीपावकोवा। असुकरन्दुष्करन्तपस्तप्तुमुपक्रमते। अयंपुरुषोज
नःकश्चित्प्राकृतोनेतिसोऽर्जुनस्तापसैस्तपस्विभिः। अखेतिमत्वर्थीयोऽण्प्रत्ययः
। अवययेऽवगतःयातेरवपूर्वात्कर्म्मणिलिट्। अत्रेन्द्रत्वादिकंधर्ममारोप्यजनत्वा
पवादात्साम्यमारोप्यापह्नवालंकारः। सामान्यलक्षणान्तुनिषिद्धविषयंसाम्यारोपे।
ह्यपह्नवइतिलक्षणात्॥ १५ ॥ ॥
नददाहेति। दूरगंव्याप्यकमित्यर्थः। हरितनयस्यइन्द्रसुतस्यार्जुनस्यधामते

मरुतांपतिःस्विदहिमांशुरुतपृथुशिखःशिखीतपः। तप्तु
मसुकरमुपक्रमतेनजनोयमित्यवययेसतापसैः॥ १५॥
नददाहभूरुहवनानिहरितनयधामदूरगम्। नस्मनय
तिपरिशोषमपःसुसहम्बभूवनचसिद्धतापसैः॥ १६॥
विनयगुणाइवविवेकमपनयभिदन्नयाइव। न्यायमवध
यइवाशरणाःशरणांययुःशिवमथोमहर्षयः॥ १७॥

जोभूरुहवनानिनददाह। अग्निवदित्यर्थः। तथाऽपःपरिशोषंननयतिस्मअर्क
वदितिभावः। तथापीतिशेषः। सिद्धाश्चतापसाश्चतैःसुसहंनबभूव। अतोऽस्यअ
लौकिकत्तेजइतिभावः। अत्रएवदुःसहत्वदाहाद्यजनकत्वयोर्विरोधाद्विरोधाभा
सोलङ्कारः। आभासत्वेविरोधस्यविरोधालङ्कृतिर्म्मतेतिलक्षणात्॥ १६॥ ॥
विनयमिति। अथोऽनन्तरमशरणामुनयःविनयंशिक्षांगुणाआचारादयइवअशि
क्षितस्यतदभावादितिभावः। अपनयभिदन्तुनीतिवारकंविवेकंसदसज्ज्ञानंनयाः
नीतयइव। अविवेकिनोनीत्यभावादितिभावः। नीतिःषाड्गुण्यप्रयोगः। नीयतेऽ

नेनेतिन्यायोनियामकम्प्रमाणंअवधयःसमयाइव । अप्रामाणिकस्यसमयोल्लङ्घि
तत्वादितिभावः । शिवंशरणंरक्षितारं । शरणंगृहरक्षित्रोरित्यमरः । ययुःश
रणत्वेनप्रापुरित्यर्थः । अशरणंशरणमितिचोपमास्वपियथायोग्यंयोज्यम् । उ
पमालङ्कारः ॥ १७ ॥ ॥

परिवीतमिति । उदस्तन्निरस्तंदिनकरमयूखमण्डलंयैस्तैस्सूर्य्यतेजोविजयिभि
रित्यर्थः । अंशुभिस्तेजोभिःपरिवीतंव्याप्तंशम्भुंशिवमुपहतदृशःप्रतिहतदृष्टयःस्ते
महर्षयःसहसाझटितिनिचायितुंनिरीक्षितुंद्रष्टुमित्यर्थः । चायृपूजानिशामन

परिवीतमंशुभिरुदस्तदिनकरमयूखमण्डलैः । शम्भुमु
पहतदृशःसहसानचतेनिचायितुमभिप्रसेहिरे ॥ १८ ॥
अथभूतभव्यभवदीशमभिमुखयितुंकृतस्तवाः । तत्रमह
सिददृशुःपुरुषङ्कमनीयविग्रहमयुग्मलोचनम् ॥ १९ ॥
ककुदेवृषस्यकृतबाहुमकृशपरिणाहशालिनि । स्पर्शसु
खमनुभवन्तमुमाकुचयुग्ममण्डलइवार्द्रचन्दने ॥ २० ॥

योरितिधातोःशकधृषेत्यादिनातुमुन् । नाभिप्रसेहिरेनशेकुः ॥ १८ ॥ ॥

अथेति । अथदृगुपघातानन्तरम्भूतभव्यभवताम्भूतभविष्यद्वर्तमानानामीश
न्देवमभिमुखयितुंअभिमुखीकर्तुंकृतस्तवाःकृतस्तोत्राःसन्तःनत्वन्यथेतिभावः । स्त
वस्तोत्रंनुतिस्तुतिरित्यमरः । तत्रपूर्वोक्तेमहसितेजसिकमनीयविग्रहंरम्यमू
र्तिमयुग्मानिनेत्राणिलोचनानियस्यतम्पुरुषन्ददृशुः ॥ १९ ॥ ॥

अथपञ्चभिःपुरुषंविशिनष्टि । ककुदइत्यादिना । कीदृशंपुरुषम् । अकृशेनम
हतापरिणाहेनविशालतयाशालतइतितथोक्ते । परिणाहोविशालतेत्यमरः । वृ

यस्यवृषभस्यककुदेअंसकूटेउपाश्रयेकृतइतिशेषः । आर्द्रचन्दनेउमायाःकुचयु
ग्ममण्डलेइवकृतबाहुंन्यस्तहस्तंअतएवस्पर्शसुखमनुभवन्तंककुदस्य तथावि
धस्पर्शसुखवत्त्वादितिभावः । उपमालङ्कारः ॥ २० ॥ * ❀ * ❀ * ❀ * ॥
स्थितमिति । उन्नतेतुहिनशैलशिरसिहिमवतःशिखरेस्थितंकचित्कोणेस्थित
मित्यर्थः । तथापिभुवनातिवर्त्तिनासर्वलोकातिशयिनाओजसातेजसाअद्रिभिःप
र्वतैर्जलधिभिस्समुद्रैर्जलवाहपथेनाकाशेनचसहवर्त्ततइतितथोक्तम् । दिग्भिस्स
हवर्त्ततइतिसदिक् । उभयत्रापितेनसहेतितुल्ययोगइतिबहुव्रीहिः । विश्वमस्नु

स्थितमुन्नतेतुहिनशैलशिरसिभुवनातिवर्त्तिना । साद्रिजल
धिजलवाहपथंसदिगश्नुवानमिवविश्वमोजसा ॥ २१ ॥
अनुजानुमध्यमवसक्तविततवपुषामहामहाहिना । लोकम
खिलमिवभूमिभृतारवितेजसामवधिनाधिवेष्टितम् ॥ २२ ॥
परिणाहिनातुहिनराशिविशदमुपवीतसूत्रताम् । नीतमुर
गमनुरञ्जयताशितिनागलेनविलसन्मरीचिना ॥ २३ ॥

वानंव्याप्नुवन्तमिवस्थितमित्युत्प्रेक्षा । अश्नूङ्व्याप्ताविति धातोःशानच् ॥ २१ ॥ *
अनुजान्विति । जानुनोर्मध्ये अनुजानुमध्यंविभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अवसक्तंल
ग्नंविततमायतंवपुर्यस्यतेनमहाहिनाअवसक्तिकाबन्धभूतेनेत्यर्थः । अभिवेष्टितंअ
तएवरवितेजसामवधिनापर्यन्तभूतेनभूमिभृतालोकाचलेनाभिवेष्टितमखिलंलो
कमिवस्थितमित्युत्प्रेक्षा । अस्तूर्यपरभागेलोकाचलइत्यागमः ॥ २२ ॥ * * ॥
परिणाहिनेति । पुनश्चतुहिनराशिवद्विशदंशुभ्रमुपवीतसूत्रतांयज्ञोपवीतत्वंनीतं
प्रापितमुरगंशेषाहिमनुरञ्जयतास्वगुणोपरक्तंकुर्वताश्यामीकुर्वतेत्यर्थः । परि

णाहिनाविशालेनविलसन्मरीचिनाप्रह्वमरकिरणेनशितिनानीलेनगलेनक
ण्ठेनोपलक्षितम् । कण्ठोगलोथग्रीवायामित्यमरः । अत्रोरगस्यस्वधवलिम
त्यागेननीलिमग्रहणात्तद्गुणालङ्कारः । तद्गुणःस्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणग्रहा
दितिलक्षणात् ॥ २३ ॥ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ॥

स्नुतेति । पुनश्चमालतीजातीकुसुमम् । सुमनामालतीजातिः । पुष्पेजातीप्रभृत
यःस्वलिंगाव्रीहयःफलइत्यमरः । तद्वत्सितंयत्कपालमेवकमुदन्तत्स्नुतंआप्लु
तंयेनतत्तथोक्तम् । अवरूढमूर्द्धजंव्याप्तशिरोरुहं । अतएवसुरसरित्पयसांशेष
मिवनिर्यातावशिष्टंगाङ्गमम्भइवस्थितमित्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः । विसारिवि

स्नुतमालतीसितकपालकुमुदमुपरुद्धमूर्द्धजम् । शेषमिव
सुरसरित्पयसांशिरसाविकाशिशशिधामविभ्रतम् ॥ २४ ॥
बहुभिश्चबाहुभिरहीनभुजगबलयैर्विराजितम् । चन्दन
तरुभिरिवालघुभिःप्रबलायतैर्म्मलयमेदिनीभृतम् ॥ २५ ॥

स्त्वरंशशिधामशिरसाविभ्रतम्पुरुषन्ददर्शरितिपूर्वेणान्वयः ॥ २४ ॥ * * ॥
बहुभिरिति । अहीनांसर्प्पाणामध्येइनाःश्रेष्ठास्तएवबलयानियेषान्तैःसर्पा
भरणैरित्यर्थः । बहुभिःअनेकैर्बाहुभिःसहस्रभुजत्वात्तस्येतिभावः । विराजितंशो
भितञ्चन्दनतरुभिरनेकैर्मलयमेदिनीभृतमिवस्थितम् । चन्दनतरवोपिअहीना
महान्तोभुजङ्गास्तेषाञ्चयोवेष्टनंयेषान्तैरिति । अलघुभिःप्रबलाअतेआयताश्च
तैरुभयविशेषणम्प्रबलदीर्घैरित्यर्थः । अयवाअमलायतैरमलानिर्म्मलाश्चते
आयताश्चतेतैरूपमालङ्कारः ॥ २५ ॥ बहुटीकायामयंश्लोकोनास्तीत्यतोनव्याख्ये
यमित्यवधेयम् ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥

मुनयइति। ततोदर्शनानन्तरंमुनयोऽभिमुखमेत्यनयनविनिमेषेणानेत्रसंज्ञयानोदिताःप्रेरिताःसन्तःपाण्डुतनयस्यार्जुनस्यतपसाजनितन्तत्पूर्वोक्तञ्जगतामशर्म्मअसुखंदुःखमित्यर्थः। शर्म्मशान्तिःसुखानिचेत्यमरः। भृशंसम्यक् आचचक्षिरे॥ २६॥ * ❁ ❁ * ❁ ❁ * ❁ ❁ * ❁ ❁ *॥

नरस्येति। हेभुवनैकपुरुष हेपुरुषोत्तमवृत्रोवृत्रासुरइवभीमविग्रहःकोप्यविज्ञातइत्यर्थः। पुरुषस्तरसाबलात्कारेणैव। तरस्वीबलरंहसीतिविश्वः। अमलवपुषःउज्ज्वलमूर्त्तेरवेरपिज्योतिरभिभूयतपस्यतितपश्चरति। कर्मणोरामस्य

मुनयस्ततोभिमुखमेत्यनयनविनिमेषनोदिताः। पाण्डुतनयत
पसाजनितञ्जगतामशर्म्मभृशमाचचक्षिरे॥ २६॥ कुलकम्॥
नरस्यैवकोपिभुवनैकपुरुषपुरुषस्तपस्यति। ज्योतिरम
लवपुषोपिरवेरभिभूयवृत्रइवभीमविग्रहः॥ २७॥
सधनुर्म्महेषुधिविभर्तिकवचमसिमुत्तमञ्जटाः। वल्कमजि
नमितिचित्रमिदम्मुनिताविरोधिनचनास्यराजते॥ २८॥

तपोऽभ्यावर्त्तिचरोरितिक्यङ्॥ २७॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁॥

सइति। किञ्च। सपुरुषोमहान्ताविषुधीयस्यतन्महेषुधिधनुःकवचम्वर्मउत्तममसिङ्खड्गंजटाःवल्कञ्चीरमजिनञ्चर्मविभर्त्ति। इत्येवंरूपमिदम्विरुद्धवेषधारणंमुनिताविरोधिमुनित्वप्रतिबन्धकं तथापिअस्यनराजतइतिनकिन्तुराजतएवेत्यर्थः। चित्रमाश्चर्य्यम्। सम्भाव्यनिषेधनिवर्त्तनेद्वौप्रतिषेधाविति वामनः॥ २८॥ ❁॥

चलनइति। किञ्च। तस्यपुंसश्चलनेऽवनिःपृथिवीचलति। तथाकरणनियमे

समधिष्ठितेन्द्रियसंयमेसति । करणंसाधकतमंक्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपीत्यमरः । शा
न्तैस्तिमितैर्मरुतांवायूनांग्रहाणांसूर्यादीनान्तारकाणान्नक्षत्रादीनाञ्चगणैर्युतं
नभस्तलंसदिङ्मुखंदिक्सहितंस्तंभन्निश्चलतामनुभवतीत्यर्थः । अतोविश्वातिश
यिनीतस्यशक्तिरुपलभ्यतइतिभावः । असङ्गमित्यलङ्कारः ॥ २९ ॥
नचैतदुपेक्ष्यमित्याशयेनाह । सइति । सपुमानोजसाविजितसारंनिरस्तसत्व
म् । अमरदितिजोपसंहृतंसुरासुरसहितन्तदिदंविश्वम्पुराअपिदधातिअपि
धास्यतीत्यर्थः । शीघ्रमेवहरिष्यतीतिभावः । निकटागामिकेपुरेत्यमरः । या

चलनेऽवनिश्चलतितस्यकरणनियमेसदिङ्मुखम् । स्तम्भ
मनुभवतिशान्तमरुद्ग्रहतारकागणयुतन्नभस्तलम् ॥ २९ ॥
सतदोजसाविजितसारममरदितिजोपसंहितम् । विश्व
मिदमपिदधातिपुराकिमिवास्तियन्नसुकरंखलुतेन ॥ ३० ॥
विजिगीषतेयदिजगन्तियुगपदथसञ्जिहीर्षति । प्राप्नुम
भवमभिवाञ्छतिवावयमस्यनोविषहितुंक्षमारुचः ॥ ३१ ॥

वद्युरानिपातयोर्भविष्यदर्थेलट् । तथायत्खलुतेनपुंसानसुकरङ्कर्मतत्किमि
वास्तिनकिञ्चित् । नदुःकरमस्तीत्यर्थः । सामान्येनविशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्त
रन्यासः ॥ ३० ॥ ॥
नचैतदन्यफलकन्तपइत्याह । विजिगीषतइति । सपुरुषोजगन्तिभुवनानि
युगपज्जिगीषतेयदिविजेतुमिच्छतिवा । पूर्ववत्सनइत्यात्मनेपदम् । अथवायुगप
त्संजिहीर्षतिसंहर्तुमिच्छतिवा । अभवंअपवर्गम्प्राप्नुमभिवाञ्छतिवा । नविद्मइ
तिशेषः । किन्तु । वयमप्यस्यरुचस्तेजांसिविषहितुंसोढुम् । तिषसहलुभरुष

रिषइतिविकल्पादिडागमः। नोक्षमाःनसक्ताः। केचिद्रुचःक्षमितानिविषहितु
मवधारयितुमितिव्याचक्षतेतत्रसंहेरवधारणार्थत्वंविचार्य्यम् ॥ ३१ ॥ ❁*❁ ॥

किमिति। हेनाथकिमर्थमुपेक्षसेकथयत्वमितिशेषः। तवनविदितन्त्वयाऽज्ञा
तमित्यर्थः। क्तस्यचवर्तमानइतिषष्ठी। नकिञ्चनकिमपिन। हेअभयदनोऽस्मा
स्मानत्रातुमर्हसि। त्वयिशासतिसतिपराभवोमास्मभवन्माभूत्। स्मोत्तरेलु
ङ्चेतिलङ् ॥ ३२ ॥ * * ॥ ❁ ❁ ॥ * * ॥ ❁ ❁ ॥ * * ॥ ❁ ❁ ॥ * ॥

इतीति। इतीत्थंगांवाचंविधायअभिधायेत्यर्थः। सामान्यस्यविशेषपर्यवसानात्

किमुपेक्षसेकथयनाथनतवविदितन्नकिञ्चन। त्रातुमल
मभयदार्हसिनस्त्वयिमास्मशासतिभवत्पराभवः ॥ ३२ ॥
इतिगांविधायविरतेषुमुनिषुवचनंसमाददे। भिन्नजल
धिजलनादगुरुध्वनयन्दिशांविवरमन्धकान्तकः ॥ ३३ ॥
वदरीतपोवननिवासनिरतमवगातमन्यथा। धातुरुद
यनिधनेजगतांनरमंशमादिपुरुषस्यगाङ्गतम् ॥ ३४ ॥

। मुनिषुविरतेषुतूष्णींभूतेषुसत्सुअन्धकान्तकःशिवोभिन्नस्योद्धतस्यजलधेर्जल
स्यनादमिवगुरुङ्गम्भीरं। यथातथादिशांविवरमन्तरालंध्वनयन्वचनंसमाददे
स्वीचकारउवाचेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❁—❁—❁—*—❁—❁—❁ ॥

वदरीति। वदरीतपोवनेवदरिकाश्रमेनिवासनिरतंनित्यनिवासिनङ्गाङ्गतम्भु
वमवतीर्णञ्जगतामुदयनिधनेसृष्टिसंहारौधातुस्तयोःकर्त्तुरित्यर्थः। तृन्निति द
धातेस्तृन्प्रत्ययः। अतएवनलोकेत्यादिनाकर्म्मणिषष्ठीप्रतिषेधः। आदिपुरु
षस्यविष्णोरंशंअंशभूतंनरंनरसंज्ञकमित्यर्थः। योनारायणसंज्ञकइतिभावः। अ

न्यथाऽऽक्तवैपरीत्येनएनंमाऽवगातमनुष्यमात्रंमाज्ञानीध्वमित्यर्थः। इणोगालु
ङितिगादेशः॥ ३४॥ *** ॥ ॥ **०** ॥ ॥ *** ॥

अथतपसोनिमित्तमाह। द्विषतइति। एषनरःसकलंभुवनानिअभितापयन्ति
अभीक्ष्णमितितथोक्तान्। बहुलमाभीक्ष्ण्यइतिणिनिः। क्रान्तेआक्रान्तेकुलिशक
रस्यइन्द्रस्यवीर्य्यबलेशक्तिसैन्येयैस्तान्द्विषतःशत्रून्पराशिसिषुःपराशितुमिच्छुः
अस्यतेःसन्नन्तादुप्रत्ययः। मदुपासनंमदाराधनङ्करणेल्युट्। महत्तपोविहित
वान्। अत्रनिमित्तंशत्रुक्षयएवेति॥ ३५॥ ॥

द्विषतःपराशिसिषुरेषसकलभुवनाभितापिनः। क्रान्तक
लिशकरवीर्य्यबलान्मदुपासनंविहितवान्महत्तपः॥ ३५॥

अयमच्युतश्चवचनेनसरसिरुहजन्मनःप्रजाः। पातुम
सुरनिधनेनविभुर्भुवमभ्युपेत्यमनुजेषुतिष्ठतः॥ ३६॥

सुरकृत्यमेतदवगम्यनिपुणमितिमूकदानवः। हन्तुमभि
पततिपाण्डुसुतन्त्वरयातदत्रसहगम्यताम्मया॥ ३७॥

अथास्यमानुषावतारेकारणमाह। अयमिति। विभुःप्रभुःअयन्नरोऽच्युतःकृष्णश्च
सरसिरुहजन्मनोब्रह्मणोवचनेनप्रार्थनयाअसुराणांनिधनेनमरणेनकरणेनप्र
जाःपातुंरक्षितुम्भुवमभ्युपेत्यमनुजेषुमनुष्येषुतिष्ठतः। वस्तुतस्तुसाक्षान्नरना
रायणावेतौकृष्णार्जुनावित्यर्थः॥ ३६॥ ॥

अथास्यसत्वसम्पदम्प्रकाशयितुमाह। सुरेति। मूकदानवःमूकाख्यःकश्चिदसुरः
एतत्पाण्डवकृत्यंसुरकृत्यमितिनिपुणमवगम्यसाधुनिश्चित्यपाण्डुसुतमर्जुनंह
न्तुमभिपतति। ततस्माकारणात्अत्रार्जुनाश्रमेविषयेआश्रमम्प्रतीत्यर्थः। मया

सहाकरयागम्यतान्द्रष्टुमितिशेषः ॥ ३७ ॥ ❀❀❀**❀❀❀***❀❀❀ ॥

विवरइति । पापेनिरतिर्व्यसनस्यएषदानवोविवरेरन्ध्रेपिएकान्तेपीत्यर्थः । ए

नंपाण्डवंत्वनिगूढम्प्रकटंत्वभिभवितुन्नपारयन्नशक्नुवन् । विभाषायांनञ्जितिनञ्

समासः । त्वविशङ्कितयास्वरूपगूहनान्निःशङ्कतयावराहमाययावराहभूमिक

याविजयंव्यवस्यति । विजयस्प्रत्यद्युक्तइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ **❀*❀** ॥

ततःकिम्भविष्यतीत्यत्राह । निहतइति । विडम्बितमनुकृतंकिरातन्दपतिवपुर्य्ये

नतद्रूपधारिणोत्यर्थः । मयानिहतेरिपौवराहेमुक्तनिशितविशिखस्सन्त्वयम्पाण्ड

विवरेपिनैनमनिगूढमभिभवितुमेषपारयन् । पापनिर

तिरविशङ्कितयाविजयंव्यवस्यतिवराहमायया ॥ ३८ ॥

निहतेविडम्बितकिरातन्दपतिवपुषारिपौमया । मुक्तनिशि

तविशिखःप्रसभम्मृगयाविवादमयमाचरिष्यते ॥ ३९ ॥

तपसातिपीडितकृशस्यविरहितसहायसम्पदः । सत्त्ववि

हितमतुलम्भुजयोर्बलमस्यपश्यतमृधेऽधिकुप्यतः ॥ ४० ॥

वःप्रसभम्प्रसह्यमृगयाविवादम्मृगप्रहारकलहमाचरिष्यतिकरिष्यति । मत्प्रह

तमेवमृगम्प्रहृत्यस्वयमहमेवप्रहृतेतिकलहिष्यतइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ❀❀ ॥

ततोपिकिम्भावीत्यत्राह । तपसेति । तपसानितराम्पीडितोऽतएवकृशस्तस्यत

पसातिपीडितकृशस्यपूर्वकालेत्यादिनासमासः । तथाविरहितासहायसम्पद्यस्य

तस्यैकाकिनोमृधेरणे । मृधमास्कन्दनंसंख्यमित्यमरः । त्वधिकुप्यतोऽधिकंकुप्य

तोऽस्यपाण्डवस्यसत्त्वविहितंस्वभावकृतंस्वाभाविकमित्यर्थः । सत्त्वोऽस्त्रीजन्तुषु

क्लीबेव्यवसायेपराक्रमे । आत्मभावेपिशाचादौद्रव्येसत्तास्वभावयोः । प्राणोबलेऽ

ताक्ष्यरागोऽइतिवैजयन्ती । अनुलक्षितरूपसम्भुजैर्बाहुभिर्बलेशक्तिमिपश्यन्त । बलंशक्तिर्बलंसैन्यमितिशाश्वतः ॥ ४० ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

अथत्रिभिरस्यकिरातभावंवर्णयति । इतीत्यादि । शिवःइतीत्यन्तान्मुनीनुदारंयुक्तव्यँथास्यात्तथाऽनुनीयशिक्षयित्वाऽवस्थितोनियावत् । रुचिरःकिरातपृतनापतिःसंववृतइत्यन्वयः । किरातसेनापतिवेषधारीबभूवेत्यर्थः । कथम्भूतः । विषमाविहतविन्यासाहरिचन्दनस्यालयोरेखायस्मिंस्तेनघर्म्मेणस्वेदेनजनिताःपुलकाःरोमाञ्चायस्मिन्तेन । पुलकःपुनः । रोमाञ्चःकण्टकोरोमविकारोरोमहर्षणमितिहेमचन्द्रः । घर्मःस्यादातपेग्रीष्मेऽप्युष्णस्वेदाम्भसोरपीतिविश्वः । लसन्तःशोभन्तो

इतिनानुदारमनुनीयविषमहरिचन्दनालिना । घर्म्मजनितपुलकेनलसद्गजमौक्तिकावलियुतेनवक्षसा ॥ ४१ ॥
वदनेनपुष्पितलतान्तनियमितविलम्बिमौलिना । बिभ्रदरुणनयनेनरुचंशिखिपिच्छलाञ्छितकपोलभित्तिना ॥ ४२ ॥

गजमौक्तिनांकरिकुम्भोद्भवमौक्तिकानांआवलयएवगुणाःसूत्राणियस्मिन्तेनवक्षसावक्षस्थलेनउपलक्षितः । करिणाम्मुक्तायोनिन्वेप्रमाणमाहाऽगस्त्यः । जीमूतकरिमत्स्याहिवंशशङ्खवराहजाः । शुक्त्युद्भवाश्चविज्ञेयाअष्टौमौक्तिकयोनयइति ॥ ४१ ॥ ❁ ॥

वदनेनेति । पुष्पितैर्लतान्तैर्विकसितलताग्रैर्नियमिताःसंयताःविलम्बिनस्तेमौलयःकेशाःयस्यतेन । चूडाकिरीटंकेशाश्चसंयतामौलयस्त्रयइत्यमरः । शिखिपिच्छलाञ्छितेवर्हिवर्हाङ्कितेकपोलभित्तीयस्यतेनअरुणनयनेनारक्तनेत्रेणवदनेनरुचंशोभांबिभ्रत् ॥ ४२ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

वृहदिति । पुनश्च जलद इव नदतीति जलदनादि । कर्त्तर्य्युपमान इति णिनिः ।
उपहितैकमार्गणं संहितैकबाणन्धनुरुद्वहन् । अत एव मेघनिचय इव स्थित इ
त्युपमा । कुलकेनु समासोक्तिरलङ्कारः । स्वभावोक्तिरसौ चारुयथावद्वस्तुवर्णन
मिति लक्षणात् ॥ ४३ ॥ ॥
अनुकूलमिति । अस्य शिवस्यानुकूलं विचिन्त्य प्रियमिति निश्चित्य आत्तविग्रहैर्गृहीत
किरातदेहैः । तथा शूलानि परशवः कुठाराः शराश्चापानि च तानि भृतानि यैस्तैः । प्रहरणा
र्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ विति निष्ठायाः परनिपातः । गणपतिभिः प्रमथमुख्यैर्म्महती

वृहदुद्वहन् जलदनादि धनुरुपहितैकमार्गणम् । मेघनि
चय इव सववृते रुचिरः किरातपृतनापतिः शिवः ॥ ४३ ॥
अनुकूलमस्य च विचिन्त्य गणपतिभिरात्तविग्रहैः । शूलपरशुशर
चापभृतैर्म्महती वनेचरचमूर्व्विनिर्म्ममे ॥ ४४ ॥ विशेषकम् ॥
विरचय्य काननविभागमनुगिरमथेश्वराज्ञया । भीमनिन
दपिहितोरुभुवः परितोपदिश्य मृगयाम्प्रतस्थिरे ॥ ४५ ॥

वनेचरचमूः सेना विनिर्म्ममे निर्म्मिता । माङ्माने कर्म्मणि लिट् । ह्रस्व इत्यभ्यासस्य
ह्रस्वत्वम् ॥ ४४ ॥ ॥
विरचय्येति । अथेश्वराज्ञया अनुगिरं गिरौ विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । गिरेश्च सेनक
स्येति समासान्तः । काननविभागं विरचय्य अस्यायमिति देशविभागं कृत्वेत्यर्थः ।
भीमैर्न्निनदैः कलकलैः पिहिता उरवो भुवो यैस्ते तथोक्ताः सन्तः मृगयामपदिश्य व्या
जीकृत्य परितः प्रतस्थिरे प्रस्थिताः ॥ ४५ ॥ ॥
क्षुभितेति । क्षुभिताः त्रस्ताः अभिनिःसृताः स्वस्थानान्निर्गताः विभिन्नाः मुक्तसंघाश्च ये

शकुन्तयः पक्षिणो मृगाश्च तेषां यूथानि तानि तैर्वा न्निःस्वनैः पूर्णानि पृथूनि वनानि गु
हाविवराणि च यस्य स भूधरः सहसा भयादिवेत्युत्प्रेक्षा। रणश्च चुक्रोश। रसश्चा
क्रोशे लिट् ॥ ४६ ॥ * ❀ ❀ * ❀ ❀ * ❀ ❀ * ❀ ❀ *॥
नेति। पथि पलायनमार्गे विरोधिनी जातिवैरिणी मृगादीनां सिंहव्याघ्रादीनां वि
हङ्गानां काकोलूकानाञ्च संहतिस्संघो रुषं परस्पर क्रोधं न इयाय न प्राप किन्तु सहै
व चचारेत्यर्थः। तथाहि भूरि प्रभूता भीर्यासु ताः समं साधारणेनागता श्चापदो विप
त्तयः सहजमपि वैरं सपदि घ्नन्ति। नहि सङ्घातव्यसनेषु प्रातिस्विकजातिवैरानुब

श्रुभितताभिनिःस्वनविभिन्नशकुनिमृगयूथनिस्वनैः। पूर्णपृथु
वनगुहाविवरः सहसाभयादिव रराससभूधरः ॥ ४६ ॥
नविरोधिनी रुषमियाय पथि मृगविहङ्गसंहतिः। घ्नन्ति स
हजमपि भूरिभियः सममागताः सपदि वैरमापदः ॥ ४७ ॥
चमरीगणैर्गणबलस्य बलवति भयेऽप्युपस्थिते। वंशवित
तिषु विषक्तभृशप्रियबालबालधिभिरादढे धृतिः ॥ ४८ ॥

न्धइतिभावः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ॥
चमरीति। वंशविततिषु वेणुगुल्मेषु विषक्ता लग्ना भृशं प्रियबाला प्रियरोमाणो बालध
यः पुच्छानि येषां ते। पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गूले बालहस्तश्च बालधिरित्यमरः। च
मरीगणैः मृगविशेषैः गणबलस्य शिवबलस्य सम्बन्धिनि तत्कर्तृके इत्यर्थः। सम्ब
न्धमात्रविवक्षायां षष्ठी। अन्यथा भीत्रार्थानाम्भयहेतुरिति पञ्चमी स्यात्। बलवति
प्रबले भये उपस्थिते प्राप्तेपि धृतिरादढे स्वीकृता। बालच्छेदभयात्प्राणहानिमप्य
वगणय्य स्थितमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ॥

हरइति। प्रतिभयेभयहेतौ। भयङ्करम्प्रतिभयमित्यमरः। प्राप्तेपीतिशेषः।
गजमदैःसुगन्धयःसुरभयःकेसराःसटायेषान्तैः। हतानेकगजैरित्यर्थः। सह
सासेनाकलकलश्रवणानन्तरमेवप्रतिबोधेननिद्रापगमेनजृम्भितानिव्यात्तानिमुखा
नियेषान्तैर्मृगाधिपैःसिंहैःस्वस्थंनिःशङ्कमेवहरसैनिकाःश्रभिदद्रूशिरेईक्षिताः।
ननुकिञ्चित्क्षुभितमित्यर्थः। युक्तंचैतद्राजनामकेसरिणामितिभावः॥ ४९॥

विभराम्बभूवुरुपवृत्तजठरशफरीकुलाकुलाः। पङ्कविषमितटाःसरितःकरिरुग्णचन्दनरसारुणाम्पयः॥ ५०॥
विभरामिति। श्रपवृत्तजठरैस्तक्कालक्षुभितात्लुठितोदरैःशफरीकुलैराकुलाः
व्याप्ताःपंकैर्विषमितानिदुर्गमीकृतानिकूलानियासान्ताःसरितःकरिभिःपलायमा

हरसैनिकाःप्रतिभयेपिगजमदसुगन्धिकेसरैः। स्वस्थम
भिदद्रूशिरेसहसाप्रतिबोधजृम्भितमुखैर्मृगाधिपैः॥ ४९॥
विभराम्बभुवुरुपवृत्तजठरशफरीकुलाकुलाः। पङ्कविषमि
ततटाःसरितःकरिरुग्णचन्दनरसारुणाम्पयः॥ ५०॥
महिषक्षतागुरुतमालनलदसुरभिःसदागतिः। व्यस्तशु
कनिभशिलाकुसुमःप्रणुदन्ववौवनसदाम्परिश्रमम्॥ ५१॥

नैरितिशेषः। रुग्णानांमार्गरोधितयाभग्नानाम्। उदितश्चेतिनिष्ठानत्वम्। चन्द
नाद्भारसैररुणम्पयोविभराम्बभूवुः। भृधातोःश्लुः। भीह्रीभृहुवांश्लुवच्चेतिविक
ल्पादाम्प्रत्ययः। कृञ्चानुप्रयुज्यतेलिटितिभुवोऽनुप्रयोगः॥ ५०॥
महिषेति। महिषैःक्षतानिविदलितानितैरगुरुभिस्तमालैर्नलदैरुशीरैश्चसु
रभिःव्यस्तानिविक्षिप्तानिशुकनिभानिशुकसवर्णानिशिलाकुसुमानिशैलेयाख्या
औषधिविशेषायेनसः। अतःशीतलइत्यर्थः। कालानुसार्य्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवा
नितु। शैलेयमित्यमरः। शुकनिभेतिस्वरूपकथनम्। सदागतिर्वायुर्वनसदांव

नेश्वराणां परिश्रमम्प्रणुदन्श्वतो मन्द इत्यर्थः । मातरिश्वा सदागतिरित्यमरः । व
वौ वाति स्म ॥ ५१ ॥ ॥

मथिताम्भस इति । सत्त्वसंप्लवः प्राणिसंक्षोभो निदाघो ग्रीष्म इव सरसीः सरांसि ।
कासारः सरसी सर इत्यमरः । मथितं भसः संक्षुभितोदकाः रयेन पलायनवेगेन वि
कीर्णा व्याकीर्णा यथा तथा मृदिता निष्पीडिताः कदल्यो गवेधुकास्तृणधान्यविशेषाश्च
यासां तास्तथोक्तास्तृणधान्यानि नीवाराः स्त्री गवेधुर्गवेधुका इत्यमरः । मृदितइति ।
क्लितिचेति गुणप्रतिषेधः । क्रान्ता जलरुहलताः पद्मिन्यो यासु ताः एवम्भूता वि

मथिताम्भसो रयविकीर्णमृदितकदलीगवेधुकाः । क्रान्तज
लरुहलताः सरसीर्विदधे निदाघ इव सत्त्वसंप्लवः ॥ ५२ ॥
इति चालयन्नचलसानुवनगहनजानुमापतिः । प्राप मुदि
तहरिणीदशनक्षतवीरुधं वसतिमैन्द्रसूनवीम् ॥ ५३ ॥
सनमाससाद घननीलमभिमुखमुपस्थितम्मुनेः । पोत्रनि
कषणविभिन्नभुवन्दनुजन्दधानमतिसौकरं वपुः ॥ ५४ ॥

दधे विहिताः ॥ ५२ ॥ ॥

इतीति । इतीत्थमुमापतिरचलसानुषु वनेषूपभोग्यवृक्षेषु गहनेषु दावेषु च जा
तांस्तथोक्तान् सत्त्वानिति शेषः चालयन् । मुदितानां हरिणीनां दशनैः क्षता विरुधो
लता यस्यां तामैन्द्रसूनोरिमामैन्द्रसूनवीं वसत्यत्रेति वसतिमाश्रमम् । वहिवस्यर्त्ति
भ्यश्चेति णादिको वसतेरति प्रत्ययः ॥ ५३ ॥ ॥

सइति । सन्निवेषो घननीलं मेघमेचकं मुनेरर्ज्जुनस्याभिमुखमुपस्थितमागतं । पोत्र
स्य मुखाग्रस्य निकषणेनोल्लेखनेन विभिन्ना विदारिता भूर्येन तम् । मुखाग्रे क्रोडह

नयोः पोत्रमित्यमरः । हलसूकयोः पुवइति ष्ट्रन्प्रत्ययः । सूकरस्येदं सौकरं वारा हंवपुर्वं धामस्य तुल्यंसमासस्यादप्रापददर्श इतियावत् ॥ ५४ ॥ * * * * ॥

कच्छान्तइति । लक्ष्मीवान्मादुपधायाश्चमतोर्वोयवादिभ्यइतिमतुपोमकारस्य वकारादेशः । समिवः । सुरसरितःकच्छान्तेऽनूपप्रान्ते । जलप्रायमनूपंस्यात्पुंसिकच्छस्तथाविधइत्यमरः । सेनांनिधाय स्थापयित्वेत्यर्थः । कतिपयैःकिरातवर्यैरन्वीतोऽनुगतःसन् । इणागताविति धातोरनुपूर्वात्कर्मणिक्तः । सगुल्मजालैर्लता

कच्छान्तेसुरसरितोनिधायसेनामन्वीतःसकतिपयैःकिरातवर्यैः

। प्रच्छन्नस्तरुगहनैःसगुल्मजालैर्लक्ष्मीवाननुपदमस्यसम्प्रतस्थे

॥ ५५ ॥ ❁ ॥ इतिमहोपाध्यायश्रीभारविकृतौ किरातार्जुनी

येमहाकाव्येईश्वराभिगमनोनामद्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥ ❁ ॥

प्रतानसहितैस्तरुगुल्मैः प्रच्छन्नश्छादितः च्छादिनेत्यादिना निपातः । अस्यवराहस्य पदमनु अनुपदं पादानुसारेणेत्यर्थः । सम्प्रतस्थे प्रस्थितः । समवप्रविभ्यस्थ इत्यात्मनेपदम् । प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥ ५५ ॥ * ॥ इतिश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायांघण्टापथसमाख्यायांद्वादशस्सर्गः ॥ १२ ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥

वपुषेति । अथेश्वरप्रस्थानानन्तरं महेन्द्रसूनुरर्जुनः परमेण महता वपुषा देहे न भूधराणां विभेदे विदारणे सम्भाव्यपराक्रमं क्षमोयमिति प्रतर्क्यपौरुषम् । स्थिराभ्यां दृढाभ्यां दंष्ट्राभ्यामुग्रं मुखं यस्य तं मृगं वराहमित्यर्थः । आशु तदागमनानन्तरं अविलम्बेनेत्यर्थः । विलोकयाञ्चकार ददर्श । अस्मिन्सर्गे प्राक्पञ्चत्रिंशतः श्लोकादौपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥

स्फुटेति । स्फुटा स्पष्टा बद्धा विरचिता सटानां केसराणामुन्नतिरुद्धतिर्यस्य सक्रोधादुद्धर्षितलोमेत्यर्थः । सटा जटाकेसरयोरित्यमरः । दूरादभिधावन् । तथा

वपुषा परमेण भूधराणामथ सम्भाव्यपराक्रमं विभेदे । मृगमा
शु विलोकयाञ्चकार स्थिरदंष्ट्रोग्रमुखं महेन्द्रसूनुः ॥ १ ॥
स्फुटबद्धसटोन्नतिः स दूरादभिधावन्नवधीरितान्यकृत्यः । ज
यमिच्छति तस्य जातशङ्के मनसीमं मुहुराददे वितर्कम् ॥ २ ॥
घनपोत्रविकीर्णशालमूलो निविडस्कन्धनिकायरुग्णवप्रः ।
अयमेकचरोभिवर्तते मां समरायेव समाजुहूषमाणः ॥ ३ ॥

वधीरितान्यकृत्यः अनन्यकर्मा स वराहो जयमिच्छति जयार्थिनि अत एव जातशङ्के सयञ्जिघांसौ द्विषामेकलक्ष्यत्वादिति भावः । तस्य मुनेर्मनसि मुहुरिमं वितर्कं वक्ष्यमाणमूहम् । अध्याहारस्तर्क ऊह इत्यमरः । आददे उत्पादयामास ॥ २ ॥ ॥

अथैकादशभिर्वितर्कमेव निरूपयति । घनपोत्रेति । घनेन कठिनेन पोत्रेण मुखाग्रेण विकीर्णानि विदलितानि शालमूलानि वृक्षबुध्ना येन सः । मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामक इत्यमरः । निविडस्य स्कन्धस्य निकायेण कर्षणेन रुग्णवप्रो भग्नसानुः अतो महासत्त्व

सम्पन्न इतिभावः । एकश्चासौ चरश्चेत्येकचरः एकाकी यूथादपेत इत्यर्थः । अतोयं वराहः समराय समरङ्कर्तुं । क्रियार्थोपपदस्य च कर्म्मणि स्थानिन इति चतुर्थी । समाजुहूयमाण इव समाह्वातुमिच्छन्निव । इवशब्दः सम्भावनायां । समाह्वयतेः सन्नन्ताच्छानच्प्रत्ययः । स्पर्द्धायामाङ्पूर्ववत्समइत्यात्मनेपदम् । अभ्यस्तस्यचेति सम्प्रसारणं । मामभिवर्त्ततेमामभिधावति । उपसर्गवशात्सकर्मकत्वम् । अतः सर्वथानायमुपेक्ष्य इतिभावः ॥ ३ ॥ ॥

इहेति । इहाश्रमे तपोनुभावात् वीतभयाविगतवैरा इत्यर्थः । अतएवव्यालमृगाः क्रूरमृगाः । व्यालो भुजङ्गमे क्रूरे श्वापदे दुष्टदन्तिनीति विश्वः । परेषु प्रा

इह वीतभया तपोनुभावाज्जहति व्यालमृगाः परेषु वृत्तिम् । म
यि तां सुतरामसौ विधत्ते विकृतिः किन्नु भवेदियन्नु माया ॥ ४ ॥
अथ वैषकृतज्ञयेव पूर्वम्भृशमासेवितया रुषा न मुक्तः । अव
धूय विरोधिनीः किमारान्मृगजातीरभियाति मां जवेन ॥ ५ ॥

ण्यन्तरेषु वृत्तिञ्जीविकाञ्जहति हिंसया न जीवन्तीत्यर्थः । अयं वराहो मयि विषयेतां वृत्तिं सुतरां विधत्ते जिघांसतीत्यर्थः । तदियं विकृतिः तपःसामर्थ्यभङ्गरूपा भवेत् । किंनुवा । मायाकस्यचिद्दैत्यस्यवराहभूमिका भवेत्नु । किन्नुशब्दो वितर्के ॥ ४ ॥ ॥

अथवेति । अथवेति पक्षान्तरे एषमृगः पूर्वञ्जन्मान्तरेषु भृशमत्यर्थमासेवितयात्यन्तपरिचितया रुषा मन्योश्चरविषये कृतज्ञयेव पूर्वकृतं वैरानुबन्धं सम्प्रतिजानत्येवेत्युत्प्रेक्षा । न मुक्तस्त्याजितोपि नूनमिति शेषः । नूनमयम्प्राग्भवीय वैरानुबन्धी कश्चित्सं प्रति वैरबीजासम्भवात् इतिभावः । कुतोयद्युतः आरात् समीपतः । आराद्दूरसमी

पर्योरित्यमरः। विरोधिनीमृंगजातीरवधूयव्यक्ताज्ञवेनमामभियातिअभिधावति अन्यथानाभिधावेदितिभावः॥ ५॥ * ❀ ❀ * ❀ ❀ * ❀ ❀॥

नकेवलमभियानमेवकिन्तुमनोवृत्तिरप्यत्रप्रमाणमित्याह। नमृगइति। अयं मृगोनखलुकिन्तुकोपिजिघांसुःहन्तुमिच्छुःहन्तेस्सन्नन्तादुप्रत्ययः। अभ्यासाच्चेतिकुत्वं। अज्झनगमांसनितिदीर्घः कुतःहियस्मात्। अत्रास्मिन्मृगविषयेमेमनस्तथाभृशंस्खलतिक्षुभ्यति। यथायंजिघांसुरितिबुद्धिरुत्पद्यतेत्यर्थः। तथाहि। विमलम्प्रसन्नं। तथाकलुषीभवत्क्षुभ्यच्चेतएवहितैषिणांमित्राणांथारिपूणांकथयतिइतिभावः॥ ६॥ ❀ ❀॥ * *॥ ❀ ❀॥ * *॥ ❀ ❀॥ * *॥

नमृगःखलुकोप्ययंजिघांसुःस्खलतिह्यत्रतथाविधम्मनोमे।
विमलङ्कलुषीभवच्चचेतःकथयत्येवहितैषिणांरिपुंवा॥ ६॥
मुनिरस्मिनिरागसःकुतोमेभयमित्येषनभूतयेऽभिमानः। पर
रवृद्धिषुवद्धमत्सराणांकिमिवह्यस्तिदुरात्मनामलंघ्यम्॥ ७॥

ननुमुनेःकिमनयाद्द्ःशङ्कयातत्राह। मुनिरिति। मुनिरस्मिनिरागसोनिरपराधस्यमेकुतोभयमित्येषोऽभिमानोऽहंकारः। गर्वाभिमानोऽहङ्कारइत्यमरः। अनपकारिणांमांकोपिकिङ्करिष्यतीतिबुद्धिःभूतयेश्रेयसेनभवति। तथाहिपरबुद्धिषुविषयेवद्धमत्सराणांदुरात्मनामलंघ्यङ्किमिवअस्ति। नकिञ्चिदकार्य्यमस्तीत्यर्थः। इवशब्दोवाक्यालङ्कारे॥ ७॥ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀॥

अस्तुजिघांसुरपिक्षुद्रःकिङ्करिष्यतीत्यत्राह। दनुजइति। अयन्दनुजःस्वित्दानवोवाक्षपाचरोराक्षसोवानतुमृगइत्यर्थः। कुतः। वनजेसत्त्वेवन्यप्राणिनिईदृशम्बलन्नास्तिवतेत्याश्चर्य्ये। बलमेवसमर्थयते। तथाहि। मेघनीलोयंवराहःसक

लं शैलराजमभिभूयाक्रम्यकम्पयतीव पदविष्टम्भयातथाप्रतीयतइत्यर्थः। अत्रक म्पयतीवेत्युत्प्रेक्षागर्भोयंशैलकम्पनरूपकार्य्येणतत्कारणबलातिरेकसमर्थनात् कार्य्येणकारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥ ८॥ ॥

किन्त्वयोयंशैलेमृगयाकलकलःश्रूयतेसोप्येतन्मायापरिकल्पितएवेत्याह। अय मिति। अयमेवशमस्थेशान्तिनिविष्टेनिरंध्रेमयि। अधिकरणविवक्षायांसप्तमी। माययाप्रहरिष्यन्प्रहर्तुमिच्छन्नित्यर्थः। ल्टइशेषेचेतिचकात्क्रियार्थाक्रियायां ल्टइशतृप्रत्ययः। मृगव्यमृगयातस्यसत्रंवनन्तदर्थंवनमित्यर्थः। तत्कामयतेइ तिमृगव्यसत्रकामोमृगयाभूमिपरिग्रहार्थीसन्निइत्यर्थः। कर्मण्यण् आखेटनंमृग

दनुजस्त्विदयंक्षपाचरोवावनजेनेतिबलम्बतास्तिसत्त्वे। अभि
भूयतथाहिमेघनीलःसकलङ्कम्पयतीवशैलराजम्॥ ८॥
अयमेवमृगव्यसत्रकामःप्रहरिष्यन्मयिमाययाशमस्थे। पृथु
भिर्ध्वजिनीरवैरकार्षीचकितोद्भ्रान्तमृगानिकाननानि॥ ९॥

व्यंस्यादाखेटोमृगयास्त्रियामित्यमरः। सत्रमाच्छादनेयज्ञेसदादानेवनेपिचेत्य मरः। पृथुभिर्बृहद्भिर्ध्वजिनीरवैस्सेनाकलकलैःस्वमाययाकल्पितैरेवेत्यर्थः। काननानिचकितोद्भ्रातात्रस्तामृगाःयेषुतानिचकार। अयंरंध्रान्वेषीमत्प्रहार र्थीस्वयमेवमृगयुर्भूत्वावनावरोधायसेनाघोषंकल्पयामास। समृगरूपेणागच्छ तीत्यर्थः॥ ९॥ ॥

वितर्कान्तरमाह। बहुशइति। अथवाबहुशःकृतासत्कृतिस्सत्कारोयेनतस्यसु योधनस्यप्रियंमद्वधरूपंविधातुङ्कर्तुमिच्छन्यःकश्चिदितिशेषः। वनंगोचरं स्थानंयेषान्तेषांवनगोचराणामभियोगादवरोधात्क्षुभितंआकुलन्तिरश्चाङ्गणंआ

श्रिश्रयत् । वराहरूपेणप्राविशत् । णिश्रीद्रुस्रुभ्यःकर्तरि चङ् । चङितिद्विर्भा
वः ॥ १० ॥ ॥

वितर्कान्तरमाह । अवलीढेति । खाण्डवजातवेदसाखाण्डववनाग्निनाप्रसभम
वलीढसनाभिर्दग्धबन्धुः । सपिण्डास्तुसनाभयः । सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुःस्वस्व
जनास्समाइत्यमरः । अतएवसमन्युर्बद्धवैरःममअपकारयितृत्वादितिभावः ।
अश्वसेनस्तक्षकपुत्रःकश्चिन्महासर्पःप्रतिकर्तुम्वैरनिर्यातनार्थमुपागतःवराहमाय
येतिशेषः । पक्षान्तरमाह । यदिवावृकोदरेणभीमसेनेनकृतमन्युःजनितक्रो

बकुशःकृतसत्कृतेर्विधातुम्प्रियमिच्छन्नथवासुयोधनस्य । असु
भिर्तवनगोचराभियोगाद्गणमाशिश्रियदाकुलन्तिरश्चाम् ॥१०॥
अवलीढसनाभिरश्वसेनःप्रसभंखाण्डवजातवेदसावा । प्रति
कर्तुमुपागतःसमन्युःकृतवैरोयदिवावृकोदरेण ॥ ११ ॥
बलशालितयायथातथावाधियमुच्छेदपरामयन्दधानः । नि
यमेनमयानिवर्हणीयःपरमंलाभमरातिभङ्गमाहुः ॥ १२ ॥

धोवाकश्चिदितिशेषः । पुराकिलपाण्डवःखाण्डवदाहेपावकभयात्पलायमा
नांस्तक्षकपुत्रानश्वसेनसबन्धून्बाणैरवरुध्यदाहयामासेतिभारतकथाऽनुसन्धे
येति ॥ ११ ॥ ॥

अथद्वाभ्यामनन्तरकरणीयमध्यवस्यति । बलेत्यादिना । किम्बहुना । यथात
थावाअस्तुअयंमायिकःपारमार्थिकोवास्त्वित्यर्थः । बलशालितयावलदृप्ततयेत्य
र्थः । उच्छेदपरान्धियंदधानोमाञ्जिघांसुरित्यर्थः । अयंनियमेनावश्यंमया
निवर्हणीयोवध्यः । प्रमापणन्निवर्हणमित्यमरः । तथाहिअरातिभङ्गंशत्रुक्षय

म्परमंलाभमाङ्गः ॥ १२ ॥ *** ॥ ॥ *** ॥ ॥ *** ॥

ननुतपोविरोधिनीहिंसेत्याशंक्याह । कुर्विति । हेतातवत्समार्गदायीनभवतीति अमार्गदायीरंध्रान्वेषिणाम्प्रवेशमयच्छन्नित्यर्थः । कुतःजयार्थित्वादित्याह । विजयायतपांसिकुर्वितिमुनिर्व्यासोमामलंभृशमन्वशात् अनुशिष्टवान् । अनुशासेर्लङ् । ननुमुनिर्वाकथमधर्म्ममन्वशान्नेत्याह । बलिनइति । अस्यबलिनःप्रबलस्यवधादृतेवधम्विना । अन्यारादितरर्त्तेइत्यादिनापञ्चमी । अन्यथाउपायान्तरेणव्रतसंरक्षणन्तपोरक्षणंकर्तुन्नशक्यम् । हिंसापिदुष्टनिग्रहात्मिकानाधर्म्म इत्यर्थः ॥ १३ ॥ * * * * * * * * * ॥

कुरुताततपांस्यमार्गदायीविजयायेत्यलमन्वशान्मुनिर्म्माम् ।
बलिनश्चवधादृतेऽस्यशक्यंव्रतसंरक्षणमन्यथानकर्तुम् ॥१३॥
इतितेनविचिन्त्यचापनामप्रथमम्पौरुषचिह्नमाललंबे । उ
पलब्धगुणःपरस्यभेदेसचिवःशुद्धइवाददेचबाणः ॥ १४ ॥

इतीति । तेनअर्जुनेनइतीत्थंविचिन्त्यवितर्क्यचापनामचापाख्यंप्रथमपौरुषचिह्नन्तस्यमुख्यायुधत्वादितिभावः । आललम्बेगृहीतम् । कर्म्मणिलिट् । अथपरस्य शत्रोर्भेदेविदारणेउपलब्धगुणोजातशक्तिःबाणस्तुप्राप्तमौर्विकश्चेतिशेषः । शुद्धोऋजुदिग्धत्वादिदोषरहितोवा । नकर्णिभिर्दैन्नोदिग्धैर्नाग्निर्ज्वलिततेजसैरिति निषेधादन्यत्रोपदाशुद्धोनिर्म्मलचित्तइतियावत् । बाणःसचिवइवाददे । अत्र बाणसचिवयोःशब्दमात्रसाधर्म्यात् श्लेषालङ्कारःप्रकृतविषयइतिसर्वस्वकारःउपमैवेतिकेचित् ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आनुभावेति । गुरुमहत्पूज्यंचस्थिरत्वात्सारवत्वादविसम्वादिअभङ्गमन्यप्रति

ष्ठितत्वादसत्त्वरहितं गुणवत् सज्यमन्यत्रौदार्यादिवदनुमित्रमिव अनुभाववता निश्चयबुद्धिमता । अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये इत्यमरः । धनञ्जयेन स्वबलव्यसनेऽपि नपक्षाक्षीणावलेपि । अन्यत्र स्वं धनं तदेव बलं तस्य ह्रासेऽपि पीड्यमानमवरुध्यमानं आकृष्यमाणं सन्मित्रमिवानतिं नम्रतामानुकूल्यं च प्रपेदे । अलङ्कारस्तु पूर्ववत् ॥ १५ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

प्रविकर्षेति । तदानीं तस्मिन्काले महेषौ गाण्डिवं अर्जुनधनुः अधिरोहति सति । कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुन्नपुंसके इत्यमरः । गाण्ड्यजगात्संज्ञायामिति व

अनुभाववता गुरु स्थिरत्वादविसम्वादि धनुर्धनञ्जयेन । स्व
बलव्यसनेऽपि पीड्यमानं गुणवन्मित्रमिवानतिं प्रपेदे ॥ १५ ॥
प्रविकर्षनिनादभिन्नरन्ध्रः पदविष्टम्भनिपीडितस्तदानीं । अ
धिरोहति गाण्डिवं महेषौ सकलः संशयमारुरोह शैलः ॥ १६ ॥
ददृशेऽथ सविस्मयं शिवेन स्थिरपूर्णायतचापमण्डलस्थः । रचि
तस्तिसृणां पुरां विधातुं वधमात्मेव भयङ्करः परेषाम् ॥ १७ ॥

अन्वयः । प्रविकर्षैर्ज्याविकर्षणैर्यो निनादस्तेन भिन्नरन्ध्रो विदलितगह्वरः तथा पदविष्टम्भेन पादक्रमणेन निपीडितः नुन्नः सकलः समूलः शैलः संशयं जीवितसन्देहमारुरोह प्रापेत्यर्थः । अत्र शैलस्य संशयासम्बन्धेऽपि सम्बन्धकथनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ १६ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

ददृश इति । अथ बाणसन्धानानन्तरं शिवेन स्थिरं निश्चलं पूर्णं च यथा तथा आयते आकृष्टे चापमण्डले तिष्ठतीति तथोक्तः चापमण्डलमन्तर्द्धाय स्थित इत्यर्थः । तिसृणां न तिसृ च तसृ इति दीर्घप्रतिषेधः पुरां वधं संहारं विधातुं रचितः कल्पितः ।

स्थानविशेषेस्थापितइतियावत् । आत्मास्वयमेवपरमणाम्भयानकोभयङ्करः । सो
ऽर्जुनःसविस्मयंस्वयन्ददृशेदृष्टःउपमालङ्कारः ॥ १७ ॥ ॥
अथापिनाकिवृत्तान्तमाह । विचकर्षेति । अथशम्भुस्संहितेषुरुच्चैःभृशञ्चरणा
स्कन्दनेनपदविष्टम्भेननामितःअधोनीतःअचलेन्द्रोयेनःसतथोक्तः । आयतभो
गःआकृष्टकायःवासुकिरेवज्यातस्यवदनमेवग्रन्थिस्तेनविमुक्तःउत्सृष्टोवह्निर्यै
स्यतञ्जनुर्विचकर्षइतिस्वभावोक्तिः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
सइति । सहसम्भूयार्थेअरिवधरूपप्रयोजनम्बिधास्यतोःकरिष्यतोःअन्यत्रस

विचकर्षचसंहितेषुरुच्चैश्चरणास्कन्दननामिताचलेन्द्रः । ध
नुरायतभोगवासुकिज्यावदनग्रन्थिविमुक्तवह्निशम्भुः ॥ १८ ॥
सभवस्यभवक्षयैकहेतोःसितसप्तेश्चविधास्यतोःसहार्थे । रि
पुरापपराभवायमध्यंप्रकृतिप्रत्यययोरिवानुबन्धः ॥ १९ ॥
अथदीपितवारिवाहवर्त्मारवविवासितवारणादवार्य्यः । निप
पातजवादिषुःपिनाकान्महतोभ्रादिववैद्युतःकृशानुः ॥ २० ॥

हार्थमभिधास्यतोरित्यर्थः । प्रकृतिप्रत्यययोःसहार्थम्ब्रूतइतिवचनात् । भवक्षयै
कहेतोःसंसारोच्छेदनिदानस्यभवस्यशिवस्यसितसप्तेरर्जुनस्यमध्यंरिपुर्वाराहः ।
यस्मात्प्रत्ययोविधीयतेसाप्रकृतिःधात्वादिप्रत्ययःसनादिः । तयोर्म्मध्यमनुबन्धइ
त्संज्ञकोवर्णोयथाभूतंभूतिरित्यादौककारःसइवपराभवायलोपार्थमेवायंनतुस्थि
त्यर्थमित्यर्थः ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
अथेति । अथरिपोर्मध्यप्रवेशानन्तरन्दीपितंवारिवाहवर्त्मआकाशंयेनसअवार्य्यो
दुर्वारःइषुःशरःरवविवासितवारणात्स्वघोषभीषितगजात्पिनाकात् । शिव

धनुषः। पिनाकोऽजगवन्धनुरित्यमरः। महतोभ्रात्मेघात्विद्युतोयंवैद्युतःकृशानुरशनिरिवजवात्वेगादभिपपातज्ञाद्धाव ॥ २० ॥

व्रजतइति। व्रजतोधावतोऽस्यबाणस्यबृहद्भ्यःपतत्रेभ्यःपक्षेभ्यःजन्मयस्यसतथोक्तःकृतातार्क्ष्योपनिपातवेगशङ्कागरुडागमभ्रमोयेनसः। अतएवमहोरगाणांहृदयानिश्रोत्राणिचभिनत्तीतिहृदयश्रोत्रभित्। समुद्राभ्रादृइतिसूत्रादेवव्यभिचारात्श्रोत्रशब्दस्यपूर्वनिपातव्यभिचारः। प्रतिनादैःप्रतिध्वनिभिर्महान्संमूर्च्छितोनादः। उत्पपातउत्थितः। अत्रनादस्यउरगहृदयभेदकत्वासम्बंधेपिसम्बंधकथनादतिशयोक्तिः। साचतार्क्ष्यवेगभ्रमोत्थापितेतितयोरङ्गाङ्गिभावेनसङ्करः ॥ २१ ॥

> व्रजतोस्यबृहत्पतत्रजन्माकृततार्क्ष्योपनिपातवेगशङ्कः। प्रतिनादमहान्महोरगाणांहृदयश्रोत्रभिदुत्पपातनादः ॥ २१ ॥
>
> नयनादिवशूलिनःप्रवृत्तैर्मनसोप्याशुतरंयतःपिशङ्गैः। विदधेविलसत्तडिल्लताभैःकिरणैर्व्योमनिमार्गणस्यमार्गः ॥ २२ ॥

नयनादिति। शूलिनोनयनात्प्रवृत्तैर्निर्गतैरिवेत्युत्प्रेक्षा। नेत्राग्निशिखाकल्पैरित्यर्थः। पिशंगैर्विलसत्तडिल्लताभैर्विद्युद्दामतुल्यैरित्युपमा। मनसश्चित्तादपिआशुतरंशीघ्रतरम्। आशुशब्दात्अव्ययात्तरप्। अतःकिमेत्तिङव्ययेत्यादिनाम्प्रत्ययनिषेधः। क्लीबेशीघ्राद्यसत्त्वेस्यादित्यमरः। यतःगच्छतः। इणःशतृप्रत्ययः। मार्गणस्यशरस्य। कदम्बमार्गणशराइत्यमरः। किरणैर्व्योमनिआकाशेमार्गउल्कारेखाकारःपन्था। विदधेविरचितइतिस्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ २२ ॥

अमयन्निति। पृषत्को बाणः। पृषत्कबाणविशिखा इत्यमरः। धनुषः पिनाकात्प
यन् निर्यन् गच्छन्नित्यर्थः। इणः शतृप्रत्ययः। शिवान्तिकस्थैर्नभश्चरैः अभिख्य
या शोभया जिहानः शोभनं गच्छन्नित्यर्थः। ओहाङ् गताविति धातोः शानच्। अभि
ख्या नामशोभयोरित्यमरः। विवरे सीदन्तीति विवरेसदस्तैः विवरेसद्भिः अन्तरा
लवर्तिभिर्नभश्चरैः। सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्। तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक्।
अथ वराहं विशन् प्रविशन् तद्रूपोढैस्तं वराहमुपोढैः प्रत्यासन्नैः। वहेः कर्तरि क्तः
। नभश्चरैर्युगपद्ददृशे दृष्ट इति बाणवेगोक्तिः। अत्र पिनाकिनः क्रमणादि
क्रियाविशिष्टस्य बाणस्य शिवान्तिकादिभिन्नदेशस्थनभश्चरकर्तृकदर्शनयौगप

अपयन्धनुषः शिवान्तिकस्थैर्विवरेसद्भिरभिख्यया जिहानः।
युगपद्ददृशे विशन्वराहन्तदुपोढैश्च नभश्चरैः पृषत्कः॥ २३॥
स तमालनिभे रिपौ सुराणां घननीहार इवाविषक्तवेगः। भय
विप्लुतमीक्षितो नभस्थैर्जगतीं ग्राह इवापगां जगाहे॥ २४॥

द्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तिमूलातिशयोक्त्यालोकोत्तरवेगप्रतीतेरलङ्कारेण वस्तुध्व
निः॥ २३॥ ॥

स इति। स बाणः तमालनिभे तमालप्रभे। सुराणां रिपौ वराहे घननीहारे सान्द्रतु
हिन इव अविषक्तवेगोऽप्रतिबद्धवेगः। तथा नभस्थैः खेचरैर्भयेन विप्लुतं विह्वलं य
था तथा ईक्षितः सन् अपां सम्बन्धि वेग आपः अपां समूहो वा आपं आपेन गच्छतीति आप
गा नदी तां। गृह्णातीति ग्राहो जलचर इति। विभाषा ग्रह इति वक्तव्यात् णप्रत्ययः
। स इव जगतीम्। जगती विष्टपे मह्यामिति वैजयन्ती। जगाहे विवेश अन्त
र्हित इत्यर्थः॥ २४॥ ॥

अथार्जुनबाणप्रयोगमाह । सपदीति । सपदि शिवबाणपातसमय एव प्रियारू
पं आकृतिः पर्वाणि ग्रन्थ्ययोरेखारचना अस्य सः । अङ्गुलिपक्षे पर्वलेखाः प्रसिद्धाः
लोहाग्रमयःफलं तन्मुखमिवेत्युपमितसमासः । सितं लोहाग्रं मुखं यस्य सः । कुपि
तस्यान्तकस्य मृत्योर्या तर्जना तस्याः अङ्गुलिः तर्जनाङ्गुलिः तर्जनी तस्याः श्रीरिव श्रीर्य
स्य सः कपिध्वजेषुः अर्जुनबाणः प्राणभृतो व्यथयन् भीषयमाणः खं आकाशं आससाद
प्राप । उपमालङ्कारः ॥ २५ ॥ ॥
परमेति । परमास्त्रपरिग्रहेण दिव्यास्त्राधिष्ठानेन उरु महदुल्काकृति उल्काव
द्दीर्घायमाणमित्यर्थः । तेजो वनेषु विक्षिपन् विकिरन् स जवेन पतन् धावन् स बाणः

सपदि प्रियरूपपर्वलेखः शितलोहाग्रमुखः खमाससाद । कुपि
तान्तकतर्ज्जनाङ्गुलिश्रीर्व्यथयन्प्राणभृतः कपिध्वजेषुः ॥ २५ ॥
परमास्त्रपरिग्रहोरुतेजःस्फुरदुल्काकृतिर्विक्षिपन्वनेषु । स
जवेन पतन्परःशतानाम्पततां व्रात इवारवं वितेने ॥ २६ ॥

शतात्परे परःशताः तेषां शताधिकसंख्यकानामित्यर्थः । परः शताद्यास्ते येषाम्परा
संख्या शताधिकेत्यमरः । पञ्चमीयोगविभागात्समासः राजदन्तादिषु परमित्युप
सर्जनस्य शतशब्दस्य परनिपातः । पारस्करादित्वात्सुडागमः । पततां पतत्त्रि
णाम् । पतत्पत्त्ररथाण्डजा इत्यमरः । व्रातः समूह इव आरवं वितेने विस्तारयाञ्चक्रे
इत्यर्थः ॥ २६ ॥ ॥
अविभावितेति । अतिरंहसा अतिवेगेन अविभाविते अलक्षिते निष्क्रमं गाण्डीवा
न्निःसरणं प्रयाणमन्तरागमनं च यस्य सः । तथा शमितायामः संक्षिप्तदैर्घ्य इव स्थि
त इत्युपातवेगगुणनिमित्ताद्दैर्घ्यगुणाभावोत्प्रेक्षा । सशरः । सहनुसह वाचिन

वृत्त्येतिशेषः । चित्तवृत्तेः पूर्वतरं तु प्रागेव वा उभयत्रापि लक्ष्ये पतितत्वेतिशेषः । अथवाऽपतित्वा तु लक्ष्ये इतिशेषः । लक्ष्यभेदञ्चकार । अत्रानुपातवेगगुणनिर्मितात् बाणस्य चित्तवृत्त्या सह पाते पूर्वपतनाभावोत्प्रेक्षातिस्वः उत्तरोत्तरोत्कर्षेण वेगातिशयव्यञ्जकाद्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २७ ॥

स इति । जयहेतुः स शरो वृषध्वजसायकाविभिन्नं शिवशरविद्धं एषणीयं वेद्धुमितिशेषः । इषेरिच्छार्थादनीयर् प्रत्ययः । लघु अक्लेशं यथा तथा साधयितुम् । स्वार्थेणिजन्तात्तुमुन् । प्रतिकायं वैरिशरीरम् । यथाविधिना दैवेनोदीरितम्फलसा

अविभावितनिष्क्रमप्रयाणः शमितायामइवातिरंहसा सः ।
सह पूर्वतरं नु चित्तवृत्तेरपतित्वा नु चकार लक्ष्यभेदम् ॥ २७ ॥
स वृषध्वजसायकावभिन्नं जयहेतुः प्रतिकायमेषणीयम् । लघु
साधयितुं शरः प्रसेहे विधिनेवार्थमुदीरितम्प्रयत्नः ॥ २८ ॥
अविवेकवृथाश्रमाविवार्थं क्षयलोभाविव संश्रितानुरागम् । वि
जिगीषुमिवानयप्रमादाववसादं विशिखौ विनिन्यतुस्तं ॥ २९ ॥

धनतया प्रतिपादितमर्थं योगादिकम्प्रयत्नः पुरुषव्यापार इव । प्रसेहे शशाक । उपमालङ्कारः ॥ २८ ॥

अविवेक इति । अविवेकः अनन्तरानभिज्ञत्वं वृथाश्रमो निष्फलप्रयासः तौ अर्थं धनमिव अस्थानविनियोगहेतुत्वादनयोर्धनहानिकरत्वमितिभावः । क्षयोऽनुपचयो लोभोऽदातृत्वन्तौ संश्रितानामनुजीविनां अनुरागमिव । अकिञ्चित्करे स्वामिनि अनुरागस्यानवस्थानादितिभावः । विशिखौ शिवार्जुनवाणौ तं वराहं करणशैथिल्यं निन्यतुः नीतवन्तौ । नयतिर्द्विकर्म्मकः । मालोपमेयम् ॥ २९ ॥

अथेति। अथ स वराहः दीर्घतरन्तमो दीर्घनिद्रां प्रवेक्ष्यन् मरिष्यन्नित्यर्थः। सह
सा झटिति रुग्णरयो भग्नवेगः संभ्रमेण भ्रान्त्या। संभ्रमो भ्रान्तिहावयोरिति विश्वः। उ
ष्णरश्मिं उर्व्यां निपतन्तमिव मेने धराञ्च वलयीभूताः तरवो यस्यास्तान्तथा मेने
बभ्रामेत्यर्थः। स्वभावोक्तिरलङ्कारः॥ ३०॥
स इति। क्षितिङ्गतः क्षितौ पतितः उष्णेन प्रत्यग्रत्वात् शोणितेनार्द्रः। खुराणा
न्दंष्ट्रयोश्चाग्राणान्निपातेनाघातेन दारितो अश्मा पाषाणः येन सः। किञ्च क्षणं ई
क्षितेन्द्रसूनुः स्वार्थविघातरोषादिति भावः। अत एव विहितः अमर्षगुरुः क्रोधा

अथ दीर्घतरन्तमः प्रवेक्ष्यन् सहसा रुग्णरयः स संभ्रमेण। नि
पतन्तमिवोष्णरश्मिमुर्व्यां वलयीभूततरुन्धराञ्च मेने॥ ३०॥
स गतः क्षितिमुष्णशोणितार्द्रः खुरदंष्ट्राग्रनिपातदारिताश्मा। अ
सुभिः क्षणमीक्षितेन्द्रसूनुर्विहितामर्षगुरुध्वनिर्निरासे॥ ३१॥
स्फुटपौरुषमापपात पार्थस्तमथ प्राज्यशरः शरञ्जिघृक्षुः। न
तथा कृतवेदिनां करिष्यन्प्रियतामेति यथा कृतावदानः॥ ३२॥

द्धेतोः ध्वनिः क्रन्दितं येन स तथोक्तः स वराहः असुभिः प्राणैर्निरासे निरस्तः त्यक्त इत्यर्थः
। अस्यतेः कर्म्मणि लिट्। इयञ्च स्वभावोक्तिः॥ ३१॥
स्फुटेति। अथ वराहपातानन्तरम्पार्थः प्राज्यशरः प्रभूतशरः सन्नपीत्यर्थः। प्रभूत
म्प्रचुरं प्राज्यमित्यमरः। स्फुटपौरुषं व्यक्तविक्रमं वराहभेदिनं शरं जिघृक्षुः गृही
तुमिच्छुः ग्रहेः सन्नन्तादुप्रत्ययः। आपपात आधावति स्म कृतज्ञतया शरग्रहणन्तु
लोभादित्यर्थः। ननु अन्योऽपि उपकर्त्तार एवं किमत्रादरस्तत्राह। कृतवेदिनां
कृतज्ञानां कृतावदानः कृतकर्म्मा। अवदानं कर्म्म वृत्तमित्यमरः। यथा प्रियतामे

तितथाकरिष्यन्नुपचरिष्यन्नप्रियतामेतिकृतकरिष्यमाणयोःकृतम्बलीयइतिभा
वः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथयुग्मेनाह । उपकारइति । असतिनीचेप्रयुक्तःउपकारइवमृगेस्थितिमप्रा
प्यप्रणाशमदर्शनङ्गतइत्युपमा । तथाकृतशक्तिःकृतपौरुषःगुरुत्वाल्लोहभरान्मह
त्वात् अधोमुखोनम्रमुखः । अतएव आत्मपौरुषेणजनितव्रीडइवस्थितइत्युत्प्रे
क्षा । तथाप्रतीयतइत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ॥

सइति । उत्तमांस्वरुचंकान्तिङ्कीर्त्तिमिवदधाद्नइत्युत्प्रेक्षा । किञ्चविचिन्त्यस

उपकारइवासतिप्रयुक्तःस्थितिमप्राप्यमृगेगतःप्रणाशम् । कृ
तशक्तिरधोमुखोगुरुत्वाज्जनितव्रीडइवात्मपौरुषेण ॥ ३३ ॥
ससमुद्धरताविचिन्त्यतेनस्वरुचङ्कीर्त्तिमिवोत्तमान्दधानः । अ
नुयुक्तइवस्ववार्त्तमुच्चैःपरिरेभेनुभृशंविलोचनाभ्याम् ॥ ३४ ॥
तत्रकार्म्मुकभृतम्महाभुजःपश्यतिस्मसहसावनेचरम् । सन्नि
काशयितुमग्रतःस्थितंशासनंकुसुमचापविद्विषः ॥ ३५ ॥

वैयाग्राह्योयमितिविमृश्यसमुद्धरतानेनअर्जुनेनउच्चैःस्ववार्त्तंस्वपाटवं । वार्त्तंपा
टवमारोग्यम्भव्यंस्वास्थ्यमनामयमितियादवः । अनुयुक्तःपृष्टइत्युत्प्रेक्षा । आदरा
त्तथाप्रतीयतइत्यर्थः । प्रश्नेऽनुयोगःपृच्छाचेत्यमरः । सबाणोविलोचनाभ्यान्न
यनाभ्याम्भृशम्परिरेभेनुआलिङ्गितःकिमित्युत्प्रेक्षा । तेनात्यादरेणदृष्टइत्य
र्थः ॥ ३४ ॥ ॥

तत्रेति । तत्रप्रदेशेमहाभुजोऽर्जुनः । कुसुमचापविद्विषःस्मरारेःशासनंवक्ष्य
माणमादेशंसन्निकाशयितुम्प्रकाशयितुन्निवेदयितुमितियावत् । अग्रतःस्थितंका

मूकभूतंवनेचरंसहसाझटितिपश्यतिस्म । इतःप्रभृतिरथोद्धतावृत्तम् । रनरा
विहरथोद्धतालगाविति लक्षणात् ॥ ३५ ॥

सइति । सवनेचरोमहीपतेस्तनयेराजपुत्रेऽर्जुनेआत्मजातिसदृशींकिरातजात्य
नुरूपांकिल । किलेतिजातेरलीकतान्दर्शयति । यतःपरमार्थतःप्रथमएवसञ्ज्ञा
नतिम्प्रणतिम्प्रयुज्यसान्त्वपूर्वंसामपूर्वकम् । सामसान्त्वमुभेसमेइत्यमरः । अ
भिनीतिहेतुकम्प्रियंयुक्तिहेतुकंवचः । इत्थंवक्ष्यमाणप्रकारेणवक्तुमुपचक्रमेउद्यु
क्तवान् ॥ ३६ ॥

तत्रतावत्चतुर्भिःसान्त्वमाह । शान्ततेति । शान्ततावहिरनौद्धत्यंश्रुतेनविनयो

सप्रयुज्यतनयेमहीपतेरात्मजातिसदृशींकिलानतिम् । सा
न्त्वपूर्वमभिनीतिहेतुकंवक्तुमित्थमुपचक्रमेवचः ॥ ३६ ॥
शान्तताविनययोगिमानसंभूरिधामविमलंतपःश्रुतम् । प्राह
तेनुसदृशीदिवौकसामन्ववायमवदातमाकृतिः ॥ ३७ ॥

गिअनौद्धत्ययुक्तंमानसम्प्राह । नुखलु । तथाभूरिबहुधामतेजोयस्मिन्तत्तपःक
र्तृविमलंसम्प्रदायशुद्धंश्रुतंप्राह । किञ्च । द्यौर्दिविवाओकोयेषांतेषांदिवौकसा
न्देवानाम् । पृषोदरादित्वात्साधुः । दिवंस्वर्गेऽन्तरिक्षेचेतिविश्वः । सदृशीतु
ल्याआकृतिर्मूर्तिःअवदातंशुद्धंअन्ववायंवंशम्प्राह । वंशोऽन्ववायःसन्तानइत्यम
रः । शान्त्यादिभिर्लिङ्गैर्विनयादयोऽनुमीयन्ते । अन्यथातादृशम्भवदितिभावः
॥ ३७ ॥

दीपितइति । मुनिरपिऐश्वर्यरहितोपीत्यर्थः । अनुभावसम्पदाप्रभावातिशये
नदीपितःप्रकाशितः । गौरवेणमहत्तयामहीभृतोराज्ञःलघयन्लघूकुर्वन् । त्व

मित्याद्रौ शतमन्योरिदं शातमन्यवं ऐन्द्रं तस्येदमित्यण्प्रत्ययः । शतमन्युर्दिवस्प
तिरित्यमरः । अधिपतेः कर्म आधिपत्यं त्रैलोक्यरक्षाधिकारः । ब्राह्मणादित्वात्
ष्यञ्प्रत्ययः कारयन्निव इन्द्रेणेति शेषः । राजसे तस्याप्युपजीव्य इति प्रतीयसे नि
जमहिम्नेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ॥

तापस इति । विभोर्भावः विभुता तां विभुतां प्रभावमुपेयिवानुपगतः । अत एव
तापसोपि त्वं सर्वसम्पदामास्पदं स्थानमसि । आस्पदम्प्रतिष्ठायामिति निपातः । वि
भुतामेव समर्थयते । हि यस्माद्भवतो जनैर्विनापि एकाकिनोपीत्यर्थः । सचिवैर

दीपितस्त्वमनुभावसम्पदा गौरवेण लघयन्महीभृतः । रा
जसे मुनिरपीह कारयन्नाधिपत्यमिव शातमन्यवम् ॥ ३८ ॥
तापसोपि विभुतामुपेयिवानास्पदन्त्वमसि सर्वसम्पदाम् । दृ
श्यते हि भवतो विना जनैरन्वितस्य सचिवैरिव द्युतिः ॥ ३९ ॥
विस्मयः क इव वा जयश्रिया नैव मुक्तिरपि ते दवीयसी । ई
प्सितस्य न भवेदुपाश्रयः कस्य निर्जितरजस्तमोगुणः ॥ ४० ॥

न्वितस्येव अमात्यादियुक्तस्येव द्युतिस्तेजो दृश्यते अतः सर्वसम्पदास्पदत्वं युक्तमित्य
र्थः ॥ ३९ ॥ ॥

विस्मय इति । किञ्च । जयश्रिया हेतुना प्राप्तयापीति शेषः । क इव वा विस्मयः किमा
श्चर्यं न कश्चिदित्यर्थः । विस्मयोद्भुतमाश्चर्यं चित्रमित्यमरः । अतो मुक्तिरपि ते
तव दवीयसी दूरतरा दुर्लभा न भवत्येव । स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरलोपपू
र्वगुणश्च । निर्जितौ रजस्तमसी एव गुणौ येन स कस्य ईप्सितस्योपाश्रयः आस्पद
न्न भवेत् इत्यर्थः ॥ ४० ॥ ॥

अथागमप्रयोजनमुपालम्भमुखेनाह । क्षेपयन्निति । त्विषा तेजसा अहिमतेजसमुष्णतेजसं क्षेपयन् लज्जयन् उपपन्नपौरुषः सम्भावितपराक्रमः सुप्रसिद्धस्त्वं वराहभेदिनं कृतोपकारमित्यर्थः । इमं त्वत्करगतं अस्मदधिपस्य सायकं शरं हर्तुं नार्हसि ॥ ४१ ॥ ॥

अनर्हत्वमेवाह । स्मर्यत इति । उत्तमैर्नृभिः सत्पुरुषैः मन्वादिभिः तनुभृतां शरीरिणां सनातनं नित्यं न्याय्यं न्यायादनपेतमाचरितमाचारः । स्मर्य्यते कर्तव्य इति शेषः न त्वनाचार इत्यर्थः । अथाप्यनाचारे दोषमाह । ध्वंसत इति । भवानिव दृ

क्षेपयन्नहिमतेजसं त्विषा त्वमित्थमुपपन्नपौरुषः । हर्तुम
र्हसि वराहभेदिनन्नेममस्मदधिपस्य सायकम् ॥ ४१ ॥
स्मर्य्यते तनुभृतां सनातनं न्याय्यमाचरणमुत्तमैर्नृभिः । ध्वं
सते यदि भवादृशस्ततः कः प्रयातु वद तेन वर्त्मना ॥ ४२ ॥
आकुमारमुपदेष्टुमिच्छवस्संनिवृत्तिमपथान्महापदः । योग
शक्तिजितजन्ममृत्यवः शीलयन्ति मुनयः सुशीलताम् ॥ ४३ ॥

श्यन्ते भवादृशाः ततस्सदाचारात् ध्वंसते भ्रंश्यते यदि तदा तेन वर्त्मना न्यायमार्गेण कः प्रयातु गच्छतु वद कथय न कोपीत्यर्थः । तथा च सन्मार्ग एव शीलं कुर्य्यादिति भावः ॥ ४२ ॥ ॥

आकुमारमिति । किञ्च । योगशक्त्या आत्मज्ञानमहिम्ना जिता जन्ममृत्यवो यैस्ते यतयः योगिनः । आकुमारेभ्यः आकुमारं कुमारादारभ्य इत्यर्थः । आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावः । महत्य आपदो यस्मिन् तस्मात् । महापदो महानर्थहेतोरित्यर्थः । अपथात् अमार्गात् । पथो विभाषेति निषेधविकल्पात् समासान्तः । अपथं नपुंसकम्

। सन्निवृत्तिमपगमं । उपदेष्टुमिच्छवः सन्तः सुशीलतां सद्वृत्तताम् । भावेतल् । शीलं स्वभावे सद्वृत्ते इत्यमरः । शीलयन्ति अभ्यस्यन्ति । अतो मुनिभिर्न्नयाज्यं शीलमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

नकेवलं सौशील्यादनर्थनिवृत्तिमात्रं । किन्त्वर्थप्राप्तिरपीत्याह । निष्ठतामिति । तपसि निष्ठतान्तपो निष्ठानान्धर्म्मार्थिनामित्यर्थः । पुण्यन्धर्म्मं मासजन् सम्पादयन् । स्याद्धर्म्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषइत्यमरः । सुखैषिणां सुखार्थिनां सम्पदः सुखसाधनभूतान् अर्थान् । अनुगुणयन् अनुकूलयन् । अर्थकामयोरपि हेतुभूत इत्यर्थः । तथा योगिनां विमुक्तये अपवर्गाय परिणमन् संपद्यमानो

निष्ठतान्तपसि पुण्यमासजन्सम्पदोनुगुणयन्सुखैषिणां । यो
गिनाम्परिणमन्विमुक्तये केन नास्तु विनयः सताम्प्रियः ॥ ४४ ॥
नूनमत्रभवतः शराङ्कतिं सर्वथायमनुयाति सायकः । सोय
मित्यनुपपन्नसंशयः कारितस्त्वमपथे पदं यया ॥ ४५ ॥

विनयः सौशील्यं केन हेतुना सतां प्रियो नास्तु । सम्भावनायां लोट् । सर्वथा विनय एव चतुर्वर्गसाधन इत्यर्थः । अतस्त्वया नास्मत्स्वामिशरैः चौर्य्यं कार्य्यमिति तात्पर्य्यम् ॥ ४४ ॥

अथवा किं भवादृशेष्वन्यसम्भावनया भ्रान्तिरपि सम्भाव्यत इति मृदूक्तिमवलंब्याह । नूनमिति । अयं अस्मदीयः सायकोऽत्रभवतः पूज्यस्येत्यर्थः । पूज्यस्तत्रभवानत्रभवानिति सज्जनः । अन्येभ्योपि दृश्यन्त इति सार्वविभक्तिकः तसिल् प्रत्ययः सुप्सुपेति समासः । शराकृतिं सर्वथा रूपेण रेखादिना च सर्वप्रकारेण अनुयाति अत्यन्तमनुकरोतीत्यर्थः । नूनमिति वितर्के । यया आकृत्या त्वमनुपपन्नसंशयोऽत्यन्तसादृ

श्यादनुत्पन्नतदीयत्वसन्देहः । संशयोयमितियः स्वकीयः सएवायमितिभ्रान्ति रेवोत्पद्यतेइतिशेषः । अपथेअमार्गेशरहरणरूपेपदङ्कारितःनिधापितइत्य र्थः । हृक्रोरन्यतरस्यामित्यणिकर्तुः कर्म्मण्यन्तेकर्तुरकर्मैतितन्नैवाभिहितेकर्त्त रिक्तः ॥ ४५ ॥ ॥

पुनरपिस्तेयमेवनिरूपयन्दोषान्तरमापादयति । अन्यदीयेति । चेतसासहव र्ततेइतिसचेतास्तस्यअन्यदीयविशिखेविषयेयदाहृतमाहरणम्भावेक्तः । तस्मि न्अन्यदीयविशिखस्याहरणेइत्यर्थः । नकेवलंनिःस्पृहस्यकेवलन्निःस्पृहेणैवन भवितव्यङ्किन्तुपरनिवर्हणम्परेणप्रहृतंमृगन्निघ्नतःप्रहरतस्तेनिघ्नताव्येत्यर्थः

अन्यदीयविशिखेनकेवलंनिस्पृहस्यभवितव्यमाहृते । नि घ्नतःपरनिवर्हितंमृगंव्रीडितव्यमपितेसचेतसः ॥ ४६ ॥
सन्ततन्निशमयन्तउत्सुकायैःप्रयान्तिमुदमस्यसूरयः । की र्तितानिहसितेपितानियंव्रीडयन्तिचरितानिमानिनम् ॥४७॥

। कृत्यानाङ्कर्त्तरिवेतिषष्ठी । व्रीडितव्यंलज्जितव्यमपि । भावेतव्यप्रत्ययःसम्प्रति तुत्वयापरविद्धंमृगन्विध्यापिनव्रीड्यते । प्रत्युतस्तेयञ्चक्रियतइत्यहोमहत्साहस मित्यर्थः । मृगमित्यत्रशेषत्वाविवक्षणात् । जासिनिप्रहरणाटक्राथपिषांहिंसा यामितिषष्ठीनभवतिशेषाधिकारात् । प्रनिहरणेत्यत्रसंघातनिगृहीतविपर्य्यस्ता नांग्रहणात् ॥ ४६ ॥ ॥

अथास्मिन्कृतघ्नताभियोगंस्तीयोपकारत्वंवर्णयितुंविकत्थनदोषस्तावद्युग्मेनप रिहरन्नाह । सन्ततमित्यादि । सूरयःविद्वांसःअस्यस्वामिनःसम्बंधिभिःयैश्च रितैःकरणभूतैःसन्ततंसततं । उत्सुकाःसोत्कण्ठाःसन्तोनिशमयन्तःचरितानिशृ

णवन्तःमुदम्प्रयान्ति । अत्रचरितानांमुक्ताप्रान्तौशाङ्करणत्वमर्थात्तन्निशमनकर्म्मत्व
मितिविवेकः । तानिचरितानिहसितेपिपरिहासेपिकीर्त्तितानिपरैःउच्चारितानि
सन्तियंमानिनंव्रीडयन्तिमानित्वात्व्रीडानतुचरितदोषादिति । तेषामलङ्कारदो
षत्वादितिभावः । स्वगुणश्रवणादेवयःसलज्जोभवतिसकथंस्वगुणंख्यापयेदित्यु
त्तरेणसम्बन्धः ॥ ४७ ॥ ❁ ❁ ❁ ✱ ❁ ❁ ❁ ✱ ❁ ❁ ❁ ✱ ❁ ❁ ❁ ✱ ॥
अन्येति । अधृष्टतयाविकत्थनशीलतयाजडःस्तब्धःअविकत्थनइत्यर्थः । सोस्म
त्स्वामीअन्यदोषम्परावगुणमिवस्वकीयङ्गुणङ्कथंख्यापयेत् । प्रकटयेत्आत्मप्रशं
सांपरगर्हामिववर्जयेदितिभावः । तथापिकार्य्यवत्तयाकर्म्मार्थितयेत्यर्थः । सस्वगु

अन्यदोषमिवसस्वकंगुणंख्यापयेत्कथमधृष्टताजडः । उच्य
तेसखलुकार्य्यवत्तयाधिग्विभिन्नबुधसेतुमर्थिताम् ॥ ४८ ॥ यु
ग्मं ॥ दुर्वचन्तदथमास्मभून्मृगस्त्वय्यसौयदकरिष्यदोजसा
। नैनमाशुयदिवाहिनीपतिःप्रत्यपत्स्यतशितेनपत्त्रिणा ॥ ४९ ॥

णामुच्यते । खलुकार्य्यवत्तयाकार्य्यार्थिनःकुतोगर्वइतिभावः । विवर्णइवभिन्नबुध
सेतुमतिक्रान्तसुजनमर्यादामर्थितांयाचनान्धिक्निन्द्यामित्यर्थः । विवर्णइवअ
यमपीत्थंविकत्थयितुम्प्रवृत्तइतिभावः । धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोरित्यमरः । अभि
सर्वतसोःकार्य्याधिगुपर्यादिषुत्रिषु । द्वितीयाम्रेडितान्तेषुततोन्यत्रापिदृश्यतेइ
तिद्वितीया ॥ ४८ ॥ ❁ ✱ ❁ ✱ ❁ ✱ ❁ ✱ ❁ ✱ ❁ ✱ ❁ ✱ ❁ ✱ ❁ ॥
सम्प्रतिस्वकृतोपकारंलक्षयति । दुर्वचइति । वाहिनीपतिःसेनापतिःअस्मत्स्वा
मीशितेनपत्त्रिणाशरेणएनंमृगंआशुप्रत्यपत्स्यत । यदिनाभियुञ्जीतचेत्असौमृ
गःओजसाबलेनत्वयिविपर्ययेयत् । अकरिष्यत्यदनिष्टंकुर्य्यात्तत्दुर्वचंदुर्वाच्यं

अमङ्गलतयावक्तुन्नशक्यतेतदनिष्टमथानन्तरं अपिमास्मभूत्इतिसौहार्द्दंकथ
नन्तदुपेक्षणेसमृगस्त्वांहन्यादितिभावः। लिङ्निमित्तेल्टङ्क्रियातिपत्तावितिक
रोतेःपद्यतेश्चल्टङ् ॥ ४९ ॥ ॥

ननुमयैवहतोमृगोनतुसेनापतिनातत्राह। कइति। हरितुरङ्गमायुधंइन्द्रायुध
न्तद्वत्स्थेयसींस्थिरतरांअकुण्ठनामित्यर्थः। स्थिरशब्दादियसुन्प्रियस्थिरे
त्यादिनास्थादेशः। अङ्गसंहतिंअवयवसंघातन्दधतन्धारयन्तम्। वेगवत्तरन्दु
र्वारवेगम्। इमंदंष्ट्रिणम्बराहञ्चमूपतेःकिरातवाहिनीपतेर्ऋतेचमूपतिंविना।
अन्याराद्दित्यानापञ्चमी। कोनुकोवाशरेणएकेनेतिभावः। हन्तुंअर्हतिनकोपी

कोन्विमंहरितुरङ्गमायुधस्थेयसीन्दधतमङ्गसंहतिम्। वे
गवत्तरमृतेचमूपतेर्हन्तुमर्हतिशरेणदंष्ट्रिणम् ॥ ५० ॥
मित्रमिष्टमुपकारिसंशयेमेदिनीपतिरयन्तथाचते। तं
विरोध्यभवतानिरासिमासज्जनैकवसतिःकृतज्ञता ॥ ५१ ॥

त्यर्थः ॥ ५० ॥ ॥

अस्तुसएवमृगस्यहन्तातततःकिमतआह। मित्रमिति। तथाचतस्यैवमृगहन्तृत्वे
सतीत्यर्थः। अयंमेदिनीपतिःकिरातभूपतिःतेतवसंशयेप्राणसङ्कटेउपकारिउ
पकारकारकंइष्टंमित्रन्ततोपिकिन्तत्राह। तमिति। तंमित्रभूतंविरोध्यसज्जनैकव
सतिःभवादृशस्सुजनमात्राधाराकृतज्ञताउपकारवेदित्वम्मानिरासिननिराक्रियता
म्। अन्यथाजगतिकृतज्ञत्वेअस्तंयातेकृतघ्नताचतेभवेदित्यर्थः। अस्यतेःकर्म्मण्या
णिचिमाङिलुङ् ॥ ५१ ॥ ॥

ननुसर्वस्यार्थमूलत्वात्सएवास्तुकिंमित्रेणेत्याशंक्यमित्रस्यसर्वाधिक्यंयुग्मेनाह। ल

म्यमिति। जिगीषतां जेतुमिच्छतां जयतेः सन्नन्ताच्छतृप्रत्ययः। दुर्लभाः कृच्छ्रेणापि लब्धुमशक्याः असुरक्ष्यभूतयः रक्षितुमशक्यमहिमानः। तथापि नित्यं रक्षणादिक्लेशवहा इति भावः। अन्तविरसा गत्वर्य्य इत्यर्थः। लभ्यं तदिति लाभाः अर्थास्तेषां सम्पदः। एकसुकृतेन एकोपकारेण लभ्यं सुलभं न तु दुर्लभं रक्षितारं न तु रक्ष्यं स्वन्तं शुभावसानं न त्वन्तविरसं मित्रलाभं अनु मित्रलाभाद्धीनानि निकृष्टा इत्यर्थः। हीन इत्यनोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्योगे द्वितीया। अत्रोपमेयस्य मित्रलाभस्य लाभान्तरं प्रत्याधिक्याभिधानाद्व्यतिरेकालङ्कारः॥ ५२॥ ॥

चञ्चलमिति। किञ्च। वसु धनं नितान्तं चञ्चलं मेदिनीमप्युन्नताः प्रबलाः अरात

लभ्यमेकसुकृतेन दुर्लभा रक्षितारमसुरक्ष्यभूतयः। स्वन्त
मन्तविरसा जिगीषतां मित्रलाभमनु लाभसम्पदः॥ ५२॥
चञ्चलं वसु नितान्तमुन्नता मेदिनीमपि हरन्त्यरातयः। भूध
रस्थिरमुपेयमागतं मावमंस्त सुहृदं महीपतिम्॥ ५३॥

यो हरन्ति। मित्रं तु न तथेत्याह। भूधर इति। भूधरवत् स्थिरं उपेयं अन्विष्यगन्तव्यं आगतं स्वतः प्राप्तमपि महीपतिं सर्वधुरीणमित्यर्थः। सुहृदं मित्रं मावमंस्त मावज्ञासीत्। भवानिति शेषः। अन्यश्लोकगतो भवच्छब्दो विभक्तिपरिणामेनात्र द्रष्टव्यः। अन्यथा मध्यमपुरुषः स्यात्। मन्यतेः कर्त्तरि माङि लुङि। अलङ्कारस्तु व्यतिरेक एव भूधरस्थिरमित्युपमासङ्गतिसङ्करः॥ ५३॥ ॥

ननु मुमुक्षोः किं मित्रसंग्रहेण तत्राह। जेतुमिति। भवतां जेतुं जयार्थमेव तपस्यते तपश्चर्यते। कर्मणो रोमन्थेत्यादिना चरणे क्यङ् ततो भावे लट्। कुतः मुमुक्षवः मोक्षार्थिनः। आयुधानि न दधते न धारयन्ति। अतो मित्रसंग्रहः कार्य्य इति भावः। त

थापिकिम्भवत्स्वामिसख्येनतत्राह । प्राप्स्यतइति । महीभृतासहसङ्गतेनत्वयास
कलन्तत्तपःफलम्प्राप्स्यते अतस्तेसखाऽस्मत्स्वामीयुक्तइत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ❁✱❁ ॥
नन्वकिन्नुनःकुत्रोपयुज्यतेतत्राह । वाजीति । तस्यभूपतेःवाजिभूमिरश्वाकरःइ
भराजानांकाननञ्जोत्पत्तिस्थानंभूरिशोरत्ननिचयाश्चसन्तीतिशेषः । नन्वीदृ
गाढ्यःकिमेकस्मैकाञ्चनपत्रकाण्डायकलहायतेतत्राह । अस्यकाञ्चनेनसौवर्णेन
पत्रिणाशरेणकिमिवनकिञ्चित्प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । परन्तुकेवलंविलङ्घनंव्यति
क्रमन्नसहते । नायंशरलुब्धःकिन्त्वाधिक्षेपासहिष्णुरित्यर्थः । अत्रप्रथमार्द्धेसमृ

जेतुमेवमभवतातपस्यतेनायुधानिदधतेमुमुक्षवः । प्राप्स्य
तेचसकलंमहीभृतासङ्गतेनतपसःफलन्त्वयाम् ॥ ५४ ॥
वाजिभूमिरिभराजकाननंसन्तिरत्ननिचयाश्चभूरयः । का
ञ्चनेनकिमिवास्यपत्रिणाकेवलन्नसहतेविलङ्घनम् ॥ ५५ ॥
सावलेपमुपलिप्सितेपरैरभ्युपैतिविकृतिंरजस्यपि । अर्थित
स्तुनमहान्समीहतेजीवितुङ्किमुधनन्धनायितुम् ॥ ५६ ॥

द्धिमद्वस्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारः ॥ ५५ ॥ ❁❁ ॥ ✱✱ ॥ ❁❁ ॥ ✱✱ ॥
नन्वीदृग्लुब्धःकिमुपकर्त्तातत्राह । सावलेपमिति । महानयंरजस्यपिधूलावपिपरैः
सावलेपंसगर्वैरुपलिप्सितेरुपलब्धुमिष्टेजिघृक्षितेसतिविकृतिमभ्युपैति । प्रकुप्य
तीत्यर्थः । अर्थितोयाचितस्तुजीवितन्धनायितुन्धनीकर्तुंरक्षितुंवाजन्तातुमुन् । न
समीहतेनेोत्सहते । जीवितंयथात्मनोनेच्छतिकिन्त्वर्थितःप्रयच्छतीत्यर्थः । तर्हिध
नंकिमुधनमात्मनएधितुन्धनायितुमितिविग्रहः । अत्रइच्छामात्रमर्थः । अन्यथाध
नमित्यनेनपौनरुक्त्यंस्यात् । सुपआत्मनःक्यच् । अशनायोदन्यधनायाबुभुक्षापि

पासागर्द्धे प्वितिनिपातनादाकारः ॥ ५६ ॥ * * ॥ ❁ ❁ ॥ * * ॥ ❁ ❁ ॥

उक्तन्निगमयति । तदिति । ततस्मात्तदीयविशिखस्य अतिसर्जनात्प्रत्यर्पणात्वां युवयोः । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोःवांनाविति वामादेशः । राघवप्लवगराजयोः रामसुग्रीवयोरिव यदृच्छया दैवादागतं गुरु मत्युक्तमनुरूपंइतरेतराश्रयमन्योन्यंविषयम्प्रेमसख्यमस्तु ॥ ५७ ॥ ❁ ❁ ॥ * * ॥ ❁ ❁ ॥ * * ॥ ❁ ❁ ॥

ननु शरलोभान्मिथ्याभियुज्यसेइत्याह । नेति । त्वमन्वृतंमिथ्याभियोक्तुं अभ्याख्यातुम्बूमोर्थग्रहणात्द्विकर्मकता । मिथ्याभियोगोभ्याख्यानमित्यमरः । नेष्यसेनेष्टो

ततदीयविशिख्यातिसर्ज्जनादस्तुवांगुरु यदृच्छयागतम् ।
राघवप्लवगराजयोरिवप्रेमयुक्तमितरेतराश्रयम् ॥ ५७ ॥
नाभियोक्तुमन्वृतंत्वमिष्यसेकस्तपस्विविशिखेषुचादरः । स
न्तिभूभृतिशराहिनःपरेयेपराक्रमवसूनिवज्रिणः ॥ ५८ ॥
मार्गणैरथतवप्रयोजनंनाथसेकिमुपतिन्नभूभृतः । त्वद्वि
धंसुहृदमेत्यसोर्थिनङ्किंनयच्छतिविजित्यमेदिनीम् ॥ ५९ ॥

सि कुतः तपस्वीमुनिः शोच्यश्च । मुनिशोच्यौतपस्विनाविति शाश्वतः । तस्य विशिखेषुकः आदरः अवस्थानकाचिदित्यर्थः । हि यस्मान्नः अस्माकंभूभृतिशैलेऽपरे अन्येपिशराःसन्तियेशरावज्रिणःशक्रस्य पराक्रमवसूनि पराक्रमधनानिशौर्य्येसर्वस्वभूताःइत्यर्थः । वज्रिग्रहणात्वज्रादप्यतिरिच्यतइतिसूच्यते । अत्रशरेषुपराक्रमसाधनेषुपराक्रमरूपेणवस्तुव्यज्यते ॥ ५८ ॥ ❁ ॥ * ॥ ❁ ॥ * ॥ ❁ ॥ * ॥

अथतेशरापेक्षाचेत्तर्हितयोच्यतामित्याह । मार्गणैरिति । अथतवमार्गणैःशरैःप्रयोजनंकार्यंतर्हिभूभृतोगिरेःपतिम्प्रभुङ्किमुननाथसेकिमितिनयाचसे । नाथ

नाथृयाञ्चोपतापैश्वर्य्याशीःषु इति धातोर्लट् । याञ्चाभङ्गशङ्का कार्य्येत्यत आह । त्व
दिति । सोऽस्मत्स्वामी तवेवंविधा प्रकारो यस्य तन्त्वद्विधन्त्वादृशं महानुभावमित्यर्थः ।
तथापि सुहृदं मित्रभूतमर्थिनमेत्य लब्ध्वा मेदिनीं विजित्य न यच्छति न ददाति ।
किन्तु दास्यत्येव किम्पुनः शरानिति भावः ॥ ५९ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥
यदुक्तन्त्वद्विधमित्यादि तत्रोपपत्तिमाह । तेनेति । तेन कारणेन सूरिर्विद्वान् अ
त एवोपकारिताधन उपकारकत्वमात्रधनः । स किरातभूपतिः । याचितं याञ्चा
वृथा व्यर्थं कर्त्तुं नेच्छति । कुतः यत् येन कारणेन सीदतां क्लिश्यतामर्थिनाम्प्रणयभ
ङ्गवेदनां याञ्चाभङ्गदुःखं स्वयमनुभवन्निव वेद वेत्ति । अतो न वैफल्यशङ्का कार्य्ये

तेन सूरिरुपकारिताधनः कर्त्तुमिच्छति न याचितं वृथा । सी
दतामनुभवन्निवार्थिनां वेद यत्प्रणयभङ्गवेदनाम् ॥ ६० ॥
शक्तिरर्थपतिषु स्वयंग्रहम्प्रेम कारयति वा निरत्ययम् । कार
णद्वयमिदन्निरस्यतः प्रार्थनाधिकबले विपत्फला ॥ ६१ ॥

त्यर्थः ॥ ६० ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥
ननु स्वयंग्राहिणः किमर्थं याञ्चादैन्यमत्राह । शक्तिरिति । अर्थपतिषु विषयेषु शक्तिः
सामर्थ्यं स्वयंग्रहं स्वाम्यनुज्ञां विना ग्रहणं कारयति यद्वा निरत्ययं अपराधेऽप्यविका
रि प्रेम कर्त्तृ स्वयंग्रहं कारयति । प्रबलः प्रियो वा परस्य धनं स्वयं गृह्णातीत्यर्थः । अ
न्यथा दोषमाह । इदम्पूर्वोक्तकारणद्वयं निरस्यतः त्यजतः पुंस इति शेषः । अधि
कबले प्रबले विषये प्रार्थना तद्धनजिघृक्षा विपत्फला अनर्थफलका अशक्तस्यापि प्रि
यस्य सतः प्रबलधनग्रहणाशा फणिशिरोमणिग्रहणसाहसवत् अनर्थाय कल्पत
इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ ❁ ❁ ॥ ❁ ❁ ॥ ❁ ❁ ॥ ❁ ❁ ॥ ❁ ❁ ॥ ❁ ❁ ॥ ❁ ❁ ॥

अथशस्त्रार्थसम्पत्त्याशक्तत्वाभिमानस्तत्राह । अस्त्रवेदमिति । इहजगतितापसेषुतपस्विनांमध्ये । यतश्चनिर्द्धारणमितिसप्तमी । जमदग्नेरपत्यम्पुमान्जामदग्न्यः । गर्गादिभ्योयञ् । तमपहायपरशुराममंविनेत्यर्थः । अस्त्रवेदन्तत्त्वतोधिगम्यभुजवीर्य्यशालिनइतिभुजवीर्य्यशालिनः । उभयसंपन्नस्येत्यर्थः । शालिनःक्रियापेक्षयासमानकर्तृकेक्त्वानिर्द्देशः कस्यवाआयुधञ्चरितःप्राप्तोऽर्थोयेन तत्चरितार्थंनकस्यापीत्यर्थः । अतस्त्वापितापसत्वात्किञ्चित्करस्यतेनसहसख्यमेवमुख्यमितिभावः ॥ ६२ ॥ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥

ननुयुष्मन्मृगशरद्रोहिणोममतेनकथंसख्यंस्यादित्याशंक्यसत्यन्तथापितावन्मृ

अस्त्रवेदमधिगम्यतत्त्वतःकस्यचेहभुजवीर्यशालिनः । जामदग्न्यमपहायगीयतेतापसेषुचरितार्थमायुधम् ॥ ६२ ॥
अभ्यघानिमुनिचापलात्त्वयायन्मृगःक्षितिपतेःपरिग्रहः । अक्षमिष्टतदयंप्रमार्ज्यतांसंवृणोतिखलुदोषमज्ञता ॥ ६३ ॥

गवधापराधःक्षमिष्यतइत्याह । अभ्यघानीति । त्वयामुनिचापलाद्ब्राह्मणचापल्यादित्यर्थः । क्षितिपतेरस्मत्स्वामिनःपरिगृह्यतइतिपरिग्रहःतेनस्वीकृतइत्यर्थः । परिग्रहःपरिजनेपत्न्यांस्वीकारमूलयोरितिविश्वः । यन्मृगोभ्यघानिअभिहतइतिहन्तेःकर्म्मणिलुङितद्धननमयंअस्मत्स्वामीअक्षमिष्टसोढवानेव । तथापिः । प्रमाद्यतामविमृश्यकारिणामित्यर्थः । दोषमपराधमज्ञताऽज्ञानितासंवृणोतिआच्छादयति । नाज्ञस्यापराधोगण्यतइत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ❁ * ❁ * ❁ ॥
अथसुहृद्भावेनहितमुपदिशति । जन्मेति । जन्मसत्कुलेप्रसूतिःवयोजटावल्कलादिःतपोनियमः । तेषांविरोधिनींविरुद्धांअमूमेवंविधांअपक्रियामपकार

म्पुनः इतःपरमित्यर्थः । माकृथाःमाकुरु करोतेः कर्मणि माङिलुङ् । वयोवृद्ध्यर्थवा
न्वेषश्रुताभिनयकर्मणां । आचारे सदृशीं वृत्तिमजिह्मामशठान्तथेतिस्मरणात् ।
उक्तवैपरीत्ये दोषमाह । आपदिति । हि यस्मात् । अपथेवर्तमानं दुर्मतिम्पुरुष
मितिशेषः । उभौलोकौ दूषयतिहन्तीत्युभयलोकदूषणी । तद्धितार्थइत्यादिना
उत्तरपदसमासः । आपत्एतिप्राप्नोति । समासविषयेउभशब्दस्थानेउभयश
ब्दप्रयोगएवसाधुः । यदाहकैय्यटः । उभादुदात्तोनित्यमितिनित्यग्रहणस्येद
म्प्रयोजनंवृत्तिविषयेउभशब्दस्यप्रयोगोमाभूत् । उभयशब्दस्यैवरूपंयथास्या
दित्युभयत्रइत्यादिभवतीति ॥ ६४ ॥ ॥

जन्मवेषतपसांविरोधिनींमाकृथाःपुनरमूमपक्रियाम् । आ
पदेत्युभयलोकदूषणीवर्तमानमपथेहिदुर्मतिम् ॥ ६४ ॥
यष्टुमिच्छसिपितॄन्नसंवृतोनत्वमर्चिचयिषुर्दिवौकसः । दातु
मेवपदवीमपिक्षमःकिंमृगेऽङ्गविशिखंन्यवीविशः ॥ ६५ ॥

यदुक्तंअभ्यघानीतितदेवस्फुटयति । यष्टुमिति । पितॄन्कव्यवाडादीन्यष्टुमर्च
यितुन्नेच्छसि । यतःसंवृतःएकान्तस्थितः । तथादिवौकसःदेवान् । अर्चिचयिषु
रपिअर्चितुमिच्छुरपिनासि । अतःपित्र्यदैवतार्थंवाहिंसायांनापराधोविहितत्वा
दितिभावः । अथसर्वतःआत्मानंगोपायीतेतिश्रुतेरात्मरक्षार्थमितिचेन्नेत्याह । दातु
मिति । अङ्गहे । पदवींमार्गंदातुमेवनतुहन्तुम्मृगस्यमुनित्वादितिभावः । क्षमो
पियोग्यःसन्नपि । किङ्किमर्थंमृगेविशिखन्न्यवीविशःनिवेशितवान् । विशतेर्ण्यन्ता
त्लुङ् अभिधावतोमृगात् अपसरणेनैवआत्मरक्षणेकर्तव्येयदवधीत्तच्चापलमेव
। नहिंस्यात्सर्वभूतानीतिश्रुतिनिषेधादितिभावः ॥ ६५ ॥ ॥

किं बहुना। परमार्थः श्रूयतामित्याह। सज्जन इति। सज्जनोऽसि त्वमतस्त्वचापलञ्च पलस्य कर्म्म जह्यीहि त्यज। अद्यातेर्हीङ्श्चाच्छ्वावितीकारः। सर्व्वदा कङ्कवचोवा सहिष्यते। इवशब्दोवाक्यालङ्कारेवाशब्दोऽवधारणे। अत्र हेतुकारणमाह। वारिधीनिति। अनिभृताश्चपलाःपुनःपुनरकार्य्यकारिणोगुरून्विशालानपियुगान्तवायवःप्रलयपवनाःवेवारिधीनिवसमुद्रानिवक्षोभयन्ति। उपमानुप्राणितोऽयमर्थान्तरन्यासः॥६६॥●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●॥

नन्वयङ्किरातःक्षुभितःकिङ्करिष्यतीत्याह। अस्त्रेति। अयंमहीपतिःअस्त्रवेदवित्‌निग्रहानुग्रहसमर्थइतिभावः। अतःपर्व्वतेःभवःपार्व्वतीयइतिहेतोः। पर्व्वता

सज्जनोऽसि विजह्यीहि चापलं सर्व्वदा कङ्कवचो वा सहिष्यते।
वारिधीनिव युगान्तवायवः क्षोभयन्त्यनिभृता गुरूनपि॥६६॥
अस्त्रवेदविदयम्महीपतिः पार्व्वतीय इति माऽवजीगणः।
गोपितुम्भुवमिमां मरुत्वता शैलवासमनुनीय लम्भितः॥६७॥

च्छइतिछप्रत्ययः। माऽवजीगणःवनेचरबुद्ध्यामावज्ञासीरित्यर्थः। गणयतेर्माङ्लुङ्इच्गणइतीकारः। नन्वीदृशश्चेत्किमिहवनेवसतीत्याह। गोपितुमिति। मरुत्वतादेवेन्द्रेणगाम्भुवङ्गोपितुरक्षितुम्। अयादयश्चार्द्धधातुकेवेतिविकल्पात्गुपधुपेत्यादिनानञ्चायादेशः। अनुनीयप्रार्थ्यशैलवासंलम्भितःप्रापितः। ण्यन्तेकर्त्तुश्चकर्म्मणामितिवचनात्। अणिकर्त्तरिकर्म्मणिकःगतिबुद्ध्यादिनाऽणिकर्त्तुःकर्म्मत्वम्॥६७॥●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●॥

उपसंहरति। तदिति। ततस्मान्मुनिचापलत्वान्मुनेःसम्बन्धिइदंमृगवधरूपमयातितिक्षितंसोढमितिवचश्चमूपतिरबोचत्शरद्रोहस्यप्रत्यर्पणमेवप्रतीकार

इत्याह । अत्रभवते पूज्याय स्वामिने । अत्रभवान्व्याख्यातः निजम्बाणन्तदीयमेव
शरन्दिशन्प्रयच्छंस्त्वमपि सर्वसम्पदः आप्नुहि सुखेनेति भावः ॥ ६८ ॥ ❀ ❀ ॥
ननु मम तत्सख्यमेव न शोचते किम्पुनः तन्मूलाः सम्पदः तत्राह । आत्मनीनमिति । आ
त्मने हितं आत्मनीनं । आत्मविश्वजनभोगोत्तरपदात्खः । उपतिष्ठते समागच्छते
उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यादात्मनेपदम् । गुणाः वि
नयादयः सम्भवन्ति आपदश्च विरमन्ति । आङ्परिभ्यो रम इति परस्मैपदम् ।
इत्यनेकफलभाजि आर्य्यसङ्गमे साधुसङ्गतौ अर्थिता अपेक्षा कथमिव मा स्म भूत् स

तत्तितिक्षितमिदम्मया मुनेरित्यवोचत वचश्चमूपतिः । बाण
मत्रभवते निजन्दिशन्नाप्नुहि त्वमपि सर्वसम्पदः ॥ ६८ ॥

आत्मनीनमुपतिष्ठते गुणाः सम्भवन्त्युपरमन्ति चापदः । इ
त्यनेकफलभाजि मा स्म भूदर्थिता कथमिवार्य्यसङ्गमे ॥ ६९ ॥

दृश्यतामयमनोकहान्तरे तिग्महेतिपृतनाभिरन्वितः । सा
हिवीचिरिव सिन्धुरुद्धतो भूपतिः समयसेतुवारितः ॥ ७० ॥

वेदाभवत्येव ॥ ६९ ॥ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ॥

न चायं दूरे वर्त्तत इत्याह । दृश्यतामिति । तिग्महेतिभिः तीक्ष्णायुधाभिः । हेति
र्ज्वालास्त्रसूर्य्यांशुष्विति हेमचन्द्रः । पृतनाभिर्वाहिनीभिः । पृतनाऽनीकिनी च
मूरित्यमरः । अन्वितो भूपतिः । साहयः ससर्पाः वीचयो यस्य स सिन्धुः समुद्र इवोद्ध
तः किन्तु समयो मर्य्यादा सेतुरिव स समयसेतुः तेन वारितः । हस्तेन निर्दिशन्नाह
। अयमनोकहान्तरे द्रुमान्तर्द्धाने वर्त्तत इति शेषः । दृश्यतां । अनोकहः कुटः शा
लः पलाशी द्रुद्रुमागमा इत्यमरः ॥ ७० ॥ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ॥

अथास्य विज्ञापनमेवाह । सज्यमिति । स्थेयान् स्थिरतरः । प्रियस्थिरेत्यादिना स्थादेशः । यश्चमूपतिः हरितुरङ्गमकेतोरिन्द्रध्वजस्य लक्ष्मीं शोभां जयन् अहिप तिः शेष इव स्थवीयः स्थूलतरं । स्थूलदूरेत्यादिना पूर्वगुणादि परलोपौ । सहज्य या सज्यं धनुर्वहति । हे मतिमन् अस्य चमूपतेर्मतिमनुकूलय अनुकूलां कुरु सख्यं कु

सज्यं धनुर्वहति योऽहिपतिः स्थवीयः स्थेयान् जयन् हरितुरङ्गमकेतुल क्ष्मीम् । अस्यानुकूलय मतिं मतिमन्ननेन सख्या सुखं समुपयास्यसि चि न्तितानि ॥ ७१ ॥ ❁ ॥ इति महोपाध्यायश्रीभारविकृतौ किराता ऽर्ज्जुनीये महाकाव्ये दूतवाक्यं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ ❁ ॥

र्वित्यर्थः । मतिमत्तायाः फलमेतदिति भावः । कुतः सख्या अमुना चमूपतिना हेतुना सुखमक्लेशेन चिन्तितानि मनोरथान् अभियास्यसि प्राप्स्यसि । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ७१ ॥ * ॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचल मल्लिनाथसूरिविरचितायां किरा ताऽर्ज्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां दूतवाक्यन्नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

तत इति। ततः किरातवाक्यानन्तरम्। उद्धतैः प्रगल्भैः किरातवचोभिः अर्णवाम्बुभिः शैल इव पराहतोऽभिहतः अतएव कुपितोऽपि पाण्डवो धैर्य्येण निर्विकारचित्तत्वान्न जहौ न तत्याज। उत्पन्नमपि कोपं स्तम्भयामासेत्यर्थः। तथाहि। साधवः सज्जनास्सुदुर्ग्रहं सुष्ठु दुरासदं अप्रतिकंप्यमन्तःकरणं येषान्ते सुदुर्ग्रहान्तःकरणा हि। अर्थान्तरन्यासः॥१॥

अशेषमिति। अशेषं सकलं यथा तथा उल्लिङ्गितमुद्भूतलिङ्गकृतमुल्लिङ्गैस्तद्वाक्यभङ्गिभिरेव सम्यगवज्ञातमित्यर्थः। शत्रुरेव शात्रवः स्वार्थे अण्प्रत्ययः। तस्येङ्गितमभिप्रायः तत् उल्लिङ्गितं येन सः। गिरां वाचां सम्बन्धिनि विस्तरे तत्त्वसंग्रहे अर्थसं

ततः किरातस्य वचोभिरुद्धतैः पराहतः शैल इवार्णवाम्बुभिः। जहौ
न धैर्य्यं रुषितोऽपि पाण्डवः सुदुर्ग्रहान्तःकरणा हि सूरयः॥१॥
अशेषमुल्लिङ्गितशात्रवेङ्गितः कृती गिरां विस्तरतत्त्वसंग्रहे। इद
म्प्रमाणीकृतकालसाधनः प्रशान्तसंरम्भ इवाददे वचः॥२॥

क्षेपे। वैभाषिको द्वन्द्वैकवद्भावः। कृती कुशलः प्रमाणीकृतम्प्रधानीकृतं काल एव साधनं येन सः। अवसरोचितविवक्षुरित्यर्थः। अयम्पाण्डवः प्रशान्तसंरम्भः संक्षोभरहित इव वचः आददे उवाचेत्यर्थः॥२॥

सान्त्वम्पूर्वकमेवाह। विविक्तेति। विविक्ताः संयोगादिनाऽश्लिष्टाः वर्णाः अक्षराण्येवाभरणानि यस्याः सा अन्यत्र तु विविक्तानि शुद्धानि वर्णा रूपमाभरणानि च यस्याः सा। वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु चाक्षरे इत्युभयत्राप्यमरः। सुखा श्रुतिः श्रवणं यस्याः सा सुखश्रुतिः श्राव्येत्यर्थः। अन्यत्र सुखं श्रूयत इति सुखा वाक् यस्याः सा युक्तभाषिणीत्यर्थः। द्विषामपि हृदयानि प्रसादयन्ति किम्पुनः। सुहृ

दामितिभावः। प्रसन्नानिवाचकानिगम्भीराणिगुरूणिचपदानिसुप्तिङन्तरूपाणियस्याःसा। अन्यत्रतुविमलाऽसरलचरणासरस्वतीवाक्। गीर्वाग्वाणीसरस्वतीत्यमरः। नकृतंपुण्यकर्मयैस्तेषांनप्रवर्त्ततेनप्रसरतिकिन्तुसुकृतिनामित्यर्थः। भवद्वाणीचैवंविधेतिधन्योभवानितिभावः। अत्रकाचिन्नायिकावाग्देवताचप्रतीयते। तत्रादौसमासोक्तिरलङ्कारः। विशेषणसाम्येनाप्रस्तुतप्रतीतेःअतएवनश्लेषः॥ ३॥ ॥

भवन्तीति। नैपुण्याःविपश्चितांविदुषां। विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञइत्यमरः। स

विविक्तवर्णाभरणासुखश्रुतिःप्रसादयन्तीहृदयान्यपिद्विषाम्।
प्रवर्त्ततेनाकृतपुण्यकर्मणाम्प्रसन्नगम्भीरपदासरस्वती ॥ ३॥
भवन्तितेसभ्यतमाविपश्चितांमनोगतंवाचिनिवेशयन्तिये । नय
न्तितेष्वप्युपपन्ननैपुणागभीरमर्थङ्कतिचित्प्रकाशताम् ॥ ४ ॥
स्तुवन्तिगुर्वीमभिधेयसम्पदंविशुद्धिमुक्तेरपरेविपश्चितः । इति
स्थितायाम्प्रतिपूरुषंरुचौसुदुर्लभाःसर्वमनोरमागिरः ॥ ५॥

भ्यतमाःसभायांसाधुतमानिपुणाः। साधुःसमर्थौनिपुणश्चेतिकाशिकायां। भवन्तियेमनोगतंमनसागृहीतमर्थंवाचिनिवेशयन्तिवाचउद्गिरन्तीत्यर्थः। तेषुवक्तृषुअपिउपपन्ननैपुणाःसम्भावितकौशलाःकतिचिदेवगभीरन्निगूढमर्थम्प्रकाशतांस्फुटतांनयन्ति। लोकेतावत्ज्ञातारएवदुर्लभाःतत्रापिवक्तारः। तत्रापिनिगूढार्थप्रकाशकाःत्वयिसर्वमस्तीतिस्तुतिः। वनेचरवाक्यरहस्यंज्ञातमितिस्वयमपितादृशएवेतिहृदयम् ॥ ४॥ ॥

स्तुवन्तीति। किञ्च। केचित् गुर्वीमभिधेयसम्पदंस्तुवन्ति । अपरेविपश्चितः

उक्तेः शब्दस्य विशुद्धिं सामर्थ्यं स्तुवन्ति । इति प्रतिपुरुषं रुचौ प्रीतौ स्थितायां व्यव
स्थितायां सर्वमनोरमा सर्वेषां शब्दार्थरुचीनां पुंसां मनोरमाः गिरः दुर्लभाः । त्व
द्गिरस्तु सर्वमनोरमाः उक्तसर्वगुणसम्पन्ना इति भावः ॥ ५ ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ॥
समस्येति । धुरं वहतीति धुर्य्यः हे कार्य्यनिर्वाहक । धुरो यड्ढकावितियत्प्रत्ययः ।
अत एव समारोपितभार । स्वामिना निहितसंध्यादिकार्यभार हे । तदाह मनुः । दू
ते संधिविपर्य्ययाविति । इमां शान्तताविनयेत्यादिकां भारतीं वाचं गुणैर्विविक्तवर्ण
त्वादिभिरिति भावः । समस्य संयोज्य प्रगल्भन्निर्भीकं यथा तथा सम्पादयता रचय
ता व्याहरतेत्यर्थः । त्वया वनेचरेणापि इत्यर्थः । सता अपि शब्दो विरोधद्योतनार्थ

समस्य सम्पादयता गुणैरिमां त्वया समारोपितभार भारतीम् । प्र
गल्भमात्मा धुरि धुर्य वाग्मिनां वनेचरेणापि सताधिरोपितः ॥ ६ ॥
प्रयुज्य सामाचरितं प्रलोभनं भयं विभेदाय धियः प्रदर्शितम् । तथा
भियुक्तं शिलीमुखार्थिना यथेतरन्न्याय्यमिवावभासते ॥ ७ ॥

म् । आत्मा स्वयं वाग्मिनां वाचोयुक्तिपटूनाम् । वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी त्यमरः । वाचो
ग्मिनिरितिमत्वर्थीयो ग्मिनिप्रत्ययः । धुर्य्यग्रे अधिरोपितः आस्थापित इत्यर्थः । रु ह
पोऽन्यतरस्यामिति पकारः । अत्र मनुः । वपुष्मान्वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्य
त इति ॥ ६ ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ॥
वाग्मितामेवाह । प्रयुज्येति । शान्तताविनययोगीत्यादिना साम सान्त्वं प्रयुज्य विलो
भनं प्रलोभनं मित्रमिष्टमित्यादिना आचरितं सम्पादितम् । तथा धियो बुद्धेर्विभे
दाय व्यामोहनार्थं शक्तिरर्थपतिष्वित्यादिना भयं प्रदर्शितं किन्तु शिलीमुखार्थिनान
तु न्यायार्थिनेति भावः । त्वयेति शेषः । नाभियोक्तुमित्यादिना तथाभियुक्तं कथितं य

थेतरन्न्याय्यादन्यदन्याय्यमित्यर्थः । न्याय्यंन्यायादनपेतमिवावभासतइत्युपमा
। अनेनवाग्मिनामग्रेसरोसीतिभावः ॥ ७ ॥

ततःकिमतआह । विरोधीति । किन्तुसिद्धेःफलस्यविरोधिविघातकमितिइदम
स्मदास्कन्दनरूपङ्कर्म्मकर्तुमुद्यतोमहीपतिर्भवताधुर्य्येणेतिभावः । किन्ननिवारि
तोननिवर्तितः । निवारणेहेतुमाह । भूतिमिच्छताइहामुत्रचश्रेयोर्थिनासहच
रितावर्थनाशौस्वार्थानर्थौयस्यतेनसहार्थनाशेनसमानसुखदुःखेनेत्यर्थः । अनु
जीविनाभृत्येनन्नृपःस्वामीहितेनियोज्योनियम्यःखलु । अन्यथास्वामिद्रोहपातकी
श्रेयसोभ्रष्टःस्यादितिभावः ॥ ८ ॥

विरोधिसिद्धेरितिकर्त्तुमुद्यतःसवारितःकिम्भवतानभूपतिः । हिते
नियोज्यःखलुभूतिमिच्छतासहार्थनाशेनन्नृपोऽनुजीविना ॥ ८ ॥
ध्रुवंप्रणाशःप्रहितस्यपत्रिणःशिलोच्चयेतस्यविमार्गणंनयः । न
युक्तमत्रार्य्यजनातिलंघनन्दिशत्यपायंहिसतामतिक्रमः ॥ ९ ॥

तर्हिनेवाणःक्वगतःकिमत्रन्याय्यन्तत्राह । ध्रुवमिति । प्रहितस्यप्रयुक्तस्यपत्रि
णःशरस्यप्रणाशोऽदर्शनंध्रुवंनिश्चितः । प्रहितत्वादितिभावः । तस्यनष्टस्यपत्रि
णःशिलोच्चयेशैले । अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाइत्यमरः । विमा
र्गणंवीक्षणंनयोन्याय्यः । संवीक्षणंविचयनंमार्गणंमृगणामृगइत्यमरः । अत्र
विषयेआर्यजनातिलंघनंसज्जनव्यतिक्रमोनयुक्तः । हियस्मात्कारणात्सताम
तिक्रमोऽपायमनर्थंदिशतिददाति ॥ ९ ॥

यदुक्तंहर्तुमर्हसीतितत्रोत्तरमाह । अतीतेति । खाण्डवंइन्द्रवनंअत्तुम्भक्षयितुंइ
च्छताअग्निनाममातीतसंख्याःअसंख्याःशिलीमुखाःशराःविहिताःदत्ताःखाण्डवदाहे

अक्षयत्तूणीरदानमुक्तम्भारते। अतोऽमरसायकेष्वपि अनादृतस्य आदररहित
स्य। भावे क्तः तेन बहुव्रीहिः। ममकथंशैलजनाशुगे किरातबाणे धृतिरास्थास्थिता
न कथञ्चिदित्यर्थः। अतो नापहारशङ्का कार्येत्यर्थः॥१०॥ ❁~*~❁॥
यदुक्तं सामर्थ्ये तेन नु भूतामित्यादिना सदाचारः प्रमाणमिति तत्रोत्तरमाह। यदीति
। आर्य्यचेष्टितं सच्चरितम्प्रमाणीकृतं यदि साधुत्वेनाङ्गीकृतं यदीत्यर्थः। तर्हि अ
दोषे दोषाभावेपि कचित्प्रसज्य प्रतिषेधेपि नञ्समास इति भाष्यकारः उपलक्षणे
तृतीया। वयङ्किमिति तिरस्कृताः नयुक्तमित्यर्थः। हि यस्मात्परिवादगोचरम्प

अतीतसंख्या विहिता ममाग्निना शिलीमुखाः खाण्डवमत्तुमिच्छता। अ
नादृतस्यामरसायकेष्वपि स्थिता कथं शैलजनाशुगे धृतिः॥१०॥
यदि प्रमाणीकृतमार्यचेष्टितं किमित्यदोषेण तिरस्कृता वयम्। अ
यातपूर्वा परिवादगोचरं सतां हि वाणी गुणमेव भाषते॥११॥
गुणापवादेन तदन्यरोपणाद्भृशाधिरूढस्य समञ्जसं जनम्। द्वि
धेव कृत्वा हृदयं निगूहतः स्फुरन्नसाधोर्विवृणोति वागसिः॥१२॥

र निन्दास्पदमयातपूर्वा पूर्वन्नयाता इत्ययातपूर्वा सतां वाणी गुणमेव भाषते न दोषं
अतस्ते मृषादोषभाषिणो न सदाचारप्रामाण्यबुद्धिरिति भावः। पूर्वं याता इति
यातपूर्वा सुप्सुपेति समासः। परत्वात्सर्वनाम्नो निष्ठायाः पूर्वनिपातः स्त्रियाः पुम्वदि
त्यादिना पुम्वद्भाव इति पूर्वलिङ्गता। अर्थान्तरन्यासः॥११॥ **~**॥
ननु प्रत्यक्षा बुद्धिः कथं दुष्टेति निश्चयः तत्राह। गुणेति। गुणापवादेन वि
द्यमानगुणापह्नवेन तदन्यरोपणात्। तस्माद्गुणादन्यस्य दोषस्यारोपणाद् अवि
द्यमानस्यैवारोपणाच्च समञ्जसं जनं भृशाधिरूढस्य अतिमात्रमाक्रम्य स्थित

स्याभिक्षिप्तस्येत्यर्थः । कर्तरिक्तः निगूहतो हृदयं विवृण्वतोऽपि असाधोरनार्यस्य हृदयं कर्मस्फुरन्विलसन्वागेवासिः द्विधा छत्वाभिन्नेव विवृणोति । दुष्टयावाचैव तत्पूर्विकायाःबुद्धेरपि दौष्ट्यमनुमीयतइतिभावः । वागसिरित्यत्र द्विधाकरणरूपकसाधकम् ॥ १२ ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥

यदुक्तमभ्यधानीतितत्रोत्तरमाह । वनेति । वनाश्रयाः अतएव मृगाः कस्य परिग्रहाः नकस्यापीत्यर्थः । किन्तु यस्तान्मृगान्प्रसभेन बलात्कारेण शृणाति हिनस्ति । शृहिंसायामितिधातोर्लट् । तेमृगास्तस्य हन्तुः परिग्रहाः परिग्राह्याः हन्ताचाहमेवेतिभावः । ननुममायमित्यभिमानात्तूपस्य स्वत्वमित्याशंक्याह । नत्रमृगेन्द्रपे

वनाश्रयाः कस्य मृगाः परिग्रहाः शृणाति यस्तान्प्रसभेन तस्य ते । प्रहीयताम त्रनृपेण मानिता न मानिता चास्ति भवन्ति च श्रियः ॥ १३ ॥
न वर्त्म कस्मैचिदपि प्रदीयतामिति व्रतं मे विहितं महर्षिणा । जिघांसुरस्मान्निहितो मया मृगो व्रताभिरक्षा हि सतामलंक्रिया ॥ १४ ॥

णमानितामत्यभिमानिताप्रहीयतान्त्यजतांकुतइत्याशंक्याह । नेति । मानिता चास्ति श्रियः स्वानि च भवन्तीति न किन्तु न भवन्त्येव सत्यामभिमानितायामित्यर्थः । अभिमानमात्रेण स्वत्वेऽतिप्रसङ्गादितिभावः ॥ १३ ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ॥

यष्टुमिच्छसि पितॄनित्यादिना यन्निराकरणमवधीरितमुपालंभितन्तत्रोत्तरमाह । नेति । कस्मैचिदपि वर्त्म न प्रदीयतामिति एवम्महर्षिणा व्यासेन मे मह्यं व्रतं विहितमुपदिष्टमित्यर्थः । अस्मात्कारणात् । जिघांसुर्हन्तुमिच्छुरापतन्नभिधावन्नयं मृगो मया निहितः । हि यस्मात् व्रताभिरक्षा सतामलंक्रिया न तु दोषः अतः आत्मरक्षणार्थमस्य वधो न निःकारणमित्यर्थः ॥ १४ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

दुर्वचन्तदित्यादिनायत्संजातम्बन्धुत्वमुक्तन्तदाचष्टे । मृगानिति । स्वमात्मैवहेतुस्तेनस्वहेतुनास्वार्थमित्यर्थः । सर्वनाम्नस्तृतीयाचेतितृतीया । मृगान्विनिघ्नन्प्रहरन् । मृगान्यातीतिमृगयुःव्याधः । मृगय्वादयश्चेत्यौणादिकःकुप्रत्ययान्तोनिपातः । व्याधोमृगवधाजीवोमृगयुर्लुब्धकोपिसइत्यमरः । तपइच्छतान्तपस्विनां कथंकृतोपकारोनकथंचिदित्यर्थः । अथकृपेतिचेत्व्याधस्यापीतिशेषः । अस्तुकिं कलहेनेतिभावः । परन्तुयदुक्तंनिघ्नतःपरनिर्वर्हितमित्यादिना । तस्यप्रथमप्रहर्तृत्वन्तदयुक्तमित्याह । मृगःक्षणात्क्षतःआवाभ्यांयुगपदेवविद्धइत्यर्थः । एवंसतिअनेनरूपेणैवपूर्वंहतोमयातुनेत्यत्रकागतिः । किम्प्रमाणम्पौर्वापर्यस्य

मृगान्विनिघ्नन्मृगयुःस्वहेतुनाकृतोपकारःकथमिच्छतान्तपः । त
थेतिचेदस्तुमृगःक्षतःक्षणादनेनपूर्वंनमयेतिकागतिः ॥ १५ ॥
अनायुधेसत्त्वजिघांसितेमुनेःकृपेतिवृत्तिर्महतामकृत्रिमा । श
रासनंबिभ्रतिसज्यसायकंकृतानुकम्पःसकथम्प्रतीयते ॥ १६ ॥

दुर्लक्ष्यत्वादितिभावः । तथाचयदुक्तंव्रीडितव्यमित्युपालम्भःतस्यैवकिन्नस्यादितिभावः ॥ १५ ॥

पूर्वंकृपेतिचेदस्त्वित्युक्तंसम्प्रतितदप्यसहमानआह । अनायुधइति । अनायुधे निरायुधेसत्त्वेनकेनचित्प्राणिनाजिघांसितेहन्तुमिष्टे । हन्तेःसन्नन्तात्कर्मणिक्तः । मुनौविषयेकृपेतिवृत्तिर्व्यवहारोमहतामहात्मनामकृत्रिमाअकपटा । सहज्ययासज्यःसायकोयस्मिन् । तच्छरासनन्धनुर्बिभ्रतिदधतिमयिसन्तपःकथंकृतानुकम्पःकृताऽनुकम्पादयायेनसप्रतीयतेज्ञायते । इणःकर्मणिलट् । अक्षमेकृपाविहितानतुक्षमइत्यर्थः ॥ १६ ॥

अथकृपामभ्युपगम्याह । अथोइति । अथोप्रश्ने । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथेत्यमरः । तेनन्तपेणमदर्थंयथातथा अर्थेनसहनित्यसमासः । शरउज्झितस्त्यक्तस्तस्यफलञ्चप्रतिकायस्यप्रतिपक्षस्यसाधनंवधः । साधनंनिवृत्तौ मेढ्रेसैन्येसिद्धौवधेगतावितिविश्वः । अविक्षतेअखण्डितेतत्रतस्मिन्फलेमयाआत्मसात्कृतेस्वाधीनीकृतेसति । तदधीनवचनइतिसातिप्रत्ययः । चमूपतेरधिकाकृतार्थतासाफल्यम् । ननुखलु । स्वायुधस्यपरत्राणशत्रुवधपात्रप्रतिपादनायशरकर्त्तृलयासिद्धेरित्यर्थः । तथाप्ययंशरलोभइतिकृपालुतायामूलान्यपिनिकृन्ततीतिभावः ॥ १७ ॥ ॥

अथोशरस्तेनमदर्थमुज्झितःफलञ्चतस्यप्रतिकायसाधनम् । अ
विक्षतेतत्रमयात्मसात्कृतेकृतार्थतानन्वधिकाचमूपतेः ॥ १७ ॥
यदात्थकामम्भवतासयाच्यतामितिक्षमन्नैतदनल्पचेतसाम् । कथं
प्रसह्याहरणैषिणांप्रियाःपरावनत्यामलिनीकृताःश्रियः ॥ १८ ॥

मार्गणैरथनवप्रयोजनंइत्यादिनायदुक्तन्तन्निराचष्टे । यदिति । सन्नृपःकामं भवतायाच्यतामितियदात्थमामितिशेषः । एतदनल्पचेतसांमनस्विनान्नक्षमंनयुक्तं । कुतःप्रसह्यबलादाहरणैषिणामाहर्त्तुमिच्छूनां । क्षत्रियस्यविजितव्यमितिस्मरणादितिभावः । परावनत्यायाञ्चादैन्येनमलिनीकृताःश्रियःकथम्प्रियाःनकथञ्चिदित्यर्थः ॥ १८ ॥ ॥

अथपरेङ्गितमुद्भाव्यभयन्दर्शयति । अभूतमिति । तवन्तपोऽभूतमन्तमासज्यमिथ्याभियुज्येत्यर्थः । युक्तेक्ष्मादावृतेभूतमित्यमरः । अलभ्यंलब्धुमशक्यम्विरुद्धंविपरीतफलकमीहितंमनोरथम्बलाल्लिप्सतेलब्धुमिच्छति । नचैतच्चित्रमित्याह ।

हियस्मात् अनयस्य दुर्नयस्य रौद्रताम्भयङ्करत्वं विजानतोपि पुरुषस्य मतिर्बुद्धिर
पायेविनाशकालेपरिमोहिनीभवति। परिमुह्यतीतिपरिमोहिनी। संपृचादिसूत्र
रेणात्ताच्छील्येघिनुण्प्रत्ययः। तथाचोक्तं। विनिर्मितःकेननदृष्टपूर्वोहेम्नःकुर
ङ्गोनचकुत्रवार्ता। तथापितृष्णारघुनन्दनस्यविनाशकालेविपरीतबुद्धिरिति। त
स्माद्विनाशकालेबलात् विपरीतबुद्धिर्भवतीतिभावः ॥ १९ ॥ ॥
अथसर्वथालभ्यस्तेशरस्तर्हिकिमनेनसुष्ठुविश्रब्धंयाच्यतांशरोन्यद्वेत्याह। अ
सिरिति। असिखड्गःशरावर्मकवचम्। उच्चैरुत्कृष्टंधनुश्चैतत्सर्वमीश्वरेणास्मा
भिनाविविच्यएकैकशोविभज्यकिंनप्रार्थितंनयाचितंयेनप्रयोजनन्तद्दास्यामीतिभा

अभूतमासज्यविरुद्धमीहितम्बलादलभ्यन्तवलिप्सतेनृपः। वि
जानतोपिह्यनयस्यरौद्रताम्भवत्यपायेपरिमोहिनीमतिः ॥ १९ ॥
असिःशरावर्मधनुश्चनोच्चकैर्विविच्यकिम्प्रार्थितमीश्वरेणते। अ
थास्तिशक्तिःकृतमेवयाच्ञयानदूषितःशक्तिमतांस्वयंग्रहः ॥ २० ॥

वः। नपुंसकैकशेषः। अथास्यवीराभिमानिनोनृपस्यशक्तिरस्तिचेत्इतिशेषः।
याच्ञयाकृतमेवअलमेवसाध्याभावान्नयाचितव्यमेवेत्यर्थः। गम्यमानक्रियापेक्षया
करणत्वात्तृतीयेत्युक्तम्प्राक्। कृतमितिनिषेधार्थमव्ययम्। यतःशक्तिमतांस्वयंग्र
हःबलाद्ग्रहणन्नदूषितःकिन्तुभूषणमेववीराणामितिभावः। क्षत्रियाणांप्रसह्यवि
त्ताहरणंनदूषितमितिभारतोक्तम् ॥ २० ॥ ॥
राघवप्लवगराजयोरिवेत्यादिनोपदिष्टंसख्यम्प्रत्याचष्टे। सखेति। सनृपःकथ
न्त्वयायुक्तोयोग्यःसखाकथितःनकथंचित्कथनीयइत्यर्थः। कुतोयोनृपःतपस्यते
तपश्चरतेअनपराधिनेइत्यर्थः। क्रुधद्रुहेत्यादिनासम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। यदृच्छ

थास्वैरवृत्त्या। यदृच्छास्वैरतेत्यमरः। असूयतिअसूयाङ्करोति। असूयादोषा रोपोगुणोष्वपीत्यमरः। प्रत्युतशत्रुरेवायमित्याह। हीयस्मादगुणानामर्ज्जनेयच्छ त्वायत्तत्क्रर्षः। तस्यविरुद्धाविमुखाबुद्धिर्य्येषान्तेतथाऽसाधवोदुष्टाःसतांसज्ज नानांप्रकृत्यमित्राःप्रकृत्याशत्रवः। द्विड्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवइत्यम रः॥ २१॥ ⊛⊛⊛⊛⊛⊛⊛⊛⊛⊛⊛⊛⊛⊛⊛⊛⊛⊛⊛⊛⊛॥

हीनजातिवृत्तित्वान्नसख्यानर्ह्हःसइत्याह। वयमिति। वर्णाश्रमरक्षणोचिताःविशु द्धवृत्तयोवयंराजानःक्व। जातिहीनामृगजीवितच्छिदोहिंसाजीवनोव्याधाःक्व॥

सखासयुक्तःकथितःकथन्नुयायदृच्छयासूयतियस्तपस्यते। गुणा र्ज्जनोच्छ्रायविरुद्धबुद्धयःप्रकृत्यमित्राहिसतामसाधवः॥ २१॥
वयंक्ववर्णाश्रमपालनोचिताःक्वजातिहीनामृगजीवितच्छिदः। स हापकृष्टैर्महतांनसङ्गतम्भवन्तिगोमायुसखानदन्तिनः॥ २२॥
परोवजानातियदज्ञताजडस्तदुन्नतानान्नविहन्तिधीरताम्। स मानवीर्य्यान्वयपौरुषेषुयःकरोत्यतिक्रान्तिमसौतिरस्क्रिया॥ २३॥

फलितमाह। सहापकृष्टैरुत्कृष्टैर्नीत्याजात्यावृत्त्याचनिकृष्टैःसहमहताञ्जात्यावृत्त्या चोत्कृष्टानांसङ्गतंसख्यन्नघटते। तथाहि। दन्तिनोगजाःगोमायूनांशृगालानांस खायोगोमायुसखाःनभवन्ति। स्त्रियांशिवाभूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः। शृगा लवञ्चुकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाइत्यमरः। अत्रविशेषेणसामान्यसमर्थनरूपो ऽर्थान्तरन्यासः॥ २२॥ ⊛✻⊛✻⊛✻⊛✻⊛✻⊛✻⊛✻⊛✻॥

नीचसख्यंकथमधिक्षिप्यतइतिचेत्तत्राह। परइति। अज्ञताजडोमोहान्धःपरो वजानातियत्तदवज्ञानमुन्नतानांमहतान्धीरतान्नविहन्तिनविकारञ्जनयतीत्यर्थः

। कोष्टेर्वा सिंहस्येति भावः । किन्तु समानानि तुल्यानि वीर्य्यान्वयपौरुषाणि शक्ति
कुलविक्रमाः येषान्तेषु मध्ये । निर्व्वैरणे सम्प्रमीयः कश्चिदित्यर्थः । अतिक्रान्ति
मतिक्रमङ्करोतिचेत् । असौ सदृशजनातिक्रमः तिरस्क्रिया तिरस्कारः । यथाशिं
हे सिंहस्येति भावः ॥ २३ ॥ ॥

तर्हि नीचे कीदृशी वृत्तिरित्याशंक्य सोपपत्तिकमाह । यदेति । यथा दाविगृह्णाति
विरुणद्धि पृथक्जनेनेति शेषः । तदा यशो हतम्भवेत् । अथ मैत्री करोति तदा गु
णा दूषिता भवेयुरिति शेषः । इत्युभयथा स्थितिं समीक्ष्य प्रतर्क्य विमृश्य परीक्ष
को विवेचकः पृथग्जनन्नीचजनमवज्ञया अनादरेणोपहतन्तिरस्कृतङ्करोति उपे

यदा विगृह्णाति हतन्तदा यशः करोति मैत्रीमथ दूषिता गुणाः । स्थि
तिं समीक्ष्योभयथा परीक्षकः करोत्यवज्ञोपहतम्पृथग्जनम् ॥ २४ ॥
मया मृगान्हन्तुरनेन हेतुना विरुद्धमाक्षेपवचस्तितिक्षितम् । श
रार्थमेष्यत्यथ लप्स्यते गतिं शिरोमणिं दृष्टिविषाज्जिघृक्षतः ॥ २५ ॥

क्षत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ ॥

उपसंहरन्नाह । मयेति । अनेन हेतुना सन्धिविग्रहानर्हत्वेन कारणेन मया मृगा
न् हन्तुर्व्याधस्य सम्बन्धि हन्तेस्तृण प्रत्ययः । अत एव न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः
। विरुद्धमतिपरुषं आक्षेपवचस्तिरस्कारवचनं तितिक्षितं सोढम् । ननु सख्यान
ङ्गीकारे बलात् शरं ग्रहीष्यतीत्याशंक्याह । शरेति । अथ शरार्थमेष्यति दृष्टौ विषं
यस्य तस्मात् दृष्टिविषात्सर्प्पात् । शिरोमणिञ्जिघृक्षतो ग्रहीतुमिच्छतो गतिन्दशां ल
प्स्यते प्राप्स्यति ॥ २५ ॥ ॥ * * ॥ ॥ * * ॥ ॥ * * ॥ ॥

इतीति । इतीत्थं ईरिताकूतमुक्ताभिप्रायमनीलवाजिनं श्वेताश्वं अर्जुनं दूतो जया

थायतेजसाप्रतापेनप्रतितर्ज्यं अस्मान्जित्वाक्कगमिष्यसीतिभीषयित्वेत्यर्थः। ध्वजिनीमुपेयुषःसेनासङ्गतस्यप्रसन्नरूपस्यार्जुनस्यप्रतीतिशेषः। विरूपचक्षुषःत्र्यम्बकस्यसमीपंययौ ॥ २६ ॥ ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥

ततइति। ततःपताकिनीपतेःसेनापतेःअपवादेनादेशेन। अपवादोपिआदेशइतिसज्जनः। निह्रादवतीशब्दवतीमहाचमूःसेना। युगान्तवातैःअभिहताऽतएवनिनादंकुर्वती अम्भोनिधिवीचिसंहतिरर्णवोर्म्मिसमूहइवचचाल ॥ २७ ॥ * ॥

रणायेति। जेतैवजैत्रोजयनशीलोऽनुकूलइत्यर्थः। जयतेःसन्नंतात्प्रज्ञादित्वा

इतीरिताकूतमनीलवाजिनञ्जयायदूतःप्रतितर्ज्यतेजसा। ययौसमीपंध्वजिनीमुपेयुषःप्रसन्नरूपस्यविरूपचक्षुषः ॥ २६ ॥

ततोपवादेनपताकिनीपतेश्चचालनिह्रादवतीमहाचमूः। युगान्तवाताभिहतेवकुर्वतीनिनादमम्भोनिधिवीचिसंहतिः ॥ २७ ॥

रणायजैत्रःप्रदिशन्निवत्वरान्तरङ्गितालम्बितकेतुसंततिः। पुरोबलानांसघनाम्बुसीकरःशनैःप्रतस्थेसुरभिःसमीरणः ॥ २८ ॥

त्स्वार्थेऽणप्रत्ययः। तरङ्गितंसंजाततरङ्गंयथातथाआलम्बिताअवस्थिताःकेतुसन्ततयोयेनसःसहघनैःसान्द्रैःअंबुशीकरैः। सघनाम्बुसीकरःसुरभिःसमीरणोवायुःरणायत्वराम्प्रदिशन्निवत्वरयन्निवबलानांसैन्यानाम्पुरोग्रेशनैःप्रतस्थेप्रस्थितःववावित्यर्थः ॥ २८ ॥ ●*●—●*●—●*●—●*●—●*● ॥

जयेति। जयारवैर्वन्दीनाञ्जयजयेतिशब्दैःक्ष्वेडितनादैःसिंहनादैःसम्मूर्च्छितोवर्द्धितःशरासनज्यानान्धनुर्गुणानान्तलवारणानाञ्चध्वनिः। भूधरराजकुक्षिषुगिरिगुहासुअसम्भवन्अमान्। अवकाशमलभमानइत्यर्थः। अतएवगांभुवंप्रक

म्पयन्। एतेन बलानां बाहुल्यमुक्तम्। दिशोऽवनस्तरे व्यानशे। ऋतश्चसंयोगादेर्गुणः। अथमूर्च्छापदार्थस्यविशेषणगत्या असम्भवनहेतुत्वात्काव्यलिंगरूपः। गिरिकुक्षिरूपापेक्षयाध्वनेराधेयस्याधिक्योक्तेरधिकणाभ्यश्चेत्यसंभवन्नितिव्यंजकं विनोत्थाप्यमानात्उपात्तमूर्च्छागुणनिमित्ताप्रतीयमानाक्रियात्वोत्प्रेक्षा अङ्गाङ्गिभावेनसङ्कीर्य्यतइतिसंक्षेपः ॥ २९ ॥ ॥

निशातेति। निशातास्तीक्ष्णाः अतएवरौद्राःभीषणाश्चयेषुतेषुनिशातरौद्रेषु। विशेष्यविशेषणयोरन्यतरविशेष्यत्वविवक्षायामिष्टत्वाद्विशेषणसमासः। वनेसीदन्तीतिवनेसदां वनेचराणाम्। सत्सूद्विषेत्यादिनाक्विप्। तत्पुरुषेबहुलमित्यलु

जयारवक्ष्वेडितनादमूर्च्छितःशरासनज्यातलवारणध्वनिः। अस
म्भवन्भूधरराजकुक्षिषुप्रकम्पयन्नामवतस्तरेदिशः ॥ २९ ॥
निशातरौद्रेषुविकाशतांगतैःप्रदीपयद्भिःककुभामिवान्तरम्। वने
सदांहेतिषुभिन्नविग्रहैर्विपुस्फुरेरश्मिमतोमरीचिभिः ॥ ३० ॥

क्। हेतिष्वायुधेषु। हेतिशब्दोऽपिपुंस्त्रियोरितिकेशवः। भिन्नविग्रहैःसंक्रान्तमूर्तिभिःअतएवविकासतांविस्तृतत्वंगतैरतएवककुभान्दिशामन्तरम्प्रदीपयद्भिः प्रज्वालयद्भिरिवस्थितैरित्युत्प्रेक्षा। रश्मिमतःसूर्य्यस्य। मादुपधायाश्चमतोर्वोऽयवादिभ्यइतिमतुपोमकारस्यनवकारः। मरीचिभिःकरैः। भानुःकरोमरीचिः स्त्रीपुंसयोरित्यमरः। विपुस्फुरेबभासे। स्फुरतेर्भावेलिट् ॥ ३० ॥ ॥

उदूढेति। उदूढेनोन्नतेनवक्षसास्थगितमाच्छादितमेकतरन्दिग्मुखंयेनसःविकृष्टसाकृष्टमतएवविस्फारितंनिर्घोषितंचापमण्डलंयेनसविभुःशिवः। आयतंविस्तृतम्पक्षद्वयम्पार्श्वद्वयंवितत्यस्वमहिम्नाव्याप्य। पक्षःसाध्यगरुत्पार्श्वसहायबल

भिर्त्तिर्ष्विति वैजयन्ती । गणानांमध्यगो मध्यस्थोपि ऊपरिस्थितइवबभौ । सर्वो न्नतत्वात्तथालक्षितइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥

सुगेष्विति । सुखेनदुःखेनवाच्छन्तितिष्ठन्ति । सुगेषुसुगमेषुदुर्गेषुदुर्गमेषु चसमविषमदेशेष्वित्यर्थः । सुदुरोरधिकरणार्थेडोवक्तव्यः । अतएवटिलोपः । तुल्यविक्रमैर्लाघवात्समसञ्चारैः । जवादहंपूर्विकयाअहमहमिकया । अह म्पूर्वमहपर्वमित्यहंपूर्विकास्त्रियामित्यमरः । यियासुभिर्यातुमिच्छुभिः । यातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । मनोज्ञादित्वात्वुञ्प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात्वृद्ध्यभावः । ग

उदूढवक्षःस्थगितैकदिङ्मुखो विकृष्टविस्फारितचापमण्डलः । वितत्यपक्षद्वयमायतम्बभौविभुर्गणानामुपरीवमध्यगः ॥ ३१ ॥

सुगेषुदुर्गेषुचतुल्यविक्रमैर्जवादहम्पूर्विकयायियासुभिः । गणैरविच्छेदनिरुद्धमाबभौवनंनिरुच्छ्वासमिवाकुलाकुलम् ॥ ३२ ॥

तिरोहितश्वभ्रनिकुञ्जरोधसःसमश्नुवानाःसहसातिरिक्तताम् । किरातसैन्यैरपिधायरेचिताभुवःक्षणान्निम्नतयेवभेजिरे ॥ ३३ ॥

णैःप्रमथैः । गणाःप्रमथसंख्यौघाइतिवैजयन्ती । अविच्छेदेननिरुद्धं । अतए वआकुलाकुलमाकुलप्रकारेण । प्रकारेगुणवचनस्येतिद्विर्भावः । वनंनिरुच्छ्वासं निरुद्धप्राणमिवआबभावित्युत्प्रेक्षा ॥ ३२ ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ॥

तिरोहितेति । किरातसैन्यैस्तिरोहितानिछन्नानिश्वभ्रानिकुञ्जरोधांसिगर्तवृक्षतटा नियासान्ताः । अतएवभुवःप्रदेशाःसहसाअतिरिक्ततामुन्नतताम् । समश्नुवानाः आप्नुवन्त्यः । अपिधायाच्छाद्यरेचितारिक्तीकृताःमुक्ताःक्षणांनिम्नतयागाम्भीर्येणाभे जिरेइवप्राप्ताइवेत्युत्प्रेक्षा । सैन्यैर्याःभुवःव्याप्ताःताःउन्नताःप्रतीयन्तेतैर्मुक्तास्तुः

एवंनिम्नाप्रतीयन्तइत्यर्थः ॥ ३३ ॥

पृथ्विति । पृथुभिर्विशालैरूरुभिपर्य्यस्ताःक्षिप्ताबृहत्योलताततयोययास्ताजवानि
लेनवेगमारुतेनआघूर्णिताःभ्रामिताःशालाःसर्ज्जतरवश्चंदनानिचययासा । प्रा
कारवृक्षयोःशालःशालःसर्जतरुःस्मृतइतिशाश्वतः । परितःसर्वत्र । प्रसारि
णीप्रसरणशीला । गणाधिपानांसन्ततिस्समूहोवनान्यवाञ्चिन्युब्जानीवनीचा
नीवचकारेत्युत्प्रेक्षा । अवाञ्चतिअधोभवति । अवपूर्वादञ्चतेःक्विन् । स्यादवाङ
प्यधोमुखइत्यमरः ॥ ३४ ॥

अथाष्टभिःश्लोकैरर्ज्जुनंविशेषयन्गणानान्तदभियोगमाह । ततइत्यादिना ।

पृथूरुपर्य्यस्तबृहल्लताततिर्जवानिलाघूर्णितशालचन्दना । गणाधि
पानाम्परितःप्रसारिणीवनान्यवाञ्चीवचकारसंहतिः ॥ ३४ ॥
ततःसदर्पम्प्रतनुन्तपस्यया मदस्रुतिक्षामर्मिवैकवारणम् । परि
ज्वलन्तन्निधनायभूभृतान्दहन्तमाशाइवजातवेदसम् ॥ ३५ ॥

ततःसदर्प्पंसगर्वंसान्तःसारन्तपस्ययातपश्चर्यया । तपस्यतेःक्यवन्तात्स्त्रियाम
प्रत्ययेटाप् । प्रतनुंकृशं अतएवमदस्रुत्यामदक्षरणेनक्षामंकृशम् । क्षायोमइ
तिनिष्ठातकारस्यमकारः । एकवारणमेकाकिनङ्गजमिवस्थितमित्युपमा । पु
नर्भूभृतांराज्ञान्निधनायनाशायपरिज्वलन्तन्तेजस्विनंअतएवदिशोदहंतञ्जातवे
दसमग्निमिवस्थितमित्युपमालङ्कारः । कृपीटयोनिर्ज्वलनोजातवेदास्तनूनपादि
त्यमरः ॥ ३५ ॥

अनादरेति । पुनश्चअनादरेणअवगणनयाउपात्तोनिषङ्गादुद्धृतश्चैकःसायको
येनतन्तथानुकूलेसुहृदीवजयेसस्पृहञ्जयमिच्छन्तमित्यर्थः । पुनःअपूर्णःत्यतः

प्रतिकारो बाणाहरणप्रत्यर्थनारूपो यस्य सः । अत एव पेलवो लघुस्तस्मिन्नपूर्णप्रतिकारपेलवे बलोदधौ सेनासमुद्रे शनैरशंभ्रमेण नयने दृष्टी निवेशयन्तः इति वीरस्वभावोक्तिः । बलमुदधिरिवेत्युपमितसमासः । पेषवासवाहनधिषु चेत्युदकस्योदादेशः ॥ ३६ ॥ ॥

निषण्णमिति । पुनश्चापदाम्प्रतीकारस्य कारणे साधने अनपायिनि स्थिरे शरासने एवम्भूते धैर्य इव निषण्णं स्थितं प्रकृतौ स्वभावे स्थितमपि निर्विकारमपीत्यर्थः । अत एव अलंघनीयं अनतिक्रमणीयं अत एव निवातनिःकम्पं वाताभावान्निश्चलं । नि

अनादरोपात्तधृतैकसायकञ्जयेनुकूले सुहृदीव सस्पृहम् । श
नैरपूर्णप्रतिकारपेलवे निवेशयन्तन्नयने बलोदधौ ॥ ३६ ॥
निषण्णमापत्प्रतिकारकारणे शरासने धैर्य्य इवानपायिनि । अल
ङ्घनीयम्प्रकृतावपि स्थितन्निवातनिःकम्पमिवापगापतिम् ॥ ३७ ॥
उपेयुषीं बिभ्रतमन्तकद्युतिम्बधाददूरे पतितस्य दंष्ट्रिणः । पुरः
समावेशितसत्पशुं द्विजैः पतिम्पशूनामिव हूतमध्वरे ॥ ३८ ॥

वातावाश्रयावातावित्यमरः । आपगापतिं समुद्रमिव स्थितम् ॥ ३७ ॥ ॥

उपेयुषीमिति । पुनश्चादूरे समीपे पतितस्य दंष्ट्रिणो वराहस्य । व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । वधाद्धेतोरुपेयुषीम्प्राप्तां अन्तकस्येव यमस्येव द्युतिस्तां बिभ्रतन्धारयन्तम् । तथा च द्विजैर्ब्राह्मणैरध्वरे यज्ञे । यज्ञः सवोऽध्वरो याग इत्यमरः । हूतमाहूतम्पुरः अग्रे समावेशितः स्थापितः सत्पशुर्य्यज्ञीयपशुर्यस्य तं पशूनां पतिं रुद्रमिव स्थितम् ॥ ३८ ॥ ॥

निजेनेति । पुनश्च निजेन नैसर्गिकेण भूयसा बहुलेन धैर्य्यमेव गुणस्तेन विजितम

न्येषांगौरवङ्गाम्भीर्य्यंयस्मिन्कर्म्मणितथागम्भीरतांदुरवगाहत्वंनीतम्। अतएव
घनाःसान्द्राउरवश्चमहत्यश्चवीरुधोलताश्चयस्मिन् तेनघनोरुवीरुधावनोदये
नारण्यप्रादुर्भावेनसमन्धकारीकृतंदुरवगाहीकृतमुन्नमाचलमिवस्थितंसमन्ततो
ऽन्धकारोयस्यसइतिविग्रहः ॥ ३९ ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ॥
महर्षभेति। महर्षभस्यमहावृषभस्यस्कन्धइवस्कन्धौअंसौयस्यतम्। उपमा
नपूर्वपदत्वादुत्तरस्कन्धलोपः। ऋषभोवृषभोवृषइत्यमरः। स्कन्धोभुजशिरोंसो
स्त्रीत्यमरः। अनूनकन्धरंस्थूलग्रीवम्। अथग्रीवायांशिरोधिःकन्धरेत्यपीत्यम

निजेननीतंविजितान्यगौरवङ्गभीरतान्धैर्यगुणेनभूयसा। वनो
दयेनेवघनोरुवीरुधासमन्धकारीकृतमुन्नमाचलम् ॥ ३९ ॥
महर्षभस्कन्धमनूनकन्धरम्महच्छिलावप्रघनेनवक्षसा। समु
ज्जिहीर्षुञ्जगतीम्महाभरांमहावराहंमहतोर्णवादिव ॥ ४० ॥
हरिन्मणिश्याममुदग्रविग्रहम्प्रकाशमानम्परिभूयदेहिनः। म
नुष्यभावेपुरुषंपुरातनंस्थितञ्जलादर्शइवांशुमालिनम् ॥ ४१ ॥

रः। वृहच्छिलावप्रंमहच्छिलातटन्तद्वद्घनेनकठिनेनवक्षसाउपलक्षितः। म
हाभरान्दुष्टैरतिभारवतीञ्जगतींमहींसमुज्जिहीर्षुन्दुष्टराजकार्णवात्समुद्धर्तुमि
च्छुम्। अतएवमहतोर्णवाज्जगतींसमुज्जिहीर्षुमुक्तविशेषणविशिष्टञ्वराह
मिवस्थितमर्थसाधर्म्यादियमुपमानश्लेषःशब्दमात्रसाधर्म्येणतस्यविधानादि
तिरहस्यम् ॥ ४० ॥ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥
हरिदिति। पुनश्चहरिन्मणिश्याममंमरकतमणिश्याममलंउदग्रविग्रहमुदारमूर्ति
न्देहिनःसत्त्वान्परिभूयप्रकाशमानंजलमेवादर्शोमुकुरस्तस्मिन्अंशुमालिनंसू

र्थ्यमिवमनुष्यभावेनमनुष्यरूपेणस्थितम्पुरातनम्पुरुषंयोवदरीतपोवननिवासी नारायणसहचरोनरोनामसएवायमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

गुर्वीति । गुरुभिःक्रियारम्भाणाम्फलैरलंकृतंसफलकर्म्मारम्भमित्यर्थः । जगत्प्रमाथिनःजगद्विजयिनःप्रतापस्यतेजसोगतिंस्थानमतोस्यवहूनामेकलक्ष्यत्वञ्च युज्यतइतिसन्दर्भोभिप्रायः । पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टमनीलवाजिनंश्वेताश्वंअर्जुनङ्गणाःप्रमथादयःसपाण्ययेतोयघनाःतोयभरिताःवार्षिकाइत्यर्थः । घनामेघाइवअचलमितिशेषः । समासेदुरवापुरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

गुरुक्रियारम्भफलैरलंकृतङ्गतिम्प्रतापस्यजगत्प्रमाथिनः । गणाःसमासेदुरनीलवाजिनंतपाण्ययेतोयघनाघनाइव ॥ ४२ ॥ कुलकं ॥

यथास्वमाशंसितविक्रमाःपरेमुनिप्रभावक्षततेजसःपरे । ययुःक्षणादप्रतिपत्तिदीनतांमहानुभावःप्रतिहन्तिपौरुषम् ॥ ४३ ॥

ततःप्रजह्रेसममेवतत्रतैरपेक्षितान्योन्यबलोपपत्तिभिः । महोदयानामपिसङ्घवृत्तितांसहायसाध्याःप्रदिशन्तिसिद्धयः ॥ ४४ ॥

यथास्वमिति । पुरापूर्वंस्वस्वमनतिक्रम्ययथास्वमेकएवजेष्यामीतिआशंसिताःकांक्षिताःकथिताःवाविक्रमायैस्तेपरेशत्रवःमुनिप्रभावात्क्षततेजसोहतप्रभावाःसन्तःअप्रतिपत्तिमूढतांमोहान्धतांययुःतथाहिमहानुभावोऽतिप्रातापीपौरुषंपरस्यचेष्टितम्प्रतिहन्तिनाशयति ॥ ४३ ॥

ततइति । ततःएकैकस्याशक्तौअपेक्षितावाञ्छिताऽन्योन्यबलोपपत्तिरन्योन्यशक्त्यवष्टंभोयैस्तैगणैःप्रमथैस्तत्रार्जुने । क्रियाधारत्वात्सप्तमी । समंयुगपदेवप्रजह्रेप्रहृतःभावेलिट् । तथाहि । सहायसाध्याःसिद्धयःकार्य्यसिद्धयोमहोदया

नाम्महानुभावानामपि । संघेनवृत्तिर्व्यापारोयेषान्तेषाम्भावस्तत्तातांसङ्घवृत्ति तांसम्भूयकारितामुद्दिशन्ति । अतोगणानामपिसम्भूयकारित्वनदोषइतिभावः ॥ ४४ ॥

किरातेति । उरुभिर्बृहद्भिश्चापैर्नोदिताःप्रक्षिप्ताःउपात्तरंहसः । प्राप्तवेगाःप्रवृत्तपत्रध्वनयःसञ्जातपक्षस्वनाःशिलीमुखाबाणाःमहावनादुन्मनसःक्वापिगन्तुमुत्सुकाः । तथाउक्तविशेषणविशिष्टाश्चखगाःपक्षिणइवकिरातसैन्यात्समंसमन्ततउत्पेतुः ॥ ४५ ॥

किरातसैन्यादुरुचापनोदिताःसमंसमुत्पेतुरुपात्तरंहसः । महा
वनादुन्मनसःखगाइवप्रवृत्तपत्रध्वनयःशिलीमुखाः ॥ ४५ ॥
गभीररंध्रेषुभृशंमहीभृतःप्रतिस्वनैरुन्नमितेनसानुषु । धनुर्नि
नादेनजवादुपेयुषाविभिद्यमानाइवदध्वनुर्दिशः ॥ ४६ ॥
विधूनयन्तीगहनानिभूरुहान्तिरोहितोपान्तनभोदिगन्तरा । म
हीयसीवृष्टिरिवानिलेरितारवंवितेनेगणमार्गणावलिः ॥ ४७ ॥

गभीरेति । गभीररंध्रेषुगम्भीरगह्वरेषुमहीभृतःसानुषुयेप्रतिस्वनास्तैर्भृशमुन्नमितेनोत्थापितेनदीर्घीकृतेनजवादुपेयुषाप्राप्तवताधनुषोनिनदेनदिशोविभिद्यमानाविदीर्यमाणाइवदध्वनुःध्वनिञ्चक्रुः ॥ ४६ ॥

विधूनयन्तीति । भूरुहांगहनानिवनानि । अटव्यरण्यंविपिनङ्गहनंकाननंवनमित्यमरः । विधूनयन्तीकम्पयन्तीतिरोहितानिछादितानिउपान्तानिप्रान्तानिनभोन्तरिक्षन्दिगन्तराणिचयासासागणमार्गणावलिःप्रमथशरसंहतिरनिलेनवायुनाईरिताप्रेरितामहीयसीवृष्टिरिवरवंवितेनेविस्तारयामास ॥ ४७ ॥

अयोमिति। ऋतूनान्त्रयींषण्मासान्। कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगेद्वितीया। अनि
लाशिनोवायुभक्षकस्यकृशस्येत्यर्थः। तथापिरणायरणङ्कर्तुम्प्रहृष्यतउत्साहमान
स्य। क्रियार्थेत्यादिनाचतुर्थी। जिष्णोरर्जुनस्यवपुषिपोषंउपचयम्प्रयातिगच्छ
तिसतिशिथिलेनप्रथममितिशेषः। वर्म्मणाकवचेनविदुषेवअनन्तरकरणीयज्ञा
नतेवेत्युत्प्रेक्षा। सत्वरंशीघ्रंघनत्वंदृढत्वमीयेप्राप्तम्। अन्यथानुपयोगादितिभा
वः। इणःकर्म्मणिलिट् ॥ ४८ ॥ ॥

पतत्स्विति। शस्त्रेषुरोदसीद्यावापृथिव्यौ। द्यावापृथिव्यौरोदस्यावित्यमरः। सम
न्ततोवितत्यप्राप्यपतत्सुसत्सुधनुर्दुधूषतःकम्पितुमिच्छतःआस्फालयतइत्यर्थः

अयोमृतूनामनिलाशिनस्ततःप्रयातिपोषंवपुषिप्रहृष्यतः। रणा
यजिष्णोर्विदुषेवसत्वरंघनत्वमीयेशिथिलेनवर्म्मणा ॥ ४८ ॥
पतत्सुशस्त्रेषुवितत्यरोदसींसमन्ततस्तस्यधनुर्दुधूषतः। सरो
षमुल्केवपपातभीषणाबलेषुदृष्टिर्विनिपातशंसिनी ॥ ४९ ॥

। धूञःसन्नन्ताच्छतृप्रत्ययः। स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितोवेतिविकल्पादिडभा
वः। तस्यार्जुनस्यसम्बन्धिनीभीषयतइतिभीषणा। नंद्यादित्वात्ल्युः। विनि
पातशंसिनीविनाशसूचिकादृष्टिरुल्काविशेषणाउल्केवबलेषुसरोषंयथातथापपा
त ॥ ४९ ॥ ॥

दिशइति। क्षयकालःकल्पान्तकालइव। संवर्त्तःप्रलयःकल्पःक्षयःकल्पान्तइ
त्यपीत्यमरः। दारुणोरौद्रःमुनिरर्जुनःइषुभिर्बाणैर्दिशःसमूहन्निवैकत्रसमा
हरन्निवअन्यथातासाम्पारदर्शनन्नस्यादितिभावः। रवेःप्रभांविक्षिपन्निवअधः
प्रक्षिपन्निवअन्यथासाकथंनदृश्यतइतिभावः। तथाअनिलंवायुंव्याकुलयन्इ

युभिरन्तरालं ज्वालयन्निव तथागतिविघातादिति भावः। सशैलां क्षितिं ज्वालयन्निव कम्पयन्निव तथा संक्षोभादिति भावः। चचाल गतिमकरोत्। सर्वत्रेव शब्द उत्प्रेक्षायाम्॥ ५०॥

विमुक्तमिति। आशंसितः कांक्षितः शत्रुविजयो यैस्तैः। अहमहमिकया शत्रुविजिगीषद्भिरित्यर्थः। वनेचरैरेकावसरं समकालम्। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। विमुक्तं प्रयुक्तमनेकमायुधम्। जातावेकवचनम्। सोऽर्जुनः क्रियाफलमतिपातितोऽतिक्रान्तः कालः काल इव अतिक्रान्तकालस्य कर्मणो निःफलत्वादिति भावः। अ

दिशः समूहन्निव विक्षिपन्निव प्रभारवेराकुलयन्निवानिलम्। मुनिश्चचाल क्षयकालदारुणः क्षितिं सशैलां ज्वलयन्निवेषुभिः॥ ५०॥
विमुक्तमाशंसितशत्रुनिर्जयैरनेकमेकावसरं वनेचरैः। स निर्जघानायुधमन्तरा शरैः क्रियाफलं काल इवातिपातितः॥ ५१॥
गतैः परेषामविभावनीयतां निवारयद्भिर्विपदं विदूरगैः। भृशं बभूवोपचितो बृहत्फलैः शरैरुपायैरिव पाण्डुनन्दनः॥ ५२॥

न्तरा मध्ये शरैर्निजघान॥ ५१॥

गतैरिति। पाण्डुनन्दनोऽर्जुनः परेषामविभावनीयतां लघुप्रयोगादन्यत्र गूढप्रयोगाच्चादृश्यतां अप्रकाश्यतां च गतैः विपदमनर्थं निवारयद्भिः विदूरगैर्दूरलक्ष्यगैः परमण्डलप्रविष्टैश्च बृहत्फलैरायताग्रैर्महालाभैश्च। फलं बाणाग्रलाभयोरिति शाश्वतः। शरैरुपायैः सामादिभिरिव भृशमुपचितः प्रवृद्धो बभूव। अत्र शब्दमात्रसाधर्म्यात्प्रकृताप्रकृतश्लेषः उपमेति केचित्॥ ५२॥

दिवइति। शरदिवोन्तरिक्षात्पृथिव्या भूगोलात् ककुभां मण्डलात् दिङ्मण्डलाद्वा

त तिग्मतेजसोऽर्कस्य बिम्बान्मण्डलाद्वा । अथवा सकृद्विकृष्टात्कार्मुकान्मुनेः शरी राद्वा पतन्तीति ते गणाः अभिमेनिरे ज्ञातवन्तः । अन्यथा कथममी विश्वमन्तर्धाय शराः सम्भाव्यन्त इति भावः । अत्र सर्वतः शरसंपातदर्शनात्सम्भावनया पृथिव्या दीनामन्यतमस्योपादानत्वोत्प्रेक्षा । सा च प्रतीयमाना व्यञ्जकाप्रयोगात् । नु शङ्का दयस्तु संशये ॥ ५३ ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥

गणेति । मर्मविदारणैरपि मर्मस्थेवतान्येव दारयद्भिरपीत्यर्थः । गणाधिपानाम्प रासुतां मरणमविधाय अकृत्वा निर्गतैस्तेषाममर्त्यत्वादिति भावः । तस्य मुनेः पत्रि

दिवः पृथिव्याः ककुभान्नु मण्डलात्पतन्ति बिम्बादुत तिग्मतेजसः । स
कृद्विकृष्टादथ कार्मुकान्मुनेः शराः शरीरादिति तेऽभिमेनिरे ॥ ५३ ॥

गणाधिपानामविधाय निर्गतैः परासुतां मर्मविदारणैरपि । ज
वादतीयेहिमवानधोमुखैः कृतापराधैरिव तस्य पत्रिभिः ॥ ५४ ॥

द्विषां क्षतीर्याः प्रथमे शिलीमुखाः विभिद्य देहावरणानि चक्रिरे ।
न तासु पेते विशिखैः पुनर्मुनेररुन्तुदत्वम्महतां ह्यगोचरः ॥ ५५ ॥

भिः शरैः कृतापराधैरिव स्वामिकार्याकरणात्सापराधैरिवेत्युत्प्रेक्षा । अधोमुखैः सद्भि र्जवात्हिमवान् अतीये अतिचक्रमे प्रविष्ट इत्यर्थः । लज्जितस्य क्वचिन्निलयनमु चितमिति भावः ॥ ५४ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

द्विषामिति । प्रथमे प्रथममुक्ता इत्यर्थः । शिलीमुखाः मुनिशराः द्विषां देहावरणा नि वर्माणि विभिद्य याः क्षतीः प्रहारान् चक्रिरे तासु क्षतीषु पुनः पश्चात् प्रयुक्तैर्मुनि वि शिखैर्न पेते न पतितम्पिष्टपेषणेन दोषापातादिति भावः । तथा हि अरुन्तुदत्वं पीडि तपीडनं सतामगोचरो हि । सन्तः पीडितपीडां न कुर्वन्तीत्यर्थः । न हन्याद्व्यसनप्रा

प्नंनात्तैनातिपरिक्षतमितिनिषेधस्मरणादितिभावः। अरुंव्रणानुदतीति अरुन्तु
दः। व्रणोमीमेमरुरित्यमरः। विध्वरुषोस्तुद इतिखप्रत्ययः। अरुर्द्विषदजन्त
स्यमुमितिमुमागमः॥ ५५॥

समुज्झितेति। यावन्तोऽरातयोयावदरातिःयावदवधारणार्थइत्यव्ययीभावः। या
वदरातियथातथासमुज्झिता अरातिसमसंख्ययामुक्तामुनिचापात्सहसम्भूयैवनि
र्यती। इतिकामन्ताद्दूकृतस्यकौशल्यमितिभावः। यातेःशतरिङीप्। मुनिवाणसं
हतिरुमापतेस्त्र्यमूर्हिमांशोःप्रभापङ्कजावलिमिवसङ्कोचंनिनायप्रापयामास। दुहा
दिपाठान्नयतिर्द्विकर्म्मकः॥ ५६॥

समुज्झितायावदरातिनिर्य्यतीसहैवचापान्मुनिवाणसंहतिः। प्र
भाहिमांशोरिवपङ्कजावलिन्निनायसङ्कोचमुमापतेश्चमूम्॥ ५६॥
अजिह्ममोजिष्ठममोघमक्लमंक्रियासुबह्वीषुपृथङ्नियोजितम्।
प्रसेहिरेसादयितुन्नसादिताःशरौघमुत्साहमिवास्यविद्विषः॥५७॥

अजिह्ममिति। अजिह्मंस्वरूपतोगत्यावाववक्रम्। अन्यत्रतुजिह्मस्थानप्रवृत्तेोन
भवतीत्यजिह्मत्वम्। ओजिष्ठमोजस्विनंसारवत्तमन्ते। उभयत्रापिओजस्वि
शब्दाद्विन्यन्तादिष्ठन्विन्मतोर्लुगितिलुक्टिलोपश्च। अमोघमवध्यमक्लमन्नि
रन्तरव्यापारेप्यश्रान्तम्बह्वीषुक्रियासुछेदनभेदेनपातनादिकर्मसुपृथग्भेदे
ननियोजितंकर्म्मानुगुण्येनविनियुक्तमित्यर्थः। अस्यमुनेःशरौघंउत्साहमिववी
रस्यस्थायिभावभूतम्प्रयत्नविशेषमेवेत्यर्थः। सादिताःकर्षिताःविद्विषःशत्रवःसा
दयितुम्प्रतिकर्तुंनप्रसेहिरेनशेकुः। तस्योत्साहवदेवशरवर्षेदुर्द्धर्षमभूदिति
भावः॥ ५७॥

शिवेति। अनेकदेशगा नानादेशस्थाः शिवध्वजिन्यो हरसेना उग्रेषवो मयूखा इवेत्युपमितसमासः। अन्यत्र तूग्रेषव इव मयूखा इति मयूरव्यंसकादिसमासः। तेषां माला अस्यास्तीतीति तमुग्रेषुमयूखमालिनं। व्रीह्यादित्वादिनिः। एकदेशस्थमेकत्रैवस्थितं मुनिमर्कं प्रजा इव युगपत्प्रतियोधं योधं योधं प्रति। अव्ययं विभक्त्यादिना यथार्थे वीप्सायामव्ययीभावः। अग्रतः स्फुरन्तं निदध्युर्ददृशुः। यथैकोऽर्क एकत्रैवस्थितोऽपि नानादेशस्थानामपि प्रतिपुरुषं ममैवाग्रे वर्त्तत इति युगपत्प्रतीयते तद्वद्बाणवर्षी मुनिरपि प्रतियोधं तथैव प्रत्ययादित्यर्थः॥ ५८॥ ❀*❀॥

शिवध्वजिन्यः प्रतियोधमग्रतः स्फुरन्तमुग्रेषुमयूखमालिनम्। त-
मेकदेशस्थमनेकदेशगा निदध्युरर्कं युगपत्प्रजा इव॥ ५८॥

मुनेः शरौघेण तदुग्ररंहसा बलं प्रकोपादिव विष्वगायता। विधू-
नितं भ्रान्तिमियाय सङ्गिनीं महानिलेनेव निदाघजं रजः॥ ५९॥

तपोबलेनैष विधाय भूयसीस्तनूरदृश्याः स्विदिषून्निरस्यति। अमु-
ष्य मायाविहतं निहन्ति नः प्रतीपमागत्य किमु स्वमायुधम्॥ ६०॥

मुनेरिति। प्रकोपादमर्षादिव विष्वक्समन्तात् आयता आगच्छता उग्ररंहसा तीव्रवेगेन मुनेः शरौघेण उक्तविशेषणेन महानिलेन वात्यया निदाघजं ग्रीष्मोत्थं रज इव विधूनितं व्याहतं तद्बलं प्रमथानां सैन्यं सङ्गिनीमनुबन्धिनीमविच्छिन्नामिति यावत् भ्रान्तिमनवस्थानमियाय प्राप॥ ५९॥ ❀—❀*❀—❀*❀—❀*॥

अथ त्रिभिर्विशेषकमाह। तप इत्यादिना। एष मुनिः तपोबलेन तपःसामर्थ्येन भूयसीर्बह्वीरदृश्यास्तनूरात्मनः शरीराणि विधाय स्विदिषून्निरस्यति क्षिपति च। किं वा अमुष्य अस्य मुनेर्मायया विहतं प्रतिहतं स्वं स्वकीयमिवायुधं प्रतीपं प्रति-

कूलमागत्यप्रत्यावृत्त्येत्यर्थः । नोऽस्माकंवानिहन्तिकिमु । जासिनिप्रहणेत्यादि
सूत्रेणकर्मणिषष्ठीशेषाविवक्षायान्तुद्वितीया ॥ ६० ॥ ॥
हृताइति । यद्वाअस्यमुनेर्गुणैर्हृताआकृष्टावाभयेनदरेणवा । भयाद्विभ्यत्योवे
त्यर्थः । देवतास्तिरोहिताःसत्यःप्रहरन्तिस्वित्तत्कुतः । अन्यथाअस्यमुनेरमीसा
यकाःजलधेरूर्म्मयइवकथंनुसन्ततमनेकसंख्याःभवन्ति । अन्यत्रपक्षासम्भवेन
नसम्भवतीत्यर्थः । किमितिप्रच्छन्नादेवतायुध्यतइत्याह । गुणैर्हृताभयेनवाएते
नगुणैरावर्जिताःप्रीत्याविभ्यत्योस्माद्वर्त्तमानाइत्यर्थः । किमस्यवितर्कत्रयस्यमूल
मित्याह । कथमिति । अस्मात्कथञ्जलधेरूर्म्मयो यथाएकस्यैवसायकाःसन्तत

हृतागुणैरस्यभयेनवामुनेस्तिरोहिताःस्वित्प्रहरन्तिदेवताः । कथं
न्वमीसन्ततमस्यसायकाभवन्त्यनेकेजलधेरिवोर्म्मयः ॥ ६१ ॥
जयेनकच्चिद्विरमेदयंरणाद्भवेदपिस्वस्तिचराचरायवा । ततोप
कीर्णान्नृपसूनुमार्गणैरितिप्रतर्क्काकुलितापताकिनी ॥ ६२ ॥

मतिबहवोभवन्ति । एकशब्दस्यएकशेषेकृतेएकइतिरूपमितिकेचित् । नश
ब्दस्त्वन्यार्थे ॥ ६१ ॥ * * ॥
जयेनेति । कच्चिदयंरणस्यजयेनविरमेत् । अस्मान्जित्वाकच्चिदयंयुद्धंउपसं
हरेदित्यर्थः । अपिचसचरायस्वस्तिभवेत् । कच्चित्स्थावरजङ्गमञ्जगन्नविनश्ये
दित्यर्थः । कच्चिदपिहसम्भावनायांप्रार्थनायांलिङ् । इतिप्रतर्काकुलिता । पूर्वो
क्तायेप्रतर्कास्तैराकुलिताविह्वलाः । अत्रसहेतुकंविशेषणमाह । नृपसूनुमार्ग
णैरर्जुनबाणैःकीर्णाक्षिप्ताप्रापताकिनीततापतापम्प्राप ॥ ६२ ॥ * * ॥
अमर्षिणेति । जिष्णुनानिरस्तंबलंनरराज । किमिवकेनक्षिप्तन्नशोभते । क्षमा

अयंकार्य्यैरमर्षिणानिरस्तंयथाक्षमासाध्यंहिकृत्यमिवसामर्थ्यैर्निरस्यते । तच्च निरस्तन्नशोभतेयथाचमदोद्धतेनपुंसाहितंप्रियवचनन्तिरस्कृतन्नराजते । मदःपौरुषादिधर्म्मःतेनउद्धतोज्वलितोयथाबलीयसाविधिनापौरुषन्निरस्तंसत् नराजते । बलीयसादैवेनप्रतिपुरुषव्यापारस्यनैःफल्यादेःजिष्णुरपिबलीयानितिभावः ॥ ६३ ॥ ✿ ॥

प्रतिदिशमिति । प्लवगानामधिपोऽधीशस्तस्येवलक्ष्मणंयस्याःसातथोक्ता । कपिप्लवङ्गप्लवगइत्यमरः । चिह्नंलक्ष्मचलक्षणमित्यमरः । प्लुतिरूपाइत्यर्थः । विशिखसंहतितापितमूर्तिभिरिति । विशिखाबाणास्तेषांसंहतयःसमूहाः । स्त्रियान्तुस

अमर्षिणाकृत्यमिवक्षमाश्रयंमदोद्धतेनेवहितम्प्रियंवचः । ब
लीयसातद्विधिनेवपौरुषम्बलन्निरस्तंनरराजजिष्णुना ॥ ६३ ॥
प्रतिदिशंप्लवगाधिपलक्ष्मणाविशिखसंहतितापितमूर्तिभिः । र
विकरग्लपितैरिववारिभिःशिवबलैःपरिमण्डलतादधे ॥ ६४ ॥

हतिर्वृन्दमित्यमरः । ताभिःतापिताःपीडितामूर्तयोदेहाःयेषान्तैस्तथाभूतैःशरनिकरकर्तितकलेवरैरित्यर्थः । शिवबलैःप्रमथसैन्यैःकर्तृभिःरविकरग्लपितैःसूर्यरश्मितप्तैर्वारिभिरुदकैरिवप्रतिदिशंदिक्षुपरिमण्डलतापरितश्चक्राकारमण्डलतेतियावत् । आदधेअधारिप्रतिदिशंमण्डलाकारेणस्थितमित्यर्थः । धाञः कर्मणिलिट्आतपतप्तंहिनीरम्परिभ्रमतितद्वन्मुनिपीडितंसैन्यंबभ्रामेत्यर्थः । द्रुतविलम्बितंछन्दः । द्रुतविलम्बितमाहनभौभरौइतिलक्षणात् ॥ ६४ ॥ ✿ ✿ ॥

प्रविततेति । प्रवितताविस्तृतानिशरजालानितैश्छन्नमाच्छादितंविश्वान्तरालं येनतस्मिन्शरपूरितब्रह्माण्डोदरेपाण्डुसूनौआविर्मण्डलंआविर्भूतमण्डलन्धनुः

 आविर्भूतं मण्डलं यस्य धनुष इति वृत्तौ भूतार्थस्यानुप्रवेशाद्भूतशब्दस्याप्रयोगः । वि
 धुवति कम्पयति आस्फालयति सति भीतभीता इव भीतप्रकारेव जयलक्ष्मीः विजय
 श्रीः कथमपि केनचित्प्रकारेण विषमनयनसेनापक्षपातं विहातुं त्यक्तुं विषेहे श

प्रविततशरजालच्छन्नविश्वान्तराले विधुवति धनुराविर्मण्डलं पाण्डुसूनौ । कथमपि जयलक्ष्मीर्भीतभीता विहातुं विषमनयनसेनापक्षपातं विषेहे ॥ ६५ ॥ * ॥ इति महोपाध्यायश्रीभारविकृतौ किरातार्ज्जुनीये महाकाव्ये अर्ज्जुनाभिगमनो नाम चतुर्द्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ * ॥

शाकेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ * ॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्ज्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां चतुर्द्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ * ॥

अथेति । अथानन्तरन्तत्र रणे भूतानि सर्वे प्राणिनः वृत्रं हतवान्वृत्रहा इन्द्रः । ब्र
ह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् । तस्यापत्यं पुमान्वार्त्रघ्नोऽर्जुनः । तस्यापत्यमित्यण्प्रत्ययः ।
तस्य शरेभ्यः तत्रसुः विभ्युः । वा जृभ्रमुत्रसामिति विकल्पादेत्वभ्यासलोपाभावः । सा
चमूश्च इषवो अस्यन्ते एभिरिति इष्वासाः धनूंषि । धनुश्चापोऽस्त्रमिष्वास इति हेमच
न्द्रः । अकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति करणे घञ् । परित्यक्ता महान्त इष्वासाः
यया सा परित्यक्तायुधेत्यर्थः । दिशो भेजे पलायाञ्चक्रे इत्यर्थः । अत्र भूतत्रासे सेना
पलायनयोः समुच्चयकथनाद्भिन्नविषयः क्रियासमुच्चयोलङ्कारः । गुणक्रियायौ
गपद्यं समुच्चय इति सामान्यलक्षणात्तस्य यमकेन संसृष्टिः ॥ १ ॥ * * * * ॥

अथ भूतानि वार्त्रघ्नशरेभ्यस्तत्र तत्रसुः । भेजे दिशः परित्यक्तमहेष्वा
सा च सा चमूः ॥ १ ॥ अपश्यद्भिरिवेशानं रणान्निववृते गणैः । मुह्यत्ये
व हि कृच्छ्रेषु संभ्रमज्वलितं मनः ॥ २ ॥ खण्डिताशंसया तेषाम्प
राङ्मुखतया तया । आविवेश कृपा केतौ कृतोच्चैर्वानरं नरम् ॥ ३ ॥

अपश्यद्भिरिति । गणैः प्रमथैः ईशानं स्वामिनं शिवं पुरोवर्त्तिनमिति भावः । अपश्य
द्भिरिव रणान्निववृते निवृत्तम् । भावे लिट् । तथा हि कृच्छ्रेष्वापत्सु संभ्रमेण साध्व
सेन ज्वलितन्तप्तं । संभ्रमः साध्वसेपि स्यादिति विश्वः । मनो मुह्यत्येव अतः पुरोवर्त्ति
नोप्यदर्शनमुपपद्यत इति भावः ॥ २ ॥ ॥
खण्डितेति । खण्डिता ध्वस्ता आशंसा जयाशा यस्यास्तया तेषां गणानां सम्बन्धिन्या
तयाऽतिनिकृष्टयेत्यर्थः । पराङ्मुखतया रणवैमुख्येन पलायनेनेत्यर्थः । केतौ ध्व
जे कृतः आरोपितः उच्चैरुन्नतो वानरो हनूमान्येन तं नरं पुरुषङ्कपिध्वजमित्यर्थः । कृ
पा करुणा आविवेश । तदीयदुर्दशां दृष्ट्वा कृपाविष्टोऽभूदित्यर्थः । यमकालङ्का

रः ॥ ३ ॥ ॥

ननु शत्रुषु कथङ्करुणा तत्राह । आस्थामिति । आस्थायत्नं आलंब्य । आस्था त्वालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु कथ्यत इति विश्वः । वशं नीतेषु क्षुद्रेषु दृष्टेष्वरातिषु शत्रुषु विषये अनुकम्पया कृपया महतां वीराणां माहात्म्यं महानुभावत्वं व्यक्तिं स्फुटतामायाति प्राप्नोति । स्वपौरुषनिर्जितेष्वरातिषु अपि करुणा भूषणमेव महतामिति भावः ॥ ४ ॥ ॥

ससासिरिति । सहासिना वर्तमानः सासिः सखड्गः असून् सुवन्ति प्रेरयन्तीति असुसुवो बाणाः । षु प्रेरण इति धातोः सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । असुसूभिः सह वर्तमानः सासुसूः सबाणः । अस्यन्ते क्षिप्यन्ते शरा अनेनेति आसः धनुः । अकर्तरि च कार

आस्थामालंब्य नीतेषु वशं क्षुद्रेष्वरातिषु । व्यक्तिमायाति महतां माहा
त्म्यमनुकम्पया ॥ ४ ॥ ससासिः सासुसूः सासो येयायेयाययाययः ।
ललौ लीलां ललोलोलः शशीशशिशुशीः शशन् ॥ ५ ॥ एकाक्षरपादः ॥

के संज्ञायामिति घञ् । आसेन सह वर्तत इति सासः सचापः । सर्वत्र तेन सहेति तुल्ययोग इति बहुव्रीहिः । येयाः यातव्याः यानसाध्याः । अयेयाः अयातव्याः यानं विनैव साध्याः अचो यदिति यत्प्रत्ययः । येयाश्च अयेयाश्च येयायेयाः तेषां द्वयानां आये स्वर्गगजादिलाभे याति प्राप्नोतीति येयायेयाययः अयः शुभावहं दैवं यातीत्यययः । येयायेयाययश्चासौ अययश्चेति याधातोरुभयत्रापि आतोनुपसर्गे कः इति कप्रत्ययः । अतो ललति विलसतीति ललः । लल विलासे पचाद्यच् । अलोलोऽचपलः शशिनः ईशः शशिवः तस्य शिशुः स्कन्दः तं शृणाति हिनस्तीति शशीशशिशुशीः क्विप् । शशन् प्लुतगतिं कुर्वन् । शश प्लुतगताविति धातोः शतृप्रत्ययः । सोऽर्जुनो ली

लांशोभांललौप्राप्लाप्रादाने । कर्त्तरिलिङ् । एकाक्षरपादः ॥ ५ ॥ ❁ * ❁ ॥

त्रासेति । सोऽर्जुनःत्रासजिह्ममभयक्लिष्टंयथातथायतोगच्छतःपलायमानानि त्यर्थः । एतान्गणान्मन्दमेवान्वियाय अनुजगाम । तथाहिमहौजसोमहानुभा वाःभग्नानतिपीडयितुन्नेच्छन्ति ॥ ६ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

अथेति । अथाग्रेहसतावलानामित्यर्थः । तद्भङ्गदर्शनात्स्मयमानेनसाचिस्थिते नतन्निवारणायतिर्य्यग्व्यवस्थितेन । तिर्य्यगर्थेसाचितिरइत्यमरः । स्थिरकीर्ति नास्वयमभङ्गत्वादितिभावः । किञ्चिदिषदायस्तंखिन्नंचेतोयस्यतेनस्वकीयगण भङ्गादीषत्खिन्नचित्तेनसेनान्यास्कन्देन । पार्वतीनन्दनःस्कन्दःसेनानीरग्निभूर्गुह

त्रासजिह्मंयतश्चैनान्मन्दमेवान्वियायसः । नातिपीडयितुम्भग्नानिच्छन्ति हिमहौजसः ॥ ६ ॥ अथाग्रेहसतासाचिस्थितेनास्थिरकीर्तिना । सेना न्यातेजगदिरेकिञ्चिदायस्तचेतसा ॥ ७ ॥ निरोष्ठ्यः ॥ माविहासिष्ट समरंसमरंतव्यसंयतः । क्षतंक्षुण्णासुरगणैरगणैरिवकिंयशः ॥ ८ ॥

इत्यमरः । तेगणाःप्रमथादयोजगदिरेउक्ताः । ओष्ठ्यवर्णाभावान्निरोष्ठ्यमेत त् ॥ ७ ॥ * ❁ ❁ * ❁ ❁ * ❁ ❁ * ❁ ❁ * ❁ ❁ ॥

अथैकविंशतिभिःश्लोकैःस्कन्दवाक्यमेवाह । माविहासिष्टेत्यादिना । रन्तव्यंर मणंक्रीडा । बहुलग्रहणाद्भवेतव्यप्रत्ययः । संयद्युद्धं । समुदायःस्त्रियांसंय्यत्समित्याजिसमिद्युधइत्यमरः । समेरन्तव्यसंय्यतीयेषान्तेसमरन्तव्यसंयतःनु ल्यक्रीडासङ्गराइतितेषांसम्बोधनम् । यूयंसमरंमाविहासिष्टनत्यजत । जहा तेर्माङिलुङ्मध्यमबहुवचनम् । क्षुण्णाःपराजिताअसुरगणाःयैस्तैर्भवद्भिरितिशे षः । अगणैरिवगणेभ्योऽन्यैरिवकिंकिमर्थंयशःक्षतंनाशितन्नैतद्युक्तमहाम्भूरणा

म्भवादृशानामित्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥

विवस्वदिति । विवस्वदंशुसंश्लेषेणसूर्य्यकिरणसम्पर्केणद्विगुणीकृतानितेजां सियेषान्तेतथोक्ताःमोघंव्यर्थंउद्गूर्णाः उद्यताःगुरीउद्यमनेइतिधातोःकर्मणि क्तः । वोयुष्माकममीमहासयःखड्गाःहसन्तीवेत्युत्प्रेक्षा । किम्पलायमानानांख ड्गैरितिहासः ॥ ९ ॥ ॥

वनइति । वनसदांवनेचराणांग्वनेरक्षकेवनेमार्गेमृगसम्बन्धिनंमार्गेपश्चात्तं उपेयुषांपलायमानानामित्यर्थः । युष्माकमितिशेषः । वाणोध्वनिरेषामस्तीतितै र्वाणैर्ध्वनियुक्तैः । वणसंशब्दनेइतिधातोःघञ् । ततोऽर्शआदिभ्यइत्यच्प्रत्ययः ।

विवस्वदंशुसंश्लेषद्विगुणीकृततेजसः । अमीवोमोघमुद्गूर्णाहसन्ती
वमहासयः ॥ ९ ॥ वनेवनेवनसदांमार्गम्मार्गमुपेयुषाम् । वाणै
र्वाणैःसमासक्तंशंकेशंकेनशाम्यति ॥ १० ॥ पातितोत्तुङ्गमाहात्म्यैःसं
हृतायतकीर्त्तिभिः । गुर्वींकामापदंहन्तुंकृतमावृत्तिसाहसम् ॥ ११ ॥

एकत्वात्ववयोरभेदः । उक्तंच । रलयोर्डलयोस्तद्वज्जययोर्बवयोरपि । शसयो र्मनयोश्चान्तेसविसर्गाविसर्गयोः । सविन्दुकाविन्दुकयोःस्यादभेदेनकल्पनमिति । बाणैःशरैःसमासक्तंसमासंजितंत्रशन्दुःखन्तत्केनशाम्यति । इतिशंकेकेनोपा येनशाम्येदितिविचारयामीत्यर्थः ॥ १० ॥ ॥

पातितेति । पातितंभ्रंशितंउत्तुङ्गंमहात्म्यंउन्नतभावोयैस्तैःसंहृताःसंक्षिप्ताःआय ताःविस्तृताःकीर्त्तयोयैस्तैर्युष्माभिरितिशेषः । कांगुर्वीमापदंहन्तुन्नकाचिदपीत्य र्थः । आवृत्तिःयुद्धान्निवृत्तिःसैवसाहसंकृतंअतःपापादन्यन्नकिञ्चित्फलमस्तीति भावः । तदुक्तम्मनुना । यस्तुभीतःपरावृत्तःसंग्रामेहन्यतेपरैः । भर्त्तुर्यद्दुष्कृतंकि

श्चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यामेः। यच्चास्य सुकृतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्जितम्। भर्तारं तत्सर्वमादत्ते परावृत्तस्य तु तस्येति॥ ११॥ * * * * * * * * * * * * * ॥

नेति। किन्तु। अयमसुरो दैत्यो न। नागो वा पन्नगश्च न। धरसंस्थः पर्वताकारः। आहार्यधरपर्वता इत्यमरः। संस्था व्यवस्था प्रणिधिस्थितिश्चाकारमृत्युष्विति वैजयन्ती। राक्षसो न किन्त्वयं सुखयतीति सुखः सुखदाय्य इत्यर्थः। न वाभोगोऽभिनवप्रयत्नो महोत्साह इत्यर्थः। आभोगो वरुणच्छत्रे पूर्णतायत्नयोरपि विश्वः। धरणिस्थो भूतलचारी राजसो रजोगुणप्रधानो ना पुरुषो हि कश्चिन्मानुष इत्यर्थः। पुरुषाः पूरुषा नरः। मानवा मनुजा नरा इत्यमरः। अतो न पलायनमुचितमिति भा

॥ गोमुत्रिकाबन्धः॥

ना सु रो यं न वा ना गो ध र सं स्थो न रा क्ष सः।
ना सु खो यं न वा भो गो ध र णि स्थो हि रा ज सः॥
१२॥ मन्दमस्यन्निषुलतां घृणया मुनिरेष वः। प्रणुदत्यागतावज्ञं जघनेषु पशूनिव॥ १३॥

वः। गोमूत्रिकाबन्धः वर्णानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमर्द्धयोः। गोमुत्रिकेति तत्प्राहुः करन्तद्विदो विदुरिति लक्षणात्। षोडशकोष्ठद्वये द्वयं क्रमेणाविलिख्यैकान्तरविनिमयेन तदेवश्लोकमिच्छन्तीत्युद्धारः॥ १२॥ * * * * * * ॥

मन्दमिति। एष मुनिः घृणया कृपया इषुलतां शाखामिव मन्दमस्यन् क्षिपन् वो युष्मान् पशूनिव आगतावज्ञं यथा तथा जघनेषु प्रणुदति चोदयति किमतः परं कष्टमस्तीति भावः॥ १३॥ * * * * * * * * * * * * * * * * * * ॥

नेति। पदच्छेदस्तावत्। न ना ऊननुन्नः नुन्नोनः ना अना नानाननाः ननु

मुर्बः अनुन्नः ननुन्नेनः माश्नेनाः नुन्ननुन्ननुन्। हेनानाननर्गनामाप्रकाराणिश्रो नञ्जर्थेयेषां तेनानाविधाश्चौ इत्यर्थः। ऊनेननिर्दिष्टेनमुन्नो विद्धः ऊननुन्नःयःसः नानपुरुषोना। तथानुन्नःऊनोयेनसनुन्नोनःनापुरुषः अनानमुख्यपुरुषःखलु। ऊनाद्भीतःपलायमानेस्तु किंवक्तव्यमितिभावः। किञ्च। नुन्नःईनःस्वामीयस्यसनु न्नेनःसनभवतीतिननुन्नेनः। नञर्थस्यनशब्दस्यसुप्सुपेतिसमासः। सनुन्नोविद्धो प्यमुन्नोऽविद्धएववयमनुन्नस्वामिकत्वाद्नुन्नाएवेतिभावः। तथानुन्नानुन्ननुदति शयेननुन्नान्नुन्ननुन्नान्नुदतीतिनुन्ननुन्ननुत्अतिपीडितपीडकःनापुरुषःअनेनाःन निर्दोषोनभवतीति। किन्तुसदोषएवेति। नातिन्नातिपरिक्षतमितिनिषेधादित्य र्थः। अयन्तुनैतादृशइतिनपलायितव्यमितिभावः। अयमेकव्यञ्जनः। अन्यस्तु

ननोननुन्नोनुन्नोनोनानानानाननानानु। नुन्नोनुन्नोननुन्नेनोनाने नानुन्ननुन्ननुत्॥१४॥ एकाक्षरः॥ वरंकृतध्वस्तगुणादत्यन्तम गुणःपुमान्। प्रकृत्याह्यमणिःश्रेयान्नालङ्कारश्च्युतोपलः॥१५॥

कारस्तुनदोषावहःनान्यवर्णस्तुभेदकइत्यनुज्ञानात्॥१४॥

वरमिति। कृताःपूर्वमुत्पादिताःध्वस्ताःपश्चान्नष्टाःतेकृतध्वस्ताःपूर्वकालेत्यादिना समासः। कृतध्वस्ताःगुणाःयस्यतस्मात्पुंसोऽत्यन्तमतिशयेनागुणःनिर्गुणःपुमान्व रं। मनाक्प्रियःकिञ्चित्प्रियः। वरंक्लीबेमनाक्प्रियमित्यमरः। तथाहिप्रकृत्या स्वभावेनअमणिःमणिरहितोऽलङ्कारःश्रेयान्। च्युतोपलःभ्रष्टरत्नोनश्रेयान्। उपलःप्रस्तरेरत्नेइत्यमरः। पलायितुःसमरादसमरएववरमितिभावः। अत्रस मासविरोधयोःप्रतिविम्बकरणाद्दृष्टान्तालङ्कारः॥१५॥

स्यदनाइति। स्यन्दन्तिप्रद्रवन्तीतिस्यन्दनाःजवनाःस्यन्दनारथानोसन्ति। नं

द्यादित्वात्ल्युः। चतुरंगच्छन्तीति चतुरगाःतुरगाः अश्वानोसन्ति। सुरेभाःशो भनबृंहणाःसुरेभाःसुरगजाश्चनोसन्ति। अविपत्तयोविपत्तिरहिताःविपत्तयो विशिष्टाःपदातयोनोसन्ति। अनेनाभेनव्यमितिभावः। अत्रपूर्वोत्तरार्द्धगतानांवि शेषणानाञ्चोद्देशीभूतानां यथासंख्यसम्बन्धकथनात् यथासंख्यालङ्कारो यमकेनसं सृष्टः॥ १६॥ ॥

भवद्भिरिति। अधुना अरातिभिः। परिहापितानित्याजितानिपौरुषाणियैस्तैर्भ वद्भिरर्कनिष्पीतैः। अर्कणसंशोषितैर्ह्रदैरिवदुरुत्तरःदुस्तरःपङ्कइवपङ्कोदुःकी र्तिःप्राप्तः॥ १७॥ ॥

स्यन्दनानोचतुरगाःसुरेभावाविपत्तयः। स्यन्दनानोचतुरगाः सुरेभावाविपत्तयः॥ समुद्गकः॥ १६॥ भवद्भिरधुनारातिप रिहापितपौरुषैः। ह्रदैरिवार्कनिःपीतैःप्राप्तःपङ्कोदुरुत्तरः ॥ १७॥ वेत्रशाककुजेशैलेलेशैजेकुकशात्रवे। यातकिंविदि शोजेतुंतुंजेशोदिविकिंतया॥ १८॥ प्रतिलोमानुलोमार्द्धः॥

वेत्रेति। वेत्राणिवंशाःफलिन्योवाशाकाःवर्वराश्चकुजावृक्षायस्मिन्तस्मिन्वेत्रशा ककुजेदुःप्रवेश्येइत्यर्थः। वेत्रंवंशफलिन्योश्चेतिविश्वः। शाकवर्वरवल्ककाइ त्यमरः। लेशेनस्तोकेनाप्येजतेकम्पतेइतिलेशैजःसनभवतीति। अलेशैजे। अ त्यन्ताकम्पनइत्यर्थः। एजृकम्पनेपचाद्यच्। नकोकतेनाददेइतिअकुकोनियद्द णासमर्थःशात्रवोयस्मिन्तस्मिन्। अकुकशात्रवे। कुकआदानेइगुपधेतिकः। शैलेपर्वतेकेषांभावःकिन्ताकुत्सिततातयाउपलक्षिताःसन्तः। कुत्सानिन्दावितर्के प्यक्षेपेकिंशब्दइष्यतइतिशाश्वतः। विदिशोजेतुंयानगच्छतकिंयातःसम्प्रश्नेलो

ह । मध्यमपुरुषबहुवचनं । दिविस्वर्गेपितुङ्गेशइतितेषांसम्बोधनं । तुङ्गन्त इतितुङ्गाः दैत्याः तुजिहिंसायाम्पचाद्यच् । तेभ्यः ईशः क्विप् । दैत्येभ्योपिशक्ताः इत्यर्थः । स्वर्गेप्यसुरविजयिनांयुष्माकमत्रक्षुद्रस्थलेक्षुद्रशत्रौपलायनमनुचितमितिभावः । अनुलोमप्रतिलोमपादः ॥ १८ ॥ * ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ * ॥

अथेशीतिष्ठतिपलायनमेतच्चनयुक्तमित्याह । अयमिति । अयमीशःशिवःक्लैव्यंनिःपौरुषमापन्नान्प्राप्तान् । तथाअरातिनादृष्टपृष्ठान्पलायमानानित्यर्थः । वोयुष्मान्च्युताचारान्स्खलितव्रतान्दारान्कलत्राणीव । अथपुम्भूम्निदाराइत्यमरः । निगोपितुंत्रातुम् । ऊदित्वादिड्विकल्पः । दारदोषंभर्त्तेवस्वमहिम्नायुष्मद्दोषंसंवरितुमिच्छति । अतःकुतोयुष्माकमनर्थइत्यर्थः ॥ १९ ॥ ❁ ❁ ॥

अयंवःक्लैव्यमापन्नान्दृष्टपृष्ठानरातिना । वांछतीशश्च्युताचा
रान्दारानिवनिगोपितुम् ॥ १९ ॥ ननुहोमथनाराघोघोराना
थमहोनुन । तयदातवदाभीमामाभीदाववतदायत ॥ २० ॥

नन्विति । ननुइत्यामन्त्रणे । होइत्याह्वाने । हिहेव्यस्तौसमस्तौचद्रूतसम्बोधनार्थयोः । होहैचैवंविधौज्ञेयौसंबुध्याह्वानयोरपिइतिविश्वः । मथन्तीतिमथनाः मथेविलोडनेकर्त्तरिल्युट् । राघन्तीतिराघः राघृसामर्थ्येक्विप् । घोराः क्रूराः शत्रूणामितिभावः । नाथंमहयन्तिपूजयन्तीतिनाथमहः हूमिरुपग्रहणात्कर्म्मण्युपपदेक्विप् । तयन्तेरक्षन्तीतितयाः रक्षकाः पचाद्यच् । दायतीतिदाताः शुद्धा दैप्शोधनेकर्त्तरिक्तः वदन्तीतिवदाः वक्तारः पचाद्यच् । तेषांद्वन्द्वः तयदातवदाः भीमाः भयङ्कराः माभीः अभीः । नञर्थमाशब्दस्यसुप्सुपेतिसमासः ताम्दयतीतिमाभीदाः अभयप्रदाः एवंविधाः यूयमितिशेषः । वतेतिखेदेबवयोरभेदः । नदाक्षत

नुनभुद्धाः किं । नुपृच्छायां किन्तु भुद्धा एव न काकुरत्रानुसन्धेयः । दैप् शोधने लो
ट् । मध्यमपुरुषबहुवचनं । अनुलोमप्रतिलोमार्द्धः ॥ २० ॥
किमिति । अपास्तोऽवधीरितः देवत्वमानुष्यकयोः परिग्रहः स्वीकारो यैस्तैः अतिदेव
मानुषैरित्यर्थः । मनुष्याणाम्भावो मानुष्यकं । योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् । ज्वलि
तान्यगुणैः उज्ज्वलिताः सदृशगुणैः । अन्यौ विभिन्नसदृशाविति वैजयन्ती । ई
दृशैर्भवद्भिरिति शेषः । तेजस्वि प्रतापे स्थिता प्रतापैकशरणामानिता अभूरत्वाभिमा
निता किमिति व्यक्ता । निर्लज्जैः पलायत इति भावः ॥ २१ ॥
निशितेति । हे अमरणाः मरणरहिताः निशितासिरतः अतितीक्ष्णखड्गरतः अभी

प्रतिलोमानुलोमार्द्धः ॥ किन्त्यक्तापास्तदेवत्वमानुष्य
कपरिग्रहैः । ज्वलितान्यगुणैर्गुर्वी स्थिता तेजसि मा
निता ॥ २१ ॥ निशितासिरतोऽभीको न्येजतेऽमरणारु
चा । सारतो न विरोधी नः स्वाभासो भरवानुत ॥ २२ ॥

कोनिर्भीकः रुचा तेजसा उपलक्षितः सुष्ठु आभासत इति स्वाभासो रमणीयः पचा
द्यच् । उताप्यर्थे भरवान् रणभरसहिष्णुरित्यर्थः । उताप्यर्थविकल्पयोरिति
विश्वः । ईदृशो नोऽस्माकं विरोधी शत्रुः सारतो बलतो नन्येजते न कम्पते न प्रचलत
इत्यर्थः । एजृ कम्पने लट् । अतो भवद्भिरपि स्थातव्यमेव न चलितव्यमिति भा
वः ॥ २२ ॥ एतन्मते विरोधो न इत्यत्र सविसर्गपाठः प्रतिलोमे निर्विसर्गपाठे पादा
न्ते सविसर्गाविसर्गयोरित्येतादृशकाव्ये ऐक्यस्वीकारात् । अन्ये तु ईनः सूर्य्य इव
स्वाभासः ईनस्वाभास इत्येकं पदमाहुः । केचित्तु । विरोधी शत्रुः पूर्वं विशेषणविं
शिष्टः न अपितु पूर्वं विशेषणविशिष्टस्यैवेति नकाकर्थे नकारमाहुः । परे तु । सारतो

नविरोधीननरः तं अरतं अरमेनसह वर्त्तमानाः सारताः मुनयः तान् जनयन्तिमार
णेनन्यूनान् कुर्वन्तीतिसारतोनादैत्याः तेषांविरोधीविष्णुः सतावन्नायं अतः कथं पला
यन्ते । नस्वाभासः स्वेनधनेनभासतेइतिस्वाभासः कुवेरः सोपिनायम् । नभरवान्
भंनक्षत्रंरातिस्रातोनुपसर्गैकः भरश्चन्द्रः तद्वान् शिवोपिन । अतः पलायनंनोचि
तमित्याहुः । इत्युपरिष्टात् ॥ २२ ॥ ॥

नन्वयन्नचलतीतिकथंज्ञायतेतत्राह । तन्विति । तनुमावृणोत्याच्छादयतीति
तनुवारंवर्म । कर्मण्यण् । तेनवभस्तिभासतेइतितनुवारभसः पचाद्यच् । भास्वा
न्तेजस्वान्चारुणाभास्वताअविनतेनोन्नतेनोरसाउपलक्षितः । एवंविधोप्यधी

ननुवारभसोभास्वानधीरोविनतोरसा । चारुणारमते
जन्येकोऽभीतोरसिताशिनि ॥ २३ ॥ प्रतिलोमानुलो
मेनश्लोकद्वयम् ॥ विभिन्नपातिताश्वीयनिरुद्धरथव
र्त्मनि । हतद्विपनगष्ठ्यूतरुधिराम्बुनदाकुले ॥ २४ ॥

रोयुद्धायचञ्चलः रसितेनशब्दितेनैवाश्नातियस्तीतिरसिताशीतस्मिन् । रवेणैववि
श्वप्राणहारिणीत्यर्थः । आभीक्ष्ण्येणिनिः जन्येयुद्धे । युद्धमायोधनंजन्यमित्यम
रः । कः अभीतः सन् रमतेक्रीडतिनिर्भयसंचारादेवास्यनिश्चलत्वन्निश्चीयतइत्य
र्थः । पूर्वश्लोकस्यायम्प्रतिलोमः ॥ २३ ॥ * * ॥

अथपञ्चभिः कुलकमाह । विभिन्नेत्यादिना । आहवंविशिनष्टि । विभिन्नानिवि
दारितानिअतएवपातितानिअश्वीयानिअश्वसमूहाअत्रेतथापूर्वकालेतिसमासः ।
तैरश्वसमूहैर्निरुद्धानिरथानांवर्त्मानियस्मिन्तथोक्ते । वृन्देत्वाश्वीयमाश्ववदित्य
मरः । केशाश्वाभ्याय्यँञ्छणावन्यतरस्यामितिछण्प्रत्ययः हताः द्विपागजाएव

नगाः शैलाः । शैलवृक्षौ नगावगावित्यमरः । तैश्च्यूतानि ष्ठिवतेः कर्मणि क्तः । छ्वोः शूडनुनासिके चेति ऊठादेशः । तानि रुधिराण्येवाम्बूनि तेषां नदैः प्रवाहैः आकुले व्याप्ते ॥ २४ ॥ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥

देवेति । पुनश्च देवान् आकनयन्त्युद्दीपयन्त्युत्साहयन्तीति देवाकानीनः तस्मिन्देवाकानिनि । कनदीप्ताविति धातोर्ण्यन्तात् णिनिः । कावादः ईषद्वादो वाक्कलहः । ईषदर्थे चेति कुशब्दस्य कादेशः । तद्वति कावादे । अर्शआद्यच् । वाहिकापर्य्यायेण रणभारोद्वहनम् । वहेः पर्य्याये धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः । वाहिकयाक्रमप्राप्तरणक्रियया सुष्ठु शोभनं यथा तथा अस्वकान् । पराना जिहीते अभि

॥ सर्वतोभद्रः ॥

दे	वा	का	नि	नि	का	वा	दे
वा	हि	का	स्व	स्व	का	हि	वा
का	का	रे	भ	भ	रे	का	का
नि	स्व	भ	व्य	व्य	भ	स्व	नि ॥ २५ ॥

युङ्क्ते योजयतीति यावत् वाहिकास्वस्वकाहाः तस्मिन्वाहिकास्वस्वकाहि । योधृधर्मौ युद्धेऽपचर्य्यते । ओहाङ् गताविति धातोः विच् प्रत्ययः । सोमपाशब्दवत् प्रक्रिया । वाशब्दश्चार्थे । कंमदोदकमाकिरन्तीति काकाराः मदस्राविणः किरतेरण्पूर्वात्कर्मण्यण् । एवंविधा इभभराः गजघटाः यत्र तस्मिन्काकारेभभरे । काकाइव काकाः गर्ह्या इति लक्षणया तेषामामन्त्रणम् । निस्वाः निरुत्साहाः भव्याः सोत्साहाः तान् भयात् व्ययन्ति संवृण्वन्तीति निस्वभयव्ययाः व्येञ् संवरणे आतोऽनुपसर्गे कः । तैर्विभस्ति भासते दः तस्मिन्निस्वभव्यव्ययभस्वनि । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति

क्तिप् । सर्वतोभद्रम् । सर्वतोभ्रमणात्सर्वतोभद्राख्यश्चित्रबन्धः । यथाहदण्डी तदिदं सर्वतोभद्रंभ्रमणं यदि सर्वतः इति । उद्धारस्त्वष्टकोष्ठचतुष्टयं लिखित्वा तत्र श्लोकं क्रमेण लिखित्वा सर्वतो वाचनात्सर्वतोभद्र इति ॥ २५ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

प्रन्द्धेति । प्रन्द्धनशवेभ्यो न्हृत्यत्क्बन्धेभ्यः त्रस्तैःक्षुभितैः तुरगैराक्षिप्ता अवधूता सारथयो यत्र तस्मिन् । तथा मारुतेनापूर्णैः व्याप्तैः तूणीरैर्निषङ्गैर्विकृष्टाः शब्दायमाना हतास्ताडिताः सादिनस्तौरङ्गिका यत्र तस्मिन् पाठान्तरे मारुतापूर्णतूणीरे । विकृष्टा आकर्षिता अत एव हता मारिताः सादिनोऽश्ववारा यत्र तस्मिन् ॥ २६ ॥ *

प्रन्द्धनशववित्रस्ततुरगाक्षिप्तसारथौ । मारुतापूर्णतूणीरवि
कृष्टहतसादिनि ॥ २६ ॥

॥ अर्द्धभ्रमकः ॥

स	स	त्व	र	ति	दे	नि	त्यं
स	द	रा	म	र्ष	ना	शि	नि
त्व	रा	धि	क	क	सं	ना	दे
र	म	क	त्व	म	क	र्ष	ति ॥२७॥

ससत्वेति । ससत्वानां सत्ववतां रतिदे रागप्रदे नित्यं सदराणां सभयानां मर्षनाशिनि क्रोधहारिणि । त्वरया उत्साहेनाधिकाः कसन्तो विकसन्तो नादाः यत्र तस्मिन् । रमयतीति रमकः रमधातोः कुन्नन्ताकादेशः तद्भावो रमकत्वं रणकर्मणा परं रञ्जकत्वं अकर्षति अपनुदति । वीराणाम्परस्परमुत्साहं रणकर्म्मणा स्फोरयतीत्यर्थः । अर्द्धभ्रमकम् ॥ २७ ॥ ❁✱❁ ❁✱❁ ❁✱❁ ❁✱❁ ❁✱❁ ॥

आसुरेति । एवंविधे आसुरे असुरसम्बन्धिनि लोकवित्रासविधायिनि लोक

भयंकरे महाहवे महायुद्धे युष्माभिरुन्नतिं वृद्धिं नीतन्प्रापितम्पौरुषं पुरुषकर्म्म निरस्तं नाशितमिह संग्रामे ॥ २८ ॥ ॥

इतीति । इतीत्थं सेनान्यां स्कन्दे । शासति आज्ञापयति अनेकधा गच्छतः पलायमानान् तान् गणान् निषिध्य निवार्य्य अन्धकारिणा हरेण किञ्चिद्धसता नस्थे स्थितं । भावे लिट् । निरोष्ठ्यम् ॥ २९ ॥ ॥

मुनीति । मुनेरिषवस्य एव दहनः तेन आतप्तान् । तथा लज्जया रणभङ्गशालीत्वेन विवृत्स्यतो निवर्त्तिष्यमाणान् । वृद्भ्यः स्यसनोरिति विकल्पात्परस्मैपदम् । तान् गणा

आसुरे लोकविन्नासविधायिनि महाहवे । युष्माभिरुन्नतिं नीतन्निरस्तमिह पौरुषम् ॥ २८ ॥ कुलकम् ॥ इति शासति सेनान्या गच्छतस्तानने कधा । निषिध्य हसता किञ्चित्तस्थे तत्रान्धकारिणा ॥ २९ ॥ मुनीषुदहनातप्तान् लज्जया निविवृत्स्यतः । शिवः प्रह्लादयामास तान्निबोधहिमाम्बुना ॥ ३० ॥ दूनास्तेऽरिबलाद्दूनानिरेभाबक्रुमेनिरे । भीताः शितशरा भीताः शङ्करन्तत्र शङ्करम् ॥ ३१ ॥

न् शिवः निबोधं माभैष्ट मा पलायतेति निवारणवचनं स एव हिमाम्बु शीतोदकन्तेन प्रह्लादयामास । रूपकालङ्कारः ॥ ३० ॥ ॥

दूना इति । दूनाः शरतप्ताः । ल्वादिभ्यश्चेति निष्ठानत्वं । अरिबलाद्दूनाः अरिबलाच्छत्रुबलात् ऊनाः ऊनबलाः पञ्चमी । निरेभाः निःशब्दाः कुतः भीताः त्रस्ताः कुतोऽयं तः शितैस्तीक्ष्णैः शरैरभीताः अभिव्याप्ताः इणः कर्मणि क्तः । ते गणास्तत्र रणे शंकरं अभयवचनेन सुखकरं शङ्करं शिवम्बक्रुमेनिरे । बह्वितिक्रियाविशेषणम् । बक्रुयथा तथा मेनिरे । आद्यपादयमकम् ॥ ३१ ॥ ॥

महेष्विति । दुरुत्तरे दुस्तरे शत्रोः सम्बन्धिनि महेषुजलधौ महति बाणसागरे व
र्त्तमाना पताकिनी सेना ईशानं शिवं पारं परतीरमिव । परावारे परार्वाचीत्यमरः ।
प्राप्याश्वासम्प्राप्नोति स्म ॥ ३२ ॥
स इति । स शिवो रणापेतां रणादपवृत्तां पराङ्मुखीभूतामत एव पश्चात्पृष्ठभा
गेऽवस्थितां चमूं पुरोऽग्रे स्थितः सूर्यः सूर्य्यकिरणोपमानमेव । तस्मादपवृ
त्तां परावृत्तां छायां महांस्तरुरिव बभार । छायान्तरुरिव आत्मैकशरणां तां च
मूं न मुमोचेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

महेषुजलधौ शत्रोर्वर्त्तमाना दुरुत्तरे । प्राप्य पारमिवेशानमाश्वा
श्वासपताकिनी ॥ ३२ ॥ स बभार रणापेतां चमूं पश्चादवस्थि
ताम् । पुरः सूर्य्यादुपावृत्तां छायामिव महातरुः ॥ ३३ ॥ मुञ्च
तीशे शरान् जिष्णौ पिनाकस्वनपूरितः । दध्वान ध्वनयन्नाशाः स्फुट
न्निव धराधरः ॥ ३४ ॥ तद्गणा ददृशुर्भीमं चित्रसंस्था इवाचलाः
। विस्मयेन तयोर्युद्धं चित्रसंस्था इवाचलाः ॥ ३५ ॥ यमकम् ॥

मुञ्चतीति । ईशे हरे कर्त्तरि जिष्णावर्जुने विषये शरान्मुञ्चति सति पिनाकस्य शिवका
र्मुकस्य स्वनेन ध्वनिना पूरितः धराधर इन्द्रकीलः स्फुटन्निव विदार्यमाण इवेत्युत्प्रे
क्षा । आशा दिशः ध्वनयन् शब्दयुक्ताः कुर्वन् दध्वान शब्दमाकरोत् । दिशस्तु ककुभः
काष्ठा आशाश्च हरितश्च ता इत्यमरः ॥ ३४ ॥
तदिति । भीमं तयोर्हरपाण्डवयोः तत्प्रसिद्धं युद्धं गणाः प्रमथाः चित्रसंस्थाः चि
त्राकाराः अचलाः शैला इव । तथा चित्रे आलेख्ये संस्था स्थितिर्येषां ते चित्रसंस्थाः चि
त्रलिखिता इवाचला आश्चर्य्यवशान्निश्चलाः सन्तो ददृशुः ॥ ३५ ॥

परीति । शिक्षालाघवलीलयाऽभ्यासपाटवातिशयेन हेतुनापरिमोहयमा णेनव्यामोहयता । अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकादिति परस्मैपदे प्राप्तेनपाद मित्यादिनातत्प्रतिषेधादात्मनेपदेशानच्णौ विभाषेतिह्रस्वत्वस्यनस्यवाणत्वम् । पि नाकिनाहरेणाजिष्णोरर्जुनस्येयञ्जैष्णवीविशिखश्रेणीबाणसंहातःपरिजह्रेनि रस्ता ॥ ३६ ॥ ❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁❁ ॥

अवद्यन्निति । पाण्डवःअर्जुनःअवसायकैःअवसानकरैःस्यतेरण्यैतान्ण्वुल्प्रत्ययः । सायकैर्बाणैःशम्भोःपत्रिणःशरानवद्यन्खण्डयन् । द्यतेःशतृप्रत्ययःओतःश्यनी त्योकारलोपः । शिक्षयाशक्तुमुत्प्रभवितुमिच्छयाउत्साहेनेत्यर्थः । अथरणेशिक्षया

परिमोहयमाणेनशिक्षालाघवलीलया । जैष्णवीविशिखश्रेणीपरिजह्रे पिनाकिना ॥ ३६ ॥ अवद्यन्पत्रिणःशम्भोःसायकैरवसायकैः । पाण्ड वःपरिचक्रामशिक्षयारणशिक्षया ॥ ३७ ॥ चारचुंचुश्चिरारेचीचंचच्ची ररुचारुचः । चचाररुचिरःचारुचारैराचारचंचुरः ॥ ३८ ॥ द्व्यक्षरः ॥

ऽभ्यासेनपरिचक्रामउत्साहनैपुण्याभ्यांसञ्चचारेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❁❁❁❁ ॥

चारैरिति । चारैर्गतिविशेषैर्वित्तइतिचारचुञ्चुः । तेनवित्तःचुञ्चुप्चणपाविति चुञ्चुप्प्रत्ययः । चिरमारेचयतिरिक्तीकरोतिशत्रूनितिचिरारेची । चञ्चतःचल तःचीरस्यवल्कलस्यरुचाप्रभयारोचतइतिरुचःशोभमानः । इगुपधेतिकः । रुचि रःसुन्दरःचंचूर्यतेभृशंचरतीतिचञ्चुरः । चरतेर्यङ्लुगन्तात्पचाद्यच् । चरफ लोश्चेतिनुमागमःयङःचिचेतियङोलुक् । आचारस्ययुक्तव्यवहारस्यचञ्चुरःभृश माचरितःसमुनिःचारुयथातथाचारैःगतिविशेषैःचचार । चारःपियालवृक्षस्तस्मात्त नौबन्धापसर्पयोरितिविश्वः । द्व्यक्षरः ॥ ३८ ॥ ✳❁✳❁✳❁✳❁✳ ॥

स्फुरदिति। समुनिःअर्ज्जुनःस्फुरन्तीपिशङ्गीपिशङ्गवर्णामौर्वीज्यायस्यतत्तथोक्तम् । नद्यृतश्चेतिकप्प्रत्ययः । बृहद्धनुःगाण्डीवंधुनानःकम्पयन् । उल्कैवानलःतेन धृतोयोगोयेनतेनांशुमताअर्केणसूर्य्येणतुल्योबभौ । उपमा ॥ ३९ ॥ ॥

पार्थेति । पार्थबाणाःअर्जुनशराःपशुपतेर्विशिखावलींशरसंहातंसवितुरिमां सावित्रींअंशुसंहतिंकिरणसमूहं अरंध्राःनिविडाःपयोमुचोमेघाइवाववुःतिरो दधुः ॥ ४० ॥ ॥

शरेति । त्रिलोचनःशिवःसव्येनसचतिसमवैतीतितेनसव्यसाचिनाअर्जुनेनोद

स्फुरत्पिशङ्गमौर्वीकन्धुनानःसबृहद्धनुः । धृतोल्कानलयोगे
नतुल्यमंशुमताबभौ ॥ ३९ ॥ पार्थबाणाःपशुपतेरावव्रुर्विशि
खावलीम् । पयोमुचइवारंध्राःसावित्रीमंशुसंहतिम् ॥ ४० ॥
शरवृष्टिंविधूयोर्वीमुदस्तांसव्यसाचिना । रुरोधमार्गणैर्मार्ग
तपनस्यत्रिलोचनः ॥ ४१ ॥ तेनव्यातेनिरेभीमाभीमार्जनफ
लाननाः । ननानुकंप्यविशिखाःशिखाधरजवाससः ॥ ४२ ॥

सांक्षिप्तांउर्वीम्महतींशरवृष्टिंमार्गणैःशरैःविधूयनिरस्यतपनस्यमार्गंरुरोधाव व्रे ॥ ४१ ॥ ॥

तेनेति । तेनशिवेनभीमाःभयङ्कराःभियोभयस्यमार्जनन्निरासःतदेवफलंप्रयोज नंयेषांतानिआननानिअग्राणियेषान्तेभीमार्जनफलाननाः । तथा । शिखाधराः मयूराःतेषुजातानिशिखाधारजानिबर्हाणितानिवासांसिपक्षायेषान्तेशिखाध रजवाससःमयूरपक्षिणइत्यर्थः । विशिखाःबाणाअनुकंप्यकृपांकृत्वानव्यातेनिरे इतिनकिन्त्वनुकंप्यैवेत्यर्थः । अनुजिघृक्षित्वादितिभावः । संभाव्यनिषेधनेद्वौप्र

तिषेधाविन्युक्तम् । शृङ्खलायमकम् ॥ ४२ ॥ * * * * * ॥

द्युवियदिति । द्यौःस्वर्गेवियदन्तरिक्षञ्चगच्छतीतिद्युवियद्गामिनीव्यापिनी । द्वितीयाप्रकरणेगम्यादीनामुपसंख्यानात्समासः । तारेणउच्चैस्स्वरेणविरवेणविहतास्ताडिताविद्धाःश्रुतयःकर्णायययासातथोक्ता । हैमीहेममयीधुमालाशिवश्शरावलिःविद्युतांसंहतिरिवोक्तविशेषणाविद्युन्मालेवशुशुभे । चतुर्थपादवर्णानात्रिपाद्यांसम्भवात्गूढचतुर्थमाहुः ॥ ४३ ॥ * * * * ॥

विलंघ्येति । शिवशिलीमुखैःपत्रिणांपंक्तिन्निजशरावलिंविलंघ्यातिक्रम्यभिन्नोविद्धः कपिध्वजःज्यायःप्रशस्तः । वृद्धप्रशस्तयोर्ज्यायानित्यमरः । वीर्य्यंसत्त्वंउपाश्रित्य आस्थायनचकम्पेनचचालकिन्तुसहन्अवतस्थावित्यर्थः ॥ ४४ ॥ * * * ॥

द्युवियद्गामिनीतारसंरावविहतश्रुतिः । हैमीषुमालाशुशुभेविद्युतामिवसंहतिः ॥ ४३ ॥ गूढचतुर्थपादः ॥ विलंघ्यपत्रिणांपङ्क्तिंभिन्नःशिवशिलीमुखैः । ज्यायोवीर्यमुपाश्रित्यनचकम्पेकपिध्वजः ॥ ४४ ॥

जगतीति । अर्थत्रयवाचीश्लोकोयम् । तत्रादौअगराजइतिपदच्छेदमाश्रित्यएकैकार्थोऽभिधीयते । ईशस्यरणेयुक्तःसज्जःअन्यत्रजगतीशरणेभूरक्षणेयुक्तःस्थितः । विधिनेतिशेषःहरिःसिंहइवकान्तःमनोहरःअन्यत्रहरीणांसिंहानांकान्तःआवासदानात्प्रियःसुष्ठुदधातिप्रजाःपुष्णातीतिसुधाःविजन्तःअसितःकृष्णवर्णःततोविशेषणसमासः । अन्यत्रसुधालेपद्रव्यविशेषःतद्वत्सितोधवलःदानवर्षीवज्रप्रदःकृताशंसःकृतजयाभिलाषःअन्यत्रदानवैःदैत्यैःऋषिभिःकृताआशंसानानाफलाभिलाषोयस्मिन्सतथानसोऽर्जुनः । अगराजोहिमवानिवजगत्यामावभावित्येकार्थः ॥ * ॥ अथैसवणसाम्यमुच्यते । जगतींभुवंश्यन्तितनूकुर्वन्ती

नितेजगतीशाःरक्षकाःतेषांरणःमत्रयुक्तःविहितःसमर्थः। हरिकान्तःइन्द्रप्रियः
उभयत्रापिसमानमेतत्। सुधासितःअमृतस्वच्छःएकत्रशीतलःअन्यत्रवर्णितइ
तिविवेकः। दानवर्षीधनप्रदोमदश्रावीचकृताशंसःउभयत्रकृतजिगीषःपार्थः
।नागराजइवऐरावणइवआबभाविति द्वितीयोर्थः॥ * ॥ अथशेषोपम्यमुच्यते
।जगतीशरणेभूरक्षणेयुक्तःनियुक्तः। देवेनेतिशेषः। शरणंगृहरक्षित्रोरित्यमरः
हरिकान्तःकृष्णप्रियःउभयत्रापितुल्यम्। सुष्ठुदधातिसुधावसुधेतिकेचित्एक
देशग्रहणात्समुदायग्रहणम्। तत्रसितोवद्धःपिनद्धःवन्धनेक्तः। अन्यत्रसुधयाअ
मृतेनसितोवद्धःअमृतप्रियइत्यर्थः। दानवाःदैत्याःतैःकृताशंसोविहितप्रशंसो

जगतीशरणेयुक्तोहरिकान्तःसुधासितः। दानवर्षीकृताशंसो
नागराजइवाबभौ॥४५॥ अर्थत्रयवाची॥ विफलीकृतयत्न
स्यक्षतबाणस्यशम्भुना। गाण्डीवधन्वनःखेभ्योनिश्चक्रामकृता
शनः॥४६॥ सपिशङ्गजटावलिःकिरन्नुरुतेजःपरमेणमन्यु
ना। ज्वलितौषधिजातवेदसाहिमशैलेनसमंविदिद्युते॥४७॥

उभयत्रापितुल्यमेतत्सोऽर्जुनःनागराजःशेषइवबभावितितृतीयोर्थः॥४५॥ ❁
विफलीति। शम्भुनाक्षतबाणस्यअतएवविफलीकृतयत्नस्यनिष्फलप्रयत्नस्यगा
ण्डीवन्धनुर्यस्यतस्यगाण्डीवधन्वनोऽर्जुनस्य। वासंज्ञायामित्यनङादेशः। खेभ्यः
इन्द्रियरन्ध्रेभ्यः। खमिन्द्रियेसुखेस्वर्गेइतिविश्वः। कृताशनोग्निर्निश्चक्रामनिः
क्रान्तःक्रोधादितिभावः॥४६॥ * ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ * ॥
सइति। पिशङ्गजटावलिःपिशङ्गजटाजूटःपरमेणोत्कृष्टेनमन्युनाक्रोधेनउरु
महत्तेजःकिरन्विक्षिपन्सोऽर्जुनःज्वलिताःओषधयःतृणज्योतींषिजातवेदाःद

वाग्निश्च यस्मिन् तेन हिमशैलेन समन्तुल्यं हिमाद्रिरिव विदिद्युते हिमाद्रिवत् शुशु
भे इति बिम्बप्रतिबिम्बभावोपमा ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ॥
शतश इति । शिवः शतशो विशिखानवद्युते खण्डयते रणवेगशालिने अस्मै पार्थाय
भृशम् अनिर्वार्य्यवीर्य्यतां निजामिति शेषः । तस्मै प्रथयन् दर्शयन् । किन्तु अघातु
कम् अमारकं लषपतेत्यादिना हन्तेरुकञ् । इषुञ्जातावेकवचनम् प्रजिघाय प्रयुयु
जे । हि गतौ वृद्धौ चेति धातोर्लिट् । हेरचङीति कुत्वम् ॥ ४८ ॥ ❀ * * ❀ ॥
शम्भोरिति । सिताश्वोऽर्जुनः शम्भोर्धनुर्मण्डलतः धनुर्मण्डलात् प्रवृत्तं निःक्रान्तं तम् इषुं

शतशो विशिखानवद्युते भृशमस्मै रणवेगशालिने । प्रथयन्ननि
वार्य्यवीर्य्यतां प्रजिघायेषुमघातुकं शिवः ॥ ४८ ॥ शम्भोर्धनुर्म्म
ण्डलतः प्रवृत्तन्तम्मण्डलादंशुमिवांशुभर्तुः । निवारयिष्यन्
विदधे सिताश्वः शिलीमुखच्छायवृतान्धरित्रीम् ॥ ४९ ॥ घ
नं विदार्य्यार्ज्जुनबाणपूगं ससारबाणोऽयुगलोचनस्य । घनं
विदार्य्यार्ज्जुनबाणपूगं ससारबाणोऽयुगलोचनस्य ॥ ५० ॥

अंशुभर्तुरर्कस्य मण्डलात् प्रवृत्तम् अंशुमिव अत्रापि इषुवज्जातावेकवचनम् निवारयि
ष्यन् निवारयितुङ्कामः । क्रियार्थक्रियायां लृटि शतृप्रत्ययः । धरित्रीम्भुवं शिलीमु
खानां छाया शिलीमुखच्छायं छायाया बाहुल्य इति नपुंसकत्वं तेन वृतां व्याप्तां विद
धे कृतवान् । शरजालच्छायावृतान्धरित्रीमकरोदित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ ॥
घनमिति । अयुगलोचनस्य विषमनेत्रस्येशस्य अलोचनस्य । लोच्यतेऽसौ लोचनः
कर्मणि ल्युट् न लोचनः अलोचनः तस्य अलोचनस्य अचाक्षुषज्ञानविषयस्य सम्बन्धी
सारो बलं बाणः शब्दः ताभ्यां सारबाणाभ्यां स्थिरशब्दाभ्यां सह वर्त्तते इति ससारबाणः

बवयोरभेद इत्युक्तम् । नयुज्यते कुत्रापीत्ययुक् संगरहितः । क्विप् । बाणाः शराः
जाता वेकवचनं घनं सान्द्रमर्जुनस्य बाणपूगं शरव्रातं विदार्य्य विभिद्य घनं निबिडम्
विदार्य्या भूमिकूष्माण्डी लताविशेषाः अर्जुनाः ककुभवृक्षा बाणा नीलसैरेयकाः पू
गाः क्रमुकाः तेषां विभाषा वृक्षैकेति द्वन्द्वैकवद्भावः । विदार्य्यार्जुनबाणपूगं सहारवि
वेशेत्यर्थः । यद्वा तदानीमेव युगलोचनस्यार्जुनस्य बाणाः ससारेत्यर्थः ॥ ५० ॥ ❁
रुजन्नित्यादि । बहुधा आशुपातिनः शीघ्रमापततो महेषून् मुहुः शरौघैः रुजन्भं
जयन् । तथा दिशश्चापवारयन्नाच्छादयन् क्रियावशात् युद्धकर्म्मायत्ततया चलाच
लोऽतिचञ्चलो धनंजयो महर्षिसंघैरनेको बहुविधः बुबुधे ददृशे ॥ ५१ ॥ ❁ ❁ ॥

रुजन्महेषून्बहुधाशुपातिनो मुहुः शरौघैरपवारयन्दिशः । चला
चलोऽनेक इव क्रियावशान्महर्षिसंघैर्बुबुधे धनंजयः ॥ ५१ ॥ विकाश
मीयुर्जगतीशमार्गणा विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणाः । विकाशमीयुर्ज
गतीशमार्गणा विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणाः ॥ ५२ ॥ महायमकम् ॥

विकाशमिति । जगतीशस्य अर्जुनस्य मार्गणा बाणाः विकाशं प्रसारमीयुः तथा जग
ति लोके ईशमार्गणाः शम्भुशराः विकाशं विषमगतिमीयुः प्रापुरित्यर्थः । तथा ज
गतीं पृथ्वीं श्यन्ति तनूकुर्वन्तीति जगतीशाः दानवाः आतोऽनुपसर्गे कः तान्मारयन्ती
ति जगतीशमाराः क्विप् । ते च ते गणाश्च जगतीशमार्गणाः प्रमथाः विकाशं उल्लासं
हर्षमीयुः प्रापुरित्यर्थः । अहो देवस्य पराक्रमप्रसर इति विस्मयादिति भावः ।
तदामीं मार्गयन्तीति मार्गणाः अन्वेषणाः कर्त्तरि ल्युट् । जगतीशस्य मार्गणाः अन्वे
षकाः शिवद्रष्टारो देवर्ष्यादयो वीनां पक्षिणां काशो गतिः तत्रेति विकाशं आकाशमीयुः
दिदृक्षयेति भावः ॥ ५२ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

संपश्यतामिति । इतीत्थं शिवेन वितायमानं विस्तार्य्यमाणाम् । तनोतेर्य्यक्कीति वैकल्पिकः आकारादेशः । लक्ष्मीवतो जयश्रीमतः । मादुपधायाश्चेत्यादिना वकारः क्षितिपतेस्तनयस्यार्जुनस्य वीर्य्यं शौर्य्यं सम्पश्यतान्तत्त्वविदामपि हरेरंशावतारोऽयमिति विदुषामपि किमुतान्येषामिति भावः । मुनीनामङ्गानि गात्राणि अभिन्नं अवि

सम्पश्यतामिति शिवेन वितायमानं लक्ष्मीवतः क्षितिपतेस्तनयस्य वीर्य्यम् । अङ्गान्यभिन्नमपि तत्त्वविदां मुनीनां रोमाञ्चमञ्चिततरं विभराम्बभूवुः ॥ ५३ ॥ ❁ ॥ इति महोपाध्यायश्रीभारविकृतौ किराताऽर्जुनीये महाकाव्ये युद्धवर्णनं नाम चञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ❁ ॥

रलं अञ्चिततरमतिशयितं चिरतरं रोमाञ्चं रोमहर्षं विभराम्बभूवुः बभ्रुः । भृञ्ह्रीत्यादिना विकल्पादाम्प्रत्ययः ॥ ५३ ॥ * ॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किराताऽर्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥

ततइति। ततोऽनन्तरं किराताधिपतेः सम्बन्धिनीमलघ्वीं गुर्वीमाजिक्रियां रणाक्र
मं वीक्ष्य विवृद्धमन्युः विवृद्धकोपः विविक्तः निष्कलङ्कः तर्कः ऊहो ज्ञानं वा यस्य सोऽ
र्जुनः कारणानि रणारम्भकारणानि विचिन्वन् विमृशन्। इतीत्थं वक्ष्यमाणमेव तर्क
यामास अभ्यूहितवान्॥१॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥
अथ त्रयोविंशतिश्लोकैर्वितर्कमेवाह। मदेत्यादि। इह युद्धे मदस्रुतिभिः मदप्र
वाहैः श्यामाः कृता इति श्यामिताः गण्डलेखाः कपोलभागा येषां ते विक्रान्ताः पराक्रमं
कुर्वन्तः कर्तरि क्तः। शूरो वीरश्च विक्रान्त इत्यमरः। तैर्नरैरधिरूढाः सहिष्णवो रणा

ततः किराताधिपतेरलघ्वीमाजिक्रियां वीक्ष्य विवृद्धमन्युः।
स तर्कयामास विविक्ततर्कश्चिरं विचिन्वन्निति कारणानि॥१॥
मदस्रुतिश्यामितगण्डलेखाः क्रामन्ति विक्रान्तनराधिरूढाः। स
हिष्णवो नेह युधामभिज्ञा नागा नगोच्छ्रायमिवाक्षिपन्तः॥२॥
विचित्रया चित्रयतेव भिन्नां रुचं रवेः केतनरत्नभासा। महा
रथौघेन न संनिरुद्धा पयोदमन्द्रध्वनिना धरित्री॥३॥

भरक्षमाः युधां युद्धानामभिज्ञाः शिक्षिता इत्यर्थः। कृद्योगात्कर्मणि षष्ठी। किञ्च न
गानामुच्छ्रायम् पर्वतानामौन्नत्यम्। घञन्तेनोपसर्गस्य समासेनोपसृष्टात् घञ्प्र
त्ययः। श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे इति निषेधात्। आक्षिपन्तः प्रतिषेधयन्त इव स्थि
ताः तथोन्नता इत्यर्थः। नागाः गजाः इह संग्रामे नाक्रामन्ति न चरन्ति। यथा युद्धा
न्तरेष्विति शेषः। एवमुत्तरत्रापि सर्वत्र द्रष्टव्यं तथापि कथंमे शङ्किह्रासमिति स
र्वत्र तात्पर्यार्थश्च॥२॥ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ॥
विचित्रेति। विचित्रया नानावर्णया केतनानां रत्नानि तेषां भासा प्रभया भिन्नां सम्ब

लितांरवेःरूपंकान्तिंछिद्भिरञ्जयताविचित्रवर्णांकुर्वतेवस्थितेनेनेतिकेतनैरन्यनिमित्ते
यमुत्प्रेक्षा। पयोदमन्द्रध्वनिनामेघगम्भीरघोषेणमहतांरथानामोघेनसमू
हेनधरित्रीनसन्निरुद्धानावृता ॥ ३ ॥ * * * * * * ॥

समुल्लसदिति। इहयुद्धेप्रासाःकुन्ताः। प्रासस्तुकुन्तइत्यमरः। तेमहोर्मय
इवतेषांमालाःसमुल्लसन्त्योयत्रतत्समुल्लसत्प्रासमहोर्मिमालं। चामराणिफेना
इवपरिस्फुरन्त्यश्चामरफेनानांपंक्तयोयत्रतत्तथोक्तं। आश्वीयमश्वसमूहः। वृन्दे
त्वाश्वीयमाश्ववदित्यमरः। जलधेरम्भइवभिन्नमर्य्यादंउन्मर्यादमुच्छृङ्खलंय
थातथाआशादिशोनाततनोतिनावृणोति ॥ ४ ॥

समुल्लसत्प्रासमहोर्म्मिमालमतिस्फुरच्चामरफेनपंक्ति। विभि
न्नमर्य्यादमिहाततनोतिनाश्वीयमाशाजलधेरिवाम्भः ॥ ४ ॥
हताहतेत्युद्धतसीमघोषैःसमुज्झितोयोद्धृभिरभ्यमित्रम् ।
नहेतयःप्राप्ततडित्त्विषःखेविवस्वदंशुज्वलिताःपतन्ति ॥ ५ ॥

हतेति। हतप्रहरतआहतविध्यत। हन्तेर्लोट्मध्यमपुरुषबहुवचनं। अनु
दात्तोपदेशेत्यादिनाअनुनासिकलोपः। आहतेत्यत्रकर्मणःप्रयोगेपिहन्तेःस्वा
भाविकसकर्मकत्वस्यानपायात्। अकर्मकत्वस्यचात्राविवक्षितत्वेनतन्निवृत्त्यैवनिवृ
त्तेः। अतोयमहनइत्यात्मनेपदं। इत्येवमुद्धताःप्रगल्भाःभीमाःचघोषायेषान्तै
र्योद्धृभिःयोधैःअभ्यमित्रंअमित्रानभिसमुज्झितामुक्ताविवस्वतोंशुभिःप्रतिफलितै
रितिभावः। ज्वलिताःदीपिताःअतएवप्राप्ताःतडितान्त्विषोयैस्तेयाभिस्ताहेतयः
शस्त्राणिखेनपतन्ति। हेतिःस्त्रीपुंसयोरितिविश्वः ॥ ५ ॥ * * * ॥

अभीति। अभ्यायतोवीरान्हन्तुमागच्छतः। इणःशतृप्रत्ययः। अन्तकस्यकालस्य

सम्बन्धिसन्ततंसततन्धूमवत्धूम्रंव्यापिव्यापकम्प्रभाजालमिवस्थितम्प्रतूर्णैरश्वैःर
थाङ्गैःरथचक्रैश्चनुन्नंप्रेरितंरजोमातरिश्वामरुत्व्योमनिअन्तरिक्षेनतनोतिनवि
स्तारयति ॥ ६ ॥ ॥

भूरेणुनेति । अत्राह्वेरासभोगर्दभःतद्वत्धूसरेणईषत्पाण्डुना । ईषत्पाण्डुस्तुधू
सरइत्यमरः । रासभोगर्दभःखरइत्यमरः । भूरेणुनारजसालोचनानांवर्त्मनिच
क्षुर्मार्गेतिरोहितेसतितेजस्विभिःतेजस्विषुवीरेषुउत्सुकानांवीरवरणार्थमागता
नामित्यर्थः । प्रसितोत्सुकाभ्यांतृतीयाचेतिविकल्पात्तृतीयासुरसुन्दरीणामह्नि

अभ्यायतःसन्ततधूमधूम्रंव्यापिप्रभाजालमिवान्तकस्य । र
जःप्रतूर्णाश्वरथाङ्गनुन्नन्तनोतिनव्योमनिमातरिश्वा ॥ ६ ॥
भूरेणुनारासभधूसरेणतिरोहितेवर्त्मनिलोचनानाम् । नास्त्य
त्रतेजस्विभिरुत्सुकानामह्निप्रदोषःसुरसुन्दरीणाम् ॥ ७ ॥
रथाङ्गसंक्रीडितमश्वहेषाबृंहन्तिमत्तद्विपबृंहितानि । सङ्घर्ष
योगादिवमूर्च्छितानिह्रादन्निगृह्णन्तिनदुन्दुभीनाम् ॥ ८ ॥

दिवसेएवप्रदोषोरात्रिर्नास्तिअन्धकारवत्त्वात्दृष्टेस्तिरोधानात्रात्रिभ्रमःस्यादि
तिभावः ॥ ७ ॥ ॥

रथाङ्गेति । रथाङ्गविक्रीडितंरथचक्रकूजितंअश्वानांहेषाह्रेषितानिशब्दिता
नि । अश्वानांह्रेषाहेषाचनिःस्वनइत्यमरः । बृंहन्तिमहान्तिमत्तद्विपानांबृंहि
तानि । बृंहितंकरिगर्जितमित्यमरः । संघर्षयोगादिवपरस्परस्पर्द्धासम्बन्धा
दिवमूर्च्छितानिवृद्धिङ्गतानिसन्ति । नपुंसकमनपुंसकेनेत्यादिनानपुंसकैकशेषः
। दुन्दुभीनांह्रादंनिर्घोषम् । स्वाननिस्वाननिह्रादइत्यमरः । नगृह्णन्तिनति

र्कुर्वन्ति ॥ ८ ॥

अस्मिन्निति । अस्मिन् रणे यशःपौरुषयोर्लोलुपानां गृधूनां अतएव अरातिभिः प्रत्युरसमुरसि । प्रतेरुरसः सप्तमीस्थादिति समासान्तः । क्षतानां विद्धानां सम्बन्धिनं मूर्च्छैवान्तरायो रणविघ्नस्तं आसारशीतं वर्षधाराशीतलं । धारासम्पात आसार इत्यमरः । करिणां सीकर एवाम्भः कर्तृ मुक्तैर्नाच्छिनत्ति न नाशयति ॥ ९ ॥

असृगिति । असृक्नदीनां तटानि उपचीयमानैरुपचयं नीयमानैः । तथा ध्वजिन्याः पदवीं विदारयद्भिः । विदूरयद्भिरिति पाठे विदूरां दूरसञ्चारां कुर्वद्भिः

अस्मिन् यशःपौरुषलोलुपानामरातिभिः प्रत्युरसं क्षतानाम् । मू
र्च्छान्तरायं मुहुरुच्छिनत्ति नासारशीतं करिशीकराम्भः ॥ ९ ॥
असृङ्नदीनामुपचीयमानैर्विदारयद्भिः पदवीं ध्वजिन्याः । उ
च्छ्रायमायान्ति न शोणितौघैः पङ्कैरिवाश्यानघनैस्तटानि ॥ १० ॥
परिक्षते वक्षसि दन्तिदन्तैः प्रियाङ्कशीता नभसः पतन्ती । नेह
प्रमोहं प्रियसाहसानां मन्दारमाला विरलीकरोति ॥ ११ ॥

श्याना ईषच्छुष्काः । संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वम् । घनाः सान्द्राः तैः श्यानघनैः शोणितौघैः पङ्कैरिवोच्छ्रायं वृद्धिं नायान्ति न प्राप्नुवन्ति ॥ १० ॥

परीति । इह रणे दन्तिदन्तैः गजदन्तैः परिक्षते ताडिते वक्षसि नभसः पतन्ती प्रियायाः अङ्क इव शीतला सुखकरा मन्दारमाला सुरैर्मुक्तेति शेषः । प्रियं साहसं येषां तेषां प्रियसाहसानां यतो गजाभियायिन इति भावः । प्रमोहं प्रहारमूर्च्छां न विरलीकरोति न मन्दीकरोति ॥ ११ ॥

निषादीति । करिणां शीकरेण पुष्करतुषारेण परीयमाणेव्याप्यमाने नि

हस्त्यारोहाः । हस्त्यारोहा निषादिन इत्यमरः । तेषां सन्नाहाः कवचानि तेषामणि

प्रभौघे रत्नांशुजाले अर्कस्य त्विषा तेजसा उन्मीलिते । नमुत्पादितमाखण्डलकार्मुक

मैन्द्रधनुषः । आखण्डलः सहस्राक्ष इत्यमरः । खण्डं नाभ्युदेति ॥ १२ ॥ ● ॥

महीति । पक्षवता महीभृता मैनाकेनेव परवारणेन शत्रुगजेन मध्यं विगाह्य प्र

विश्य भिन्नाः क्षोभिताः ध्वजिन्यः सेनाः । ध्वजिनी वाहिनी सेनेत्यमरः । अपांनिधे

स्सागरस्य आपइव । आवर्तमानाः भ्रमन्त्यः सन्त्यः । स्यादावर्तोम्भसां भ्रम इत्यमरः

निषादिसन्नाहमणिप्रभौघे परीयमाणे करिसीकरेण । अर्क

त्विषोन्मीलितमभ्युदेति न खण्डमाखण्डलकार्मुकस्य ॥ १२ ॥

महीभृता पक्षवतेव भिन्ना विगाह्य मध्यं परवारणेन । नाव

र्तमाना निनदन्ति भीममपां निधेरापइव ध्वजिन्यः ॥ १३ ॥

महारथानां प्रतिदन्त्यनीकमधिस्यदस्यन्दनमुत्थितानाम् ।

आमूललूनैरतिमन्युनेव मातङ्गहस्तैर्व्रियते न पन्थाः ॥ १४ ॥

। भीमं न नर्दन्ति ॥ १३ ॥ ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ॥

महारथानामिति । प्रतिदन्त्यनीकं इति सैन्यं सैन्यं प्रति । अनीकन्तु रणे सैन्ये इति वि

श्वः । अधिस्यदाः महारयाः स्यन्दनाः रथाः यत्र तत्तथा रतरसो तुरयः स्यद इत्यमः ।

। उत्थितानां प्रस्थितानां महारथानां रथिकविशेषाणां । तदुक्तं । आत्मानं सारथिं

चाश्वान्रक्षन्युध्येत यो नरः । स महारथसञ्ज्ञः स्यादित्याहुर्नीतिकोविदा इति ल

क्षणात् । पन्था मार्गः । आमूलाल्लूनैः छिन्नैः मातङ्गहस्तैः नागकरैः अतिमन्युना अति

क्रोधेनेव न व्रियते न निरुध्यते ॥ १४ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

पतितस्य वक्षसि मग्नस्य शङ्कोः सोमरस्य सम्बन्धी। वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना सर्वलाती मरोस्त्रियामित्यमरः। बर्हभारस्तन्मूलवर्द्धोलां छनपिच्छकलापः धृतः उत्पलापीडः कुवलयशेखरो यस्मिन् सः प्रियायाः सम्बन्धी शिथिलः स्त्रस्तः शिरोरुहाणां कलापः केशपाश इव निषादिनो हस्त्यारोहस्य वक्षस्थलं नाततनोति न व्याप्नोति ॥ १५ ॥ ❁ ॥

उज्झन्त्विति। तत्राह वेसंहारे कल्पान्त इव तेजस्विषु वीरेषु निरस्तसंख्यमसंख्यं यथा तथा अह्नाय झटिति। स्याक्झटित्यञ्जसाह्नायेत्यमरः। जीवितानि उज्झ

धृतोत्पलापीड इव प्रियायाः शिरोरुहाणां शिथिलः कलापः। नव
र्हभारः पतितस्य शंकोर्निषादिवक्षस्थलमाततनोति ॥ १५ ॥ उज्झ
न्तु संहार इवास्तसंख्यमह्नाय तेजस्विषु जीवितानि। लोकत्रयास्वा
दनलोलजिह्वं न व्याददात्याननमत्र मृत्युः ॥ १६ ॥ इयश्च दुर्वा
रमहारथानामाक्षिप्य कीर्तिम्महतां बलानाम्। शक्तिर्ममावस्य
ति हीनयुद्धे सौरीव ताराधिपधाम्नि दीप्तिः ॥ १७ ॥ कुलकम् ॥

न्तु त्यजन्तु सन्तु मृत्युर्लोकत्रयस्यास्वादने भक्षणे लोला गृधुर्जिह्वा यस्मिन्। तदाननं न व्याददाति न विवृणोति। आङो दोनास्यविहरण इति निषेधान्नात्मनेपदम् ॥ १६ ॥ ❁ ॥

सत्यमेव तथापि किं ते कुत्सितमन्त्राह। इयमिति। इयं मम शक्तिश्च दुर्वारा: पराक्रमिणो महारथा येषु तेषां महतां बलानां वीर्यमाक्षिप्य निरस्य ताराधिपधाम्नि चन्द्रे तेजसि सूर्यस्येयं सौरी। सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधाया इति स्त्रियां ङीप्यकारस्य लोपः। दीप्तिरिव हीनयुद्धे किरातरणे अवस्यति अवसीदति। एतच्च विरुद्ध

मत्यद्भुतंचेतिभावः । षोन्तकर्मणीइतिधातोर्लट् ॥ १७ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥
मायेति । एषाशक्तिह्रासरूपामायास्वित्दैवतात्क्षोभनंनाममतिविभ्रमोबुद्धिविप
र्ययोवा । अथवामेवीर्यध्वस्तंनष्टंनुउताहमन्यःअर्जुनोनवा । कुतःहियस्मात्
गाण्डिवमुक्ताःमेशराःपुरायथापूर्वंपरिपन्थिष्विवेत्यर्थः । किरातेनपराक्रमन्तेअ
प्रतिबन्धेनप्रवर्त्तन्ते । उपपराभ्यामितिआत्मनेपदंवृत्तिःप्रतिबन्धा ॥ १८ ॥ ❁
पुंसइति । किञ्चउत्तमस्यपुंसःपुरुषोत्तमस्यमध्यमपदमाकाशंधनुषःप्रणादैः
। उपसर्गात्समासेपिणोपदेशस्येतिणत्वम् । द्विधाकुर्वन्निवविदारयन्निवस्थि

मायास्विदेषामतिविभ्रमोवाध्वस्तंनुमेवीर्यमुताहमन्यः । गा
ण्डीवमुक्ताहितथापुरेवपराक्रमन्तेनशराःकिराते ॥ १८ ॥
पुंसःपदंमध्यममुत्तमस्यद्विधेवकुर्वन्धनुषःप्रणादैः । नून
न्तथानैषयथास्यवेषःप्रच्छन्नमप्यूहयतेहिचेष्टा ॥ १९ ॥
धनुःप्रबन्धध्वनितंरुषेवसकृद्विकृष्टावितनेवमौर्वी । सन्धा
नमुत्कर्षमिवव्युदस्यमुष्टेरसम्भेदइवापवर्गे ॥ २० ॥

तःसएषकिरातोनूनन्तथातथाभूतोन । कीदृशस्तत्राह । अस्यपुरुषस्ययथायथाभू
तोवेषोवर्त्ततइतिशेषः । अतोनायंकिरातस्वरूपइत्यर्थः । कुतोहियस्मात्चे
ष्टाव्यापारःप्रच्छन्नमपिनिगूढमपिस्वरूपंऊहयतेतर्कयतेतस्यस्वभावात्व्यभि
चारादितिभावः ॥ १९ ॥ ❁❁ ॥ ❁❁ ॥ ❁❁ ॥ ❁❁ ॥ ❁❁ ॥ ❁❁ ॥ ❁❁ ॥
अथचतुर्भिश्चेष्टामेवाचष्टे । धनुरिति । धनुःरुषेवप्रबन्धेनाविच्छेदेनध्वनितं
ध्वनतेःकर्त्तरिक्तः । मौर्वीचसकृद्विकृष्टावितनेवएकवाराकर्षणादेवविततेवस्थि
तासन्धानंबाणसन्धानं । उत्कर्षमुद्धरणंव्युदस्येववर्जयित्वाकिमुक्तमितिशेषः

अपवर्गैबाणमोक्षेपिमुष्टेरसम्भेदोऽसम्भेदनमिवमुष्टिबन्धंविनैवबाणमोक्षः कृतइवइतिहस्तलाघवोक्तिः ॥ २० ॥ ॥

अंसाविति । किञ्चअंसौअवष्टब्धौस्थिरावबस्थापितौचनतौचावष्टब्धनतौशिरोधरायाःकन्धरायाःसमाधिःसंस्थानविशेषःरहितःप्रयासोयस्यसतथोक्तःनिःप्रयासइत्यर्थः । तथाविकारांस्त्यजतात्यजतावान्निर्विकारेणेत्यर्थः । मुखेनशशलाञ्छनस्यइन्दोःप्रसादलक्ष्मीर्धृता । असम्भवत्सम्बन्धोनिदर्शनालङ्कारः ॥ २१ ॥ ॥

प्रहीयतइति । तस्यदेहःकार्य्यवशेनप्रयोजनवशेनागतेषुस्थानेषुआलीढादि

अंसाववष्टब्धनतौसमाधिःशिरोधरायारहितप्रयासः । धृतावि
कारांस्त्यजतामुखेनप्रसादलक्ष्मीःशशलाञ्छनस्य ॥ २१ ॥
प्रहीयतेकार्य्यवशागतेषुस्थानेषुविष्टब्धतयानदेहः । स्थितप्र
यातेषुससौष्ठवश्चलक्ष्येषुपातःसदृशःशराणाम् ॥ २२ ॥ पर
स्यभूयान्विवरेभियोगःप्रसह्यसंरक्षणमात्मरंध्रे । भीष्मेप्यस
म्भाव्यमिदंगुरौवानसम्भवत्येववनेचरेषु ॥ २३ ॥ कुलकम् ॥

स्थानकेषुविष्टब्धतयास्थिरतयाकार्श्यानप्रहीयतेनत्यज्यतेकिन्तुस्थिरएवतिष्ठतीत्यर्थः । सुष्ठुभावःसौष्ठवंलाघवं । उद्गात्रादिपाठादण्प्रत्ययः । तेनसहवर्त्तमानःससौष्ठवःशराणांपातश्चस्थिताश्चचलानिप्रयातानिचलानितेषुस्थितप्रयातेषुविषयेचलाचलेषुलक्ष्येषुसदृशःएकरूपः ॥ २२ ॥ ॥

परस्येति । किञ्च । परस्यविवरेरंध्रे । अल्पेपीतिशेषः । भूयान्भूयिष्ठंप्रसह्यझटितिअभियोगःज्ञातृत्वम्परस्यरंध्रज्ञातृत्वात्प्रहारोद्योगइत्यर्थः । आत्मरंध्रेविवरेअनल्पेपीतिशेषःप्रसह्यझटितिसंरक्षणंगोपनंइदंद्वयन्भीष्मेपिगुरौवाद्रोणे

बाधसम्भाव्यन्तु विनतर्क्यवनेचरे पुनसम्भवत्येव अतोनायंकिरातः किन्त्वेषस्तिरोहि तवेषःकोप्यमानुषः अपुरुषइतिभावः ॥ २३ ॥

अप्राकृतस्येति। अप्राकृतस्य उक्तरीत्या असाधारणस्य आहवदुर्म्मदस्य रणमत्तस्य अस्यकिरातस्य वीर्य्यं तेजः अस्त्रबलेन दिव्यशस्त्रमहिम्ना निवार्य्यं निवारणीयं अन्यथाऽनिवार्यत्वमस्येतिभावः। तथाहि अल्पीयसोपि अल्पस्यापि आमयतुल्यवृत्तेः रोगसमानविक्रियस्य। रोगव्याधिगदामयाइत्यमरः। वृद्धिः महापकाराय किन्तु अयंमहानुभावइतिभावः ॥ २४ ॥

अप्राकृतस्याहवदुर्म्मदस्य निवार्य्यमस्यास्त्रबलेन वीर्य्यम्॥ अल्पीयसोप्यामयतुल्यवृत्तेर्म्महापकारायरिपोर्विवृद्धिः ॥ २४ ॥ कुलकम्॥ ससम्प्रधार्यैव महार्य्यसारः सारंविनेष्यन्सगणस्य शत्रोः। प्रस्वापनास्त्रंद्रुतमाजहार ध्वान्तंघनार्द्धइवार्द्धरात्रः ॥ २५ ॥
प्रसक्तदावानलधूमधूम्रानिरुन्धतीधामसहस्ररश्मेः। महावनानीवमहातमिस्राच्छायाततानेशवलानिकाली ॥ २६ ॥ युग्मम्॥

सइति। अहार्यसारः अनिवार्य्यवीर्य्यः सोऽर्जुनास्त्रंसम्प्रधार्य निर्धार्य सगणस्य सानुगस्य शत्रोः सारंसत्त्वंविनेष्यन् अपनेष्यन्। प्रस्वाप्यते शाय्यते अनेनेति प्रस्वापनन्तदेवास्त्रंघनारुद्धः मेघावरुद्ध अर्द्धरात्रः निशीथः। अर्द्धरात्रनिशीथौद्वौइत्यमरः। अर्द्धंनपुंसकमितिसमासः। अहःसर्वैकदेशेत्यादिनासमासान्तः। रात्राह्नाहाः पुंसीतिपुल्लिङ्गता। ध्वान्तमिवाजहारचकर्ष ॥ २५ ॥

प्रसक्तेति। प्रसक्तः सन्ततोयोदावानलधूमस्तद्वद्धूम्राः धूसराः सहस्ररश्मेर्धामतेजांसि निरुन्धती आवृण्वती कालीकृष्णवर्णा। जनपदेत्यादिनाङीष्। छायाकान्तिः

। ईशबलानिमहातमिस्रामहतीतमःसन्ततिः । तमिस्रान्तुतमस्ततौइतिविश्वः ।
महावनानीवततानव्यानशे ॥ २६ ॥ * ॥
आसादितेति । तदेवासादनम्प्रथमन्तत्प्रथमंयथातथाप्रसह्य आसादिताकल्पि
ताप्रगल्भतायाःव्यवहारधार्ष्ट्यस्यपदवींहरन्तीभीमाभयङ्करीनिद्रा उक्तविशेष
णासभासंसदिवगणानाम्प्रतिभाप्रज्ञाशक्तिः । सैवगुणःतस्यनिरासम्प्रतिभाक्षयंवि
दधेचक्रे ॥ २७ ॥ * * ॥
गुर्वीति । केचिदुत्तमवंशजत्वात् । वंशोवेणुःकुलंच । वंशोवेणौकुलेचइतिविश्वः

आसादितातत्प्रथमम्प्रसह्यप्रगल्भतायाःपदवींहरन्ती । स
भेवभीमाविदधेगणानान्निद्रानिरासम्प्रतिभागुणस्य ॥ २७ ॥
गुरूस्थिराण्युत्तमवंशजत्वाद्विज्ञातसाराण्यनुशीलनेन । केचि
त्समाश्रित्यगुणान्वितानिसुहृत्कुलानीवधनूंषितस्थुः ॥ २८ ॥
कृतान्तदुर्वृत्तइवापरेषाम्पुरःप्रतिद्वन्द्विनिपाण्डवास्त्रे । अत
र्कितम्पाणितलान्निपेतुःक्रियाफलानीवतदायुधानि ॥ २९ ॥

। गुरूणिमहान्तिस्थिराणिदृढानिचगुरूस्थिराणि अनुशीलनेनपरिचयवत्वेन
विज्ञातःसारोबलंयेषांतानिगुणैर्मौर्वीभिःशौर्यादिभिश्चान्वितानिधनूंषिसुहृत्कुला
निमित्रकुलानीवसमाश्रित्यतस्थुःधनुंष्यवष्टभ्यनिदध्युरित्यर्थः ॥ २८ ॥ * ॥
कृतान्तेति । कृतान्तदुर्वृत्तेदैवदुश्चेष्टितेइव । कृतान्तोयमसिद्धान्तदैवाकुश
लकर्मस्वितिविश्वः । पाण्डवास्त्रेपुरःप्रतिद्वन्द्विनिसतिप्रतिकूलवर्तिनिसतितदा
तस्मिन्कालेअपरेषांआयुधानिक्रियाफलानीवकृष्यादिफलानीवअतर्कितमवि
चारितमेवपाणितलान्निपेतुः ॥ २९ ॥ ॥

अंसेति । अभिन्नधैर्य्यास्तदानीमप्यक्षतधैर्याः केचित् अंसस्थलैः अंसभागैः सहसं
श्लेषवतां तरूणां स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु मदेन मीलन्ति नयनानि येषां ते नागाः गजाङ्
वसंसक्तकराः संसक्तहस्ताः सन्तो निषेदुः निषण्णाः ॥ ३० ॥ **~⁕⁕~** ॥

तिरोहितेति । अथ तिरोहितेन्दोः किरातमायया च्छन्नचन्द्रात् शम्भुमूर्द्धः सकाशात् सु
मेरुशृङ्गात् अर्कबिम्बमिव तपसां निवासैः तापसैः प्रणम्यमानं अभिवंद्यमानं पिश
ङ्गं तेजः उच्चैरूर्द्धं उदियाय प्रकटीबभूव तत्र तत्राटन्निति भावः ॥ ३१ ॥ ⁕⁕ ॥

अंसस्थलैः केचिदभिन्नधैर्य्याः स्कन्धेषु संश्लेषवतां तरूणाम् । म
देन मीलन्नयनाः सलीलं नागा इवसंसक्तकरा निषेदुः ॥ ३० ॥
तिरोहितेन्दोरथ शम्भुमूर्द्धः प्रणम्यमानं तपसां निवासैः । सु
मेरुशृङ्गादिव बिम्बमार्कं पिशङ्गमुच्चैरुदियाय तेजः ॥ ३१ ॥
छायां विनिर्धूय तमोमयीं तां तत्त्वस्य संवित्तिरिवापविद्याम् । य
यौ विकाशं द्युतिरिन्दुमौलेरालोकमभ्यादिशती गणेभ्यः ॥ ३२ ॥
त्विषां ततिः पाटलितांबुवाहा सा सर्वतः पूर्वसरीव संध्या । नि
नाय तेषां द्रुतमुल्लसन्ती विनिद्रतां लोचनपङ्कजानि ॥ ३३ ॥

छायामिति । इन्दुमौलेः द्युतिः कान्तिः तत्त्वस्य संवित् तिर्ज्ञानं तत्त्वज्ञानं अपविद्यामवि
द्यामिव तां तमोमयीं छायां निद्रां विनिर्धूय निरस्य गणेभ्यः आलोकं वस्तुप्रकाशत्वि
रं आ निर्दिशती वितरन्ती विकाशं विस्तारं ययौ ॥ ३२ ॥ ⁕~*~⁕~* ॥

त्विषामिति । पाटलिताः पाटलीकृताः अम्बुवाहाः यया सा तथोक्ता त्विषां ततिः असान्ततिः
पूर्वं सरतीति पूर्वसरी । पूर्वं वा कर्त्तरि ट इति टप्रत्यये ङीप् । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंव
द्भाव इति पूर्वशब्दस्य पुंवद्भावः । संध्या प्रातःसंध्येव उल्लसन्ती प्रसरन्ती तेषां गणा

नाम्विलोचनपङ्कजानिद्रुतंविनिद्रतांविकासन्निनाय ॥ ३३ ॥ ॥

पृथगिति । अस्वविरामेण प्रस्वापनास्त्रोपरमेण बुद्धाविनिद्रास्तेगणावलाहकानां वितानेनमेघपटलेनमुक्ता अतएवरम्यादिग्विभागादिगन्ताःज्योतींषिनक्षत्राणीव । ज्योतिस्ताराग्निभाज्वालादृक्प्रकाशरमात्मस्विवैजयन्ती । पृथग्विधानिनानाविधानिशस्त्राणिभूयःप्रतिपेदिरेजगृहुरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ॥

द्यौरिति । तदायामवत्यांरात्रौक्षयङ्गतायांविभातायामिवद्यौरन्तरिक्षमुन्ननामेवऊर्द्ध्वमुत्पपातेवेत्युत्प्रेक्षा । दिशःप्रसेदुःसवितुर्मयूखैःस्फुटंस्पष्टम्बिसस्रेविस्तृत

पृथग्विधान्यस्वविरामबुद्धाःशस्त्राणिभूयःप्रतिपेदिरेते । मुक्ता

वितानेनबलाहकानांज्योतींषिरम्याइवदिग्विभागाः ॥ ३४ ॥

द्यौरुन्ननामेवदिशःप्रसेदुःस्फुटम्बिसस्रेसवितुर्मयूखैः । क्षय

ङ्गतायामिवयामवत्यांपुनःसमीयायदिनन्दिनश्रीः ॥ ३५ ॥

महास्त्रदुर्गेशिथिलप्रयत्नेदिग्वारणेनेवपरेणरुग्णे । भुजङ्ग

पाशान्भुजवीर्य्यशालीनिबन्धनायप्रजिघायजिष्णुः ॥ ३६ ॥

म्भावेलिट् । दिनश्रीःपुनःघस्रकान्तिःदिनंसमीयायसंजगाम । अत्रवैयधिकरण्येनगुणक्रिययासमुच्चयेनसमुच्चयोलङ्कारः । तस्यचसमुन्ननमनोत्प्रेक्षयैकवाचकानुप्रवेशलक्षणसङ्करः । दिक्प्रसादोगुणःशेषाःक्रियाः ॥ ३५ ॥ ॥

महास्त्रेति । भुजवीर्यशालीजिष्णुरर्जुनोमहास्त्रम्प्रस्वापनास्त्रन्तद्दुर्गमिवतस्मिन्महास्त्रदुर्गेदिग्वारणेनदिग्गजेनेवपरेणशत्रुणाशिथिलप्रयत्नमल्पप्रयासंयथातथारुग्णेभग्नेसति । रुजोभङ्गेकर्म्मणिक्तःओदितश्चेतिनिष्ठातकारस्यनत्वम्प्रबन्धनायप्रकर्षेण बन्धनायभुजङ्गमाएवपाशास्तान्प्रजिघायप्रहितवा

न् ॥ ३६ ॥ ॥

जिह्वेति। लसन्तस्तडिल्लोलाविद्युत्चञ्चलाविषानलाविषाग्नयोयेषुतानिजिह्वाशतान्यजस्रंउल्लसयन्तीचालयन्ती। भुजगेन्द्रसेनात्रासात्भयात्। नभश्चरैर्निरस्तात्यक्तातेषान्नभश्चराणाम्पदवींमार्गम्विवव्रेविशेषेणरुरोध ॥ ३७ ॥ ॥

दिङ्नागेति। दिङ्नागहस्ताकृतिमुद्वहद्भिः दिक्करिकराकारैःतथाप्रशस्तानिसमीचीनान्यसितरत्नानिइन्द्रनीलमणयःतद्वन्नीलैःभोगैःकायैःउपलक्षितासर्पावलिरुल्लसन्तीप्रक्षुभ्यन्तीनभएवअर्णवस्तस्यतरङ्गमालेवरराज। रूपकोत्थापितेयमुत्प्रेक्षा ॥ ३८ ॥ ॥

जिह्वाशतान्युल्लसयन्त्यजस्रंलसत्तडिल्लोलविषानलानि। त्रासान्निरस्ताभुजगेन्द्रसेनानभश्चरैस्तत्पदवींविवव्रे ॥ ३७ ॥

दिङ्नागहस्ताकृतिमुद्वहद्भिर्भोगैःप्रशस्तासितरत्ननीलैः। रराजसर्पावलिरुल्लसन्तीतरङ्गमालेवनभोर्णवस्य ॥ ३८ ॥

निःश्वासधूमैःस्थगितांशुजालःफणावतामुत्फणमण्डलानाम्। गच्छन्निवास्तंवपुरभ्युवाहविलोचनानांसुखमुष्णरश्मिः ॥ ३९ ॥

प्रतप्तचामीकरभासुरेणदिशःप्रकाशेनपिशङ्गयन्त्यः। निश्चक्रमुःप्राणहरेक्षणानांज्वालामहोल्काइवलोचनेभ्यः ॥ ४० ॥

निःश्वासेति। उष्णरश्मिरस्तङ्गच्छन्निवोन्नमितानिफणामण्डलानियेषां। तेषांफणावतांसर्पाणांनिःश्वासेषुयेधूमास्तैस्स्थगितमाच्छादितमंशुजालंयस्यसतथोक्तः। अतएवविलोचनानांसुखंसुखकरम्वपुरुवाह ॥ ३९ ॥ ॥

प्रतप्तेति। प्राणहराणिईक्षणानियेषान्तेषांप्राणहरेक्षणानांदृष्टिविषाणांलोचने

भ्यः। लोचनन्नयनन्नेत्रमित्यमरः। प्रतप्तंयच्चामीकरं सुवर्णन्तद्वद्भासुरेण।

भङ्गभास्मिदोघुरच्प्रत्ययः। प्रकाशेनतेजसादिशःपिशङ्गयन्त्यःज्वालामहो

ल्काइवनिश्चक्रमुःनिजग्मुः॥ ४० ॥

आक्षिप्तेति। आक्षिप्तःप्रतिषिद्धःसम्पातःसंचारोयस्मिन्तत्तिद्धानाम्पक्षिणामिति

शेषः अपेतागताशोभायस्मात्तत् अपेतशोभंगतश्रीकंउद्गतधूमवह्निभ्यांआकुलाःदि

गन्तायस्मिन्तत्भोगिकुलैःसर्पकुलैर्वृतंनभःपरोपरुद्धस्यशत्रुवेष्टितस्यपुरस्या

वस्थामिवावस्थान्दशांभेजेउक्तरीत्यातत्साधर्म्यंप्राप्तमित्यर्थः। निदर्शनालङ्कारः

आक्षिप्तसम्पातमपेतशोभमुद्वह्निधूमाकुलदिग्विभागम्। वृ

तन्नभोभोगिकुलैरवस्थाम्परोपरुद्धस्यपुरस्यभेजे ॥ ४१ ॥

तमाशुचक्षुःश्रवसांसमूहमन्त्रेणतार्क्ष्योदयकारणेन। नेता

नयेनेवपरोपजापन्निवारयामासपतिःपशूनाम्॥ ४२ ॥

प्रतिघ्नतीभिःकृतमीलितानिद्युलोकभाजामपिलोचनानि। ग

रुत्मतांसन्ततिभिर्विहायःक्षणप्रकाशाभिरिवावतेने ॥ ४३ ॥

॥ ४१ ॥

तमिति। पशूनाम्पतिःशिवःतञ्चक्षुःश्रवसांसर्पाणांसमूहन्तार्क्ष्योदयकारणेनग

रुडाविर्भावहेतुनामन्त्रेणनेतानायकोनयेननीत्यापरेषामुपजापम्परोपजापम्परो

पकृतंस्वमण्डलभेदमिव। भेदोपजापावुपधेत्यमरः। निवारयामास ॥ ४२ ॥

प्रतीति। द्युलोकभाजामपिअनिमेषाणामपिकृतंमीलनंनिमेषोयेषान्तानिलोच

नानिदृष्टीःप्रतिघ्नतीभिःप्रतिबध्नतीभिःहन्तेःशतरिङीप्। गरुत्मतान्तार्क्ष्याणांसं

ततिभिःसमूहैःक्षणप्रकाशाभिःविद्युद्भिरिवतासांसौवर्णत्वादितिभावः। विहायो

ऽन्तरिक्षं प्रवतेनेवानशे ॥ ४३ ॥ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ॥

ततइति । ततः सुपर्णा प्रज्ञानान्ताक्ष्यकुलानाम्पक्षेभ्यो जन्मयस्यसनानागतिः विचित्रगतिर्वायुर्वनस्पतीनांवृक्षाणांगहनानिजरत्तृणानिजीर्णतृणानीवजवेन मराडलयन्वियदन्तरिक्षन्निनाय ॥ ४४ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

मनःशिलेति । मनःशिलाधातुविशेषः तस्याः भङ्गः छेदः तन्निभेनतत्सदृशेनभासांनिकरेणकान्तिपुञ्जेनपश्चाद्भागेनिरुध्यमानमावियमानंव्यूढैर्विशालैरुरोभिर्वक्षोभिश्च । उरोवत्सञ्चवक्षश्चेत्यमरः । विनुद्यमानम्प्रेर्यमाणंनभः खगानांगरुडा

ततः सुपर्णव्रजपक्षजन्मानानागतिर्मण्डलयन्जवेन । ज
रत्तृणानीववियन्निनायवनस्पतीनाङ्गहनानिवायुः ॥ ४४ ॥
मनःशिलाभङ्गनिभेनपश्चान्निरुध्यमानन्निकरेणभासाम् । व्यू
ढैरुरोभिश्चविनुद्यमानन्नभः ससर्पैवपुरः खगानाम् ॥ ४५ ॥
दरीमुखैरासवरागताम्रैर्विकासिरुक्मच्छदधामपीत्वा । जवा
निलाघूर्णितसानुजालोहिमाचलः क्षीवइवाचकम्पे ॥ ४६ ॥

नांपुरः ससर्पैवससारेव । उन्नतेनरदेशनिरोधानेनगच्छन्तं खमानां । अपूर्वांपिपुरोभागः सादृश्यात्पूर्ववदुपलभ्यमानन्तथानभसएवच्छेदनात्पुरः ससर्पैवइत्युत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ४५ ॥ ❁ ~ ❁ ~ ❁ ~ ❁ ~ ❁ ~ ❁ ~ ❁ ~ ❁ ❁ ॥

वस्वरागेदरीति । जवानिलेनघूर्णितानिभ्रामितानिसानुजालानियस्यसहिमाचलः आसवरक्तातानद्वत्ताम्रंगुणयोरेवोपमानोपमेयभावः । विकासिविकस्वरंरुक्मच्छदाः सुवर्णपक्षास्ताक्ष्यास्तेषांधामतेजोदरीमुखैरिवदरीमुखैः पीत्वाक्षीवोमत्तइवाचकंपेश्चाचचालउपमाव्याप्तितेयमुत्प्रेक्षा ॥ ४६ ॥ * ❁ * ❁ * ❁ * ॥

प्रवृत्तेति। नक्तञ्च दिवा च नक्तन्दिवं अचतुरेत्यादिना सप्तम्यर्थे द्वयोरप्यव्यययोर्द्व
द्वैकवद्भावनिपाते समासान्तः। लक्षणयात्वहोरात्रमात्रवाची। प्रवृत्तः प्रादुर्भू
तो येन नक्तंदिवस्य सन्धिः संध्या तद्वद्दीप्तैः शोभितैः नभस्तलं गाम्भुवञ्च पिशङ्गयद्भिः
पिशङ्गीकुर्वद्भिः अन्तर्हितः आच्छादितोऽर्को यैस्तैः पतद्भिः पक्षिभिः परितः सर्वतो व
नानां छायास्समाचिक्षिपिरे समाक्षिप्ताः अंतर्वहिश्च तेजःप्रकाशात्क्वापि अन्तर्हिता
इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ॥
सइति। सभोगिसङ्घः सर्पसमूहः उग्रधाम्नान्तेजस्विनां विनतासुतानान्तार्क्ष्ययक्षि

प्रवृत्तनक्तंदिवसन्धिदीप्तैर्नभःस्थलं गाञ्च पिशङ्गयद्भिः। अन्त
र्हितार्कैः परितः पतद्भिश्छायाः समाचिक्षिपिरे वनानाम् ॥ ४७ ॥
सभोगिसङ्घः क्षयमुग्रधाम्नां सैन्येन निन्ये विनतासुतानाम्। म
हाध्वरे विध्यपचारदोषः कर्म्मान्तरेणेव महोदयेन ॥ ४८ ॥
साफल्यमस्त्रे रिपुपौरुषस्य कृत्वा गते भाग्य इवापवर्गम्। अनि
न्धनस्य प्रसभं समन्युः समाददेऽस्त्रं ज्वलनस्य जिष्णुः ॥ ४९ ॥

णां सैन्येन महाध्वरे महाक्रतौ। विध्यपचारदोषः कर्म्मस्खलनदोषः महोदयेन
महासामर्थ्येन अथवा महताफलेन तन्मूलेन प्रकृतक्रियासिद्धेरिति कर्म्मान्तरेण
प्रायश्चित्तेनेव क्षयं शान्तिं निन्ये प्रापितः ॥ ४८ ॥ ॥
साफल्यमिति। अस्त्रे सर्पास्त्रे भाग्ये प्राग्भवीये शुभे कर्म्मणि वा रिपुपौरुषस्य रिपुप
राक्रमस्य साफल्यं कृत्वा अपवर्गमवसानं समाप्तिं गते सति स्वनिवृत्त्या परसाफल्या
नसफलीकरणोपचारः समन्युः सक्रोधो जिष्णुरर्जुनः अनिन्धनस्य इन्धनं विनै
वोत्पादितस्य ज्वलनस्य ज्वलनप्रतीकमस्त्रमाग्नेयास्त्रं प्रसभं शीघ्रं समाददे जग्राह

॥ ४९ ॥ ❁❁ ॥ ❁❁ ॥ ❁❁ ॥ ❁❁ ॥ ❁❁ ॥ ❁❁ ॥ ❁❁ ॥ ❁❁ ॥ ❁❁ ॥
ऊर्द्ध्वमिति। ऊर्द्ध्वन्तिरश्चीनन्तिर्यक्। विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियामिति खप्रत्ययः।
अधश्चकीर्णैः विसृतैः ज्वाला एव सटाः केसराः। सटा जटाकेसरयोरिति विश्वः। तै
र्लंघितमेघपंक्तिः अतिक्रान्तजलदालिः आयस्तस्य लंघनोद्युतस्य सिंहस्येवाकृतिर्य
स्य स जातवेदा अग्निः प्राण्यन्तं प्राणिनां संहारं इच्छन्निवोत्पपात ॥ ५० ॥ ❁ ❁ ॥
भित्त्वेति। भाभिस्तेजोभिः सवितुर्मयूखान् किरणान्। किरणोस्रमयूखांशुरित्य
मरः। भित्त्वेव अभिहत्येव विष्वक् समन्तात् विसृताः स्फुलिङ्गा यस्य सः स्फुलिङ्गो

ऊर्द्ध्वन्तिरश्चीनमधश्च कीर्णैर्ज्वालासटैर्लङ्घितमेघपंक्तिः। आ
यस्तसिंहाकृतिरुत्पपात प्राण्यन्तमिच्छन्निव जातवेदाः ॥ ५० ॥
भित्त्वेव भाभिः सवितुर्मयूखान् जज्वाल विष्वग्विसृतस्फुलिङ्गः। वि
शीर्य्यमाणाश्मनिनादधीरं ध्वनिं वितन्वन्नकृशः कृशानुः ॥ ५१ ॥
चयानिवाद्रीनिव तुङ्गशृङ्गान् क्वचित्पुराणीव हिरण्मयीनि। म
हावनानीव च किंशुकानान्ततान वह्निः पवनानुवृत्त्या ॥ ५२ ॥

दयस्य मयूखाभिघातहेतुकत्वमुत्प्रेक्षते। त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकण इत्यमरः। अ
कृशरतनुः कृशानुः वह्निः विदीर्यमाणस्य विदलतोऽश्मनो निनादमिव धीरमुद्धतध्व
निं वितन्वन् जज्वाल ॥ ५१ ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥
चयानिति। वह्निः पवनानुवृत्त्या वायुवशेन चयानिव हिरण्मयान् प्राकारानिव। च
यः समूहे प्राकारे इति विश्वः। तुङ्गशृङ्गानद्रीनिव क्वचित्। हिरण्मयानि। दा
ण्डिनायनेत्यादिना निपातनात्साधुः। पुराणि नगराणीव तथा किंशुकानां पलाश
तरूणां। पलाशे किंशुकः पर्ण इत्यमरः। महावनानीव पुष्पितानीति भावः। ततान

वितस्तारतदाकारेणज्ज्वालेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

मुहुरिति । सान्द्राञ्जनश्यामरुचःपयोदाःमुहुश्चलन्त्यश्चताःपल्लवलोहिन्यो लोहितवर्णाश्चताभिश्चलत्पल्लवलोहिनीभिः । वर्णादनुदात्तोपधात्तोनइतिङी प् । तकारस्यनकारः । शिखिनोऽग्नेरुच्चैरुन्नताभिःशिखाभिःज्वालाभिरवलीढाः दग्धाइत्यर्थः । अतएवतलेष्वधोभागेषुमुक्ताविशदामौक्तिकधवलाबभूवुःजल संशोषणादितिभावः । अधःस्वरूपयोरस्त्रीतलमित्यमरः ॥ ५३ ॥ ** ॥

लिलिक्षतीति । क्षयकालरौद्रेकल्पान्तकालभयावहेविलोलार्चिषिचलज्ज्वाले

मुहुश्चलत्पल्लवलोहिनीभिरुच्चैःशिखाभिःशिखिनोवलीढाः । तले
षुमुक्ताविशदाबभूवुःसान्द्राञ्जनश्यामरुचःपयोदाः ॥ ५३ ॥
लिलिक्षतीवक्षयकालरौद्रेलोकंविलोलार्चिषिलोहिताश्वे । पि
नाकिनाहूतमहाम्बुवाहमस्त्रंपुरःपाशभृतःप्रणिन्ये ॥ ५४ ॥
ततोधरित्रीधरतुल्यरोधसस्तडिल्लतालिङ्गितनीलमूर्तयः । अ
धोमुखाकाशसरिन्निपातिनीरपःप्रसक्तंमुमुचुःपयोमुचः ॥ ५५ ॥

लोहिताश्वेज्वलने । लोहिताश्वोवायुसखेत्यमरः । लोकंलिलिक्षतिलेढुमिच्छति सतिजिघत्सतिसतीव । लिहेःसन्नन्तात्शतृप्रत्ययः । पिनाकिनापुनःहूताः आहूताःआकारिताःमहाम्बुवाहाःयेनतत्पाशभृतोवरुणस्यास्त्रंप्रणिन्येप्रयुक्त म् ॥ ५४ ॥

ततइति । ततोवरुणास्त्रप्रयोगानन्तरन्धरित्रीधरतुल्यरोधसःपर्वतसमप्रान्ताः । रोधःस्यात्प्रान्तकूलयोरितिविश्वः । तडिल्लताभिरालिङ्गितानीलमूर्तयोनीला ङ्गानियेषांतेपयोमुचोमेघाःअधोमुखाआकाशसरिद्दिवनिपन्तीत्यधोमुखाकाश

सरित्सन्निपातिनीः । कर्त्तर्युपमानादिति णिनिः । अपोजलानिप्रसक्तं अनुबन्धं अवि
च्छिन्नं यथातथामुमुचुः । इतःप्रभृतिवंशस्थवृत्तम् ॥ ५५ ॥

परा हतेति । पराहताः अभिहताः अतोध्वस्तानिर्वापिताःशिखाज्वालायस्यतस्मिन्परा
हतध्वस्तशिखे । अधिक्षिप्तं प्रहारितंनाशितन्ताडितमितियावत् । अतःसमिद्धं ज
टितिप्रदीप्तन्तेजोयस्यतस्मिन्शिखावतोग्नेःवपुषिप्रतप्ते आयसिलोहेइवक्षतास्प
दाक्षतस्थितयः । आस्पदंप्रतिष्ठायामितिनिपातःप्रथमेपयोनिपाताःजलपाताध्व
निंवितेनिरेविस्तारयामासुः ॥ ५६ ॥

पराहतध्वस्तशिखेशिखावतोवपुष्यधिक्षिप्तसमिद्धतेजसि । क्षता
स्पदास्तप्तइवायसिध्वनिम्पयोनिपाताःप्रथमेवितेनिरे ॥ ५६ ॥
महानलेभिन्नसिताभ्रपातिभिःसमेत्यसद्यःक्कथनेनफेनताम् । व्र
जद्भिरार्द्रेन्धनवत्परिक्षयञ्जलैर्वितेनेदिविधूमसन्ततिः ॥ ५७ ॥
सकेतुभिःपाण्डुरनीलपाटलैःसमागताःशक्रधनुःप्रभाभिदः । असं
स्थितामादधिरेविभावसोर्विचित्रचीनांशुकचारुतांत्विषः ॥ ५८ ॥

महानलइति । महानलेऽग्नेभिन्नानिखण्डितानिसिताभ्राणीवपतन्तीतिभिन्नसि
ताभ्रपातिभिः । कर्त्तर्युपमानादितिणिनिप्रत्ययः । अतएवसद्यःक्कथनेनपाकेनफे
नताम्प्राप्यसमेत्यपरिक्षयंनाशंव्रजद्भिःजलैःआर्द्रेन्धनवत्आर्द्रकाष्ठैस्तुल्यम् । तेन
तुल्यंक्रियाचेद्वतिरितिवतिप्रत्ययः । दिविगगनेधूमसन्ततिः । वितेनेविस्तारिता
फेनादिकमार्द्रेन्धनेपितुल्यम् ॥ ५७ ॥
सकेतुभिरिति । पाण्डुरैःनीलैःपाटलैश्चपाण्डुरनीलपाटलैःविचित्रैःसकेतुभिःधू
मैःसमागताःसङ्गताःअतएवशक्रधनुषःप्रभाभिदोद्युतिभाजःविभावसोरग्नेःत्वि

थःअंससंस्थितामस्थिरांविचित्रस्यचीनांशुकस्यपट्टदुकूलस्यचारुतांसमादधिरे
दधुः ॥ ५८ ॥ * * * * * * * * * * ॥

जलौघेति। जलौघानामुदकप्रवाहाणांसंमूर्छनेनमेलनेनमूर्छितस्स्तनःप्रवृद्ध
घोषः। मूर्छनंमेलनेप्रोक्तंवृद्धौमूर्छितमेववेतिसज्जनः। प्रसक्तैःसक्तैःविद्यु
ल्लतांतडिल्लतानांलसितैःस्फुरणैरेधितावर्द्धितायुतिर्यस्यसः। धृतधूममण्डलःजलौ
घात्संभूतधूमपटलःपावकःप्रशान्तिमेष्यन्तत्रदेशेभूयानिवबभूवभूयस्तयास्था
पितइवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ५९ ॥

जलौघसंमूर्छनमूर्छितस्वनःप्रसक्तविद्युल्लसितैधितद्युतिः। प्र
शान्तिमेष्यन्धृतधूममण्डलोबभूवभूयानिवतत्रपावकः ॥ ५९ ॥
प्रवृद्धसिन्धूर्मिचयस्थवीयसांचयैर्विभिन्नाःपयसांप्रपेदिरे। उ
पात्तसंध्यारुचिभिःसरूपताम्पयोदविच्छेदलवैःकृशानवः ॥ ६० ॥
उपैत्यनन्तद्युतिरप्यसंशयंविभिन्नमूलोनुदयायसंक्षयम्। तथा
हितोयौघविभिन्नसंहतिःसहव्यवाहःप्रययौपराभवम् ॥ ६१ ॥

प्रवृद्धेति। प्रवृद्धानांसिन्धोर्मीणाञ्चयाराशयइव। स्थवीयसांस्थूलतराणांपय
सांचयैःपूरैर्विभिन्नाविश्लेषिताःकृशानवोऽग्नयउपात्तसंध्यारुचिभिःप्राप्तसंध्या
रागैःपयोदानांविच्छिद्यन्तइतिविच्छेदाःविच्छिन्नाविक्षिप्ताःलवाःशकलाःयैस्तैः
सरूपतांसमानरूपतांप्रपेदिरेइत्युपमा ॥ ६० ॥ * ॥
उपैतीति। अनन्तद्युतिर्महातेजाःअपिविभिन्नमूलोअसंशयंयथातथाअनुद
यायपुनरनुत्थानायनाशमुपैति। तथाहि। तोयौघैर्विभिन्नासंहतिःसंघातोयस्य
सतथोक्तःसहव्यवाहोऽग्निःपराभवन्नाशम्प्रययौविशेषेणसामान्यसमर्थनरूपोऽ

येनान्तरन्यासः ॥ ६१ ॥ ● * ● ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ●

अथेति । अथाग्निनिर्वाणानन्तरं विहितविधेयैः कृतकृत्यैः असितनगस्याञ्जनाद्रेर्नि तम्बः कटकः तद्वत् श्यामभासां घनानां विनानैः पटलैर्मुक्ता द्यौराकाशो वह्निदाहादि वेत्युत्प्रेक्षा । विकसन्ति च तान्यमलधामानि स्वच्छकान्तीनि च तेषां नीलोत्पलानां अधिकविमुक्तानां अत्युज्ज्वलानां श्रियं प्रापदिति निदर्शनालङ्कारः ॥ ६२ ॥ * ॥

इतीति । बहुसमरनयान् अनेकरणोपायान् जानातीति बहुसमरनयज्ञः अतोऽनु पसर्गे क इति कप्रत्ययः । नत्विगुपधेत्यादिना आकारान्तादनुपपदात्कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेनेति वार्तिकव्याख्याने भाष्यकारेणार्थज्ञ शब्दमुदाहृतं अस्यार्थस्य ।

अथ विहितविधेयैरश्रुमुक्ताविनानैरसितनगनितम्बश्यामभासाङ्घ नानाम् । विकसदमलधाम्नां प्रापनीलोत्पलानां श्रियमधिकविमु क्तां वह्निदाहादिव द्यौः ॥ ६२ ॥ इति विविधमुदासे सव्यसाची यद स्त्रं बहुसमरनयज्ञः सादयिष्यन्नरातिम् । विधिरिव विपरी तः पौरुषं न्यायवृत्तेः सपदि तदुपनिन्ये रिक्ततां नीलकण्ठः ॥ ६३ ॥

सव्यसाची अर्जुनः अरातिं सादयिष्यन् अवसादयितुकामः सन्नित्यर्थः । क्रियार्थ स्थिटि शतृप्रत्ययः । इति पूर्वोक्तप्रकारेण विविधं यदस्त्रमुदासे प्रयुक्तवानित्यर्थः । विउपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनमित्यात्मनेपदम् । विपरीतः विधिः प्रतिकूलं दैवम् क्रियायां । धिर्विधाने दैवेपीत्यमरः । नयेन नीत्या वृत्तिर्वर्तनं यस्य तस्य नीतिनिष्ठ स्य पौरुषमिव नीलकण्ठः शिवः । सपदि तदस्त्रं व्यर्थतामुपनिन्ये संहृतवान् । मा लिनीवृत्तम् ॥ ६३ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

वीतेति । भूतपतिना शम्भुना अनुगृह्यते इति शेषः । अस्त्रेषु अपहृतेषु सत्सु वर्षि

ष्यताऽन्तरत्नसहस्रगुणान्वितरिष्यतादिनकृतासूर्य्येणजलेष्वपहृतेषुसत्सुलो
कइववीतप्रभावोगतास्वमहिमाऽन्यत्रगतशक्तिःअतएवतनुक्षीणोवीतप्रभाव
तनुःतथापिअतनुप्रभावोनिसर्गतःसामर्थ्यादधिकःअन्यत्रोद्योगवान्ततोजिष्णुर
र्जुनःजयिनींजयनशीलाम्। जिघृक्षीत्यादिनाइनिप्रत्ययः। भुजवीर्य्यलक्ष्मीं
भुजपराक्रमसम्पदम्। उभयत्रापिपुरुषकारमितियावत्। तत्कालकुण्ठि

वीतप्रभावतनुरप्यतनुप्रभावः प्रत्याचकाङ्क्ष जयिनीं भुजवीर्यलक्ष्मीम्। अस्त्रेषु भूतपतिनापहृतेषु जिष्णुर्वर्षिष्यता दिनकृतेव जलेषु लोकः॥ ६४॥ * ॥ इतिमहोपाध्यायश्रीभारविकृतौकिराताऽर्ज्जुनीयेमहाकाव्येकिराताऽर्ज्जुनयुद्धन्नामषोडशःसर्गः॥ १६॥ * ॥

तामितिशेषः। प्रत्याचकाङ्क्ष प्रत्याहर्तुमियेषेत्यर्थः। यथालोकोनद्यादिजला
पहारेपिउपायान्तरेणकूपादिनाजीवितुमिच्छतितद्वत्। अस्त्रबलापहारेऽ
पिभुजबलेनैवजेतुमियेषेतिभावः। वसन्ततिलकावृत्तम्॥ ६४॥ * ॥ इतिश्री
होपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायांकिराताऽर्ज्जुनीयव्याख्यायांघ
ण्टापथसमाख्यायांषोडशःसर्गः॥ १६॥ * * ❁ * ❁ ❁ ❁ * ❁ * ❁ * ॥

अथपञ्चभिःपार्थंविशेषयन्षड्भिःकुलकमाह । अथेत्यादिना । अथजयल
क्ष्मीप्रत्याकांक्षानन्तरंआपदामुद्धरणक्षमेषुआपन्निवारणसमर्थेषुअस्त्रेषुप्रस्वा
पनादियुतादृशेषुमित्रेष्विवतिरोहितेष्वन्तर्हितेषुसत्सुगुरूणामहतास्वपौरुषे
णैवतादृशेनशरासनेनधृतिन्धैर्य्यंअभिपुष्यन्वर्द्धयन्अद्यापिधनुषिपौरुषेचसति
कियानर्थंकिरातइतिधैर्य्यमवलंबमानइत्यर्थः । अतएवगुरुश्रियःप्रवृद्धशोभास
म्पत्तिः । पद्मातुलक्ष्मीःश्रीर्निगद्यतइतिशाश्वतः ॥ १ ॥ * * ॥
भूरीति । पुनश्चभूरिप्रभावेनमहानुभावेनसहरणाभियोगात्युद्धलाभात्प्रीतः ।

अथापदामुद्धरणक्षमेषुमित्रेष्विवास्त्रेषुतिरोहितेषु । धृ
तिंगुरुश्रीर्गुरुणाभिपुष्यन्स्वपौरुषेणैवशरासनेन ॥ १ ॥
भूरिप्रभावेनरणाभियोगात्प्रीतोविजिह्मश्चतदीयवृद्ध्या । स्प
ष्टोप्यविस्पष्टवपुःप्रकाशःसर्पन्महाधूमइवाद्रिवह्निः ॥ २ ॥
तेजःसमाश्रित्यपरैरहार्य्यंनिजम्महन्मित्रमिवोरुधैर्य्यम् ।
आसादयन्नस्खलितप्रभावेभीमेभुजालम्बमिवारिदुर्गे ॥ ३ ॥

तदीयवृद्ध्याशत्रुवृद्ध्याविजिह्मोविभ्रान्थअतथास्पष्टःदीप्त्याप्रज्वलन्नप्यविस्पष्टोव
पुःप्रकाशोयस्यसःकुतःसर्पन्प्रसरन्महान्धूमोयस्यससर्पन्महाधूमोऽद्रिवह्नि
रिवास्थितः ॥ २ ॥

तेजइति । पुनश्चपरैररिभिरहार्य्यन्निजंस्वकीयंमहत्तेजोवीर्य्यंमित्रमिवस
माश्रित्य । अतएवभीमेभयानकेअरिरेवदुर्गंतस्मिन्नरिदुर्गेशत्रुसङ्कटेअस्ख
लितप्रभावमचलशीलमुरुमहद्धैर्य्यम्भुजालम्बमिवहस्तावष्टम्भमिवआसाद
यन्प्राप्नुवन्ईदृशेसङ्कटेपिमहावीर्य्यत्वात्धैर्य्यंअत्यजन्नित्यर्थः ॥ ३ ॥ * * ॥

वंशेति। पुनश्चाभिमानोममतावुद्धिःतद्वत्याविषयतयाकर्म्मणिकर्तृत्वोपचारःश्च भिमानास्पदेनेत्यर्थः। अन्यत्रकुलशीलाद्यभिमानवत्यावंशोचितत्वात्स्वकुलानु रूपत्वात् असुभ्यःप्राणेभ्योपिसम्प्रियतांसंप्राप्तयापरेणशत्रुणासमक्षं अक्ष्णोस्स मीपेसमक्षमयतः। अव्ययीभावेशरत्प्रभृतिभ्यइतिसमासान्तःटच्प्रत्ययः। आ दातुंगृहीतुमिष्टतयाआदित्सितयाआजिहीर्षयेत्यर्थः। आङ्पूर्वाद्दातेःसन्न न्तात्कर्मणिक्तः। वध्वेवकीर्त्याहेतुनापरितप्यमानः। कर्त्तरिशानच्हेताविनितृ तीयाकन्ययाशोकइतिवत्॥४॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥ पतिमिति। पुनश्चनगानाम्पतिंहिमवन्तमिववद्धमूलंविपक्षंशत्रुन्तरसावलेनोन्मू

वंशोचितत्वादभिमानवत्यासम्प्राप्तयासम्प्रियतामसुभ्यः। स
मक्षमादित्सितयापरेणवध्वेवकीर्त्यापरितप्यमानः ॥ ४ ॥
पतिन्नगानामिववद्धमूलमुन्मूलयिष्यन्तरसाविपक्षम्।
लघुप्रयत्नन्निगृहीतवीर्यस्त्रिमार्गगावेगइवेश्वरेण ॥ ५ ॥

लयिष्यन्। किञ्च। त्रिभिर्मार्गैर्गच्छतीतित्रिमार्गगागङ्गा उत्तरपदसमासःतस्याः वेगइवईश्वरेणलघुप्रयत्नंअल्पप्रयासंयथातथाहिगृहीतवीर्यःप्रतिवद्धशक्तिः हृतास्वशक्तिरितियावत्पुराकिलहिमाद्रिविदलनायगगनात्पतन्तङ्गङ्गाप्रवाहङ्ग ङ्गाधरोनिजटाजूटेननिजग्राहेतिपौराणीकथातद्वदित्यर्थः ॥ ५ ॥ ❁ ❁ ॥ संस्कारेटिति। एवम्भूतःपार्थःसंस्कारवत्त्वात्संस्कारश्चित्ररचनाअन्यत्रसाधुत्वं असाधूनाम्प्रयोगनिषेधादितिभावः। अथवासंस्कारोव्युत्पत्तिःतद्वत्त्वाच्चेतोरमय त्सुप्रयोगंसन्धानमोक्षादिशिक्षाअभ्यासोगुणस्तदाहितोऽतिशयःमौर्वीवा। अ न्यत्रतुप्रयोगोभियुक्तव्यवहारःशिक्षाअभ्यासःगुणाःस्वस्थानकरणादयःश्लेषप्रसा

टादयोवातेभूषणानांयेषान्तेषुयथायथाभूतान्यर्थायेषान्तेषुयथार्थेषु। अन्यत्रनियतार्थेषुमृगांतिहिंसन्तीतिशराःतेषुजयन्तन्निर्वाहकत्वात्तदाधारत्वविवक्षायांसप्तमी। शब्देषुउपपदेषुभावःप्रवृत्तिनिमित्तंसामान्यादिस्सएवार्थः। तमिवाशशंसेआङ्कांक्षेशास्तिशंसत्योराङ्पूर्वयोरिच्छायामात्मनेपदंउपसंख्यानात्। यथाशाब्दिकाःशब्दैरर्थंसाधयन्ति। तद्वत्स्वयंशरैर्जयंसाधयितुमियेषेत्यर्थः ॥ ६ ॥ * ॥
भयइति। भूयःपुनरपिसमाधानेनयुद्धायमनोवस्थापनेनविवृद्धतेजाःप्रवृद्धप्रतापःपुराणपुरातनंयुद्धंएवमित्थंशक्तिसादकरन्नभवतीतिहेतोर्व्यथावान्परिताप

संस्कारवत्त्वाद्रमयत्सुचेतःप्रयोगशिक्षागुणभूषणेषु । ज
यंजयार्थेषुशरेषुपार्थःशब्देषुभावार्थमिवाशशंस ॥ ६ ॥
भूयःसमाधानविवृद्धतेजानैवम्पुराणयुद्धमितिव्यथावान् । स
निर्ववामासममर्षनुन्नंविषंमहानागइवेक्षणाभ्याम् ॥ ७ ॥
तस्याहवायासविलोलमौलेःसंरम्भताम्रायतलोचनस्य । नि
र्वापयिष्यन्निवरोषतप्तंप्रस्नापयामासमुखन्निदाघः ॥ ८ ॥

वान्सोऽर्जुनःईक्षणाभ्यांदृष्टिभ्यांमहानागोमहासर्पो विषमिवअमर्षनुन्नंक्रोधेत्थापितंअस्रंअश्रुनिर्ववामनिर्जगार। सात्त्विकानांवीररससाधारण्याद्रौद्ररसेऽश्रूदयोक्तिः। स्तम्भःस्वेदोथरोमाञ्चःस्वरभेदोथवेपथुः। वैवर्ण्यमश्रुप्रलयइत्यष्टौ सात्त्विकामताः ॥ ७ ॥

तस्येति। आहवायासेनयुद्धायासेनविलोलमौलेःस्रस्तकेशबन्धस्यचूडाकिरीटकेशाश्चसंयतामौलयस्त्रियामित्यमरः। संरम्भताम्रेकोपारुणेआयतलोचनेयस्यतस्य। संरम्भस्सम्भ्रमेकोपइतिविश्वः। तस्यार्जुनस्यरोषतप्तंमुखन्निदाघोघर्मः

निर्वापयिष्यन् शिशिरीकरिष्यन्निवेत्युत्प्रेक्षा । प्रस्नापयामास स्नापयामास सिषेच स्वेदस्नानयामासेत्यर्थः । स्नातेर्मित्त्वविकल्पितत्वात् ह्रस्वविकल्पः ॥ ८ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

क्रोधेति । क्रोधोऽन्धकार इव तेनान्तरित आवृतः सोऽर्जुनः घनोपरुद्धो मेघावृतः तिग्मरश्मिः रविः वृष्टेः प्रभवाय वर्षणाय तिस्रः ऊर्द्धाः प्रभूता राजी रिव अर्कस्योर्द्धाः शोरेखा उदयो वृष्टिलिङ्गमित्यागमः । रणाय रणप्रवृत्तये तिस्रः त्रिसंख्याः भ्रूभेदो भ्रूभङ्गः तस्य रेखा बभार ॥ ९ ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ॥

स इति । सोऽर्जुनः अम्बुदवन्नदतीति अम्बुदनादि कर्त्तव्य्युपमान इति णिनिः । चापं दिङ्नागः दिग्गजः अद्रिशृङ्गमिव हस्तेन करेण प्रध्वनय्य प्रध्वनयन् शम्भोर्बला

क्रोधान्धकारान्तरितो रणाय भ्रूभङ्गरेखाः स बभार तिस्रः । घनो
परुद्धः प्रभवाय वृष्टेरूर्द्धांशुराजीरिव तिग्मरश्मिः ॥ ९ ॥
स प्रध्वनय्याम्बुदनादि चापं हस्तेन दिङ्नाग इवाद्रिशृङ्गम् । बला
निशम्भोरिषुभिस्तताप चेतांसि चिन्ताभिरिवाशरीरः ॥ १० ॥

निअशरीरोऽनङ्गः कामः चेतांसि युवमनांसि चिन्ताभिः प्रयोजनध्यानैरिव इषुभिस्ताप तापयामास । तपतिः सकर्मकः । अत्रेषुशब्दः स्त्रीलिङ्गः अन्यथाऽउपमानोपमेययोर्भिन्नलिङ्गता दोषात् । पत्री रोप इषुर्द्वयोरित्यमरः ॥ १० ॥ * ~~ * ॥

सदिति । अभिनिविष्टा शास्त्रनिश्चिता बुद्धिर्यस्य स तस्मिन् अभिनिविष्टबुद्धौ शास्त्रनिश्चितमनो विषये सद्वादिता प्रामाणिकार्थसमर्थकतेव न हि सम्यगभ्यस्तशास्त्रं प्रतिसद्वाद्यपि शक्नोतीति व्याचक्षत इति केचित् । अन्ये तु अभिनिविष्टबुद्धौ आग्रहाविष्टचित्ते विषये सद्वादिता हितोपदेष्टृत्वमिव न ह्याग्रही हितं गृह्णातीति भावः । विपक्षपाते वीतरागे विषये गुणाभ्यसूया गुणासहिष्णुता इव स हि समदर्शी द्वि

यत्नमपिनद्वेष्टियतइतिभावः । अगोचरे अवाङ्मानसगोचरेब्रह्मणिवागिव ।
यतोवाचोनिवर्तन्ते अप्राप्यमनसासहइतिश्रुतेरितिभावः । शराणांशक्तिःशिति
कण्ठकायेशिवशरीरेऽपरमेउपरता । तस्याक्षोभ्यमहिमत्वादितिभावः । विभा
यासकर्मकादितिविकल्पादात्मनेपदम् । अत्रमालोपमा ॥ ११ ॥ ❀❀ ❀❀ ॥
उमेति । पाण्डुसुतेनप्रणुन्नाःप्रक्षिप्ताःशिलीमुखाबाणाःउमापतिंशिवंअभ्युत्थित
स्याभ्युन्नतस्याद्रिपतेर्नितम्बङ्कटकंहेमन्तभवस्यहैमनस्य । सर्वत्राण्तलोपश्चेत्यण्
प्रत्ययःतकारलोपश्च । अर्कस्यपादारश्मयइव । पादारश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाइत्यम

सद्वादितेवाभिनिविष्टबुद्धौगुणाभ्यसूयेवविपक्षपाते । अगो
चरेवागिवचोपरेमेशक्तिःशराणांशितिकण्ठकाये ॥ ११ ॥
उमापतिम्पाण्डुसुतप्रणुन्नाःशिलीमुखानव्यथयांबभूवुः । अ
भ्युत्थितस्याद्रिपतेर्नितम्बमर्कस्यपादाइवहैमनस्य ॥ १२ ॥
सम्प्रीयमाणानुबभूवतीव्रम्पराक्रमन्तस्यपतिर्गणानाम् । वि
षाणभेदंहिमवानसह्यंवप्राननतस्येवसुरद्विपस्य ॥ १३ ॥

रः । नव्यथयांबभूवुः । मध्येस्थितस्यांसुमतांसमूहमर्कस्येतिपाठान्तरेमध्येस्थि
तस्यहैमनस्यार्कस्यपादाःकिरणाःअंसुमतांप्राणिनांसमूहमिवेतिनदुःखमुत्पा
दयामासुरिति ॥ १२ ॥ * ❀ * ❀ * ❀ * ❀ * ❀ * ❀ * ❀ * ❀ ॥
सम्मिति । गणानाम्पतिःशिवःतीव्रन्तस्यार्जुनस्यपराक्रमंवप्रेरोधसिआनतस्यपरि
णतस्यवप्रप्रहारिणइत्यर्थः । सुरद्विपस्यासह्यंविषाणभेदन्दन्तप्रहारंहिमवा
निवसंप्रीयमाणःसंहृष्यन्अनुबभूवानुभवतिस्म । तस्याक्षोभ्यत्वादनुजिघृक्षुत्वा
च्चेतिभावः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ॥

तस्मैहीति। तस्मैपार्थायभारस्यभूभारस्योद्धरणेउद्वहनेसमर्थम्प्रतापम्वाक्र
मिवअवष्टंभतयेतिशेषः। अन्यथाभारोद्वहनस्यदुष्करत्वादितिभावः। सप्रता
पःप्रभावश्चयत्तेजःकोषदण्डजमित्यमरः। प्रदास्यतावितरिष्यताकारणानां
ब्रह्मादीनामपिकारणेनजनकेनदेवेनसोऽर्ज्जुनोऽभिभवस्तदानीञ्चिरम्प्रसेहे
सोढःवात्सल्यादितिभावः॥१४॥ ॥
अथत्रिभिर्भगवदभिप्रायमाविष्कुर्वन्चतुर्भिःकलापकमाह। प्रत्याहतेति। प्रत्या
हतौजाःपरेणप्रतिहतबलःसन्नपिक्षतसत्त्ववेगःक्षतोत्साहातिशयःसन्यःपुमान्

तस्मैहिभारोद्धरणेसमर्थंप्रदास्यताबाक्रमिवप्रतापम्। चिर
म्विषेहेभिभवस्तदानींसकारणानामपिकारणेन ॥१४॥
प्रत्याहतौजाःक्षतसत्त्ववेगःपराक्रमज्यायसियस्तनोति। तेजां
सिभानोरिवनिष्पतन्तियशांसिवीर्य्यज्वलितानितस्य ॥१५॥
दृष्टावदानाद्व्यथतेरिलोकःप्रध्वंसमेतिव्यथिताच्चतेजः। तेजो
विहीनम्विजहातिदर्पःशान्तार्चिषंदीपमिवप्रकाशः ॥१६॥

ज्यायसिस्वस्मादप्यधिकेपराक्रमन्तनोतितस्यपुंसःभानोरर्कस्यतेजांसीववीर्य्ये
णशौर्य्येणज्वलितानिप्रकाशितानियशांसिनिष्पतन्तिउद्भवन्तीत्यर्थः। हीनस्या
धिकाभियोगोयशस्करइतिभावः ॥१५॥ ॥
ततःकिमित्यतआह। दृष्टेति। दृष्टमवदानंमहत्कर्म्मयस्यतस्मात्दृष्टावदा
नात्दृष्टपौरुषात्अरिलोकःशत्रुजनःव्यथतेबिभेति। धूर्ज्जटिविजयिनःतस्या
न्यःकियान्नामेतिमन्वानइतिभावः। व्यथितात्भीतात्तेजःप्रध्वंसन्नाशमेति। ते
जोविहीनन्दर्पःउत्साहःशान्तार्चिषन्निर्वाणज्वालन्दीपम्प्रकाशइवप्रजहातित्य

जति ॥ १६ ॥ ॥

तत इति । ततो दर्पहान्यनन्तरं अस्यौक्षयङ्गतो मदावलेपो मदगर्वो यस्य सः सोऽरिलोकः गन्धेन मदगन्धेनैव जेतुर्जयनशीलस्य शत्रुप्रत्ययः । प्रमुखागतस्याभिमुखागतस्य गन्धद्विपस्य प्रतिद्विपस्यान्यो मतङ्गजौघः मत्तगजसमूह इव जिगीषोर्नायकस्य जय्यतायाः पदवीम्प्रयाति प्राप्नोति विजिगीषुणा जेतुं शक्यो भवतीत्यर्थः । क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे इति निपातः । अत्र श्लोकद्वयेन ज्यायसि पराक्रमकारणादीनां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रतिकारणत्वकथनात्कारणमालाख्योलङ्कारः । लक्षण

ततः प्रयात्यस्तमदावलेपः स जय्यतायाः पदवीञ्जिगीषोः । गन्धेन जेतुः प्रमुखागतस्य गन्धद्विपस्येव मतङ्गजौघः ॥ १७ ॥ एवम्प्रतिद्वन्द्विषु तस्य कीर्तिं मौलीन्दुलेखाविशदां विधास्यन् । इयेष पर्य्यायजयावसादां रणक्रियां शम्भुरनुक्रमेण ॥ १८ ॥ मुनेर्विचित्रैरिषुभिः सभूयान्निन्ये वशम्भूतपतेर्बलौघः । सहात्मलाभेन समुत्पतद्भिर्जातिस्वभावैरिव जीवलोकः ॥ १९ ॥ कलापकम् ॥

न्तूक्तम् ॥ १७ ॥ ॥

एवमिति । एवमुक्तरीत्या प्रतिद्वन्द्विषु प्रत्यरिमध्ये तस्यार्जुनस्य मौलीन्दुलेखाविशदाङ्कीर्तिं विधास्यन् करिष्यन् अनुक्रमेणाविपर्यासेन पर्यायेण जयोवसादो भङ्गश्च तौ जयावसदौ यस्यास्ताम्पर्य्यायजयावसादां रणक्रियामियेष इच्छति स्म जयानन्तरम्भङ्गो भङ्गानन्तरञ्जयः । इति पर्य्यायार्थः तस्य विपर्य्यासोन्यतरनैरन्तर्य्ये तदभावोऽनुक्रम इत्यपौनरुक्त्यम् ॥ १८ ॥ ॥

मुनेरिति । मुनेर्विचित्रैरिषुभिः सभूयान् असंख्यो भूतपतेर्बलौघः । आत्मलाभेन

जन्मनांसहसमुत्पतद्भिरविभेत्तृभिराजन्मसिद्धैरित्यर्थः । जातयःगोत्वमनुष्यत्वा
दयःस्वभावाःजातिनियताःधर्मास्तैर्जातिस्वभावैर्जीवलोकःप्राणिजातमिववशंनि
न्येनीतःकर्मणिलिट् । प्राणिनोजातिधर्मानिवगणान्मुनिशरान्नातिक्रमितुंशेकु
रित्यर्थः ॥ १९ ॥ ॥

वितन्वन्निति । त्रस्तानिसैन्यानिसन्ततवेपथूनिनिरन्तरकम्पानिगवांकुलानिवृ
न्दानिप्रवर्षतोवृष्टिंकुर्वतःक्षपाघनस्यरात्रिमेघस्येवशरैर्य्योऽन्धकारस्तंवितन्वतः
विस्तारयतःतस्यमुनेःसम्बन्धिनंरवंशरवर्षघोषंनिशेमुःशुश्रुवुःनतुकिंचिद्दृष्टु

वितन्वतस्तस्यशरान्धकारन्त्रस्तानिसैन्यानिरवन्निशेमुः । प्र
वर्षतःसन्ततवेपथूनिक्षपाघनस्येवगवांकुलानि ॥ २० ॥
ससायकान्साध्वसविप्लुतानांक्षिपन्परेषामतिसौष्ठवेन । श
शीवदोषावृतलोचनानाम्विभिद्यमानःपृथगावभासे ॥ २१ ॥
क्षोभेनतेनाथगणाधिपानाम्भेदंययावाकृतिरीश्वरस्य । तर
ङ्गकम्पेनमहाह्रदानाञ्छायामयस्येवदिनस्यभर्तुः ॥ २२ ॥

ञ्चेष्टातुदूरापास्तेतिभावः ॥ २० ॥ ॥

सइति । अतिसौष्ठवेनातिलाघवेनसायकान्शरान्क्षिपन्सोऽर्जुनःसाध्वसेनविप्लु
तानांभ्रान्तानांसाध्वसविप्लुतानाम्परेषांद्विषान्दोषेणरोगादिनाऽऽवृतलोचनानांदु
ष्टचक्षुषांशशीवपृथग्विभिद्यमानोऽवभासेः । यथासदोषचक्षुषःएकश्चन्द्रो
नानेवलक्ष्यतेतद्वदेकोप्यनेकइवदृष्टइतिभावः ॥ २१ ॥ ॥

क्षोभणेति । अथगणाधिपानांसम्बन्धिनातेनक्षोभेणकम्पेनईश्वरस्याकृतिराकारो
मूर्त्तिर्महाह्रदानान्तरङ्गकम्पेनछायामयस्यप्रतिविम्बरूपस्यदिनस्यभर्त्तुःदिवा

करस्याकृतिरिवभेदं विकारं ययौ प्रापस्वयं निर्विकारोपि प्रतिद्वन्द्वविभागतथा प्रतीयत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ ॥

यदि देवोपि विकृतस्तर्हि कोपः किन्नकृतस्तत्राह । प्रसेदिवांसमिति । प्रसेदिवांसमर्जुनम्प्रति प्रसन्नचित्तन्तं देवं कोपोनापनप्रापतत्र हेतुः परस्मिन्पुरुषे परात्मनि देवेस्ततो निर्विकारत्वमित्यर्थः । तत्राप्यनुग्रहं ययाविति भावः । विकारः कोपरूपः कुतः न कुतश्चिदित्यर्थः । नहि एतस्य निर्विकारस्य कथम्बहिराकारभेदः कारणाभावादितिचेत्तन्नविद्मइत्याह । इदं पूर्वोक्तं आकारवैषम्यञ्च भेजे केनापि कारणेन न कुप्यतीत्यर्थः । ननु निर्विकारे कुतः कोपस्तत्र हेतुमाह । महतां वृत्तिश्चेष्टा दुर्लक्ष्य

प्रसेदिवांसन्न तमापकोपः कुतः परस्मिन्पुरुषे रजोवा । आकार वैषम्यमिदं च भेजे दुर्लक्ष्यचिह्ना महतां हि वृत्तिः ॥ २३ ॥

विस्फार्यमाणस्य ततो भुजाभ्यां भूतानि भर्त्रा धनुरन्तकस्य । भिन्नाकृतिं ज्यान्ददृशुः स्फुरन्तीं क्रुद्धस्य जिह्वामिव तक्षकस्य ॥ २४ ॥

चिह्ना दुर्ग्रहहेतुकाहि ॥ २३ ॥ ॥

विकारमेवाह । विस्फार्य्यमाणस्येति । ततोऽनन्तरं भूतानि भर्त्रा भूतपतिना भूतभर्तृत्वप्रत्ययः । अत एव न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । भुजाभ्यां कर्तृकरणयोस्तृतीया । विस्फार्य्यमाणस्याकृष्यमाणस्य धनुरन्तकइवतस्य धनुरन्तकस्य सम्बन्धिनीं स्फुरन्तीं वलन्तीं अत एव भिन्नां द्विधेव दृश्यमाना आकृतिर्य्यस्यास्तां ज्यां धनुर्गुणं क्रुद्धस्य तक्षकस्य नागविशेषस्य जिह्वामिव ददृशुः द्विधाभावाद्भयङ्करत्वाच्चेति भावः ॥ २४ ॥ ॥

सव्येति । पार्थः सव्यापसव्याभ्यां ध्वनितन्नादितममुग्रचापं येन तङ्किराताधिपं अपरा

न्द्रः प्रमत्तो यन्तापथ्यां येना यौगपद्येन सम्पादितः कर्णयोस्तालं त्वास्फालनं येन तं व्यालं दुष्टं । भेद्यलिङ्गं शठे व्यालइत्यमरः । गजमिवाशशङ्के तच्चापचातुर्यदर्शनात् दुर्जयः कोप्ययमनर्थकरश्चेति शङ्कितवानित्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥

निजघ्निरे इति । हरेर्भुजालैस्तस्यार्जुनस्य पतन्ति धावन्ति शिलीशल्यं मुखं येषान्ते शिलीमुखानां शराणां वृन्दानि । तेजस्विभिः प्रबलैः त्वम्बुराशेर्यादोभिर्जलग्राहैः सिन्धुमुखेन नदीमुखेन त्वागतानि यादांसीव जलजन्तूनिव । यादांसि जलजन्तवइति वैजयन्ती निजघ्निरे हतानि ॥ २६ ॥ ॥

> सव्यापसव्यध्वनितोग्रचापम्पार्थः किरताधिपमाशशङ्के । पथ्या
> यसम्पादितकर्णतालं यन्तागजं व्यालमिवापराद्धः ॥ २५ ॥
> निजघ्निरे तस्य हरेर्भुजालैः पतन्ति वृन्दानि शिलीमुखानाम् । ते
> जस्विभिः सिन्धुमुखागतानि यादांसि यादोभिरिवाम्बुराशेः ॥२६
> ॥ विभेदमन्तः पदवीनिरोधम्प्रध्वसनञ्चाविदितप्रयोगः । नेता
> रिलोकेषु करोति यद्यत्तत्तच्चकारास्य शरेषु शम्भुः ॥ २७ ॥

विभेदमिति । अन्तर्विभेदं व्यूहविश्लेषणं उपजाप च पदवीनिरोधं मार्गैरेव प्रतिबन्धनमन्यत्र त्वासारप्रसारप्रतिबन्धं विध्वंसनं खण्डनं दुर्घटनदाहादिकञ्चेत्यादि । यद्यन्नेता नायको जिगीषुरविदितप्रयोगः संवृतमन्त्रत्वाद विज्ञातोपायप्रयोगः सन् अरिलोकेषु शत्रुकुलेषु करोति । तत्तत् शम्भुरविदितप्रयोगः अज्ञातप्रधानमोक्षादिकः सन् अस्य अर्ज्जुनस्य शरेषु चकार कृतवान् । कर्त्तरि लिट् । श्लेषालङ्कारः ॥ २७ ॥ ॥

सोढेति । सोढानि परैरवगीतानि गर्हितानि प्रमथायुधानि पूर्वाण्यस्य ष्टबाणाः यस्य

तस्यार्जुनस्य सम्बन्धिभिः क्रोधोज्झितैः क्रोधाभिषिक्तैः पूर्वबाणवैफल्यात्कोपेनत्य
क्तैः । अतएव वेगितया वेगेन पतद्भिः गतिं कुर्वद्भिः । अतएव छिन्नैरपि त्रासितता
वाहिन्यो यैस्तैरतएव कृतार्थैरिव बाणैः पेते पतन्तिभावे लिट् । वस्तुतस्तु अकृतार्था
एवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ ॥

अलमिति । ऋजुताऽवक्राकारत्वं अवक्रशीलत्वं सैव गुणस्तेनालंकृतानां गुरुभिर्ध
नुर्विद्यागुरुभिः धर्मशास्त्रगुरुभिश्चोपदिष्टान्दर्शिताङ्गतिङ्गमनमाचारञ्चास्थिता
नां प्राप्तानां मार्गणानां शराणां सतां साधूनामिव अपर्वण्यग्रन्थौ अन्यत्राप्रस्तावे अका

सोढावगीतप्रथमायुधस्य क्रोधोज्झितैर्वेगितया पतद्भिः । छि
न्नैरपि त्रासितवाहिनीकैः पेते कृतार्थैरिव तस्य बाणैः ॥ २८ ॥
अलंकृतानामृजुतागुणेन गुरूपदिष्टां गतिमास्थितानाम् । स
तामिवापर्वणि मार्गणानाम्भङ्गः स जिष्णोर्धृतिमुन्ममाथ ॥ २९ ॥
बाणच्छिदस्ते विशिखाः स्मरारेरवाङ्मुखीभूतफलाः पतन्तः । अ
खण्डितम्पाण्डवसायकेभ्यः कृतस्य सद्यः प्रतिकारमापुः ॥ ३० ॥

ण्ड इत्यर्थः । पर्वस्यादुत्सवे ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे इति विश्वः । स ईश्वरकृतः
भङ्गः छेदो व्यसनञ्च जिष्णोरर्जुनस्य कस्यचिज्जित्वरस्य । जिष्णुः शक्रे धनञ्जये
जित्वर इति विश्वः । धृतिन्धैर्य्यमुन्ममाथ जहारेत्यर्थः । अकाण्डे साधुविपत्तिदर्श
नादिव शरभङ्गदर्शनाद्धैर्य्यभङ्गोऽभूदित्यर्थः ॥ २९ ॥ ॥

बाणेति । बाणच्छिदः पार्थशरच्छेदिनस्ते स्मरारेर्विशिखाः अवाङ्मुखीभूतफलाः
विमुखाग्राः विफलाश्च सन्तः पतन्तः पाण्डवसायकेभ्यः । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी पाण्ड
वसायकानां कृतस्य फलभङ्गरूपस्य स्वकर्मणः सद्योऽखण्डमखण्डितम्प्रतीकारमा

पुःश्रत्युत्कटङ्कभेसद्यःफलन्दर्शयतीतिभावः ॥ ३० ॥

पुनरर्ज्जुनस्यजयमाह । चित्रीयमाणानिति । अरातिरर्ज्जुनःअतिलाघवेनअ तिशीघ्रत्वात् । चित्रीयमाणाँश्चित्रमाश्चर्य्यंकुर्वाणान् । नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् । भवमार्गणानाम्प्रमाथिनःखण्डयतःतान्बाणान् । शङ्काकुलायाःसंकुलि तायाःसंक्षुभितायाःध्वजिन्याःसेनायाःहृदयेषुदूरङ्गाढन्निचखाननिखातवान् ॥ ३१ ॥

तस्येति । तस्यार्ज्जुनस्यपराक्रमेऽतियत्नाद्धेतोरन्योन्यस्यविशेषणेनातिशयकर

चित्रीयमाणानतिलाघवेनप्रमाथिनस्तान्भवमार्गणानाम् । शंका
कुलायानिचखानदूरम्बाणान्ध्वजिन्याहृदयेष्वरातिः ॥ ३१ ॥
तस्यातियत्नादतिरिच्यमानेपराक्रमेन्योन्यविशेषणेन । ह
न्तापुरांभूरिपृषत्कवर्षंनिरासनैदाघमिवांबुमेघः ॥ ३२ ॥
अनामृशन्तःक्वचिदेवमर्म्मप्रियैषिणानुप्रहिताःशिवेन । सु
हृत्प्रयुक्ताइवनर्म्मवादाःशरामुनेःप्रीतिकराबभूवुः ॥ ३३ ॥

णेनातिरिच्यमाणेउद्रिच्यमाणेसतिपुरांहंतात्रिपुरविजयीहरोभूरिप्रभूतम्पृषत्क वर्षंबाणवर्षम् । पृषत्कबाणविशिखाःइत्यमरः । निदाघेभवोनैदाघोमेघेऽम्बु वाहोअम्बुजलमिवनिरासमुमोच । अस्यतेर्लिट् । निदाघग्रहणंवर्षणस्यातितो व्रत्वद्योतनार्थम् ॥ ३२ ॥

अनामृशन्तइति । प्रियैषिणाप्रियचिकीर्षुणाशिवेनानुप्रहिताःप्रयुक्ताः । अ तएवक्वचिदपिमर्मअनामृशन्तोऽस्पृशन्तःतेशराःसुहृन्मित्रंसोपिप्रियैषीतेन प्रयुक्ताःउच्चारिताःनर्मवादाःप्रियवादाःइवमुनेरर्ज्जुनस्यप्रीतिकराःप्रीतिजन

काबभूवुः ॥ ३३ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

अस्त्रैरिति । अस्त्रैःस्वायुधैःसमानान्तुल्यामतिरेकिणींततोऽधिकाम्वातस्यमुनेः रिपूणामपिशक्तिंपश्यन्विषादेनोत्साहभङ्गेनवक्तव्यानिनिर्वाच्यानिवलानियस्यसः प्रमाथीशत्रुमर्दनःइन्दुमौलिःमहादेवःस्वबलमात्मीयंबलमालम्बेसामर्थ्यमव लम्बितवान् ॥ ३४ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

ततइति । ततोमहिमाप्रदुर्भावानन्तरंदेवःतपोवीर्य्याभ्यांसमुद्धतस्यप्रगल्भस्य समरएवार्णवस्तस्यपारमन्तंयियासोर्जिगमिषोर्जिष्णोरर्ज्जुनस्याखिलानिम

अस्त्रैस्समानामतिरेकिणींवापश्यन्रिपूणामथतस्यशक्तिम् ।
विषादवक्तव्यबलःप्रमाथीस्वमाललम्बेबलमिन्दुमौलिः ॥ ३४ ॥
ततस्तपोवीर्य्यसमुद्धतस्यपारंयियासोःसमरार्णवस्य । महे
षुजालान्यखिलानिजिष्णोरर्कःपयांसीवसमाचचाम ॥ ३५ ॥
रिक्तेसविस्रम्भमथार्ज्जुनस्यनिषङ्गवक्त्रेनिपपातपाणिः । अ
न्यद्विपापीतजलेसतर्षंमतङ्गजस्येवनगाश्मरन्ध्रे ॥ ३६ ॥

हेषुजालानिसमग्रवाणसमूहानर्कःसूर्य्यःपयांसीवजलानीवसमाचचामसंज हारेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ * ❁ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ॥

रिक्तइति । अथवाणान्तर्द्धानानन्तरंअर्ज्जुनस्यपाणिःकरःरिक्तेवाणशून्येपिनि षङ्गवक्त्रेतूणीरमुखेअन्यद्विपेनगजान्तरेणपीतजलेपीततोयेनगस्याचलस्या श्मरन्ध्रेशिलागर्त्तेप्रदरइत्यर्थः । सतर्षंसतृष्णंयथास्यात्तथेतिक्रियाविशेषणम् । मतङ्गजस्यपाणिःलक्षणयाकरइवसविस्रम्भंसन्त्येववाणाइतिसविश्वासन्निपपा त ॥ ३६ ॥ ❁ ॥

च्युतइति। शरा एवार्थो धनं यस्य तस्माच्च्युते भ्रष्टे तस्मिन्निषुधौ निषङ्गे सहसा झटिति ध्वस्तार्थसारे अकाण्डे नष्टधनसारे बन्धाविव तत्कालमोघः विनथः प्रणयः प्रीतिर्य स्य स च प्रणयेर्थप्रार्थनः पूर्वं कृतार्थ एवेतिभावः। स पाणिर्निर्वाच्यतां कृतघ्नत्वापवादं शा हित्यं कामयत इति निर्वाच्यता कामः। शिलिकामिभक्ष्या चरिभ्योणः। स इवेत्युत्प्रे क्षा। आभिमुख्यम्प्रपेदे। यथा कश्चित्कृतघ्नः तत्कालाकृतमपि बन्धुम्पूर्वोपकारस्म रणात्पुनः पुनः अनुबध्नाति तद्वदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ॥

आघट्टयामासेति। अस्य मुनेः अग्रं चासावंगुलिश्चेति अग्रांगुलिः हस्ताग्रहस्तयोर्गु

च्युते स तस्मिन्निषुधौ शरार्थाद्ध्वस्तार्थसारे सहसैव बन्धौ। तत्का

लमोघप्रणयः प्रपेदे निर्वाच्यतां काम इवाभिमुख्यम् ॥ ३७ ॥

आघट्टयामास गतागताभ्यां सावेगमग्राङ्गुलिरस्य तूणौ। वि

धेयमार्गे मतिरुत्सुकस्य नयप्रयोगाविव गां जिगीषोः ॥ ३८ ॥

बभार शून्याकृतिरर्जुनस्तौ महेषुधी वीतमहेषुजालौ। युगा

न्तसंशुष्कजलौ विजिह्मः पूर्वापरौ लोक इवाम्बुराशी ॥ ३९ ॥

णागुणानेभिंदादिनिवामनः। विधेयमार्गे कर्तव्यान्वेषणे उत्सुकस्य प्रवृत्तस्य गांभु वं जिगीषोर्नायकस्य मतिः बुद्धिः नः यथाङ्गुण्यं प्रयोगः उपायः तौ नयप्रयोगाविव तूणौ निषङ्गौ सावेगं ससंभ्रमं। इष्टानिष्टागमाज्ज्ञानमावेगश्चित्तसंभ्रमः इतिशाश्व तः। गतागताभ्यां यातायाताभ्यां आवापोद्वापाभ्यां चाघट्टयामास। अन्यत्र तु वितर्क यामास। शरग्रहणात्पुनः पुनः तूणयोः पाणिं व्यापारयामासेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ❁

बभारेति। शून्याकृतिरिष्टनाशान्निस्तेजस्करूपोऽर्जुनः तौ वीतमहेषुजालौ वी तानि रिक्तानि महेषुजालानि ययोस्तौ महेषुधी महान्निषंगौ विजिह्मः शून्यो लोकः

युगान्ते संशुष्कजलौ। शुषेः कइति निष्ठातकारस्य ककारः। पूर्वापरावम्बुराशी समुद्राविव बभार ॥ ३९ ॥ * * * * * * * * * * * * * * ॥

नेनेति। पार्थस्तयोस्तूणयोः रिक्ततया हेतुना यथा अनुतेपे अशुशोच तथा तेन अनिमित्तेन बाणक्षयरूपेणादुर्निमित्तेन न अशुशोच। तथाहि। सन्तः स्वामापदं प्रोज्झ्य विहाय विपत्तिमग्नं उपकारिणां पक्षं वर्गं शोचन्ति। स्वानां व्यसनात् परकीयव्यसनमेव सतामपकारकमित्यर्थः ॥ ४० ॥ * * * * * * * * * * * * ॥

प्रतीति। प्रतिक्रियायै विधुरः प्रतिकर्तुमसमर्थः। तुमर्थाच्च भाववचनादिति चतुर्थी

तेनानिमित्तेन तथा न पार्थस्तयोर्यथा रिक्ततयानुतेपे। स्वामापदं प्रोज्झ्य विपत्तिमग्नं शोचन्ति सन्तो ह्युपकारिपक्षम् ॥ ४० ॥
प्रतिक्रियायै विधुरः स तस्मात्कृच्छ्रेण विश्लेषमियाय हस्तः। पराङ्मुखत्वेऽपि कृतोपकारात्तूणीमुखान्मित्रकुलादिवार्यः ॥ ४१ ॥
पश्चात्क्रियां तूणयुगस्य भर्तुर्जज्ञे तदानीमुपकारिणीव। सम्भावनायां विफलीकृतायाम्पत्युः पुरः साहसमासितव्यम् ॥ ४२ ॥

। अर्जुनस्य स हस्तः पाणिः पराङ्मुखत्वेऽपि तत्कालवैमुख्येऽपि कृतोपकारात्तस्मात्तूणीमुखान्मित्रकुलादार्यः साधुः कृतज्ञ इव। आर्यः साधुकुलीनयोरिति विश्वः। कृच्छ्रेण कष्टेन कृच्छ्रेण विश्लेषमियाय। गौरादित्वात्तूणीशब्दात् ङीप् ॥ ४१ ॥ * * ॥

पश्चादिति। तदानीं भर्तुः स्वामिनः कर्तरि षष्ठी। पश्चात् क्रिया पृष्ठतः करणं तूणयुगस्योपकारिणीव उपकारिके व जज्ञे जाता। तथाहि। सम्भावनायां स्वयोग्यतायां अधरीकृतायाम् अफलीकृतायाम्पत्युः स्वामिनः पुरोग्रे आसितव्यमासंस्थितं। बकुलयं हृणाज्ञावेत्यप्रत्ययः। साहसं नक्षमं न योग्यं। भर्त्रा संभावितस्य अवसरे

अनुपकर्त्तुरनुजीविनः तत्सांमुख्यमनुचितमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ❁ * ❁ * ❁ ॥

तमिति । शम्भुराक्षिप्तानि आहृतानि महेषुजालानि यस्य तं मुनिं तत्त्वविचारमध्ये
वादमध्ये हृतोत्तरं निरुत्तरीकृतं विपक्षं प्रतिवादिनं वक्ता वादी गुरुभिर्दोषैर्निग्रह
स्थानैरिव लौहैर्लोहमयैः शरैर्मर्मसु निस्तुतोद व्यथयामास ॥ ४३ ॥ ❁ ❁ ॥

जहारेति । किञ्च । अस्मान्मुनेः अचिरेण शीघ्रं ज्वलद्भिर्मणिभिर्द्योतिताः हैम्यः
सौवर्ण्यः लेखाः यस्य तत्तथोक्तं । वर्म कवचं खण्डः मरुत्पवनः पतङ्गात् सूर्यात् एक
नीलं केवलं कृष्णवर्णम् । एको मुख्यान्य केवलाइत्यमरः । तडित्वतस्तडिद्युक्तस्या

तं शम्भुराक्षिप्तमहेषुजालं लोहैः शरैर्मर्मसु निस्तुतोद । हृतो
त्तरं तत्त्वविचारमध्ये वक्तेव दोषैर्गुरुभिर्विपक्षम् ॥ ४३ ॥
जहार चास्मादचिरेण वर्म ज्वलन्मणिद्योतितहैमलेखम् । च
ण्डः पतङ्गान्मरुदेकनीलं तडित्वतः खण्डमिवाम्बुदस्य ॥ ४४ ॥
विकोषकनिर्द्धूततनोर्महासेः फणावतस्त्वचि च विच्युतायाम् । प्र
तिद्विपाबद्धरुषः समक्षं नागस्य चाक्षिप्तमुखच्छदस्य ॥ ४५ ॥

म्बुदस्य खण्डमिव जहार । तदा भगवन्मायया मुक्तकञ्चुको मुनिर्मेघनिर्मुक्तः
सूर्य इव दिदीप इति भावः ॥ ४४ ॥ * ❁ * ❁ * * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥

अथ युग्मेनाह । विकोषेति । सोऽर्जुनः तनुस्त्रायत इति तनुत्रं वर्म । आतोनुपसर्गे क
इति कप्रत्ययः । तेन विना विकोषाः कोषात् उद्धूतः निर्धौत तनुः शाणोल्लीढमूर्त्तिः । त
नोविशेषणसमासः । तस्य विकोषनिर्द्धौततनोर्महासेः महाखड्गस्य तथा त्वचि वि
च्युतायां सत्यां फणावत अमुक्तकंचुकस्याहेः अप्रतिद्विपे प्रतिगजे आबद्धरुषो बद्ध
कोपस्य समक्षं प्रतिगजस्याग्रे आक्षिप्तमुखच्छदस्य निरस्तमुखावरणस्य नागस्य ग

जस्य च ॥ ४५ ॥

विबोधितस्येति । घनानां ध्वनिना गर्जितेन विबोधितस्य शैलरंध्रात् । कन्दरादपे
तस्य निष्क्रान्तस्य हरेः सिंहस्य च तथा निरस्तधूमस्य रात्रिवह्नेश्च रुचिं शोभाम्भेजे ।
एतेनास्य तीक्ष्णता वैरनिर्यातनत्वरणादुर्मदत्वमनस्वित्वतेजस्वित्वान्युक्तानि । अ
त्ररुचिमिव रुचिमिति सादृश्याक्षेपादसम्भवद्वस्तुसंबन्धो निदर्शनालङ्कारो मा
लायाम् । युग्मकम् ॥ ४६ ॥

अचित्ततायामिति । तदानीं कवचपतनसमये महौजसौ तौ इषुधी निषङ्गौ अचित्तता

विबोधितस्य ध्वनिना घनानां हरेरपेतस्य च शैलरंध्रात् । निरस्त
धूमस्य च रात्रिवह्नेर्विना तनुत्रेण रुचिं स लेभे ॥ ४६ ॥ युग्मकं ॥
अचित्ततायामपि नाम युक्तामनूर्ध्वतां प्राप्य तदीयकृच्छ्रे । म
हौजसौ ताविषुधी तदानीं विवव्रतुश्चेतनयेव योगम् ॥ ४७ ॥
स्थितं विशुद्धे नभसीव सत्त्वे धाम्ना तपोवीर्यमयेन युक्तम् । शस्त्रा
भिघातैस्तमजस्रमीशं त्वष्टा विवस्वन्तमिवोल्लिलेख ॥ ४८ ॥

यामपि अचेतनत्वेपि तदीयकृच्छ्रे स्वामिव्यसने युक्तां योग्याम् । नाम किल । अकि
ञ्चित्करत्वादिति भावः । अनूर्ध्वतामवाङ्मुखत्वम्प्राप्य चेतनया प्राणिसाधारणज्ञाने
नेव योगं चैतन्यसम्बन्धं विवव्रतुरिवेत्युत्प्रेक्षा । अचेतनत्वेप्यवाङ्मुखत्वादिचेतनधर्म
योगादिति भावः ॥ ४७ ॥

स्थितमिति । विशुद्धे निर्मले नभसीव सत्त्वे सत्त्वगुणे स्थितन्तपोवीर्यमयेन तपोवी
र्याभ्याङ्कृतेन धाम्ना तेजसा युक्तं तमर्जुनमीशं त्वष्टा विश्वकर्मा विवस्वन्तमिवाज
स्रं शस्त्राभिघातैः शस्त्रकर्षणैरुल्लिलेख ततक्ष ॥ ४८ ॥

संरम्भेति। संरम्भवेगेनसम्भ्रमातिशयेनउज्झितवेदनेषुत्यक्तदुःखेषुगात्रेषुचा धैर्यंस्तैमित्यंउपागतेषुसत्सुनगणिताःइषुराशयोयेनतस्यअगणितेषुराशेःमुनेरर्जुनस्यात्ममन्युःस्वकोपोलोहस्यविकारैर्लौहैःकार्ष्णायसैःतिरस्क्रियतेआच्छाद्यते ऽनेनेतितिरस्कारःकञ्चुकइवबभूव। रोषवशात्नकिञ्चित्प्रहारदुःखमज्ञासीदित्यर्थः। क्रोधैकवर्मणांवीराणांकिमन्यैर्लौहभारैरित्यर्थः॥ ४९॥ * * *॥

अथयुग्मेनाह। ततइति। ततोऽनन्तरंअनुपूर्वौपूर्वमनुगतौगोपुच्छाकारौआयतौदीर्घौवृत्तौवर्त्तुलौबाहूयस्यसःश्रीमान्शोभावान्क्षरल्लोहितदिग्धदेहःस्रवद्रुधि

संरम्भवेगोज्झितवेदनेषुगात्रेषुचाधैर्यमुपागतेषु। मुनेर्ब
भूवागणितेषुराशेर्लौहस्तिरस्कारइवात्ममन्युः॥ ४९॥
ततोनुपूर्वायतवृत्तबाहुःश्रीमान्क्षरल्लोहितदिग्धदेहः। आ
स्कंद्यवेगेनविमुक्तनादःक्षितिंविधुन्वन्निवपार्ष्णिघातैः॥ ५०॥
साम्यङ्गतेनाशनिनामघोनःशशांकलेखाकृतिपाण्डुरेण। शंभुर्वि
भित्सुर्धनुषाजघानस्तम्बंविषाणेनमहानिवेभः॥ ५१॥ युग्मकं॥

रोलिप्तगात्रःपार्ष्णिघातैश्चरणतलाघातैः। तद्ग्रन्थीघुटिकेगुल्फौस्त्रियाम्पार्ष्णिरधस्तयोरित्यमरः। क्षितिंविधुन्वन्प्रकम्पयन्इववेगेनास्कंद्याभिद्रुत्यविमुक्तनादःसोऽर्जुनः॥ ५०॥ ॥

साम्यमिति। मघोनःइन्द्रस्यअशनिनावज्रेणसहसाम्यंगतेनवज्रकल्पेनशशांकस्यलेखाशकलंखण्डन्तस्येवआकृतिर्यस्यतद्वद्वक्रमित्यर्थः। पाण्डुरञ्चतद्वदेवेतिभावः। तेनशशाङ्कखण्डाकृतिपाण्डुरेणधनुषाशंभुंविभित्सुःभेत्तुमिच्छुःसन्महानिभोगजःविषाणेनदन्तेनस्तम्बमिवजघान॥ ५१॥ ॥

रयेणेति । रयेणवेगेनपतन्तीसाचापयष्टिःभवस्यसंसारस्यउद्भवःउत्पत्तिर्य्य
स्मात्तेनभवोद्भवेनईश्वरेणपरेऽत्रोजसिपरमेज्योतिषिस्थितेनजह्नुनाराजर्षि
णासमुद्धताअत्युत्कटाअनेकमार्गात्रिस्रोतासिन्धुर्गङ्गेवआत्मनिसन्निदधेसम्यक्
निहिताअन्तर्निर्वापेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ॥
विकार्मुकइति । विकार्मुकःभग्नचापोअतएवपरिच्युतौदार्य्यौदार्यवर्जितउपचा
रः । सत्कारइवकर्मसुरणक्रियासुकृत्येषुशोचनीयःपूज्यस्सत्त्वावष्टम्भनात्
भग्नचित्तत्वाच्चसोऽर्जुनःस्थूलभृताशिवेनसलीलंयथातथाअदूरपातैरतिगाढप्रहारैः

रयेणसासंनिदधेपतन्तीभवोद्भवेनात्मनिचापयष्टिः । समु
द्धतासिन्धुरनेकमार्गापरेस्थितेनौजसिजह्नुनेव ॥ ५२ ॥
विकार्मुकःकर्मसुशोचनीयःपरिच्युतौदार्य्यइवोपचारः ।
विचिक्षिपेस्थूलभृतासलीलंपत्रिभिर्दूरमदूरपातैः ॥ ५३ ॥
उपोढकल्याणफलोभिरक्षन्वीरव्रतम्पुण्यरणाश्रमस्थः । व्र
तोपवासैरिवसंयतात्मातेपेमुनिस्तैरिषुभिःशिवस्य ॥ ५४ ॥

पत्रिभिःशरैःदूरंअत्यंतंविचिक्षिपेनुन्नः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ॥
उपोढेति । उपोढमासन्नंकल्याणफलंअस्त्रलाभरूपंस्वर्गादिकञ्चयस्यसःवीरव्र
तमाहवादनिवृत्तिरूपन्तीव्रन्तपस्याभिरक्षन्पालयन्पुण्येयोरणएवाश्रमःत
त्रतिष्ठतीतिपुण्यरणाश्रमस्थःसंयतात्मानियमितचित्तःमुनिरर्जुनःकश्चित्तपस्वी
चतैःशिवस्यमहादेवस्यइषुभिश्शरैर्जपोपवासैरिवतेपेतप्तः । तपतेःकर्मणिलि
ट् ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ॥
ततइति । ततश्चापान्तर्द्धानानन्तरंसोऽर्जुनःअग्रभूमिंविपदिगन्तव्यस्थानंशर

णमित्यर्थः । कुतः व्यवसायसिद्धेः सीमानमवधिं साधकतममित्यर्थः । अन्यैः परैः अतिदुस्तरं दुरतिक्रमं तेजः श्रियां प्रतापसंपदामाश्रयं हेतुमित्यर्थः । उत्तमासिं महाखड्गं । सन्महदित्यादिना समासः साक्षादहङ्कारं सविग्रहमभिमानमिवाललम्बे जग्राह ॥ ५५ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

शरानिति । अनवद्यकर्मा अगर्ह्यकर्मा । अवद्यपण्येत्यादिना निपातः शरान् अवद्यान् । खण्डयन् वीरो निस्त्रिंशभृता खड्गयुक्तेन हस्तेन सार्कांशुना अर्कांशुसहितेन ऊर्मिणा तरङ्गेण वारिधिरिव दीप्तो दीपितः सोऽर्जुनः प्रविचारमार्गैः खड्गिनाङ्गति

ततोऽग्रभूमिं व्यवसायसिद्धेः सीमानमन्यैरतिदुस्तरं सः । तेजः
श्रियामाश्रयमुत्तमासिं साक्षादहङ्कारमिवाललम्बे ॥ ५५ ॥
शरानवद्याननवद्यकर्मा चचार चित्रम्प्रविचारमार्गैः । हस्ते
न निस्त्रिंशभृता सदीप्तः सार्कांशुना वारिधिरूर्मिणेव ॥ ५६ ॥
यथा निजे वर्त्मनि भाति भाभिश्छायामयश्चाप्सु सहस्ररश्मिः । त
थाभ्रमन्नाप्सु रणस्थलीषु स्पष्टद्विमूर्त्तिर्ददृशे स भूतैः ॥ ५७ ॥

भेदैश्चित्रं यथा तथा चचार ॥ ५६ ॥ ❁❁ ॥ ❁❁ ॥ ❁❁ ॥ ❁❁ ॥ ❁❁ ॥ ❁❁ ॥

यथेति । भाभिर्दीप्तिभिरुपलक्षितः । स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तय इत्यमरः । सहस्ररश्मिरर्को यथा निजे वर्त्मनि नभसि च्छायामयः । प्रतिबिम्बरूपः सन् अप्सु च स्पष्टद्विमूर्तिः अप्सु रणस्थलीषु च स्पष्टे द्वे मूर्त्ती यस्य स स्पष्टद्विमूर्तिः सन् सोऽर्जुनः भाति तथा भूतैः गणैः ददृशे दृष्टः । यथैकोऽर्को नभस्यप्सु च अनेक इव दृश्यते । तथा सोऽपि दिवि भुवि चाप्सु सञ्चाराद्योगप्रभ्रमादेवैकोऽप्यनेक इव गणैर्दृष्ट इत्युत्प्रेक्षा ॥ ५७ ॥ ❁❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁❁ ॥

शिवेति । शिवेनप्रणुन्नःक्षिप्तःतेनशिलीमुखेनत्सरुप्रदेशात् । मुष्टिप्रदेशमवधिं कृत्वा । त्सरुःखड्गादिमुष्टौस्यादित्यमरः । अपवर्जिताङ्गोलूनविग्रहः । असिःखड्गःतस्यार्जुनस्यपाणेःकरात्घनस्यमेघस्यवप्रात्तटात् । वैद्युतोविद्युत्सम्बन्धीअग्निरिवज्वलन्पपात ॥ ५८॥ ॥

आक्षिप्तेति । आक्षिप्तान्यपहृतानिचापावरणेषुजालानिधनुर्वर्म्मबाणसमूहायस्यसःछिन्नोत्तमासिःलूनमहाखड्गःमृधेरणे । मृधमास्कन्दनंसंख्यमित्यमरः । अवधूतोनिरस्तःसोऽर्जुनःउत्सादितंउत्पाटितमुद्यानंयस्यसःभूमेःप्रदेशोभूमिभागइ

शिवप्रणुन्नेनशिलीमुखेनत्सरुप्रदेशादपवर्जिताङ्गः । ज्व
लन्नसिस्तस्यपपातपाणेर्घनस्यवप्रादिववैद्युतोग्निः ॥ ५८ ॥
आक्षिप्तचापावरणेषुजालश्छिन्नोत्तमासिःसमृधेऽवधूतः । रि
क्तःप्रकाशश्चबभूवभूमेरुत्सादितोद्यानइवप्रदेशः ॥ ५९ ॥
सखण्डनाम्प्राप्यपराद्मर्षवान्भुजद्वितीयोऽपिविजेतुमिच्छया ।
ससर्जवृष्टिंपरिरुग्णपादपान्द्रवेतरेषांपयसामिवाश्मनां ॥ ६०॥

वरिक्तःशून्यःप्रकाशोनिःसम्बन्धश्चबभूव ॥ ५९ ॥ ॥

सइति । परात्परस्माच्छत्रोःपूर्वादिभ्योनवभ्योवेतिविकल्पात्स्माद्देशःखण्डनाम्भङ्गम्प्राप्यअमर्षवान्सोऽर्जुनःभुजद्वितीयाभुजमात्रसहायःसन्नपिविजेतुमिच्छयाद्रवेभ्यःइतराणितेषान्द्रवेतरेषाङ्कठिनानाम्पयसामिवकरकाणामिवेत्यर्थः । अश्मनांसम्बन्धिनापरिरुग्णाभग्नाःपादपाःयस्याःसातांवृष्टिंसर्ज । अश्मभिर्जघानेत्यर्थः ॥ ६० ॥ ॥

नीरंध्रमिति । शिलावितानेशिलाजालेभूतानामधिपतिनाशिवेनपृषत्कैर्बाणैःक्ष

यं गमिते नीते सति इन्द्रसूनुरर्जुनः । उच्छ्रायेणोत्सेधेन स्थगितं आच्छादितं नभो
दिशामन्तरालं येन तत् नीरन्ध्रं सान्द्रं रोहन्तीति रुहाः । इगुपधलक्षणः कप्रत्य
यः । क्षितौ रुहा वृक्षास्तेषां जालं चिक्षेप प्रेरयामास उच्छ्रायं गमितवनीति प्रामादि
कः पाठः ॥ ६१ ॥ ॥

निःशेषमिति । ईशानः शिवः शानच् प्रत्ययः । निःशेषं यथा तथा शकलितानि वल्क
लानि त्वचः । अङ्गानि शाखाः सारो मज्जा च येषां तैर्भुवमभितः कषायो यो रागः स्वरा
गेन रञ्जनमिति यावत् । रागे काथे कषायोऽस्त्रीति वैजयन्ती । तेन चित्रां विचित्रव

नीरन्ध्रं परिगमिते क्षयं पृषत्कैर्भूतानामधिपतिना शिलाविताने । उच्छ्रा
यस्थगितनभोदिगन्तरालं चिक्षेप क्षितिरुहजालमिन्द्रसूनुः ॥ ६१ ॥
निःशेषं शकलितवल्कलाङ्गसारैः कुर्वद्भिर्भुवमभितः कषायचित्राम् । ई
शानः सकुसुमपल्लवैर्नगैस्तैरातेने बलिमिव रङ्गदेवताभ्यः ॥ ६२ ॥
उन्मज्जन्मकर इवामरापगायाः वेगेन प्रतिमुखमेत्य बाणनद्याः । गाण्डी
वी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः ॥ ६३ ॥

शां कुर्वद्भिः सकुसुमपल्लवैः तैस्तैर्नगैर्वृक्षैः रङ्गे रणरङ्गे या देवतास्ताभ्यो बलिम्पू
जामिवातेने ॥ ६२ ॥ ॥

उन्मज्जन्निति । गाण्डीवी अर्जुन उन्मज्जन् उत्तरन् मकरो ग्राहविशेषः अ
मरापगाया इव बाणनद्या बाणप्रवाहात् वेगेन प्रतिमुखमभिमुखमेत्यागत्य कनक
शिलानिभं कनकग्रहणं काठिन्यातिशयद्योतनार्थम् । विषमविलोचनस्य त्र्यम्बक
स्य वक्षो हृदयं भुजाभ्यामाजघ्ने ताडितवान् । आत्मनेपदं विचार्यम् । आङो य
महनः इत्यत्राकर्मकाधिकारात् स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यत्वात् । न च कनकशिला

निभङ्कनकनिकषतुल्यंश्यामंस्ववक्ष आजघ्नेइत्यर्थइतिवाच्यम् । अनौचित्याच्चरणा
अनहि युद्धाय सन्नद्धास्तु निपुणा अपि मल्लाः स्ववक्षस्ताडनमाचरन्ति किन्तु स्वभु
जास्फालनम् । किञ्च । अनन्तरं वक्ष्यमाणभवकर्तृकाविनयसहनविरोधाच्च व
क्ष एवेत्यन्वयस्तद्व्यवधानात्पूर्वैरेव दूषितः । तस्मात्व्याकरणान्तरात् द्रष्टव्यम्
। केचित्तु स्वमङ्कस्य वक्षः प्राप्येत्यध्याहारं स्वीकृत्य अकर्मकत्वात् आत्मनेपदमाहुः
॥ ६३ ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥
अभिलषत इति । कीर्तिलक्ष्म्योरुपायं साधनभूतं अरिसैन्यैरसुगमं दुरासदं वि

अभिलषत उपायं विक्रमं कीर्तिलक्ष्म्योरसुगममरिसैन्यैरङ्कम
भ्यागतस्य । जनक इव शिशुत्वे सुप्रियस्यैकसूनोरविनयमपि से
हे पाण्डवस्य स्मरारिः ॥ ६४ ॥ ❁ ॥ इति महोपाध्यायश्रीभारवि
कृतौ किराताऽर्जुनीये महाकाव्ये सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ ❁ ॥

क्रममभिलषतः । सूनुपक्षे यत्किञ्चिन्महत्फलम्प्रार्थयमानस्येत्यर्थः । अत एव
अङ्कमन्तिकमभ्यागतस्य उत्सङ्गं समारूढस्य च पाण्डवस्य अविनयं स्मरारिरनेन भ
क्तवात्सल्यमेव सहनकारणमिति सूच्यते । शिशुत्वे शैशवे सुप्रियस्य प्रेमास्पदस्य
कुतः एक एव सूनुस्तस्यैकसूनोरविनयं जनक इव सेहे सोढवान् ॥ ६४ ॥ * ॥
इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किराताऽर्जुनीय
व्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥

ततइति। ततोमुनिमुष्टियुद्धानन्तरंउदयेमहतिद्विरदेगजेइवभीमेभुजावे
वायुधेयस्यतथाभूतेरणमुपेयुषिमुनौशङ्करःस्वयमपिसवाणाधिसतूणांधनुर
पास्यत्यक्त्वामुष्टिभिर्घनैःलोहमुद्गरैरिवप्रतिजघानप्राङ्मुनिकृताघातस्यप्रतिघातं
कृतवानित्यर्थः। घनाःकठिनसंघातमेघकाठिन्यमुद्गराइतिवैजयन्ती। घनस्तु
लोहमुद्गरइतिविश्वः। यद्यपिमुष्टिशब्दोमुष्ट्यानुबद्धया। सरत्निःस्यात्त्वरत्नि
स्तुनिष्कनिष्ठेनमुष्टिनाइत्यमरेउभययथाप्रयोगाद्द्विलिङ्गः। तथाप्यत्रोपमान
सारूप्यात्पुंल्लिङ्गोग्राह्यः। द्रुतविलंबितवृत्तम्॥१॥ ॥

ततउदयइवद्विरदेमुनौरणमुपेयुषिभीमभुजायुधे। धनु
रपास्यसवाणधिशङ्करःप्रतिजघानघनैरिवमुष्टिभिः॥१॥
हरपृथासुतयोर्ध्वनिरुत्पतन्नमृदुसंवलिताङ्गुलिपाणिजः। स्फु
टदनल्पशिलारवदारुणःप्रतिननाददरीषुदरीभृतः॥२॥
शिवभुजाहतिभिन्नपृथुक्षतीःसुखमिवानुबभूवकपिध्वजः। क
इवनामवृहन्मनसाम्भवेदनुकृतेरपिसत्त्ववतांक्षमः॥३॥

हरेति। हरपृथासुतयोरमृदुनिविडंयथातथासंवलिताःसंघट्टिताः। अङ्गुलयो
येषान्तेमुष्टिकृताइत्यर्थः। तेषुपाणिषुजातस्तथोक्तःस्फुटन्तीनांविदलन्तीनाम
नल्पशिलानामारवइवदारुणोभीषणोध्वनिरुत्पतन्उद्गच्छन्। दरीभृतोगिरेः
दरीषुगुहासुप्रतिननादप्रतिदध्वान॥२॥ ॥
शिवेति। कपिध्वजःशिवस्यभुजाहतिभिर्मुष्टिघातैर्भिन्नाविदीर्णाःयाःपृथवोम
हान्तःक्षतयःप्रहाराःव्रणाःताःसुखमिवानुबभूवदुःखकरोपीतिभावः। क्षतिदुःखन्ना
गणयदित्यर्थः। ननुदुस्सहदुःखवेगेषुकथमगणनेत्यत्राह। कइति। कइ

वनामकोनुखलुसत्त्ववतांसत्त्वाधिकानांवृहन्मनसान्तेजस्विनां अनुकृतेरनुकरण स्याभिभवस्यापिक्षमोभवेत्। मनस्विनाञ्चरितन्नटवदनुकर्तुमपिनकश्चिदीष्टे तस्याचरणमित्यर्थः। दूरपास्तरौद्ररसाविष्टमनसामनस्विनांकुतःसुखदुःखेने तिभावः॥ ३ ॥ * * * * * * * * * * * * * * * * ॥

व्रणेति। व्रणमुखेभ्यःच्युतस्यक्षरितस्यशोणितस्यसीकरैःस्थगितमावृतंशिलातटा भंशिलाभम्भुजान्तरंवक्षोयस्यसतथोक्तःउमापतिःअभिनवमौघसरागंसंध्यारागं विभर्तीतितथोक्तेनजलधरेणसमानंतुल्यंयथातथावभौइत्युपमा॥ ४ ॥ * * ॥

व्रणमुखच्युतशोणितशीकरस्थगितशैलतटाभभुजान्तरः। अ
भिनवौघसरागभृतावभौजलधरेणसमानमुमापतिः ॥ ४ ॥
उरसिशूलभृतःप्रहितामुहुःप्रतिहतिंययुरर्जुनमुष्टयः। भृ
शरयाइवसह्यमहीभृतःपृथुनिरोधसिसिन्धुमहोर्मयः॥ ५ ॥
निपतितेऽधिशिरोधरमायतेसममरत्नियुगेऽयुगचक्षुषः। त्रि
चतुरेषुपदेषुकिरीटिनालुलितदृष्टिमदादिवचस्खले ॥ ६ ॥

उरसीति। शूलभृतःशिवस्योरसिप्रहिताःप्रयुक्ताःअर्जुनस्यमुष्टयःपृथुनिविशा लेसह्यमहीभृतःसह्याद्रेःरोधसितटेभृशरयास्तीव्रवेगाःसिन्धोःसमुद्रस्यमहोर्मय इवमुहुःप्रतिहतिंययुः॥ ५ ॥ * * * * * * * * * * * * * * ॥

निपतितइति। अयुगानिचक्षूंषियस्यतस्यायुगचक्षुषःत्रिलोचनस्यआयतेदी र्घेअरत्नियुगेअरत्न्योर्बद्धमुष्ट्योर्हस्तयोर्युगेनयुग्मेन। हस्तोमुष्ट्यानुबद्धया। सरत्निःस्यादरत्निस्तुनिष्कनिष्ठेनमुष्टिनेत्यमरः। प्रकृतेतुमुष्टिमात्रविवक्षया प्रयोगःशिरोधरायामधीत्यधिशिरोधरमधिकंधरंसममयुगेनिपतितेसति। कि

रीटिनाऽर्जुनेनमदादिवचांसिचत्वारिवात्रिचतुराणि। संख्ययाव्ययासन्नेत्यादि
नासमासोबहुव्रीहिः। चतुरोऽच्प्रकरणेत्र्युपाभ्याञ्चतुरोऽजिष्यतेइतिसमासा
न्तोऽच्प्रत्ययः। त्रिचतुरेषुपदेषुस्खलितदृष्टिघूर्णितनेत्रंयथातथाचस्खलेस्खलित
म्भाविलिट ॥ ६ ॥ ॥

अभिभवेति। अभिभवेनोक्तरूपेणउदितःअभिभवेनोत्थितःउत्पन्नोयोमन्युस्तेन
विदीपितःप्रज्वलितःसोऽर्जुनःभुजयुगेनभृशञ्जयंसमभिसृत्यसमभिलष्यओज
सावलेनशशिकलाभरणस्येन्दुमौलेःशिवस्यभुजद्वयंकरयुगेनविभज्यवियुज्यस
माददेजग्राह ॥ ७ ॥ ॥

अभिभवोत्थितमन्युविदीपितःसमभिसृत्यभृशञ्जयमोजसा। क
रयुगेनविभज्यसमाददेशशिकलाभरणस्यभुजद्वयम् ॥ ७ ॥
प्रववृतेऽथमहाहवमल्लयोरचलसञ्चलनाहरणोरणः। कर
णशृङ्खलसङ्कलनागुरुर्गुरुभुजायुधगर्वितयोस्तयोः ॥ ८ ॥

प्रववृतइति। अथमहाहवेमहारणेमल्लयोर्बलीयसोः। मल्लःपात्रेकपोलेचम
ल्लभेदेवलीयसिइतिविश्वः। गुरुभुजावेवायुधन्तेनगर्वितयोस्तयोःशिवार्जुनयोः
करणानिकरचरणबन्धनान्येवशृङ्खलानियेषांतेषांसङ्कलनासंघट्टनातयागुरुःदु
स्तरःतथाऽचलस्यहिमाद्रेःसञ्चलनङ्कम्पःतस्याहरणःआरोपकःकर्त्तरिल्युट। र
णःप्रववृतेप्रावर्त्तत ॥ ८ ॥ ॥

अयमिति। अयम्पुरोवर्त्तीपुमान्असौभगवान्प्रसिद्धोदेवःतदुक्तम्। इदमःप्र
त्यक्षरूपंसमीपतरवर्त्तिचैतदोरूपं अदसस्तुविप्रकृष्टन्तदितिपरोक्षेविजानीया
दिति। उतपाण्डवः अयंहितिष्ठदवस्थायांभ्रमइतिवेदितव्यम्। अयपतनाव

स्थामाह । मुनिनाऽवाक्ऽधःस्थितंउत्तमश्शशिमौलिनाऽजेनदैवेननुसमधिरू
ढंउपरिस्थितंअथजिष्णुनास्विदर्जुनेनवासमधिरूढमित्येवङ्गणैर्वेगवशान्मुहु
र्भ्रान्तंमुहुर्वैचित्र्येभावेलिट् ॥ ९ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥
प्रचलितेति । असहिष्णुनातयोर्भरमसहमानेनभूभृताशैलेनअभावभयाद्विना
अभयादिवमुक्तः वृषश्चकपिश्चध्वजेययोःतयोःवृषकपिध्वजयोःप्रचलितेचल
नेसतिचलितंप्रचेलेआस्थितेतूष्णीमवस्थानेस्थितन्तथैवतस्थौविनमितेसतिसम्य
गाक्रमणेसतिनतंनम्रीभूतंअनामीतियावत् । उन्नतावुन्नमनेसतिउन्नतमुद्नता

अयमसौभगवानुतपाण्डवःस्थितमवाङ्मुनिनाशशिमौलिना । स
मधिरूढमजेननुजिष्णुनास्विदितिवेगवशान्मुमुहेगणैः ॥ ९ ॥
प्रचलितेचलितंस्थितमास्थितेविनमितेनतमुन्नतमुन्नतौ । वृष
कपिध्वजयोरसहिष्णुनामुहुरभावभयादिवभूभृता ॥ १० ॥
करणशृङ्खलनिःसृतयोस्तयोःकृतभुजध्वनिवल्गुविवल्गतोः । च
रणपातनिपातितरोधसःप्रससृपुःसरितःपरितःस्थलीः ॥ ११ ॥

मिसर्वत्रभावेक्तः ॥ १० ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ❁ * ❁ * ❁ ॥
करणेति । करणानिकरचरणबन्धविशेषाःतान्येवशृङ्खलानितेभ्योनिःसृतयो
र्मुक्तसक्तबन्धयोरित्यर्थः । कृतोभुजध्वनिःभुजास्फोटनशब्दोयस्मिन्कर्मणित
त्तथावल्गुसुन्दरञ्चयथातथाविवल्गतोरुत्प्लवमानयोस्तयोर्हरपार्थयोश्चरणपा
तैःपादक्षेपैर्निपातितानिरोधांसियासान्ताः । सरितोनद्यःपरितःस्थलीःपरिस्थ
लीषुप्रससृपुःप्रसृताः । अभितःपरितइत्यादिनाद्वितीया । जानपदेत्यादिना
अकृत्रिमार्थेङीष् । कूलपातक्षोभादुद्वेलसलिलाःसरितःस्थलानिप्रमज्जयन्ति

ऽर्थः । एतेनतयोर्बलत्त्वक्तः ॥ ११ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

वियतीति । वियत्यन्तरिक्षेवेगेनपरिप्लुतमुत्पतितन्तिस्रणाम्पुराञ्जयिनंत्रिपुरान्त
कञ्चिदृक्षीत्यादिनाइनिप्रत्ययः । कपिध्वजोऽर्जुनश्चरणाभ्यामपादाभ्यामान
मितक्षितिःसन्रयेणवेगेनसमभिद्रुत्यअभिद्रुत्यअन्तरामध्यमार्गेञ्चरणयोःप
दयोर्निजगृहेनिगृहीतवानित्यर्थः । उत्पतितस्यभगवतश्चरणौस्वकराभ्यां
जग्राहेत्यर्थः ॥ १२ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ॥

विस्मितइति । तेनकर्मणाचरणग्रहणकर्मणासपदिविस्मितःसविस्मयःकर्मणां

वियतिवेगपरिप्लुतमन्तरासमभिसृत्यरयेणकपिध्वजः । चरण
योश्चरणानमितक्षितिर्विजगृहेतिसृणाञ्जयिनंपुराम् ॥ १२ ॥
विस्मितःसपदितेनकर्मणाकर्मणांक्षयकरःपरःपुमान् । क्षे
प्तुकाममवनौतमक्षमंनिष्पिपेषपरिरभ्यवक्षसा ॥ १३ ॥
तपसातथानमुदमस्ययर्यौभगवान्यथाविपुलसत्त्वतया । गु
णसंहतेःसमतिरिक्तमहोनिजमेवसत्त्वमुपकारिसताम् ॥ १४ ॥

क्षयकरोमोक्षप्रदइत्यर्थः । परःपुमान्हरःअवनौक्षितौक्षेप्तुङ्कामोयस्यतम् । तु
ङ्काममनसोरपीतिमकारलोपः । अक्षमंअक्षान्तन्तम्पार्थंवक्षसापरिरभ्यनिष्पि
पेषगाढमालिलिङ्गेत्यर्थः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ १३ ॥ ● * ● ● * * ● ● ॥

तपसेति । भगवान्देवोऽस्यअर्जुनस्ययथाविपुलसत्त्वतयाबहुसत्त्वसम्पदेत्यर्थः ।
धैर्यसम्पत्त्याइतियावत्यथामुदंययौतथातपसामुदन्नययौ । तथाहिसताङ्गुणसं
हतेस्तपःसेवादिगुणसंघातात्समतिरिक्तमतिशयितन्निजंसत्त्वमेवोपकारिउपका
रकमहो । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥ १४ ॥ ● ● ● ॥ ● ● ॥ ● ● ॥ ● ● ● ॥

अथेति । अथहिमरुचिनाहिमशुभ्रेणभस्मनाभूषितंशिरसीन्दुलेखयाविराजितं शोभितंअतिमनोहरंसुन्दरंस्ववपुर्देधतम् । किरातरूपंविहायनिजविग्रहन्द धानंहरमुदीक्ष्यपाण्डवोननामप्रणतवान् । प्रमुदितवदनावृत्तम् । प्रमुदितव दनाभवेन्नौररावितिलक्षणात् ॥ १५ ॥ ॥

सहेति । वृषभस्येवगतिर्यस्यसोऽर्जुनःतस्मिन्समयेसहशरधिभ्यांवर्ततइतिस हशरधि । वोपसर्जनस्येतिविकल्पात्सहशब्दस्यसभावः । निजंकार्मुकङ्गाण्डीव न्तथैवपूर्ववदेव । संवर्मितंसम्यक्कवचितंअतनुमहत्निजंवपुः । तथैवनिहितं

अथहिमशुचिभस्मभूषितंशिरसिविराजितमिन्दुलेखया । स्व
वपुरतिमनोहरंहरन्दधतमुदीक्ष्यननामपाण्डवः ॥ १५ ॥
सहशरधिनिजन्तथाकार्मुकंवपुरतनुतथैवसम्वर्मितं । निहि
तमपितथैवपश्यन्नसिंवृषभगतिरुपाययौसविस्मयम् ॥ १६ ॥
सिषिचुरवनिमम्बुवाहाःशनैःसुरकुसुमभियायचित्रंदिवः । वि
मलरुचिभृशन्नभोदुन्दुभेर्ध्वनिरखिलमनाहतस्यानशे ॥ १७ ॥

यथापूर्वंस्थापितम् । असिमपिखड्गञ्चपश्यन्विस्मयमुपाययौ । क्वचित्तुवृषभग तिमितिपाठःतत्रवृषभगतिंशिवञ्चपश्यन्विस्मयंययावित्यर्थः ॥ १६ ॥ ॥

सिषिचुरिति । अंबुवाहाःशनैरवनिंसिषिचुःउक्षाञ्चक्रुःदिवोन्तरिक्षाच्चित्रंविचि त्रंसुरकुसुममन्दारकुसुमानिजातावेकवचनंइयायआजगामआहतस्यताडित स्यदुन्दुभेःजातावेकवचनम् । ध्वनिश्शब्दोविमलरुचिप्रसन्नमखिलन्नभोभृशमा नशेव्याप । अताडिताएवदुन्दुभयोनेदुरित्यर्थः । सर्वमिदमस्यसर्वलोकहितार्थ त्वादितिवेदितव्यम् ॥ १७ ॥ ॥

आसेदुषामिति। गोत्रभिद इन्द्रस्य अनुवृत्त्या अनुस्मरणेन आसेदुषामासन्नानाम्भु वनत्रयस्य गोपायकानां रक्षकाणां लोकपालादीनां। गुपधुपेत्यादिनाऽऽयप्रत्ययः तदन्तात्ण्वुल्। रोचिष्णवः प्रकाशनशीलाः रत्नावलयो येषान्तैः। अलंकृञि त्यादिना इष्णुच्प्रत्ययः। विमानैः पुष्पकैः आचिता व्याप्ता द्यौः नारकिता सञ्जातनतारके वरेजे। उत्प्रेक्षालङ्कारः॥ १८॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁॥

हंसा इति। वृहन्तः महान्तः सुरसद्मानि विमानानि वहन्तीति सुरसद्मवाहाः कर्मण्यण्। संह्रादीनि निह्रादीनि मुखराणि कण्ठाभरणानि किंकिण्यो येषान्ते पतन्तो

आसेदुषां गोत्रभिदोऽनुवृत्त्या गोपायकानाम्भुवनत्रयस्य। रो
चिष्णुरत्नावलिभिर्विमानैर्द्यौराचिता तारकितेव रेजे॥ १८॥
हंसा वृहन्तः सुरसद्मवाहाः संह्रादिकण्ठाभरणाः पतन्तः। च
क्रुः प्रयत्नेन विकीर्य्यमाणैर्व्योम्नः परिष्वङ्गमिवाग्रपक्षैः॥ १९॥
मुदितमधुलिहो वितानीकृताः स्रज उपरि वितत्य सान्तानिकीः।
जलद इव निषेदिवांसं वृषे मरुदुपसुखयाम्बभूवेश्वरम्॥ २०॥

धावन्तो हंसाः प्रयत्नेन विकीर्यमाणैर्विक्षिप्यमाणैरग्रपक्षैः पक्षाग्रैः व्योम्नः परिष्वङ्गमालिङ्गनञ्चक्रुरिवेत्युत्प्रेक्षा॥ १९॥ ❁ ॥ ❁❁ ॥ ❁❁ ॥ ❁❁ ॥ ❁❁ ॥ ❁❁ ॥

मुदितेति। अथ मरुद्वायुर्जलदे मेघ इव वृषे निषेदिवांसं उपविष्टं ईश्वरं मुदितामधुलिहो भृङ्गा याभिस्ताः वितानीकृताः उल्लोचाकाराः कृताः। अस्त्री वितानमुल्लोच इत्यमरः। सान्तानिकीः सन्तानकुसुमविकाराः स्रजो मन्दारमाला इत्यर्थः। सन्तानशब्दाद्विकारार्थे ठक्। सन्तानः कल्पवृक्ष इत्यमरः। उपरि वितत्य विस्तार्य उपसुखयाम्बभूव प्रह्लादयामास॥ २०॥ ✱ ✱ ✱ ॥

कृतेति । अभिन्नरोमोद्गमैरविरलरोमांचैर्गणपतिभिःप्रमथमुख्यैःउच्चकैःपरिवन्दि
तेनसाधुसाध्विति संस्तुतेन । वदि अभिवादिनस्तुत्योः कर्मणि क्तः । हरेःसूनुना
अर्जुनेनतपसिकृतफलम्भगवत्साक्षात्कारलक्षणंयेनतस्मिन्कृतफलेसतीत्यर्थः ।
कृतधृतिकृतसन्तोषंयथातथाफलज्यायसीफलाधिकाइतिवक्ष्यमाणास्तुतिर्जग
देकथिता ॥ २१ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥
शरणमिति । हे अजितहे अपराजितहेभव । अतिकारुणिकं अतिदयालुम् । त
दस्यप्रयोजनमितिठक् । भक्तिगम्यंभक्तिमात्रसुलभम्भवन्तंशरणंरक्षकं अधिग

कृतधृतिपरिवन्दितेनोच्चकैर्गणपतिभिरभिन्नरोमोद्गमैः । तप
सिकृतफलेफलज्यायसीस्तुतिरितिजगदेहरेःसूनुना ॥ २१ ॥
शरणंभवन्तमतिकारुणिकम्भवभक्तिगम्यमधिगम्यजनाः । जित
मृत्यवोऽजितभवन्तिभयेससुरासुरस्यजगतःशरणम् ॥ २२ ॥
विपदेतितावदवसादकरीनचकामसम्पदभिकामयते । न
नमन्तिचैकपुरुषम्पुरुषास्तवयावदीशननतिःक्रियते ॥ २३ ॥

म्यजितमृत्यवोजनाःससुरासुरस्यजगतःभये आपदिशरणंस्वयंरक्षितारोभवन्ति
। शरणंगृहरक्षित्रोरितिविश्वः ॥ २२ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥
विपदिति । हेईशपुरुषेणजनेनयावत्तवनतिःप्रणामोनक्रियतेतावदेवएक
म्पुरुषंएकाकिनंसन्तमवसादकरीक्षयकरीविपदेतिप्राप्नोति । कामसम्पत्
मनोरथसम्पच्चनाभिकामयतेनैच्छतिपुरुषाश्चान्येलोकाःतमेकम्पुरुषंतवस्तुतिम
कुर्वाणंननमन्तिनवशेवर्तन्ते अनिष्टनिवृत्तिर्नापीष्टप्राप्तिरित्यर्थः । यदातुत्वांप्र
णमन्तितदैवसर्वंलभ्यतइतिभावः । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥ २३ ॥ ❁ * ❁ * ❁ ॥

संसेवन्तइति। दानशीलंस्वभावेनिजधर्मोयेषान्तेदानशीलास्त्वामेवोपदिश्यदानंकुर्वन्तोइत्यर्थः। तस्माद्दानंपरमंवदन्तीतिश्रुतेरितिभावः। कुतोयतोजन्मदुःखंसम्पश्यन्तोऽनुभवन्तःपुमांसःविमुक्त्यैमोक्षायसंसेवन्तेभवन्तमितिशेषः। नचतच्चिन्तंफलार्थित्वादितिभावः। किन्तुनिःसङ्गोनिःस्पृहस्त्वंदानतेभ्यःतत्तेभ्यःफलंसफलंददासीतियत्तत्केवलन्निरुपाधिकङ्कारुण्यङ्करुणा। स्वार्थेष्यञ्। कारुण्यंकरुणाघृणेत्यमरः। नस्वकार्य्यंएतदेवचित्रंकेवलम्परार्थत्वादितिभावः। मालिनीवृत्तम्॥२४॥ ❁✱❁ ❁✱❁ ❁✱❁ ❁✱❁ ❁✱❁॥ प्राप्यतइति। यत्तीर्थमिहास्मिन्लोकेदूरंअगत्वाप्राप्यतेस्मृतिमात्रसुलभमित्यर्थः

संसेवन्तेदानशीलाविमुक्त्यैसंपश्यन्तोजन्मदुःखम्पुमांसः। यन्निः
सङ्गस्त्वम्फलस्यानतेभ्यःतत्कारुण्यंतेकेवलंनस्वकार्यम्॥२४॥
प्राप्यतेयदिहदूरमगत्वायत्फलत्यमरलोकगताय। ती
र्थमस्तिनभवार्णववाह्यंसार्वकामिकमृतेभवतस्तत्॥२५॥

। गङ्गादिकन्तुनतथेतिभावः। यत्तीर्थममरलोकगतायफलतिफलम्प्रयच्छति। अत्रापीतिस्मरणमात्रादेवेतिभावः। भवःसंसारःसएवार्णवःततोवाह्यंवहिर्भवंसंसारातीतंमोक्षप्रदमित्यर्थः। वहिर्देवपञ्चजनेभ्यइतिवक्तव्यमितियञ्प्रत्ययः। सर्वेकामाःप्रयोजनमस्येतिसार्वकामिकम्। तदस्यप्रयोजनमितिठक्। तादृक्तरन्त्यनेनेतितीर्थन्तारकम्भवतःत्वदृते। अन्यारादित्यादिनापञ्चमी। अन्यन्नास्ति। औपच्छन्दसिकंवृत्तम्॥२५॥ ✱❁✱❁✱❁✱❁✱❁✱❁✱❁॥ व्रजतीति। हेवरदत्वयिप्रीतिमान्नरःशुचिनिर्मलम्पदङ्कैवल्यंमुक्तिंव्रजति। मुक्तिःकैवल्यनिर्वाणेत्यमरः। प्रतिहतमतिरुपहतबुद्धिःत्वद्द्वेषीत्यर्थः। घोरांगति

न्तीव्रंनरकमेतिप्राप्नोति। नचैतावतारागद्वेषकलङ्कशङ्केत्याह। इयमिति। हे
अनघनिःकलङ्कइयमभक्ताभक्तयोरविशेषः। विधेयप्राधान्यात्स्त्रीलिङ्गता। प
रात्तुस्तानिमित्तशक्तिःनिमित्तभूताशक्तिःचेष्टितमहिमातवक्वचिद्भक्तेद्वेषिणिवाकु
त्रापिचित्तभेदोबुद्धिवैषम्यंनास्तिस्वकर्मणैवजन्तुस्तरतिपततिवात्वंसाक्षितयासर्व
त्रसमइत्यर्थः॥ २६ ॥ ❁ * ❁ * ❁ * * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ॥
दक्षिणामिति। हेभवहेप्रणतदक्षिणप्रणतेषुदाक्षिण्यसपन्न। दाक्षिण्यम्पर
च्छन्दानुवर्त्तित्वं। दक्षिणःसरलावामपरच्छन्दानुवर्त्तिषुइतिविश्वः। शिवकरींश्रे

व्रजतिशुचिपदंत्वयिप्रीतिमान्प्रतिहतमतिरेतिघोरांगतिम्। इ
यमनघनिमित्तशक्तिःपरातववरदनचित्तभेदःक्वचित्॥ २६॥
दक्षिणाम्प्रणतदक्षिणमूर्त्तिन्तत्त्वतःशिवकरीमविदित्वा। रागिणाऽ
पिविहितातवभक्त्यासंस्मृतिर्भवभवत्यभवाय॥ २७॥ दृष्ट्वादृश्या
न्याचरणीयानिविधायप्रेक्षाकारीयातिपदंमुक्तमपायैः। सम्यग्दृ
ष्टिस्तस्यपरंपश्यतियस्त्वांयश्चोपास्तेसाधुविधेयंसविधत्ते॥ २८॥

यस्करीम्। कृञोहेतात्विंत्यादिनाटप्रत्ययेङीप्। तवदक्षिणांमूर्त्तिन्तत्त्वतोयाथा
र्थ्येनअविदित्वापिरागिणारागद्वेषवतापिभक्त्याविहितातवसंस्मृतिस्संस्मरणमभावाय
संसारनिवृत्तये। प्रसज्यप्रतिषेधेपिनञ्समासइष्यते। भवति। तत्त्वज्ञानंविना
पिभक्तिपूर्विकातवसंस्मृतिरेवमुक्तिनिदानमित्यर्थः। स्वागतावृत्तम्॥ २७॥ ❁ ॥
दृष्ट्वेति। प्रेक्षयाबुध्याकरोतीतिप्रेक्षाकारीविमृष्यकारीदृश्यानिद्रष्टव्यानिदृष्ट्वा
ज्ञात्वाआचरणीयानिविधायकर्त्तव्यानिचकृत्वाअपायैर्मुक्तम्पदंयाति। अविद्यया
मृत्युन्तीर्त्वाविद्ययामृतमश्नुतेइतिश्रुतिः। ज्ञानकर्मभ्यांमुक्तिरित्यर्थः। किन्तुते

अपिज्ञानकर्म्मणोर्द्विषयेएवमुक्तिसाधनेनान्यविषयइत्याशयेनाह । सम्य गिति । यःपरन्त्वाम्पश्यतितस्यसम्यग्दृष्टिःसम्यज्ज्ञानम् । यश्चत्वांउपास्तेसे वतेसएवसाधुविधेयम्विधत्तेसाधुकारीत्यर्थः । मत्तमयूरंवृत्तम् । लक्षणन्तूक्त म् ॥ २८ ॥ ❁*❁~❁*❁~❁*❁~❁*❁~❁*❁~❁*❁ ॥

युक्ताइति । मुनयोव्यासादयःस्वशक्त्यानिजयोगमहिम्नायुक्ताःतथाहितोपदेशै र्विधिनिषेधवाक्यैःस्मृतीतिहासपुराणमुखेनप्रजानामुपकारवन्तः । कृतोपका राश्चमोक्षप्रदस्तुतेषामन्येषाञ्चत्वमेवेत्याह । समिति । अचिन्त्यधामाअचिन्त्य महिमात्वमेवोपेतस्यशरणम्प्राप्तस्यप्रपन्नस्यसम्बन्धीनिदुरुत्तराणिसुदुस्तराणि

युक्ताःस्वशक्त्यामुनयःप्रजानांहितोपदेशैरुपकारवन्तः । समु
च्छिनत्सित्वमचिन्त्यधामाकर्म्माण्युपेतस्यदुरुत्तराणि ॥ २९ ॥
सन्निवद्धमपहर्तुमहार्य्यम्भूरिदुर्गतिभयम्भुवनानाम् । अद्भु
ताकृतिमिमामतिमायस्त्वंविभर्षिकरुणामयमायाम् ॥ ३० ॥

कर्माणिवन्धकानिपुण्यपापानिसमुच्छिनत्सिनाशयसितेत्वत्तनसमर्थाएवेतिभा वः ॥ २९ ॥ **~❁~❁~*~❁~*~*~❁~** ॥

सन्निवद्धमिति । अतिक्रान्तोमायाम्बन्धरूपामतिमायःअत्यादयःक्रान्ताद्यर्थेद्वि तीययेतिसमासः । हेकरुणामयहेकृपालोसन्निवद्धंस्वकर्मणादृढवद्धंअतएवा हार्यैअन्यैरनुच्छेद्यम्भूरिप्रभूतम्भुवनानांदुर्गतिभयन्नरकभयम् । स्यान्नारक स्तुनरकोनिरयोदुर्गतिस्त्रियामित्यमरः । अपहर्तुमद्भुताकृतिंविचित्ररूपामि मांमायांदृश्यमानांमायांलीलाविग्रहरूपांविभर्षि । अन्येषाङ्कर्मानुवन्धिविग्रहप रिग्रहः । भवतस्तुपरोपकारार्थइत्यर्थः ॥ ३० ॥ ❁*❁*❁*❁*❁ ॥

नरागीति। हे देव चेतस्तव चित्तं रागि रागयुक्तं न। परमयोगित्वादितिभावः। न
थापि परमा निरतिशया विलासिता शृङ्गारचेष्टाशीलता भिक्षाटनादिषु विहरणा
त्तैर्थिकव्यसनितया चेतिभावः। किञ्च शरीरे अर्द्धाङ्गे वधूः प्रसिद्धैवेतिभा
वः। तथापि मन्मथः कामश्च नास्ति तस्य भस्मीकरणादितिभावः। उषसि संध्यायां
न्धातुर्ब्रह्मणो नमस्क्रिया वन्दनं स्वयं जगद्वन्द्यस्यापीत्यर्थः। इतीत्थं विरुद्धं इदम
नंई हितं चेष्टितं निसर्गतो दुर्बोधं दुराकलनीयं दुर्ग्रहत्वमित्यर्थः। अदृष्टपूर्वत्वा
दितिभावः। वंशस्थं वृत्तम्॥ ३१॥

नवेति। हे देव तव साङ्गजं सलोम कङ्करिचर्म उत्तरीयं सव्यानम्। सव्यानमुत्तरी

नरागि चेतः परमा विलासिता वधूः शरीरेऽस्ति न चास्ति मन्मथः। न
मस्क्रिया चोषसि धातुरित्यहो निसर्गदुर्बोधमिदं तवेहितम्॥ ३१॥
नवोत्तरीयं करिचर्म साङ्गजं ज्वलन्मणिः सारशनं महानहिः। स्र
गास्यपंक्तिः शवभस्म चन्दनं कला हिमांशोश्च समं चकासति॥ ३२॥

यञ्चेत्यमरः। दुःस्पर्शमितिभावः। ज्वलन्मणिः ज्वलद्रत्नो महानहिः सारशनं का
टिभूषाविशेषः। योऽन्येषाम्प्राणहर इत्यर्थः। क्लीवे सारशनं चाथ पुंस्कट्यां शृ
ङ्खलं त्रिष्वित्यमरः। आस्यपंक्तिः कपालम्। स्रक् माल्यं शवभस्म चन्दनं उभयत्रा
पि यत्स्पर्शममङ्गलञ्चेतिभावः। किञ्च एतानि वस्तूनि हिमांशोः कला च समं तुल्य
तया चकासति दीप्यन्ते त्वदाश्रयवशात् रम्यस्यापि रम्यतेति किमशक्यं तवेतिभा
वः॥ ३२॥

अविग्रहस्येति। अविग्रहस्य वस्तुतोऽशरीरस्यापि सतः अतुलेन दुर्बोधत्वादसह
शेन हेतुना केनापि कारणेनेत्यर्थः। समेताः सङ्गताः भिन्नाः विलक्षणाश्च द्वयाः द्विविधा

स्त्रीपुंसात्मिकामूर्तिर्यस्मिन्कर्मणि तत्समेत्यभिन्नद्वयमूर्तिर्यथातथातिष्ठतोऽशरी
रस्यशरीरमेवविरुद्धन्तदपिनारीनरात्मकमितिकिमतश्चित्रमस्तीतिभावः । एव
म्विधस्यतवैवजगत्सुविरुद्धेवेषाभरणेपूर्वोक्तेयस्यतस्यविरुद्धवेषाभरणस्यापि
सतःकान्ततारमणीयतादृश्यतेऽन्यस्यनदृश्यतेतस्मादचिन्त्योसौतवमहिमेति
भावः ॥ ३३ ॥ * * * * * * * * * * * * * * * * * * * ॥
आत्मेति । हेदेवत्वंभूतसंघइवशरीरादिसंघातइवआत्मलाभेपरिणामनिरोधैर्ज
न्मजरामरणैरुपेतोयुक्तोनासि । तेनकारणेनहेसर्वभुवनातिगसर्वलोकोत्तरउप

अविग्रहस्याप्यतुलेनहेतुनासमेत्यभिन्नद्वयमूर्तितिष्ठतः । तवैव
नान्यस्यजगत्सुदृश्यतेविरुद्धवेषाभरणस्यकान्तता ॥ ३३ ॥
आत्मलाभपरिणामनिरोधैर्भूतसंघइवनत्वमुपेतः । तेनस
र्वभुवनातिगलोकेनोपमानमसिनाप्युपमेयः ॥ ३४ ॥ त्व
मन्तकःस्थावरजङ्गमानान्त्वयाजगत्प्राणितिदेवविश्वम् । त्वं
योगिनांहेतुफलेरुणत्सित्वंकारणंकारणकारणानाम् ॥ ३५ ॥

मीयतेऽनेनेतिउपमानंनाऽसि । उपमीयतेतदुपमेयमपिनासिनकश्चित्त्वादृशो
स्तित्वमपिनान्यसदृशः । अनन्यसाधारणत्वादित्यर्थः । वृत्तमुक्तम् ॥ ३४ ॥ *
त्वमिति । हेनाथत्वंस्थावरजङ्गमानामन्तकःसंहर्ता । त्वयाहेतुनाविश्वंसर्वञ्ज
गत्प्राणितिजीवति । त्वंयोगिनांहेतुःप्रवर्तकंकर्मफलंभोगश्चतेहेतुफलेरुणत्सि
निवर्तयसि । तेषान्त्वमेवसम्बन्धविमोचकइत्यर्थः । किञ्चत्वंकारणानिभूतानितेषां
कारणानिभूतसूक्ष्माणिपरमाणवोवातेषांकारणकारणानांकारणंप्रकृत्या
दिद्वाराउत्पत्तिस्थानं । अत्रसर्वत्रयतोवाइमानिभूतानिजायन्तेयेनवानियदुपय

॥कि० स०॥ न्यभिसंविशन्तीइतिश्रुतेःप्रमाणमितिभावः॥ ३५॥ ॥

॥सर्ग१८॥ रक्षोभिरिति। रक्षोभीराक्षसैःसुराश्चमनुजाश्चतैर्दितेःसुतैर्दैत्यैर्वालोकेषुयद्वि

॥ २१६ ॥ कलंसम्पूर्णमाधिपत्यमाप्तंप्राप्तन्तत्हेभवशरणागतानामार्तिहारिणेतेभवतेतुभ्यंन मस्क्रियायाः। नमःस्वस्तीत्यादिनाचतुर्थी पावित्र्याःपापहारिण्याःमाहात्म्यंसामर्थ्यं नकस्यउन्नत्यैभवतिशिरसस्तस्यावनतिरितिभावः। प्रहर्षिणीवृत्तम्॥ ३६॥ * अथाष्टमूर्तिषुकश्चित्स्तुवन्वायुमूर्तिन्तावदाह। तरसेति। यःपवनःतरसाबले नभुवनानिबिभर्तिप्राणात्मनाधारयति। यतोयत्प्रेरणात्पवित्रम्परम्परमन्ब्रह्म

रक्षोभिःसुरमनुजैर्दितेःसुतैर्वायल्लोकेष्वविकलमाप्तमाधिपत्य
म्। पावित्र्याःशरणगतार्तिहारिणेमाहात्म्यन्तवभवतन्नम
स्क्रियायाः॥ ३६॥ तरसाभुवनानियोबिभर्तिध्वनतिब्रह्मयतःप
रम्पवित्रम्। परितोदुरितानियःपुनीतेशिवतस्मैपवनात्मनेनम
स्ते॥ ३७॥ भवतःस्मरतांसदासनेजयिनिब्रह्मपदेनिषेदुषाम्
। दहतेभवबीजसन्ततिंशिखिनेऽनेकशिखायतेनमः॥ ३८॥

वर्णात्मकंध्वनतिनदति। सोदीर्णोमूर्ध्न्यभिहतोवक्त्रमापद्यमारुतः। वर्णान्संज नयतीतिवचनात्। यःपवनःपरितोदुरितानिपातकानिपुनीतेशोधयतिनाशय तीतियावत्। हेशिवतस्मैपावयतीतिपवनोवायुःसएवआत्मायस्यतस्मैपवनात्मने तेतुभ्यन्नमः। वृत्तमुक्तम्॥ ३७॥ ॥

अथाग्निमूर्तिंस्तौति। भवतइति। जयिनिविजयशीलेसर्वोत्कृष्टब्रह्ममयेब्रह्मप्र धानेसदासनेसम्यगासनेयोगासनेइत्यर्थः। निषेदुषामुपविष्टानाम्भवतःस्मरता म्भवन्तंध्यायताम्। अधिगर्थेत्यादिनाशेषेकर्मणिषष्ठी। भववीजसन्ततिंसंसार

निदानसमूहम्भवनिदानकर्म्मसंघातन्दहतेभस्मीकुर्वतेअनेकशिखायबह्वज्वालायशिखिनेवह्निमूर्त्तयेतेतुभ्यन्नमः ॥ ३८ ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥

अथजलमूर्त्तिंस्तौति । आबाधेति । हेभववीजानाम्प्रभवकारणभूत । जीवानामितिपाठेतेषांतत्प्रतिविम्बत्वादितिभावः । आबाधाअध्यात्मिकादिदुःखंमरणम्पञ्चत्वंताभ्याम्भयन्तदेवार्च्चिर्येस्तेतेनमहताभवानलेनसंसाराग्निनाचिरायचिरंप्लुष्टेभ्योदग्धेभ्यःसमुपगमेनसंसेवयानिर्वाणंसन्तापशान्तिंयच्छतेददतेजीवयतीतिजीवनन्तस्मैजीवनायजलात्मनेतेतुभ्यंनमः ॥ ३९ ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ॥

इदानींनभोमण्डलंस्तौति । यइति । भवेत्यनुवर्त्तते । भवत्यस्मादयंप्रपञ्चइति

आबाधामरणभयार्चिषाचिरायप्लुष्टेभ्यःशिवमहताभवानलेन । नि
र्वाणंसमुपगमेनयच्छतेतेवीजानांप्रभवनमोस्तुजीवनाय ॥ ३९
॥ यःसर्वेषामावरीतावरीयान्सर्वैर्भावैर्नावृतोनादिनिष्ठः । मार्गा
तीतायेन्द्रियाणांनमस्तेऽविज्ञेयायव्योमरूपायतस्मै ॥ ४० ॥

भवस्तत्सम्बुद्धौसकलजगज्जनकेतियावत् । वरीयान्उरुतरोविभुरित्यर्थः । प्रियस्थिरेत्यादिनाउरुशब्दस्यवरादेशः । यस्त्वंसर्वेषांवस्तूनामावरीताआच्छादयिता । वृणोतेस्तृच्प्रत्ययः । सर्वैर्भावैःपदार्थैर्नावृतःकेनापिकदाचिदप्यनावृतःस्वयंव्यापकत्वादितिभावः । अविद्यमानेआदिनिष्ठेउत्पत्तिनाशौयस्यासौऽनादिनिष्ठोनित्यः । निष्ठानिष्पत्तिनाशान्ताइत्यमरः । इन्द्रियाणांचक्षुरादीनांमार्गातीतायअतीन्द्रियाय । अतएवाविज्ञेयायअपरिच्छेद्यायतस्मैव्योमरूपायतेतुभ्यंनमः ॥ ४० ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

अणीयसइति । भवेत्यनुवर्त्ततेहेभवअणीयसेसूक्ष्मतराय । तथापि विश्वधारि

येजगदुद्धारकायतेतुभ्यंनमः । अन्तिकस्थाय अन्तर्यामितयासन्निकृष्टायवर्तते । न
थापिदवीयसेदुर्ग्रहत्वाद्दूरतरायतेतुभ्यंनमः । वाचांमनसाञ्चगोचरंविषयमतीत्यस्थिताय अवाङ्मानसगोचराय । तत्पतयेतेषांवाङ्मनसामधीशाय । तद्ध्यक्षत्वेनतद्दृश्यत्वादितिविरोधः तेतुभ्यंनमोनमः । चापलेद्वेभवतइतिवक्तव्यमितिद्विरुक्तिः संभ्रमेणप्रवृत्तिश्चापलमितिकाशिका । भक्त्युद्रेकाच्चसंभ्रमो विरोधाभासोलङ्कारः ॥ ४१ ॥ ॥

असम्विदानस्येति । सम्विदंज्ञानानामीश । ईशानः सर्वविद्यानामितिश्रुतेरितिभावः । प्रेक्षोपलब्धिः चित्संविदित्यमरः । असम्विदानस्यअज्ञानस्य । समोगमृच्छि

अणीयसेविश्वविधायिनेनमोनमोऽन्तिकस्थायनमोदवीयसे ।
अतीत्यवाचांमनसाञ्चगोचरंस्थितायतेतत्पतयेनमोनमः ॥ ४१ ॥
असम्विदानस्यममेशसम्विदान्तितिक्षितुन्दुश्चरितन्त्वमर्हसि ।
विरुध्यमोहात्पुनरभ्युपेयुषाङ्गतिर्भवानेवदुरात्मनामपि ॥ ४२ ॥

पृच्छिस्व्यादिनाविदेः सम्पूर्वात्कर्मकाच्छानच्प्रत्ययः । ममदुश्चरितंशस्वप्रयोगरूपंदुश्चेष्टितंतितिक्षितुंसोढुन्तिजेःसन्नन्तात्तुमुन्प्रत्ययः । त्वमर्हसियोग्योसि । ननुतवमहानपराधः कथंसोढव्यस्तत्राह । विरुध्येति । मोहादज्ञानाद्विरुध्यवैरमुत्पाद्यपुनरभ्युपेयुषामपश्चात्क्शरणागतानान्दुरात्मनामपिभवानेवगतिःत्वंहिशरणागतानामपराधंनगणयसीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ॥

सम्प्रतिवरंयाचते । आस्तिक्येति । हेप्रियोधर्मोयस्येतिप्रियधर्म । समासान्तोविधिरनित्यइतिनसामासान्तोऽनिच्प्रत्ययः । परलोकेमतिरस्तीतिआस्तिकः पारलौकिकः अस्तितस्मिन्दिष्टमितिठकृतस्यभावः आस्तिक्यंविश्वासः तेनशुद्धंविमल

र्ध्मं वैदिकाचारमवतःपालयतोधर्मात्मजस्ययुधिष्ठिरस्यविहितागसिकृतापका
रेशत्रुवर्गेविषयेहेईश ययासमृद्ध्यात्माऽस्त्ववैभवेनविजयंसम्प्राप्नुयांभजेयंहेभू
तनाथआहवेषुतांविभुतांविभूतिंशस्त्वविद्यांवितर देहि ॥ ४३ ॥ ❁ * ❁ ॥
इतीति । इत्युच्चैर्निगदितवन्तम्प्रणतशिरसंमघोनःइन्द्रस्यसूनुमर्जुनंईशःम
हादेवःसादरंयथातथाशान्तयित्वाउपालभ्यअस्मैअर्जुनायज्वलतानलेनतेजसा
दीप्त्यापरीतंव्याप्तंरौद्रंरुद्रदेवताकम्पाशुपतमस्त्रन्दधानन्धनुरुपपदन्धनुःशब्दोप
पदंवेदन्धनुर्वेदमित्यर्थः । अभ्यादिदेशअध्यापयामासेत्यर्थः । धनुरुपपदंवेद

आस्तिक्यशुद्धमवतःप्रियधर्मधर्मन्धर्मात्मजस्यविहितागसिशत्रुवर्गे ।
संप्राप्नुयांविजयमीशययासमृद्ध्यातांभूतनाथविभुतांवितराहवेषु ॥ ४३
॥ इतिनिगदितवन्तंसूनुमुच्चैर्मघोनःप्रणतशिरसमीशःसादरंशान्त
यित्वा । ज्वलदनलपरीतंरौद्रमस्त्रन्दधानंधनुरुपपदमस्मैवेदमभ्या
दिदेश ॥ ४४ ॥ सपिङ्गाक्षःश्रीमान्भुवनमहनीयेनमहसातनु
म्भीमांविभ्रत्त्रिगुणपरिवारप्रहरणः । परीत्येशानंत्रिःस्तुतिभिरुप
गीतंसुरगणैःसुतम्पाण्डोर्वीरंज्वलदमिवभास्वानभिययौ ॥ ४५ ॥

मित्यत्रधनुरुपपदत्वम्वेदशब्दस्यनतुसंज्ञिनःतदर्थस्येति । संज्ञायाःसंज्ञिगतत्वा
भावात् । अवाच्यवचनदोषमाहुरालंकारिकाः । तदुक्तम् । यदवाच्यस्यवचनंस्या
त्तद्वाच्यवचनङ्गदितमिति । समाधानेतुधनुःशब्दविशेषितेनवेदशब्देनशब्दपरेणे
त्यर्थः । परोपदेशयोग्योधनुर्वेदोलक्ष्यः ॥ ४४ ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥
सइति । पिङ्गाक्षःपिङ्गलाक्षःश्रीमान्शोभावान्भुवनमहनीयेनलोकपूज्येनमहसा
तेजसाभीमान्तनुंविभ्रत् । त्रिगुणःत्रिशिखःपरिवारआकारोयस्यतत्त्रिगुणपरि

वारं त्रिशूलं तद्देवप्रहरणमायुधं यस्य सतथोक्तः। सूर्यपक्षेतु गुणत्रयपरिवारः त्रय्यात्मकइतियोज्यं। सधनुर्वेदः सुरगणैः स्तुतिभिरुपगीतः सन् ईशानन्देवन्त्रिः त्रिवारम्। द्विचतुर्भ्यसुजितिसुच्प्रत्ययः। परीत्यप्रदक्षिणीकृत्यवीरम्पाण्डोः सुतं अर्जुनम्भास्वान्सूर्य्योजलदमिवाभिययौ। शिखरिणीवृत्तम्॥ ४५॥ ❁ ❁ ॥

अथेति। अथशशधरवरप्रदानानन्तरन्त्रिदशपतिपुरोगाः इन्द्रादयोलोकपालाः शशधरमौलेः शम्भोः अभ्यनुज्ञामवाप्यपूर्णकामायतस्मैपाण्डवाय अवितथफलममोघफलं आशीर्वादमारोपयन्तः प्रयुञ्जानाः विजयिजयशीलंविविधंनानाविधं अस्त्रंऐन्द्रादिकम्वितेरुः ददुः॥ ४६॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

अथशशधरमौलेरभ्यनुज्ञामवाप्यत्रिदशपतिपुरोगाः पूर्णकामायतस्मै। अवितथफलमाशीर्वादमारोपयन्तोविजयिविविधमस्त्रंलोकपालावितेरुः॥ ४६॥ असंहार्य्योत्साहञ्जयिनमुदयम्प्राप्यतरसाधुरं गुर्वीम्वोढुंस्थितमनवसादायजगतः। स्वधाम्नालोकानान्तमुपरिक्रतस्थानममरास्तपोलक्ष्म्यादीप्तन्दिनकृतमिवोच्चैरुपजगुः॥ ४७॥

असंहार्य्येति। तरसाबलवेगेनजयिनञ्जयशीलं उदयमस्त्रलाभरूपं अभ्युदयं अन्यत्र उदयाद्रिञ्चप्राप्य असंहार्य्योत्साहं संहर्त्तुमशक्योत्साहञ्जगतोऽनवसादाय क्षेमायगुर्वीन्धुरंदुष्टनिग्रहन्तमोपसंहाररूपंचभारंवोढुंस्थितं। स्वधाम्नास्वतेजसालोकानामुपरिकृतासनंकृतास्थितिंकृतपदमन्यत्रोपरिवर्तमानंतपोलक्ष्म्यादीप्तन्तम्पाण्डवं अमराः इन्द्रादयः। दिनकृतंसूर्यमिवोच्चैरुपजगुः साधुमहाभागोसीतितुष्टुवुः। शिखरिणीवृत्तम्॥ ४७॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

व्रजेति। शिवेनव्रजस्वपुरंगच्छारिलोकंजयेतिगदितः उक्तः यतोपादपद्मानतः

शिवपादपङ्कजानतः सन्। तथा देवसंघैः श्लाघितस्तु ताऽत एव धृतगुर्वी जयल

क्ष्मीर्येन स पाण्डुपुत्रोऽर्जुनः निजगृहं गत्वाश्रमं त्वा प्राप्याथ सादरं यथा तथा धर्म

सूनुं राजानन्ननामनमनश्चकार ॥ ४८ ॥ * ॥ इतिश्रीपदवाक्यप्रमाणपारावा

व्रजजयरिपुलोकम्पादपद्मानतः सन् गदितइतिभवेन श्लाघितो दे

वसंघैः। निजगृहमथगत्वा सादरम्पाण्डुपुत्रो धृतगुरुजयल

क्ष्मीर्धर्मसूनुन्ननाम ॥ ४८ ॥ * ॥ इतिमहोपाध्यायश्रीभारवि

कृतौ किराताऽर्जुनीये महाकाव्ये धनञ्जयाख्यलाभो नामाष्टादशः स

र्गः ॥ १८ ॥ * ॥ इतिमहोपाध्यायश्रीभारविविरचितङ्किराता

र्ज्जुनीयं महाकाव्यं समाप्तिमगमत् ॥ शुभमस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥ * ॥

रीणा महोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किराताऽर्जुनीयव्याख्या

याङ्घण्टापथसमाख्यायां श्रीअर्जुनवरप्रदानो नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ * ॥

इतिमहोपाध्यायश्रीमल्लिनाथविरचितो घण्टापथः समाप्तः ॥ श्रीरस्तु ॥ * ॥

॥ अथसर्गसूची ॥

सर्गसमाप्ति	पत्र	पृष्ठ
प्रथमसर्गसमाप्ति	१५	२
द्वितीयसर्गसमाप्ति	२९	२
तृतीयसर्गसमाप्ति	४३	१
चतुर्थसर्गसमाप्ति	५१	२
पञ्चमसर्गसमाप्ति	६३	२
षष्ठसर्गसमाप्ति	७२	२
सप्तमसर्गसमाप्ति	८०	२
अष्टमसर्गसमाप्ति	९२	१
नवमसर्गसमाप्ति	१०८	२
दशमसर्गसमाप्ति	१२२	१
एकादशसर्गसमाप्ति	१३८	१
द्वादशसर्गसमाप्ति	१४८	१
त्रयोदशसर्गसमाप्ति	१६३	१
चतुर्दशसर्गसमाप्ति	१७६	२
पञ्चदशसर्गसमाप्ति	१८७	१
षोडशसर्गसमाप्ति	१९८	१
सप्तदशसर्गसमाप्ति	२०९	२
अष्टादशसर्गसमाप्ति	२१९	१

॥ इतिसर्गसूची ॥

॥ अथप्रतिसर्गश्लोकसंख्या ॥

सर्ग	श्लोकसंख्या	सर्ग	श्लोकसंख्या।
१ प्रथमसर्ग	४६	१० दशमसर्ग	६३
२ द्वितीयसर्ग	५९	११ एकादशसर्ग	८१
३ तृतीयसर्ग	६०	१२ द्वादशसर्ग	५५
४ चतुर्थसर्ग	३८	१३ त्रयोदशसर्ग	७१
५ पञ्चमसर्ग	५२	१४ चतुर्दशसर्ग	६५
६ षष्ठसर्ग	४७	१५ पञ्चदशसर्ग	५३
७ सप्तमसर्ग	४०	१६ षोडशसर्ग	६४
८ अष्टमसर्ग	५७	१७ सप्तदशसर्ग	६४
९ नवमसर्ग	७८	१८ अष्टादशसर्ग	४८

॥ इतिप्रतिसर्गश्लोकसंख्या ॥

|| अथटीकायांपाणिनिव्याकरणानुजायिन्यांप्रमापकाः ||

अमरकोषः	१	शाकटायन	१३
हेमचन्द्रकोषः	२	न्यासोद्द्योतः	१४
विश्वप्रकाशकोषः	३	काशिका	१५
हलायुधकोषः	४	वामनः	१६
शाश्वतकोषः	५	दण्डी	१७
वैजयन्तीकोषः	६	सज्जनः	१८
शब्दार्णवकोषः	७	क्षीरस्वामी	१९
यादवकोषः	८	काव्यप्रकाशः	२०
केशवकोषः	९	नीतिवाक्यामृतम्	२१
मनुः	१०	अलङ्कारसर्वस्वं	२२
भाष्यकारः	११	वृत्तिकारः	२३
कैय्यटः	१२	कामन्दकः	२४

|| इतिटीकाप्रमापकाः ||

॥ अथकिरातार्ज्जुनीयकाव्यस्यशुद्धाशुद्धिपत्रम् ॥

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
४	२	४	सत्संगी	सत्संसर्गी
५	२	४	मुपसंख्यान	ञुपसंख्यान
५	२	११	बन्धुता	बन्धुताम्
६	१	२०	शङ्ग्याह	शङ्क्याह
७	१	३	न्मत्र	न्मन्त्र
७	२	९	जिरे	जिरम्
८	१	१०	बाधे	बाधं
८	२	११	सच्चारिते	सच्चरितै
८	२	१७	सच्चारितेः	सच्चरितैः
९	१	९	मानने	माननम्
९	१	१७	कर्माणि	कर्म्माणि
९	२	८	स्फुट	स्फुटः
१०	१	३	यावात्	यावत्
१०	२	१०	तिशम्य	निशम्य
१२	१	१७	पदाजाति	पदाज्याति
१२	२	१२	न्युत्सहसे	नुत्सहसे
१४	१	१०	शान्ति	शान्तिं
१५	१	११	स्योद्दीप	स्योदीय
१५	१	१३	स्योद्दीप	स्योदीय
१५	१	१७	प्रथते	प्रथन्ते

॥कि०ख०॥	पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
॥शु०प०॥	१७	१	६	दपीच्छा	दपीच्छां
॥ १ ॥	१७	१	८	यदा	पदा
	१८	१	६	स्वन्ता	मस्वन्ता
	२१	१	८	मभिमाने	मभियाने
	२१	१	११	किमपेक्ष्य	किमवेक्ष्य
	२१	१	१४	वृद्धि	वृद्धिं
	२१	२	६	न्निङ्० निङ्	लिङ्० लिङ्
	२१	२	१८	निगरेणेन	निगरणेन
	२२	२	३	अनपा	नअपा
	२३	१	१	इत्थ	इत्थं
	२३	१	७	आवितृप्त	अवितृप्त
	२४	२	२	अगमः	आगमः
	२४	२	५	श्लोघ्य	श्लाघ्य
	२४	२	१९	उपायातह	उपायाहत
	२४	२	२०	न्तर्थःर्थी	न्तीग्यर्थः
	२५	१	१५	लिट्	लट्
	२५	२	१२	रक्षा० त्कलां	रक्ष्या० त्कलाः
	२५	२	१७	रक्षा	रक्ष्या
	२६	१	७	वाशरीरे	चाशरीरे
	२६	२	५	आपायो	अपायो
	२६	२	७	निशान	निशामन

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३०	२	१४	ज्ञधामा	ज्ञपृधामि
३१	२	७	प्रयोन	प्रयोजन
३१	२	२०	द्वैयापनेन	द्वैपायनेन
३२	१	२	वक्षमाण	वक्ष्यमाण
३२	१	७	वेतो ० ङीप्	वोतो ० ङीष्
३२	१	८	समाधय	समाधाय
३२	२	४	राज्ञा	राज्ञः
३२	२	६	मगुणात्व	मगुणत्व
३२	२	११	कार्णा	कर्णा
३२	२	२०	म्प्रकाश	म्प्रकाशन
३३	२	२	चेति	वेति
३४	१	१४	र्घस्र ० घस्रा	घस्लृ ० घस्लृश्चा
३३	२	१	मृरत्यु	मृत्युर
३४	२	७	शेमंथि	रोमंथ
३४	२	८	क्यप्	क्यङ्
३५	१	३	स्रत	स्रन
३५	१	६	सदस	सदवस
३५	२	१८	सत्प्रसयः ० वक्ष	शत्रादेशः ० वक्ष्य
३६	१	३	प्रसन्नये	प्रसत्तये
३६	१	१०	प्रसन्नये	प्रसत्तये
३६	२	११	हृयो	ह्रेया

॥कि०स०॥
॥अ०प०॥
॥ २ ॥

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३६	२	१७	घ्राभ्यो	घ्राह्रीभ्यो
३७	१	१७	स्थानं	स्थानं
३७	२	१	शाकटानः	शाकटायनः
४३	२	२	कलहंह	कलहंस
४३	२	१३	दत	दनः
४३	२	१५	स्थाली	स्थली
४३	२	१६	डीप्	ङीष्
४३	२	२०	शौभा	शोभा
४४	२	१९	पायोधरौ	पयोधरौ
४४	२	२०	निकषाह्नैं	निकयाह्ना
४६	१	१८	पाल्लवाः	पल्लवाः
४६	२	१६	ङीप्	ङीष्
४८	२	४	गुणाइति	गुणाइति
४८	२	१३	पारिणामेन	परिणामेन
४९	१	४	न्यसमासेञ	न्यंसमासेष्वनु
४९	२	१२	विघोष	भिघोष
५०	१	३	प्राययन्ति	प्रापयन्ति
५०	१	६	वेति	चेति
५१	१	२	भिद्र	भिद
५१	१	५	यक्ष	पक्ष
५३	२	१	योयो	पोयो

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
५५	१	६	भाभावित्व	भावित्व
५६	१	४	भ्भवनानां	भ्भुवनानां
५६	१	१५	मिनांस्या	मिनात्स्या
५६	१	१६	ङींवि	ङंवि
५८	१	१	नेदै	नैंदै
५८	१	११	ल्लति	न्वति
५८	२	१८	क्लत्वानु	क्लत्वानु
५८	२	१७	रिखन्	लिखन्
५७	१	४	दनुत्तान्नो	दनुदात्तो
६१	२	८	ममूख	मयूख
६२	१	१७	दडिड	दाडिड
६२	२	१७	क्यप्	क्यङ्
६५	२	१८	विशदे	विशद
६६	२	७	दरिद्राभ्यः	दरिद्रातिभ्यः
६६	२	१४	स्वसितै	श्वसितैः
६७	१	३	डागमः	सुडागमः
६८	१	८	प्रणाभिः	प्रणातिभिः
६८	२	३	स्येत्ये	स्येत्वे
६८	२	१६	मृदुभितृणै	मृदुभिस्तृणैः
६९	१	११	रास्थित	राहित
६९	२	३	वर्चस्क्येय	वर्चस्क्येयङ्

॥कि०स०॥
॥अ०प०॥
॥ ३ ॥

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
७१	२	७	दतिति	दति
७२	१	५	पथा॰स्व	पथास्व
७२	१	२०	म्भुर्तुः	म्भर्तुः
७२	२	४	ङीप्	ङीष्
७३	१	३	सुङ्गनानां	सुराङ्गनानां
७३	१	९	संमभि	समभि
७३	१	१४	सौत्कण्ठै	सोत्कण्ठै
७३	१	१७	अतप	आतप
७४	१	७	सध्वी	साध्वी
७५	२	१५	न्नसमासान्तः	न्नसमासान्तः
७७	२	९	रुणांम्बहन्ती	रुणांवहन्ती
७८	१	५	स्त्वन्याथा	स्त्वन्यथा
७९	१	३	अरोढु	आरोढु
७९	१	१६	घमूस्दने	घमुस्दने
७९	१	१९	लाक्षिताः	लक्षिताः
७९	२	५	कारोतीति	करोतीति
७९	२	६	विष्टवद्भावा	विष्ठवद्भावा
८०	१	६	र्म्मैघघोषै	र्म्मैघघोषै
८०	१	१९	च्छायते	च्छाद्यते
८१	१	९	ज्वलं	ज्ज्वलं
८१	२	४	अक्षय्यै	क्षय्यै

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
८२	१	१	चलावा	चलावाल
८२	१	८	मानिमीति	मानिनीति
८२	१	१३	क्रियादि	क्र्यादि
८२	२	३	आवहा ० दियितो	आचहा ० दयितो
८३	१	१०	लैताः ० उपेषु	लैताः ० उपेषु
८३	१	१९	स्वकपर	स्वकर
८३	२	३	कुसमानि	कुसुमानि
८३	२	१५	शातृप्रत्ययः	शतृप्रत्ययः
८४	१	४	शनीत्य	सनीत्य
८४	१	२०	कर्मैणि	कर्मणि
८४	२	५	ङीप्	ङीष्
८४	२	१७	प्राणाना	प्राणिना
८६	१	११	हस	हंस
८७	१	१	शौर्य्ये	शौर्य्यं
८७	१	१०	नटान्त	नटाभि
८७	१	१६	चन्दाना	चन्दना
८८	१	१५	मुपान्त्य	मुपान्त
९०	१	१८	क्रियादि	क्र्यादि
९१	१	१७	आत्यन्त	अत्यन्त
९१	२	७	लोपश्चि	लोपश्च
९१	२	१७	उदविदे	नुदविदे

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
९१	२	२०	लक्षणास्त	लक्षणास्त
९२	१	९	प्रकंरांशु	प्रकरांशु
९२	२	३	कर्तृषु	कर्तृकेषु
९२	२	५	दर्शन	दर्शनं
९२	२	१४	एकस्मिम्भा	एकस्मिन्भा
९२	२	१७	सूर्य्यौ	सूर्य्यौ
९२	२	१८	सन्नता	सन्नन्ता
९३	१	१२	धारत्रीं	धरित्रीं
९३	२	७	दृशिरेद	ददृशिरे
९४	१	१९	वाचोत्त	वाचोत्त
९४	२	१८	त्कस्यचिक	वास्यचित्क
९५	१	८	पाक्षिणा	पक्षिणा
९५	१	१७	नाक्रद्धि	नाक्रूर्द्धि
९६	२	२	शुभ्रामासे	शुभ्राभासे
९७	२	२	स्यारपरि	स्यापरि
९८	१	६	ज्ञतपङ्क्ति	ज्ञानपङ्क्ति
९८	२	४	तस्यामिषे	तस्याभिषे
९८	२	६	रजतकुभ	रजतकुम्भ
१०२	१	६	वत्पुसा	वत्पुंसा
१०२	१	११	पुनक्त	पुनरुक्त
१०२	२	३	वैयर्था	वैयर्थ्या

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१०२	२	१२	प्राणाय	प्रणाय
१०३	२	१	भ्रूलास	भ्रूविलास
१०४	१	८	विशेणाय	विशेषणा
१०४	१	१३	आर्था	अर्था
१०७	१	१७	तेषांध्वन्वनि	तेषांध्वनि
१०७	१	२०	वित्रत्तिमियाप	विवृत्तिमियाय
१०७	२	२	भवद्भिदो	भवद्भिर्दो
१०९	१	१७	पुथुस्तनी	पृथुस्तनी
१११	१	१३	न्नर्ज्जयम्	न्नर्ज्जयन्
१११	२	१६	अवन्तप	अनन्तप
११२	२	६	गुरुमि	गुरुभि
११३	२	६	कुमुदघन	कुमुदवन
११४	१	२०	प्रायुः	प्रापुः
११४	२	७	पयौ	ययौ
११५	१	१३	व्युह्योवेति	व्युह्योर्वेति
११५	२	१५	नुमागमः	नुगागमः
११६	१	१९	अरुमेन	अनुन्मन
११६	२	७	क्रतिये	क्रतियैं
११९	१	१६	मुनेर्मान	मुनेर्म्मौन
१२१	२	२	अनवा	अनव
१२३	२	१५	आविज्ञाते	अविज्ञाते
१२३	२	२०	वृ त्रास	वृत्रास

॥कि० सं०॥	पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
॥अ० प०॥	१२४	२	१८	योद्धुमि	योद्धुमि
॥ ५ ॥	१२५	२	७	न्निःनिश्वरांश्रेय	न्निश्चितंश्रेयोनिः
	१२५	२	८	समासो	समासान्तो
	१२५	२	१२	यम्यत्यपः	यत्यपः
	१२६	२	१७	चेति	वेति
	१२६	२	५	पदात्वा	पदत्वा
	१२७	२	८	वादित्कर्त्ते	वादिकात्कर्त्ते
	१२७	२	२	द्वित्वमभ्या ० श्राःगा	द्वित्वमच्याकचा ० श्राकचा
	१२८	१	१९	शत्रवःस्तु	शत्रवस्तु
	१२८	२	१४	स्मारणीया	स्मरणीया
	१२९	१	१०	कन्याया	कन्यया
	१२९	१	१८	प्रासादो	प्रसादो
	१२९	२	१६	यम्मिन्प्र	यस्मिन्प्र
	१३१	१	९	प्रयन्त	प्रयत्न
	१३१	२	१९	केषा	केशा
	१३२	१	९	प्रति	प्रती
	१३२	१	१८	मिनित्त ० रक्षद्भिः	निमित्त ० रक्षद्भि
	१३३	२	९	दुःखैःक	दुःखैक
	१३३	२	२०	नर्क्कयित्वे	नर्क्कयित्वे
	१३४	२	१५	रङ्कारः	लङ्कारः
	१३६	१	१५	द्विषोप्यिभ	द्विषोप्यभि
	१३७	१	५	महतीर्थः	महतीत्यर्थः

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१३७	१	८	अन्याथा	अन्यथा
१३८	१	२	क्षाति	क्षान्ति
१४०	१	१६	षष्ठ्यदसद	षष्ठ्यनसर्थ
१४०	१	२०	तेजोभिभि	तेजोभिर्भि
१४०	२	३	लिङ्	लिट्
१४१	१	७	व्याम्पक	व्यापक
१४२	१	६	वर्वत	वर्जित
१४२	२	७	त्पपसां	त्पयसां
१४२	२	९	स्नत	स्नुत
१४२	२	१४	सप्पाणा	सर्प्पाणां
१४३	२	२	न्नक्षत्रादी	न्नक्षत्रादौ
१४३	२	१४	यावन्तु	यावत्तु
१४३	२	१८	युगप	युगपत्
१४४	२	२०	तौर्य्यर्थैः	तौत्यर्थैः
१४५	१	८	मभिमवि	मभिभवि
१४५	१	१६	पीडिपो	पीडितो
१४५	२	२	श्वश्वातः	शाश्वतः
१४५	२	१३	मौक्तिकनां	मौक्तिकानां
१४७	२	१०	मैद्रसूवीं	मैन्द्रसूनवीं
१४८	१	१	सूकयोः	सूकरयोः
१४९	१	१३	शुजहति	शुहति
१४९	२	५	सनिति	सनीति

॥क्रि०स्त०॥	पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
॥शु०प०॥	१४९	२	१०	कथंत्ये	कथयत्ये
॥ ६ ॥	१५०	२	१	चङिति	चङीति
	१५१	१	६	इदिना	इत्यादिना
	१५२	१	३	अथा	अथ
	१५२	१	१५	वीराहः	वैराहः
	१५२	२	१	महातो	महतो
	१५३	१	१	अमयन्ति	अपयन्ति
	१५३	१	१३	खैचरैः	खेचरैः
	१५४	२	१३	किरिष्य	करिष्य
	१५५	१	१३	वाप	चाप
	१५५	२	१७	एश्वर्य्ये	ऐश्वर्य्ये
	१५७	२	१५	फियां	पियां
	१५९	१	१५	परिपरिणाम	विपरिणाम
	१६१	१	१२	प्रमार्ज्यतां	प्रमाद्यतां
	१६१	१	१६	अस्मात्वा	अस्मत्वा
	१६१	१	१७	तथापिः०कारिणा	तथापि०कारित्व
	१६२	१	१	किवङ्ग	किंवङ्ग
	१६३	२	१८	स्तुखा	सुखा
	१६४	१	१४	कशिकायां	काशिकायां
	१६८	२	५	यथादा	यदा
	१६८	२	६	तदो	तदा
	१६९	१	६	कुर्यती	कुर्वती

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१६७	१	७	जेत्रो	जैत्रो
१७०	२	२०	न्यनः	न्यूनः
१७२	२	२	भूपका ० कारित्व	भूयका ० कारित्वं
१७३	२	१५	लघ	लघु
१७५	१	५	आयतः	अयतः
१७५	१	२०	अमघ्य	अमुघ्य
१७६	१	१	सामथै	सामथैं
१७६	१	८	सहिति	संहृति
१७७	२	२	शत्रषु	शत्रुषु
१७७	२	१०	अस्था	आस्था
१७७	२	१७	अतो	आतो
१७७	१	६	आभोगो ० यनया	आभोगो ० यनयो
१७७	२	२०	म्प्रद्रव	प्रद्रव
१८३	२	५	तस्मापद्ब	तस्माद्प
१८४	१	३	आत्मन	आत्मने
१८५	२	८	अटॅपय	अटपय
१८७	२	६	केपोले	कपोले
१८७	१	१०	मनै	मानै
१६०	१	१	शेङ्को	शङ्को
१६०	२	७	सुर्गात्	सुर्गाट
१६३	१	४	आत्मस्वि	आत्मस्विति
१६४	२	१७	बस्यरगोदरीति	दरीति

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१९४	२	१८	आसर	आसवस्यरागोर
१९५	१	१८	साफलल्यं	साफल्यं
१९५	२	५	सहारं	संहारं
१९५	२	८	ज्वाला	र्ज्वाला
१९५	२	१२	हिरण्मयीनि	हिरण्मयानि
१९५	२	१७	हिलण्मया	हिरण्मया
१९६	१	१९	तडिल्लता	तडिल्लता
१९७	२	३	वितानैः	वितानैः
१९७	२	६	अतोनु	आतोनु
१९८	२	२०	धैर्य्यै	धैर्य्यै
१९९	१	१७	संस्कारेदिति	संस्कारेति
२०२	२	७	विद्मन्या	विद्मङ्न्या
२०५	१	३	व्यग्णयेर्थ	व्यर्थ
२०५	२	१	ननकार	नकार
२०६	१	४	शरे	शरै
२०८	२	१७	पयसांमिव	पयसामिव
२०८	२	१८	सर्ज्ज	ससर्ज्ज
२१४	१	१	यैषां	येषं
२१४	२	१४	त्विंन्यादि	विन्यादि
२१६	२	१०	भुववानि	भुवनानि

॥ इतिकिरातार्ज्जुनीयकाव्यस्याशुद्धिपत्रम् ॥